

83.7 (кыр)
Р 95

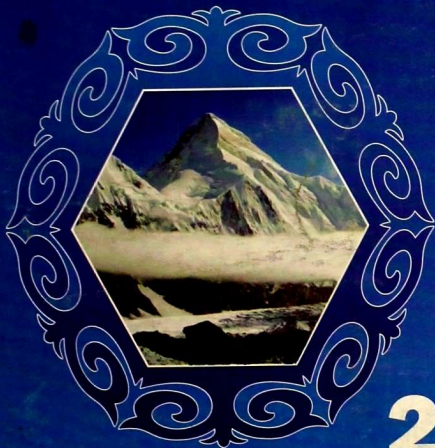

Рысбаев Сулайман Казыбаевич

“Педагогикалык технологиялар”

**ОКУУЧУНУН
СҮЙЛӨӨ ЖАНА
ЖАЗУУ ИШМЕРДИГИ**

2014

2

УДК 80/81

ББК 81

Р 95

Р-95. Рысбаев С., Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: теориялык - практикалык маселелери, 2-китеп, -Б. 2014. — 344 б.

ISBN 978-9967-31-171-8

Китепте эне тилиндеги сөздүн маани-маңызы, сөз билүүсү, аны колдоно алуусу, андан ары окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги, анын илимий мүнөздөмөсү, ага коюлуучу дидактикалык талаптар, сүйлөө, жазуу ишмердигине, анын ичинде дилбаян, баяндама, жат жазууга үйрөтүүнүн теориялык практикалык маселелери камтылды.

Изилдөөдөгү көтөрүлгөн маселелер ЖОЖдордун окуучуларына колледждердин, орто мектептердин мугалимдерине, аспиранттарга жана студенттерге усулдук жардам берүү максатын көздөйт.

Китептин 2-бөлүгү доцент А.Акматова менен бирге иштелген.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги бекиткен

Р 4602000000-14

УДК 80/81

ББК 81

ISBN 978-9967-31-171-8

© Рысбаев С. 2014

АЛГЫ СӨЗ ОРДУНА

ОКУУЧУНУН ЖАЗУУ, ОЙЛОО ЖАНА СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДИГИ ТУУРАЛУУ

Тил адамдардын байланыш-катнашынын гана куралы эмес, ал – адамдын маданияты, ишмердигинин өзгөчө түрү, коомду жана дүйнөнү таанып-билүүсүнүн баа жеткис каражаты, элдик руханий дөөлөттөрдүн улуу казынасы да болуп саналат.

Адамдын сүйлөөсү- баа жеткис рухий ишмердик. Ал тил аркылуу жүзөгө ашарын эстесек, “өнөр алды-кызыл тил” деген накыл кеп элибизде бекер жеринен айтылбагандыгын билебиз.

Адам кебинин маданиятуулугунун негизги касиеттеринин бири анын максаттуулугу жана сапаттуулугу болуп эсептелет. Ал эми максат жана сапат адамдын ой жүгүртүүсүнүн практика жүзүндөгү продуктусу болгондуктан, кырдаалга карата туура ой жүгүртүү, өз кебин өзү жөнгө салуу процесстери маанилүү орунда турат. Ансыз— максатсыз, сапатсыз сөз айтылат да, кеп маданиятына шайкеш келбеген кырдаал түзүлөрү анык. Ошондуктан кыргыз элиндеги: “ойлобой сүйлөгөн, онтобой ооруга жолугат”, айтылган сөз- атылган ок”, «бугунан мүдүрүлгөн турат, тилинен мүдүрүлгөн турбайт»- деген накыл сөздөр эң туура айтылган.

Колунуздардагы китепте адамдын маданияттуулугунун негизги көрсөткүчтөрүнөн болгон сүйлөө жана жазуу ишмердиги, анын белгилери, баскычтары, коммуникативдик максаттуулугу жана сапаттары тууралуу көп жылдык изилдөөлөрүбүздү жыйнап, анан да илимий жактан изилдеген окумуштуулардын эмгектерине таянып, мектептерде кыргыз тилин окутууда окуучуларды кеп маданиятына калыптандыруу проблема-сына кайрылдык.

Китепте, негизинен, жогоруда айтылып өткөн абалды негиз кылып, орто мектептердин кыргыз тили сабагында окуучуларды жазуу жана сүйлөө ишмердигине калыптандыруунун теориялык жана практикалык жагдайлары камтылды.

Тагыраак айтканда, адамдын кеп ишмердиги мына бул талаптардан байкалат:

- 1) сөз жана аны кебинде колдоно билүү ишмердиги;
- 2) сүйлөө ишмердиги;
- 3) жазуу ишмердиги, анын ичинен, жаңы үлгү текст (дилбаян) түзүү ишмердиги;
- 4) текстти өзгөртө билүү же өркүндөтө билүү (баяндама жазуу) ишмердиги;
- 5) сабаттуу жазуу (жат жазуу) ишмердиги.

Колунуздардагы китепте адамдын мына ушул ишмердигинин аталган багыттардагы ишмердиктери, анын мүнөздөмөлөрү, турмушта колдонулушу, аларга коюлган талаптар, түрлөрү тууралуу кеңири сөз болду.

Эмесе, сөз ирети менен болсун.

Деги эле, мектеп окуучусу өспүрүм курагына келгенде өзүн өзү үлгүлүү алып жүрүүгө, адептик жана турмуштук ой жүгүртүүгө кылган алгачкы аракеттери менен мурдагы курактарынан кыйла айырмаланып калат. Себеби бул куракта жекече физиологиялык да, психологиялык да өзгөчөлүктөргө жараша, айрым, изги, адамкерчилик сапаттарга умтулуу менен жүрүм-туруму жолдошторуна, башка улуу адамдарга жасаган мамилелери өзгөрүп, өзүн идеал туткан «жакшы» адамдарына окшоштуруп, өз алдынча мүнөз, кыял тугуу сыяктуу «ачылыштары» башталат.

Мына ошол кезде адабият сабактарында үлгүлүү каармандардын таасири менен баланын жан дүйнөсүнө от коер ыңгайлуу кырдаал түзүлөт. Мындай маанилүү учурда адабият сабактарында, көбүнчө, окуучунун акыл-ой ишмердигине гана далбас урулуп, анын ыймандык, атуулдук жактан өнүгүп, калыптануусуна анча көңүл бурулбай, бурулса да аягына чыкпай орто жолдо калып, билимдин турмуштук, дүйнө таануучулук мааниси унутта калууда. Натыйжада, биздин методикалык адабияттарыбыз, окуу китептерибиз билим берүү, тарбиялоо, өстүрүү сыяктуу дидактикалык талаптарга толук шайкеш келбей, илимий, адабий фактылардын чыпчыргасын коротпой «үйүп-жыйып», сабактагы аз убакытты, окуучу менен мугалимдин болгон күч-аракетин көптөгөн зарыл да, зарыл эмес да фактыларга «көөмп» таштап, баланын ой-сезимин, күчүн, ыймандык, адамдык эркин жетилүүсүн туткундап, көз карашын чектеп, милдеттүүлүктүн жарына алып келип такап коёт. Бул сыяктуу көрүнүштөрдөн улам сабактын тарбиялык таасири солгундап, анын натыйжасында мугалимдин да чыгармачылык, активдүүлүк мүмкүнчүлүгү чектелип калат.

Мына ушундай көптөгөн себептерден улам сабаттуу, маданияттуу жаза албаган, логикалык жактан ой жүгүртүүсү жарды, айрым ыймандык, адептик аброю, дүйнө таануучулук даража-денгээли пас адамды окутуп, тарбиялап жаткансыбыз. Айрыкча, адабият сабагында окуучуларга тарыхый-хронологиялык факт материалдарды гана үйрөтүү менен, анын нравалык, эстетикалык баалуулугу терең ачылбай, балага ал боюнча нравалык-эстетикалык билим берүү, турмуштук көз карашын калыптандыруу идеялары кагазда гана калууда.

Адабият сабагы көркөм ой менен баланы ойлонто албаса, толкундантып ыракатка бөлөбөсө, ойго салып, көз карашына кең мейкиндик ачып бере албаса, ал адабият сабагы болуудан калат.

Адабият сабагы - эркин жана көркөм ой жүгүртүү сабагы. Демек, бала сабакта ойлонуп, көз карашын, турмуштагы сүйүүсү менен жек көрүүсүн, кайгысы менен кубанычын, идеал-максаттарына умтулуусун образдардан издеп таап, ошол образдар менен кошо жашап, кошо күрөшүп,

өзүндөгү жаман жактарын таштап, жакшы жактарын өнүктүрүүгө умтулуусуна мугалим Бакай болуп, караңгыда жол таап берүүсү, багытын көрсөтүп туруусу зарыл.

Өз алдынча изилдөө, ой жүгүртүү иштери көбүнчө эркин дилбаян жазууда байкалат. Өз алдынча иштөөсүз, өз алдынча окуусуз адабият сабагын элестетүүгө мүмкүн эмес. «Окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө биринчи көңүл буруу керектиги, өз алдынча билим алуу - ар бир адамдын ички талабы, ар күнкү иши...» экендиги туурасында көп эле айтып да, жазып да жүрөбүз.

Жогоруда айтылгандай, окуучунун өз алдынча иштөөсүнүн өзүнчө бир формасы катары мектеп дил баянынын ролу чоң. Дилбаян окуучунун идеялык-саясий, нравалык-эстетикалык жактан калыптануусунда табиттерин, ишенимдерин бекемдөө жана байланыштуу кебин, кеп маданиятын, сөз байлыгын өстүрүүдө мааниси кеңири. Анын ичинен, эркин темада жазган дил баяндар да окуучулардын алдына коюлган проблемаларды өз алдынча чечүүгө кылган аракетин бааланууга тийиш. Бирок биз айрым учурда анчейин элес албай келген бир маселе — өзгөчө бүтүрүүчү класстардагы жыйынтык сыноолордо эркин темадагы дилбаяндын темасын саясий-экономикалык, тарыхый маселелерге арнап келгендигибиздин максаты кандай эле? - дегим келет. Себеби ошондогу окуучунун жазган дилбаяны же тарыхый темадагы, же саясий, же экономикалык маселени чагылдырган макала, же баяндама эмес, жөн гана экзаменде баа алуунун каражаты сыяктанып көрүнчү. Бир жагынан, турмушка жаңы кадам койгон жаш адам ошол сыяктуу маселелер туурасында да ой жүгүртө билүүсү, аларды билип коюусу ашыктык кылбайт деңизчи, бирок биз окуучунун дал ошол темадагы билимин эмес, адабият, адабий процесс боюнча билимин, анын көркөм адабий ой чабыгын, фантазиясын, ички толгонуу деңгээлин, анан да адамдык, ыймандык жетилүү даражасын «сыноодон» өткөрүүбүз керек эле да, — деп айткым келет.

Ойлой келсек, азыркы күндө дагы эле болсо адабият сабагын мектепте окутуунун, тактап айтканда, адабий билим берүүнүн абалы эң эле аянычтуудай көрүнөт. Балдарыбыз китепти аз окуп калганына көптөн бери кейип, сөз кылып келатабыз. Бүгүнкү күндө бул айрыкча оор абалда экени талашсыз. Көпчүлүк учурда окуучу көркөм чыгарма жөнүндөгү маалыматты мугалимдин жыйырма мүнөттүк «информациясынан» гана алып, ошонун эле механикалык кайталоосун окуу китебинен окуп, кайталап келүү менен чектелүү адепки көрүнүш катары туюлуп калганы күн өткөн сайын тынчыбызды алууда. Ал андай болгон соң, дил баян деле «алма сабагынан алыс түшпөгөн» сынары, андан бетер алсыроодо. Мунун өзү көркөм текст менен окуучунун түк тааныш эместигинен, мугалим да программалык чыгармалар боюнча окуучунун өз алдынча окуусун уюштура албагандыгынан болуп саналат. Ошондой шартта: «Менин оозумдан эмне чыкса, ошону эле айтып берсеңер болду «беш», - деп март-

тык кылган мугалим да чыгат. Андай болгон соң, чыгармачыл ой жүгүрткөн адабият сабагы, чыгармачыл, эркин дил баян туурасында сөз кылбай эле койгон оң.

Айрым учурда дил баянды чейрекке «жаман» баа чыгаруудан кутулуунун каражаты катары пайдаланган мугалимдер да көрүнө калууда. Ал начар өздөштүргөн балага «эптеп» китептен көчүрүп болсо да, «бирдеме» көрсөтсө болгону, катасына көз жуумп, маңызы «орто» деп баа коюп, деги эле адабияттын ролун, анын тарбиялык маңызын четке каккан абалга барууда.

Методисттер: «Дил баян окуучунун чыгармасы болууга тийиш», - деп эң туура айтышат. Демек, дил баяндын автору — окуучу ошол «чыгарманын» автору болууга акылуу. Бирок андай «наамга» чыгармачылык, өз алдынчалуулук болгондо гана ээ болору өзүнөн өзү түшүнүктүү эмеспи. Антпесе, карандай акыл менен китептегини жаңырыктай кайтала-ласа, кайдагы чыгармачылык?

Мына ошондуктан биздин окуучуларыбыздын дил баяндары китепти көлөкөдөй ээрчигендиги жана сенек тил менен «эптей» салгандыгы сыяктуу, андагы баланын ички жан дүйнөсүнүн айырмачылыгын туюп болбогон, кол жазмасынан гана бирден экинчисин айырмалоого мүмкүн болгон диктант сыңары коёндой окшош дил баяндардын эмнесине ыраазы болобуз дегим келет.

Демек, дил баян жазууга окуучуну үйрөтүү, көнүктүрүү өзүнчө бир өнөр, татаал педагогикалык процесс экендиги ачык көрүнөт. Бирок биз бул багытта аракеттенбей жатканыбыз ошол процесстин мүмкүн болбогондой татаалдыгынан эмес, өзүбүздүн гана мындай маанилүү ишке анча маани бербей жаткандыгыбызда.

Акын А. Твардовский адабият сабагын бекеринен «Ыймандык жетилүү» сабагы деген эместир? Бул ойду дагы да тереңдетип айтсак, адабият сабагы — дүйнө таануу, адам таануу, адеп-ахлактык изденүүлөрдүн, турмуштун ыйман жолун тандоонун талаш-тартышы боло алар эле. Андай болсо, эмне себептен айрым учурда адабият деген эмне экендигин түшүнбөгөн, бир көркөм чыгарманын бетин ачып көрбөгөн, маданий сабаттуулугу төмөн бүтүрүүчү чыга келүүдө? Адабиятты өнөр (искусство), анан да сөз өнөрү (сөз искусствосу) катары түшүнөбүз. Андыктан, бала адабиятты искусство катары түшүнүүсү үчүн, анын көркөм таануучулук дүйнөсүн балага кеңири ачып берүү керек эле го? Ал боюнча окуучу өз алдынча ой туюмун ырааттап, сөздүн, ойдун күчүн сезип, таразалап, аны акылы менен эле эмес, жүрөгү менен сүйлөшкөндөй деңгээлге жетүүсүнө мугалим өз окуучусун толук сүймөлөбөй, багыт бербей жатат. Ал үчүн мугалим өзү ошондой деңгээлге чыгуусу, адабий, көркөм-эстетикалык даярдыгы терең болуусунун зарылдыгы көрүнөт.

Көңүл бурчу бир сөз, деги адабият мугалиминин күндөлүк иш-аракетинин, сөзүнүн натыйжасын кантип көрүүгө жана текшерүүгө бо-

лот? Башка предметтер боюнча окуучунун билимин текшерүү адабиятка караганда жеңилээрэк көрүнгөнсүйт. Себеби адабият боюнча текшерүүдө окуучунун алган билиминин суммасын гана эмес, адамдын ички дүйнөсүнүн ыймандык өзгөрүүсүн, жетилүүсүн, рухий маданиятынын өсүп-өнүгүшүн байкап билүү, текшерүү керек болуп жүрбөсүн?! Ал колго кармалып, көзгө көрүнбөйт эмеспи! Анда кантип? Кагазданбы? Сөзүнөнбү? Кагаздын көлөкөсүндө, сөздүн далдаасында эмнелер катылып жатты экен? Бала ниетинен чечилип сүйлөп, жүрөгүндөгү чындыкты айттыбы? Сөзү менен жүрүм-туруму, адамдык турпаты дал келе алабы?

Ушакчы абийир жөнүндө, арсыз намыс жөнүндө, жатып ичээр мээ-неткечтик жөнүндө, кара өзгөй ак ниеттик жөнүндө, коркок эрдик жөнүндө көөдөн кагып, кооздоп сүйлөй да, жаза да алат. Сөздү камчыдай камчыланып, каякка болсун шилтей берүүгө, сөз менен адамды алдап, же ишендирип да, же «өлтүрүп» кайра «тирилтип» да коюуга мүмкүн эмеспи. Кагаздагы жазганга эмес, ошол сөз баланын жүрөгүнөн чыгып жатканын, же ооздун жели экенин баамдап, адабий көркөм дүйнөгө кандайча аралашып баратканын, ал ага таасир бердиби, өзүнчө көркөм азык жыйнап, өмүрүнө адам болуунун өбөлгөсүн түзүүгө камылгасы кандай? Көркөм табити канчалык деңгээлде калыптанууда? Нравалык, этикалык-эстетикалык керектөөсү, дүйнө, турмуш таануусу кандай деңгээлде дегендей, көптөгөн кырдаалдарга карап, ошолорду эсепке алуу менен өзгөчө жогорку класстын окуучуларынын адабият боюнча «билимин» бааласа болчудай.

Себеби, мугалим менен окуучу кайсы бир көркөм каарман туурасында (же чыгарма болсун) сөз кылып же дил баян жазууда көркөм тексти механикалык түрдө карандай кайталоо менен чектелип, ал туурасында өз алдынча ой жүгүртө албаса, андан өзүнө жан азыгын, көрөнгөсүн жыйнабаса, турмушуна от издебесе, андан эч кандай майнап чыкпайт. Кыскасы, дил баянда баланын жүрөгүндөгү аялуу ою, арман сыры айтылбаса, ал дил баян эмес.

Жогорудагы сөздөр ойдон чыгарылган жок, ал бир топ жылдык практикалык иш кезинде жолуккан, чечүүнү талап кылган жүрөк өйткөн маселелердин айрымдары гана. Айтмакчы, адабият сабагында анын дүйнө, турмуш, адам таануучулук, тарбиялык, ыймандык маңызын ачуу үчүн болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй мазмунда ой жүгүртүү пайдалуу беле? - дейм.

Маселен, Ч. Айтматовдун «Бетме-бет», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Гүлсарат», «Кызыл жоолук жалжалым» повесть, романдарындагы каармандар туурасындагы аңгемелешүүлөр, алар туурасында дил баяндарды жазуу биздин күндөгү адамдар туурасында ыймандык темадагы талкуу сыяктанып, Ата Журт, Жер Эне, Адам, абийир, адамкерчилик жөнүндө, жалпы алганда, рухий маданият туурасында сөз болуп, жаш адамдын милдет-парзы сыяктуу нерселерди турмуштук мисалдар менен

айкалыштырып отуруу, ошолордун далдаасынан бүгүнкү адамдар менен алардын алака-мамилесине байкоо салууга болор эле. Ошондо Ысмайылчылык, Ороз-Кулчулук, Сабитжанчылык, Сегизбаевчилик жана да? Хадича өңдүү бирөөнүн бактысын талашуучулук сыяктуу зыяндуу типтердин кайталануусуна каршы баланын жан дүйнөсүн багыштоо, өзүнүн жан дүйнөсүнө андай терс сапаттарды жакындатпоо... Ошондо бала менен бетме-бет отуруп, жазган дил баянын окуп жатып: «Кайып-каскагынан, сенин жан дүйнөң Сабитжан менен Ильяс бекинип жаткан жокпу?» — деп бармак тиштеп ойлонбой коё албас белеңиз. Демек, ушул сыяктуу маселелер менен адабият сабагын эриш-аркак жуурулуштуруп жүргүзүү анын мазмунун гана байытмакчы, кайрымдуулугун арттырмакчы.

Ошон үчүн адабият сабагынын милдетин эске алып, адабий көркөм образ жана көркөм сөздүн күчү менен баланы тарбиялоону дагы да жакшыртуу ишине өзгөчө маани берүү керектиги, ал үчүн адабият мугалимдери бүгүнкү күндүн талабына ылайык өзүлөрүн кесиптик жана методикалык жактан терең жаңылоосу талап кылынат.

Н. Г. Чернышевскийдин өз кезегинде: «Коомдо асыл адамдар бар экендигинен улам ал жашарып, көркөнүп турат», — деп эң сонун айтканы бар эмеспи. Андыктан, жогорудагы атап өткөн терс каармандар сыяктуу турмуштагы айрым адамдар — буудай аңызга чыккан төө тикен сыңары аты-заты оркоюп көрүнгөндөр деле дал ушул мектеп партасынан өсүп чыгып жатпайбы? Алар мектеп партасында отурган кездеринде ошол каармандарды жектеп, «тилдеп», «нааразы» болуп дилбаяндарын жазышпады беле? Мыктылап даярданып келип, «жакшы», ал тургай «эң жакшы» бааларды алышпады беле? Ошол өзүлөрү кичинекей кездеринде жектеген каармандардын өздөрү болуп чыга келишкени кандай? Андай болсо, алар мурда «калп» сүйлөп, мугалимди «алдап», «калпты» жазган экен го?! Ушундайбы?.. Же мурда биз алардын келечекте кандай адам болуп чоңоюшарын алдын ала билүүгө кызыкпайбызбы? Анын адамдык, ыймандык өсүп-өнүгүүсүнө эмес, китептегини кайталап айтып бергенине гана көңүл буруп, «эң жакшы» бааларды коюп баланы да жаңылыш баалап келдикпи? Анын акылын гана өстүрүп, жүрөк сезимин, адебин унутуп койгонбуз го...

Же баланын эртеңки күнү менен мектеп сабагынын ортосундагы табияты башкабы, бириче бири бирикпеген башка турмуштук нерсеби?

А балким, биздин мугалимдер, адабият сабактарыбыз да ушул ишке түздөн-түз катышпай, коомубуздун бүгүнкүсүн анализдеп үйрөнбөй, эртеңкисин көрө биле албай, алсыздык кылып жатпасын?! Күнүмдүк тирүүчүлүгүбүзгө каниет кылып, ток пейил болуп, өз жалкоолугубузду өзүбүз кечирип коюп жатабызбы? Жазуучу Ч. Айтматов: «Адам ичкен ашына семирип, кийген кийимине мактанып, ток пейил болуп, тынчып калды дегиче, анын адамдык кейпинен кеткени дей бер», — деп айтканы, балким, биз жөнүндө болуп жүрбөсүн?!

... Аттин, адабият сабагында көркөм чындыкка Ак куу сыңары сабалап учуп, класстын төрт тарабы Айдын-Көлдөй чалкып кубулуп: ал Ак куу көңүл кушундай шаңшып берсе, ага жетем деген ниетте бала көңүлүндө «Алдын-Көлдүн» албуут толкундарын жиреп, көк иримдин тередин көздөй кулач уруп жөнөсө, ай ошондогу кыял, ошондогу элес, тээ алыста толкундардын күмүш чачпактарын чолпуланган көкүрөктөгү идеал-дүйнө көз ымдап өзүнө чакырып, делөөрүтүп турса, балага да, мугалимге да ырахат эмеспи.

Мугалимдин жан дүйнөсү — окуучунун жан дүйнөсүн ачып, ага билимдин көөнөрбөс ыйык кутун - турмушту жана адамды сүйүүнүн, адам болуунун ыйык кутун кондуруп, аны бекем түнөк алдырса, ар бир сабакта сөзү менен улам бекемдеп, коргоп отурса...

Мугалимдин ар бир сабагында биз жашаган чексиз дүйнө - аалам, адам сырлары, тагдырлары, турмуштун миң түркүн жактары ар тарабынан ачыла берип, бала аны түшүнүп, түшүнүгү артып, муюп чон дүйнө менен баланын баёо дүйнөсүнө батып берсе кана... Мындай сабактар азырынча кол жеткис идеал бойдон калууда. Анын идеал болуп бизди эңсеттирип ээрчиткени да жакшы, биз улам алдыга жаңылыкты издегенибизге жакшы.

Ошондуктан, адабият сабактарынын учурдун талабына ылайык берилишин жана анын кайрымдуулугун жогорулатуунун тагдыры мугалимге, анын адамдык, атуулдук турпатына, методикалык чеберчилигине байланыштуу.

...Ушунун баары эле барып-барып бала жөнүндө, ага таалим-тарбия берүүнү жакшыртуу, аны эртеңки күндүн татыктуу уул, кызы кылып өстүрүүгө жасала турган камкордук болуп саналат. Турмуш агымы көз ирмемге токтобойт. Талаптар болсо өсө берет. А бала он жетиге чейинки мектеп өмүрүндө психологиялык, атуулдук жана дүйнө таануучулук жактан жетилээр чагында эстетикалык, гуманитардык сабактардын ичинен адабият сабактарынан - «ыймандык жетилүү» сабактарынан жетишерлик билим албаса, баланын акыл-сезиминде жана жүрөгүндө ошол жери бош калса, ал боштук өмүр бою толбой, өмүр бою ошол бөксөлүктөн адам уулу өксүп каларын ойлонуп көрүү, ал үчүн ар качан кам көрүү биздин улуулуку парзыбыз.

Дагы бир сөз, жогоруда аталып өткөндөй, адамдын ишмердигинин анын сабаттуулугу.

Адамдын билимдүүлүгү - анын маданияттуулугунун бир белгиси деп эсептелген болсо, анын сабаттуулугу - билимдүүлүгүнө эшик ачкан алгачкы кадам. А адам сабаттуу жана билимдүү гана болбостон, рухий дүйнөсү бай, ички маданияты көп болушу үчүн кам көрүү башталгыч мектептен баштап эле окутуу-тарбиялоонун эң негизги факторлорунан болуп саналат. Буга кошумча мектепте баланын окуу ишкердүүлүгүн калыптандыруу, өстүрүү эң эле маанилүү иш аракет экени талашсыз. Окуу

ишкердүүлүгү адегенде баланын эне тилиндеги кеп ишкердүүлүгүнүн түптөлүшү, калыптанышы жана андан ары жетилүүсүнүн деңгээли менен өлчөнмөкчү.

Баланын окуу жана кеп ишкердүүлүгүн баалоо – көп жактуу процесс экендиги маалым. Мында ал - баланын инсандык жетилүүсүнүн күзгүсү, ошондой эле, мугалимдин да интеллектуалдык, кесиптик жана методикалык аброюнун деңгээлин туюнтуучу татаал педагогикалык, этикалык (философиялык) чен-өлчөмдөрдүн өзгөчө бир көрүнүшү болуп калат.

Баланын билимин баалоо үстүртөн, формалдуу болбошу керек. Антпесе, ал баланын билим жана инсандык сапаттарынын туура өнүгүүсүнө тескери таасир этери бышык. Ошол үчүн, баланын билимдүүлүгүн жана сабаттуулугун туура баалоо - мугалимдин негизги жана артыкча милдеттеринин бири катары бааланмакчы. Мындай талаптарды ишке ашыруу менен окуучунун билимин, билгичтигин, машыккандыктарын туура баалоо, баланын объективдүүлүгү, биринчи кезекте, окуучунун окууга болгон кызыгуусун арттырат, аларды ар кандай маселелерге объективдүү мамиле кылууга үйрөтөт, балада өзүн-өзү аңдап көрө билүүсүн калыптандырууга жардам берет. (Кыргыз тили жана адабиятынын программасы, “Мектеп”, 1987, 152-б.).

Учурда коомдук турмушубузда түп-тамырынан тарта өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Анын ичинде, билим менен тарбияга, нравалык-эстетикалык баалуулуктарга болгон баа да өзгөрдү. Мунун баары педагогика, психология илиминде, баланын билими менен тарбиясына баа берүүнүн критерийлерин да кайра карап чыгуу, өркүндөтүү маселелерин алдыга коюуда.

Анын үстүнө, жаш адамга, анын билимине жана нравалык сапатына болгон талап да өзгөрдү. Өлкөбүзгө билимдүү да, нравалык да жактан жеткиликтүү, маданияттуу адам мурун болуп көрбөгөндөй керек болууда.

Суроо туулат: өлкө билимдүү адамдары менен бааланабы, же нравалык-этикалык жактан жеткилең адамдары менен бааланабы? Же өлкө ушул эки түшүнүктү өзүнө синтездеген, ар тарабынан өнүккөн атуулдары менен сыймыктанабы?

Кийинкиси жөндүү экендиги ырас. Андыктан, адам бир жактуу сапаттары менен гана баалануусу жетишсиз экен. Ошондуктан, мектепте мугалим баланы баалоодо анын жеке өзгөчөлүгүнө, жөндөм-шыгына, мүнөзүнө, адеп-ыйманына карап, жүрүм-турумуна биринчи кезекте көңүл бөлүүсү да жөндүү көрүнүш. Андай баланы тарбиялоо, өстүрүү жеңил иш эмес экендиги практикада белгилүү. Бирок баланын билим сапатын баалоодо анын окуу ишкердүүлүгү гана көңүлгө алынмакчы. Ошондуктан, балага баа берүүдөн мурда, ага билим берүү менен тарбияны бирдиктүү талаптын деңгээлинде жүргүзүүбүз гана ошол ишкер аракетиндин натыйжасы катары өзүбүзгө өзүбүз баа бергенибиз акыйкаттуурак.

Биринчи бөлүк

Сөз жана сүйлөө ишмердиги

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ЭТЮДДАР

1-этиюд:

СӨЗ-ЫЙЫК, СӨЗ-КЕРЕМЕТ

Сүйлөп жатканы эле болбосо, бардык адам эле сөз биле бербейт. Сөз билген адам анын ички поэтикасын, тышкы музыкасын сезет, туют. Сөз билген адам сүйлөсө – ал ырдап тургансыйт!

Сөз, адамдын ички жигерин аныктап билгизет. Сөз билген, анын баасын, күчүн туйган адам таасын, так сүйлөйт, тандап, таап айтат. Өз учурунда гана айтат. Ага ошол акырын айткан бир ооз сөзү жетиштүү болот. «Сөз билген адам таап сүйлөйт, билбеген адам каап сүйлөйт» деген ошо.

Керек учурда гана айтылган сөз өз угуучусун табат. Ал сөз-дарыга, алтынга тете. Ошол үчүн «айтар сөзүң – алтын болсо, унчукпай тек турганың – күмүш» - деген эмеспи элибиз.

Сөз-адамдын маданияты. Куучирендиги эмес, адамдын сөзү, жүрүм-туруму гана анын маданиятуулугун айгинелейт.

Адамды адам менен бириктирген – сөз, аны ажыраткан дагы - сөз.

Сөз – улуу тарбиячы, акылман насаатчы, мыкты мугалим. Жоокердин куралы–кылыч, соттун куралы–түрмө, жасоолдуку - ай балта. А тарбиячынын куралы–сөз. Ал курал баарынан күчтүү, курч да, баарынан өткүр. Сөз кандай болсо - тарбия да ошондой болмокчу. Демек, сөз баарынын башаты да, баарынын натыйжасы дагы.

Сөз - адамдын өзү, автопортрети. Эл билген аким сөз билген чеченге башын ийиптир. Эл билген–улуу эмес, сөз билген–улуу. Эл билген акимдин артында бийлиги калбайт. Сөз билгендин артында сөзү калат.

Ошол үчүн элибиз: «Жылуу сөзгө жылан ийнинен чыгат», «Ачуу да сөз, таттуу да сөз», «Сөз менен жаралайт, сөз менен айыктырат», «Өнөр алды–кызыл тил», «Сөз өлтүрөт, сөз тирилтет», «Ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт»- деп бекер айтпаган.

Бөскө таарынган дос эмес, дос сөзгө таарынат. Дарыгердин биринчи дарысы–сөз. Баатырдын кылычы да, элчинин күчү да– сөз. Адамдын бактысы да, шору да сөз. Адамдын жүрөгүнө сөз менен гана жол таап кирет. Сөз–керемет ачыкч.

Падыша өлсө анын алтын тагы башка кишиге өтөт, а даанышман өлсө, анын сөзү өзүнүкү бойдон калат. Кийген киймиңе эмес, сүйлөгөн сөзүңө жараша ызат-сый көрөсүң. Эл көзүңө эмес, сөзүңө карап ишенет.

Адамдан жан кеткени - сөздүн кеткени, а сөздүн кеткени— жандын тирүү туруп кеткени. Жаның туруп сөзүңдүн жоктугу — жаныңдын жоктугу — ошо, - дей бер. А жаныңдын бар экенин сөзүң менен далилде.

Адамдын келбети — анын сөзү. Адам ансыз деле сулуу жаралган. Сулуу сөзү — анын ажарын ого бетер ачат. Сөзү сулуунун өзү да сулуу. Өзү сулуунун сөзү да сулуу болсо — анын ажарынан нур төгүлүп турганы.

Алтын, күмүш менен чегеленип бекитилген нерсе да сынып ажырайт, а сөз менен чегеленип бекиген убада эч качан ажырабайт.

Сөз — байлык. Оозунда сөзү бар адам алтынга карк байдан да бай. Алтынга карк адамдын оозунда сөзү болбосо— аны жардыныны жардысы дей бер.

Байлыктан алтын — баалуу болсо, сөз — андан да баалуу. Адамды алтын берип алдай да, ишендире да албайсың. Андан көрө адам сөзгө ишенип, сөзгө алданып калары бышык. Анткени сөз— оттон да тез эритээр бир керемет.

Ар нерсеге адам а дегенде сөзү менен жетет. Сөздүн башталганы — иштин башталганы. Сөз кандай башталса— иш да ошондой башталмакчы, иш да ошондой уланмакчы. Сөз кыйшайса— иш да кыйшаят.

Сөз — адамдын ички бугу, деми. Сөз чыкпаса— адамдын ички бугу чыкпайт, эс албайт. Сөз менен ички бугун чыгарып, чер жазышып сүйлөшүп алуунун өзү эбегейсиз зор бакыт.

Чай ичишкендер дос эмес, «сөз ичишкендер» дос, анткени чай ичишкен достордон «сөз ичишкен» достук бекем болор.

Сөз болбогондо ажайып сүйүүнүн улуу сырлары ачылбас эле го. Махабат лаззаты менен муну сөз менен гана жетет сүйгөн жарга. Сүйүү ысык болсо — сөзү да ысык болор. Сөз— сүйүүнүн ыйык символу. Сүйүү таттуу болсо, сөз да ширин, мылжың болсо, мылжың болор. Сөз бүткөнү — сүйүүнүн бүткөнү дей бер.

Эненин мээри сөз болбосо, кантип сүтү ийимек бөбөккө. Сөз болбосо, атанын акылы кайдан айтылмак балага. Сөз болбосо, эрдин шерти кайдан бекимек!

Наристенин алгач ирет ыңаалаганы да— сөз, биринчи шыңгыр күлкүсү да — сөз. Адам акыретке кетип жаткандагы акыркы деми да — сөз.

Сүйгөн жардын сырдуу жылмаюсу да— сөз, көз жашы да— сөз. Сүрөтчүнүн боёгу да, музыканттын ар бир нотасы да— сөз. Арифметиканын шыгыраган цифрасы да, геометриянын чексиз сызыгы, дүйнөнүн улуу картасы да — сөз.

Ыйык куран дагы, адегенде, сөздөн башталган.

Океандай улуу эпос «Манас» да сөздөн жаралып, сөз бар үчүн жашап келатат!

Жамгырдын көнөктөп жааганы да, мөлтүр булактын жылжып акканы да, шамалдын уулуганы да, деңиздин албуут толкуну да, таштын кумга айланып талкаланганы да, жалгыз теректин шуулдаганы да, күчтүү мотордун дүрүлдөгөнү да, улуу тоонун көк тиреп турганы да, улуу океандын чалкып жатканы да, жаш күчүктүн борс этип үргөнү да, жөжөнүн чыйпылдаганы да, жаш көчөттүн бүчүр ачып өсүп келатканы да, назик гүлдүн баригинин жаңы ачылганы да, бийчинин чимирилип бийлеп жатканы да – сөз.

Ооба, ушунун баары, баары... – сөз!!!

Аалам кендиги кандай чексиз болсо, сөздүн чеги андан да чексиз. Дүйнөдө чексиз нерселер көп, ошонун бири дал ушул – сөз.

Сөз түгөнбөйт, дүйнө да түгөнбөйт. Дүйнөнүн акыры болор, бирок сөздүн акыры болбос. Анткени, дүйнөнү таанып билүүнүн, аны кайра-кайра таанып билүүнүн акыры болбос.

Сөз айтылбай койбойт, а ок атылбай кала берүүсү мүмкүн. Бирок айтылбоочу сөз да болот. Ошол айтылбоочу сөз – сөздөрдүн күчтүүсү. Айтылбоочу сөздү түшүнгөн адам гана түшүнөт. Ал күчтүү адам.

Үнсүз тиктешип туруунун өзү да сөз. Ал сөздүн түгөнүп калгандыгы эмес. Ал – үнсүз айтылчу сөз, үнсүз сүйлөшүү–деген ошол. Ал–сүйгөн жарлардын сөзү. Аны сүйгөн жарлар гана түшүнөт. Эх, ошол, сүйүшкөн жарлардын үнсүз сүйлөшкөн сөздөрүнөн да ыйык сөздөр болобу?

Күчтүү, сезимтал адамдар гана сөздү көз караштан түшүнүшөт. Сөздү айттырбай түшүнүнүн өзү керемет.

Сөз – ошондой улуу, ошондой ажайып керемет нерсе. Ошол үчүн сөздү ыйык туталы, урматтайлы. Аны көрүнгөн жерде талпактай сүйрөй сүйлөп, кадырын кетирбейли, таза сактайлы. Сөздү урматтап, таза сактаганыбыз – өзүбүздү урматтаганыбыз, өзүбүздү кадырлаганыбыз, өзүбүздүн ыйманыбызды таза сактагандыгыбыз. Анткени биз адамбыз, сөз билгенибиз – биздин адам экенибиздин улуу белгиси!!!

2-этиюд:

Сөз – адамдын маданияты

Бир сөздү айтып алып кейийсиң, а бир сөздү айтпай калып кейийсиң. Айтып алганыңда бирөөнүн жүрөгүн оорутуп алганыңда бир кейийсиң, а айта албай калып, өзүңдүн жүрөгүңдү оорутуп, экинчи кейийсиң...

А бул - адамдын ыйманына тийиштүү го. Адам ыйманы эки нерседен көрүнөт экен: биринчиси- тил адеби, экинчиси – жүрүм-турум адеби. Ошол үчүн «тилин – ыйманың» деп бекер айтылбайт тура.

Адептүү адам, адегенде, айтар сөзүнүн угар адамын табат. Уга турган адамы болсо–сырын ачат, жан сырын төгөт. Укпас болгон соң – кайран сөздүн желге кетерин туюп, айтпай тек коёт. Бул – бир. Экин-

чиси—айтар сөзүнүн айтылар убагын тандайт. Айткан сөзү өз убагын тапса, уккан адамдын кулагына алтын сырга илинет. Убагында айтылган сөз, уккан адамдын кулагынын кычуусу кандырат. Ачка туруп курсагы тоёт. Үчүнчүдөн, айтар сөзүн айтуунун кыраатын, үнүн таап айтат. Жылуу сөз, жумшак үн—адамга жибектей оролуп, бойду жибитет. Оорунду айыктырат. Улууга да, кичүүгө да, оорулууга да, соого да, жумшак үн менен жылуу сөз жагат. Мындай касиет-сапаты бар адамды ар дайым урмат-сый жандайт, адамдарды өзүнө тартат. Адамдын тилинин жана ыйманынын маданияты—анын эки канаты.

Төртүнчүдөн, сөз адамдын жеке маданияты гана эмес, сөз — улуттун маданияты. Биз сүйлөп жатып өзүбүздүн жеке маданиятыбызды гана билдирбейбиз, улутубуздун сөз маданиятын билдиребиз. Ошон үчүн сүйлөгөндө, улутубуздун намысы —биринчи туруусу кажет! Кыскасы, улутубузду уят кылбай, таза жана адептүү сүйлөй билсек дейм.

Бешинчиден, сөздү «чыдабай» баратсаң гана айт—деп кеңеш берер элем. Болбогон сөздү божурай берүүнүн: аны угабы, укпайбы—ойлонбой эле оозунун желин самандай сапыра берүүнүн өзү да адамдын адепсиздигинин бир деңгээли. Кээде бир мүнөздүү, бир сырдуу адамды жолуктуруп калабыз. Андайлар «кааласа айтат», «каалабаса» «оозунун желин болбоско чачпайт». Анткени алар сөздүн маани-маңызын туюп айтат, салмактап сүйлөйт.

Кээде айтпай калган сөзүң ичинде калса деле эч нерсе болбойсун. Айтайын деген адамың сенин бир сөзүңдөн эле оюңду түшүнсө—кандай гана бакыт! А кээде жүз айтып аткарта албаганды бир айтып орундатып алган учурлар болот. «Жаман атка миң камчы, жакшы атка бир камчы» деген ошол эмеспи.

Айтар сөзүңдүн орундуулугу уккан кулактан ордун тапканы ошол. Орундуу айтылган сөз — коргошундан да салмактуу. Андай сөз аткарылбай калбайт. Орундуу сүйлөгөн адам элди оозун каратат. Орундуу сөз айтар адам, адегенде, өзү салмактана калат. Анткени, анын айтар сөзү салмактуу эмеспи. Ошентип, ою салмактуу адамдын өзү да салмактүү туюлат. А орундуу бир сөзү үчүн эл оозуна алынган адамдар сейрек учурайт.

«Орунсуз айтылган сөз—ок» делинет элибизде. Ал үч түрдүү учурайт. Биринчиси, адамдын кулагынан кирип, жүрөгүнө найзадай сайылат, адам сезимин жаралайт. Ошол үчүн «ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт» деп туура айтышат. Элибиз ошол үчүн, орунсуз болорун туюп, жактырбаса да жамандыктын атын тергеп, башка сөз менен айтууну туура көрүшөт. Экинчиси, орунсуз айтылган сөз айткан адамдын өзүн уятка калтырат. Орунсуз сөз айтып алуу—онтобой ооруганга тете.

Кадимки Кемчонтой ошол үчүн «Кемчонтой» экенин өз сөзү менен өзүн далилдеген эмеспи. Адеби кем адам ошентип орунсуз сүйлөп алып, өзүнүн ким экенин өзү айттырбай таанытат. Орунсуз сөз кээде жүрөккө

да жетпейт, кулакка да угулбайт, шамалга текке кетет. Аны эч ким укпайт. Анын орунсуз экенинин дагы бир белгиси - ошол.

Айтар сөзүнүн ченемин билгени да ал адамдын маданиятынын бир белгиси.

Тил тазалыгы да өзгөчө баалуу экени белгилүү. Тилдин тазалыгы менен пейил тазалыгы экөө эки башка экенин кээде айрып билбейбиз. Дилиң таза болбогон соң, тилинин тазалыгынын эмне кереги бар! Пейили, дили таза эмес адамдар сөзгө өтө маани берип, ал сөзүн курал катары пайдаланып, адамды алдоо үчүн жанталашат. Тили таза эмес адам – тилди булгайт, аны көрүп башкалар башкалардыкын буллгайт. Ойкуштата сүйлөгөн адамдын сөзү башкаларга кээде «каңы» нерсе көрүнүп, кулагында калат. Анда эле ал сөз «модага» айланды дей бер. Элибиз айткандай, андай «бир карын майды чириткен бир кумалактар» арабызда көп эле.

Көркөм чебер сүйлөгөнгө не жетсин! Көркөм сүйлөөнүн өзү да талант. Көркөм сүйлөгөн адамдын таланты–ырдаган адамдын талантынан ашып түшпөсө, кем калбайт. Анткени, элдин көпчүлүгү эле жакшы, көркөм ырдай алышы мүмкүн, а элдин баары эле көркөм, чебер сүйлөй бербейт. Анын үстүнө, ырды адам жаттап ырдайт. Ал сөздү жаттап сүйлөбөйт, сөз көөдөндөн кумдай куюлуп төгүлүп турат, а ыр көбүн эсе «ооздон» төгүлөт. Жүрөктөн төгүлгөн ыр чанда болот.

Акылдуу сүйлөгөн адамдын баары эле акылдуу эмес. Наадандар акылдуу сүйлөгүлөрү келишет. Алар ошол «жаттап» алган акылдуу сөздөрү менен акылдуу көрүнүүнү самашат. Ошол үчүн бир акылман: «акылдуу кооз сүйлөгөн адамдардын ичинен чыныгы адамдык сапатка ээ адамдар чанда кездешет»–деген экен.

А чыныгы акылман, ыймандуу адамдар көркөм, акылдуу сүйлөсө–ал адам көркүнө гана чыгар эле. Анткени, адамды кийим гана эмес, анын сөзү, пейили кооздойт эмеспи.

Сөзгө бай адам – баарынан бай экенин анча баалабайбыз. Бөскө бай бирөө сөзгө бай адамды киши деп теңсинбейт, ошонусу менен ал өзүнүн жарды экенин да туйбайт. Сөз жыйнаган «дыйкан» бөс жыйнабайт, бөс бербеди деп таарынбайт, сөзүн укпаганга таарынат. Анткени анын жаны, каны–сөз. Сөзү кетсе, жаны кеткени ошо...

Демек, адамдын мүнөзү, кыялы, түрдүү адамдык сапаты- сөзүнөн, тилинен байкалат, сөзүн тыңшап туруп, анын кандай адам экенин айттырбай эле туябыз го. Кара өзгөйлүгү менен ак көңүлдүгү да, ичи тардыгы менен кең пейилдиги да, жалганчылыгы менен чынчылдыгы да, төрөпейилдиги менен кичи пейилдиги да, таш боордугу менен мээримдүүлүгү да, кекчилдиги менен кечиримдүүлүгү да, илендилиги менен тыкандыгы да сүйлөгөн адамдын эки ооз сөзүнөн билинип калат. Анткени, сөзү – адамдын өзү. Ошол үчүн, «эл билген акимден сөз билген чечен улук» деп айткан элибиз.

Кара өзгөй, орой адамдардын айткан сөзү уккандын жүрөгүн канатып, кейитип турса, сөзүн ого бетер күчөтүп, өчөшүп, ошонусуна куштар болуп, эрдигин ошонусу менен баалап, далилдеп мактанышат. Ичи тар адам сүйлөсө, өзүнөн өзү чүрүшүп, бырышып, кичирейе берет... кичирейе берет... ичи ого бетер тарыйт... тарыган ичине таруу да батбайт.

Кекчил адамдын сөзү байкатпай туруп артындан атылган окко тете. Таш боор адамдын өзү сөзү таштай катуу да, муздак да, алардын сөзү тердеп курган адамды чыйрыктырат. А төрөпейил адамдын сөзү—төбөңдөн чыгып жаткансыйт. Угуп жаткан кулагынды кытыштырып, жөн жаткан кулкуларың кулатып түшөт. Себеби, төрөпейил адам өзүндөн төмөн турса да, жогору турган өңдөнүп сезет өзүн. Анысы өзүн канчалык кайра төбөсүнөн ылдый басып жатканын байкабай, бечара экендигин билгизет.

Кээ бирөө сүйлөсө—адамды өзүнө тартып сүйлөйт, кээ бирөө түртүп сүйлөйт.

Темир устадан сөз устасы күчтүү! Анткени темир уста сынган темирин эритип кайра ширетип алуусу мүмкүн, а сөзүң сынса, аны оңой албайсың, оңой менен ширете албайсың.

«Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат» деген кеп бар. Кеп анын — ким дос, ким душман экендигинде жаткан жокпу? Андан көрөкчө, «акмак досун болгончо, акылдуу душманың болсун» деген сөз улук өңдөнөт. «Жылуу айткандын баары эле дос эмес, катуу айткандын баары эле кас эмес» экени да ырас. Ошол үчүн айтат элибиз: «Жакшы душманда кек жок, жаман душманда тек жок». «Жакшы душман — адам, а жаман душман — наадан». «Адамды адам өлтүрбөйт, адамды акмак өлтүрөт» — деп... Ошол үчүн, достун да досу, душмандын да душманы бар экенин билүүбүз кажет.

Баары бир, «Сөз чындыгынан гана бузулбайт». Чын сөздү, эгер айтып жаткан адамың уккусу келсе — келбесе, жактырса— жактырбаса да, көңүлү ооруса—оорубаса да, орундуу—орунсуз болсо да, чындык сөз жеңип чыгары бышык. Сөздүн чындыгы— бардык сөздүн улугу. Ага—көркөмдөөнүн да, кооздоонун да, акылдуусунун да кереги жок.

Чындыкты жактырбагандар менен тынчтыкты гана самагандарга чындык сөз ачуу угулат. Ачуу чындыктын бар экенин эч кимибиз тана албайбыз. Чын сөздүн өзү күчтүү. Ошол үчүн чындыктын бар экенин туйган адам—жалганга өзүн—өзү алдап ишендирүү, убактылуу муютуп көндүрүү менен аны өзүнөн алыстата албайт, же жалган экенине бирөөнү ишендире албайт. Жымсалдап айтуу менен да, аны жумшарта албайбыз. Жумшак сөз менен да жумшарта албайбыз, кеп анын маңызында.

Ооба... Тил деген «сөөгү жок нерсе» деп, анын ченемсиз кызматын баамдаган элибиз туура айтышкан. Ошентсе да, анын эки кызматын болуп билсек болот, ал: тилдин жогоруда айтып өткөндөй, ыйманы жана чеберчилиги. Бул экөө эки башка нерсе: жасалма, чебер, ширин сүйлөп, адам ыймансыздыкка баруусу мүмкүн, тактап айтканда, чебер, ширин

сүйлөгөн адамдын баары эле ыймандуу эмес, тескерисинче, ыймандуу, жакшы адамдардын баары эле чебер сүйлөп, чечен боло бербейт. А бул эки айры сапаттар бир адамда болгон учур да аз эмес. Ал эки сапат бир адамга бириксе—ал адамдын ажарын гана ачат, көркүн гана чыгарат!

Ошентип, адамдын сөзү — анын жүзү, ыйманы жана маданияты экендигине ишенбей коё албайсың.

Адам ыйманы анын маданияты менен жүрүм — турумунан эле билинет. Ошонсе да жүрүм—турум сырткы маданияты, а сөзү, руху болсо өзгөчө баалаган- ички маданияты. Биз ушул экөөнү өзүбүзгө бириктире алсак кана! Ооба, ошентсек кана? «Сырты жалтырак, ичи калтырак» болбосок кана? Айла жок, адам кандай болуп жаралса, андан кайтмак жок, өмүрүн ошол кыялы ала кетет...

Адам өз өмүрүнүн улуу китебин өзү өмүр бою жазат, а аны балдары, өзүнөн кийинкилер окушат! Ага балдары, өзүнөн кийинкилер баа беришет! Өзүнө өзү баа бермей жок!

3-этиюд:

СӨЗ — ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН ФЕНОМЕНИ

Элибиз сөзгө өзгөчө маани берип, ага зирек мамиле жасашкан. Сөздүн маанисин, ролун көтөрүп, урпактарды элдик сөздүн күчү менен тарбиялоону көздөшкөн. Сөз элдин абийири, ар — намысы, ал тургай, өмүрү менен тең бааланган. Сөзгө жыгылып, сөзү менен көгөргөн, сөзү менен элге кошулуп, сөзү менен элден чыккан. Сөзү менен элге таанылган, эл бийлеген акимден, сөз билген чеченди бийик санашкан.

Ошон үчүн элибизде, учурашкандан кийин алгачкы сөзүн: «—И-и, элде эмне кеп бар? Кеп сал. Кеп сала отур, кеп ур»— деп баштап, анын сөзүн уккусу келген, сөз күткөн. Ал кандай сөз айтса, же айтып келсе, ошого карап баа берген.

Узак жолдо баратса: «Ат жалына казан ас», «Узун жолду кыскарт»— деп ширин сөздү, узун кепти башташкан, санжыра айткан, болмуштарды сүйлөшкөн.

Чечендерге «кеби ширин», «тили бал», «бал тилдүү», «тилинде мөөрү бар» деп баа берип, сөзүнө тан берген. Тескерисинче, сөз билбеген дөдөйгө: «сөз билбеген дудук», «сөз баалабаган, сөз бакпаган эссиз» катары баа берип, сөз баасын билүүгө чакырган. «Үйдө баатыр, жоодо жок, үйдө чечен, тышта дөдөй» дешип, сындаган.

Адамга баа берүүдө да «ал жөнүндө эл эмне деп жүрөт» деп, эл ичине байкоо салган. Ошол үчүн калк айтса, калп айтпайт деп, элдин сөзүнө ишенишкен. «Жакшыны сөз ээрчийт, жаманды чөп ээрчийт» деп жакшы адамдын турпатын, кылган кызматын аңыз кылып айтышкан.

Уул-кызына берген тарбиясына жараша ата-энени да сөз ээрчиген. Ошол үчүн ата-энелер уул-кызына «сөзгө сөлтүк кылбай, кепке кемтик кылбай» тарбиялуу болуусун өтүнгөн. Же болбосо, бир жагымсыз окуядан кийин: «Баягыдан кийин сөзгө сөлтүк болдук, кепке кемтик болдук» дешип бармагын тиштеп өкүнгөн.

Сөзү элге же үйүнө өтпөгөн адамды «анын сөзү суу кечпейт», «сөздөн калды» дешип басынтышкан. Ошол үчүн, «аштан калсам да, сөздөн калбайн» деп, өз абийирин бек турууга аракеттенген элибиз.

Сөзгө жыгылып, же элге уяты чыгып, же сөздөн кармалса, аны «оозунан сөзү түштү», «бутунан мүдүрүлгөн турат, оозунан мүдүрүлгөн турбайт» деп келекелешкен.

Бирөөгө кыйчалыш учурда шашылыш кайрылууга туура келсе «кечирип кой, ширин сөзүң оозунда» деп илберинчилик менен, анын сөзүн урматтап, убактылуу токтото туруусун да өтүнгөн.

Таза, так, көркөм сүйлөгөн, оюн орундуу айткан адамдын кебин көңүл коюп угуп, кулагын салып, «жулак сенде» деп кулак кужурун кандырган. «Жомок курсакты тойгузбаса да, кулакты тойгузат» деген ошо да. Андай сөз билген адамдар, сөз баккан чечендер тоолук элибиздин эрмеги болгон. Кыскасы, алардын театры да, киносу да, урпакка таалим-тарбия берер академиясы да сөз болгон. Эки ооз сөз билбеген, эки жол ыр билбеген кыргызды тоолук элибиз «кыргыз эмес» деп билген. Мунун өзүн-сөздү баалагандыгы, сөздү айтуу маданиятын, аны угуу адебин элибиз баалагандыгы деп түшүнүүгө тийишпиз. Ал дагы улуттук педагогикабыздын негизин ээлеген-сөзгө баа берүүбүздү түшүнтөт.

Демек, бүгүнкү күндө улуттук тил илимибиздин бир салаасы катары калыптанып келаткан «Кеп маданияты» предмети азыр эле жарала калган түшүнүк эмес экен көрсө! Ал элибиздин рухий турмушунан эчен кылымдар бою эле бекем орун алган, «элдик билим» деп аталган тарыхый айрыкча бир көрүнүш десек жаңылышпайбыз.

Анын үстүнө, сөз билген чечендердин ар бир сөзү элдик накыл кептерге бай, таалим-тарбиялык күчү мол болгондуктан, алардын ар бир айткан сөзү макал-лакапка айланып, элдик афоризм болуп, эл оозунан түшпөй калган. Алар элдин энчи болуп, кан - жанына сиңген. Ошондуктан да, Ж. Баласагын бабабыз таасын айткандай, «элдин накылы-элдин акылы» болгон ал афоризм сөздөр, накыл кептер урпакка таалим-тарбия берүүдөгү көрөгөч акылман ой, негизги курал болуп калган.

Ушундан улам накыл кептин башаты болгон элдик чечендик сөздөрүбүз-элибиздин кеп маданиятынын өзгөчө баскычы болуп санала тургандыгын белгилебей коё албайбыз. Анткени элибиздин накыл сөздөрү-бир саптан кашыктап чогулган макал-лакаптарынан тартып, поэзия океаны болгон «Манаска» чейин, көркөм сөздүн күчү менен эрки ырга айланып, ал элдик көөнөрбөс казынанын кенчине айланган. Ал эми, элдик поэзия океаны «Манастын» да күчү - сөздүн күчү экендиги талашсыз.

«Манас» демекчи, ал-көлкүп жаткан сөз бермеги го, чиркин! Ошончо көлөмдөгү улуу, дүйнөдө теңдешсиз сөз берметин ушу биздин ак калпак кыргызыбызга эгедер кылып койгонун карачы, жараткандын! Андыктан, кыргыз тилибиз— дүйнөлүк деңгээлдеги коммуникациянын куралы боло албаса да, андай улуу тилдер менен өзүнүн рухунун байлыгы жана күчү менен теңдеше аларында шек жок!

Бабаларыбыз Асанкайгы менен Жайсаң ырчы, Кетбука менен Жээрен чечен, Баласагын менен Махмуд Кашкарынын, Калыгул менен Арстанбектин, Нурмолдо менен Тоголок Молдонун, Молдо Нияз менен Молдо Кылычтын, Токтогул менен Барпынын керемет сөздөрүн эстей-личи. Алардын айткан ар бир сөздөрү, андагы уюткулуу ойлору тоолук элдин адеп-ыйманынын чен—өлчөмү болуп, «оозеки мектеби» да, «оозеки китеби» да болуп, кылым карыткан кыргызымдын оозунан түшпөй калганы өзүнчө бир керемет го.

Элибиздин эсинде керемет кеби менен калган Кыдыр аке, Садыр аке, Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат аке, кечээки эле Мамбетаалы чечен менен Көкөтөй чечендер не деген адамдар эле.

Алар элдик дидактиканын идеяларын алып жүрүүчүлөр дагы жана аны андан ары байытуучулар дагы болушкан. Ошондой улуу сөз чеберлери элибизде көп болгондон улам да элдик накыл кептин казынасы бөксөргөн эмес, тескерисинче күн санап байып, мазмуну тереңдеп отурган. Тоолук элибиздин акыл-эси улуу жазуусу өнүккөн элдердин хроникалык жазууларынан кем калбаганы ошондон экен да, бүгүнкү күндө да, кийин да элибиздин ооздорунан түшпөй, улуулардан калган үлгү, элдик керемет кеп кыргыз баласы жер үстүндө жашап турса өчпөй, жаңырып айтылар; кыргыз адаби менен ахлагынын чен—өлчөмү болуп, анын жыйынтыгы—«улуу сөз илими» деп аталган улуттук фольклорубуздун көөнөрбөс мазмунун толуктап турар. Ал илим элибиздин «фольклордук педагогикасы» илими деп аталууга толук акылуу.

4-этиюд:

СӨЗДҮН КУДУРЕТИ – ЭНЕ ТИЛДЕ

Эне тилинде сүйлөбөгөн адам Ата Журтунда жүрбөгөндөн эмне айырмасы бар?

Эне тилинде ыр укпаган, эне тилинде төрт сап ыр билбеген адам чет элде жүргөндөн эмне айырмасы бар?

«Энесинин бешик ырын укпай чоңойгон бөбөк энесиз жетим өскөндөн эмне айырмасы бар?» (Р.Гамзатов).

Ата салтын билбеген, аны турмушунда колдонуп жашабаган адам Ата Журтун чанбагандан айырмасы кайсы?

Эне тилин билбесе, аны ардактап сүйбөсө, Ата Журтумду сүйөм деп көкүрөк каккандын эмне пайдасы бар?

Ата Журтун сүйбөсө, анын сулуулугуна суктанып айланып бир чыкпаса, үйдөн карыш чыкпаган карыштан эмне айырмасы бар?

Ата Журтуна кызмат кылбаса, анын керемет көрктүү тоолорун, анда өскөн жыпар гүлдөрүн, туптунук суулары менен көлдөрүн, арчалары менен кайың, карагайларын, аккуусу менен уларын, элиги менен бутусун сүйбөсө, өз элинин бир сулуусун «сүйөм» деп айтышы кандай гана уят!

Өз Ата Журтун мекен кылбаган азамат жигит–карыштын карыбы, маңкуртун маңкурту эмей эмне?!

Бешик ыры да, Ата Журту да, эне тили да, ата салты да энелерден башталат. Элин-жерин унутуу–энеси ырдаган бешик ырын унутканга тете. Анткени эне бешик ырын ырдаганда уул - кызынын келечеги, бактысы менен таалайы тууралуу не бир миң түрлүү сонундарды ойлоп тилек кылган эмеспи!

Эненин бешик ыры – уул - кыздын өмүр жашоосунун башаты. Анда эне сүтү да, эне тили да, ата салты да, Ата Журту да, анын тарыхы да чөгөрүлгөн.

Жаман уул өз айылынан адашат, жакшы уул жарым дүйнөнүн жолун жат билет. Анткени, жакшы адам жолунан адашса адашар, асты акылынан адашпайт.

О Ыйык Энелер, уул-кызыңар Ата Мекенинин анык азаматы болсун десеңер, тээ бешикте жаткан кезинде ырдап берген бешик ырыңарды эр жеткен чагында кайрадан бир ирет ырдап бергилечи! Ал ырдан уул–кызыңар Ата Мекенин сүйүү кандай ыйык экенин акыл – эси толгон кезинде дагы бир ирет билсин, туйсун, эсине салсын! Суранам, ошенткилечи!

Өз элин сүйбөгөн, өз Мекени, Ата Журту жөнүндө кам көрбөгөн адам башка элди-жерди сүйүп да жарытпайт, ал жөнүндө кам көрүп да жарытпайт.

Азамат уул-кыз алгач ирет өз улуту жөнүндө кам көрөбү, же улуту ал жөнүндө кам көрөбү? Азамат уул-кыз алгач ирет элин сүйүп, ага кызмат кылабы, же аны эли сүйүп ага кызмат кылабы? Аны азамат уул-кыз өзүлөрү ойлонуп-чечсин. Мен айтпайын!

Кечинде жаздыкка жатарда оюңду тазала: «Жүрөгүмдү жакшылык уяласын» – де, «пейлимди алла-таала адамдарга агартсын» деп тиле. Эр-тең менен эшикке чыгып баратып жолуңду тазала: «Жолум ачылсын» - де, «таза болсун» - де, «ишим жүрсүн» – деп тиле. Ошондо сен, адегенде, өзүң таза болосун, анан элиңе, журтуңа таза болосун!

«Тилим таза болсун» – десең, пейилиңди тазала, анткени тилин пейилиңдин күзгүсү. Пейилиң ала болсо, сөзүң да ала болот.

Эне тилиңдин сөзүңдөй да сөз барбы дүйнөдө! Дүйнө жүзүндөгү башка 300дөй тилдин ичинен эң ыйыгы ошол, керемети – ошол, туусу – ошол эне тили. «Эне тилим эртең өлөт десе, мен бүгүн өлүмгө барууга

макулмун» деп, ошол үчүн керемет акын Расул айткан го. Ал дагы сөз кудуретин баалаган адамдын айтканы. Сөз эмес, бөстү ыйык туткан адам бөсү менен бирге ирип – чирип, сөзү эмес, бөсү өрттөнсө кошо өрттөнүүгө даяр.

Ошол үчүн эне тилдин ар бир сөзү өзгөчө феноменалдуу көрүнүш. Ал, болгондо да, социалдык-философиялык, психологиялык-педагогикалык, нравалык-эстетикалык жана да маданий-этикалык феномен. Ал эмнени туюнтат? Жөнөкөй тил менен айтканда, эне тили болбосо ал элдин, бүтүндөй улуттун жер менен жексен болмогу, дүйнөдөгү ордунун тыйпыл болмогу, духу өчүп, тарыхы унутулуп, адеп-ыйманынан кетмеги, маданиятынын жер үстүнөн өчмөгү, урпагын тарбиялап-таалим берер ыйык байлыгынан түбөлүк кол жуумагы, өз эне тили менен эмес, башка элдин педагогикасы менен өз уул-кызын тарбиялап калмагы ошол. Андан башка сөз дал келбейт мындайга. Мындайды туюнтар башка сөз да жок дүйнөдө.

Эне менен эне тил, ата менен Ата Журт бирдей эле ыйык, бирдей эле кудурет-күчкө эгедер улуу түшүнүктөр адам өмүрүндө. Эне тили менен Ата Журтун ардактаган азаматтар эл-журтуна улуу кызматын аябай кылган азаматтар ошолор!

Анык жетимдер—эне тили менен Ата Журтунан ажырагандар! Бирок да, «Энелүү жетим – эрке жетим, аталуу жетим – арсыз жетим» деп, энелүү жетимди атасыз жетимден көрөкчө өйдөрөөк баалайт. А эне тилинен жана да Ата Журтунан ажыраган жетимдерчи?

Ошол үчүн мындай деп айткым келет. Энеден айрылган жетим эмес, эне тилинен айрылган—анык жетим. Атадан айрылган жетим эмес, Ата Журттан айрылган – анык жетим! Багыбыз тоодой болсун десең, энениз да болсун, эне тилибиз да болсун! Атабыз да болсун, Ата Журтубуз да болсун!

Тил тазалыгы – дил тазалыгы деп туура айтат элибиз. Тилдин булганганы дилдин да булганганы. Тилдин «ооруганы» - ыймандын ооруганы. Тилдин өлгөнү – ыймандын өлгөнү. Аны өлтүргөн ким? Аны короодо теке сүзүп, талаада бука челип, адырда ат тээп, же сайда сел алып өлтүрбөйт. Аны өзүбүз булгап, өзүбүз оорутабыз, өзүбүз өлтүрөбүз.

Ошол үчүн биз таза бололу, дилибиз таза болсун! Ыйманыбызды дарт чалбасын, адеп – ахлахыбыз өлбөсүн! Демек, ал—биздин өлбөгөн-дүгүбүз, биздин адеп—ахлахыбыздын ден соолугу. Ошону сактайлы, ошону коргойлу! Улуу жазуучу Ч. Айтматовдун мына бул сөзүн ар дайым эпиграф кылып алып жүрөбүз го: «Кылымдан кылым өтүп, кыргыз эли жер үстүндө жашап турса, кыргыз тили да жашай берет». Абдан туура, таамай айтылган сөз. А, ошондо да, кылымдан кылым өтүп, акын Шайлообек айткандай, «Кыргызым» деп жулунганы менен, бир ооз кыргызча билбеген «манкурт кыргыз» эмес, руху, духу таза кыргыз жашап турса гана кыргыз тили жашап турмагын эстейли.

Манкурт кыргыздын баласы манкурт эле болор, алма сабагынан ашып түшпөйт – дегендей эле болор...

Кызматтын кырына чыгып алып, кыргыз тилин шылдындай караган кыргыз жигиттерибиз далай эле бар. «Эмнени кор кылсаң, ошондон кордук көрөсүң» дегендей, эне тилин ким кор тутса, ал ошонун эсесин тартпай койбойт. Эч нерсеси кемибеген хандын тузу кемиген сыяктуу, баары бир рухунун бир жери кемийт, аны өзү билбейт, салт-санаасынан алыстайт, тарыхынан алыстайт, айыл-апасына жат көрүнөт, тууган-туушкандарынан коомайланат, ата-бабасы сүйлөгөн эки ооз сөздүн сырын түшүнбөт, өз элинин рухунда эркин балыктай сүзө албайт, эркин куштай уча албайт. Анан өз кандаштарынан акырындык менен четтей баштайт, ошондон чүнчүп-жүдөп, ошентип өз Ата Журтунда жүрүп андан билинбей өгөйлөнө баштайт. Анын өз эне тилинен запкы көргөнү – ошол эмеспи!

Кээ бирөөлөр эне тилин чанып, башка тилде сүйлөсө эле тили буудай кууруп, торгойдой сайрап жатам деп ойлойт. Эне тилинде эки сөздүн башын тыңыраак кошуп сүйлөй албаган чалпоо башка тилде бакадай чардап жатканын байкабайт сыяктанат.

Ошол үчүн публицист-окумуштуу С.Байгазиев айтып отурбайбы минтип: «Кыргыз тили пенделеринин кайдыгерлигинен азап чегип, өз Ата Мекенинде арыш керип өркүндөп өсө албай отурат. Мен Кыргызстандан Кыргыз тилине кайдыгер академигин көрдүм. Кыргыз тилине кайдыгер көз менен караган министрди, депутатты көрдүм. Эне тилин унуткан Бишкектик Такинди көрдүм, эне тилим дебеген акимди көрдүм. Эне тил деп күйбөгөндү Оштон көрдүм, ошондой эле немени соттон көрдүм. Эне тилин сүйбөгөндү Чүйдөн көрдүм, ошондой эле манкуртту үйдөн көрдүм. Эне тилине өгөй жумушчу Түкөндү көрдүм, Өкмөттүк аппараттан Үсөндү көрдүм».

Туура айтат, эне тилибиз, биринчиден, өзүбүздүн кайдыгерлигибизден улам жабыр тартууда. Мурдагыдай, бирөөгө арта коёр шылтообуз жок, тилибиз менен дилибиздин эгемендүүлүгүн өзүбүз кор тутуудабыз.

А, бүгүнкү эсиргенибизди эртең эч ким кечирбейт!

5-этиюд:

СӨЗ ТАБИЯТЫ–ТАБЫШМАК

Чынында эле, ушундай экен...

Деги, бу сөз деген керемет кайдан жаралды, эми каякка чейин өнүгөт, канчага чейин байыйт? Табышмак... Анын жандырмагын эч ким таба албас...

Сөз–бул, адам деген түшүнүк менен бирдей окшойт. Анткени сөз деген керемет адамга гана тиешелүү, андыктан адамдын өзү да ошондой

керемет нерсе экен. Адамдын өзүндөй, өңүндөй, керемет касиеттерге ээ экен... Андан сырткары, сөздүн да даамы, жыты, куту, үнү, табы бар экен... Сөз өзүнчө эле күбүрөп-шыбырап сүйлөп, муңканып ырдап турган музыкага окшош экен. Аны тыншаган угат экен, түшүнгөн түшүнүп, сүйлөшөт экен...

Ооба, сөз ушундай керемет да, табышмак да экен... Ушул тууралуу ой толгоп көрөлүчү. Анткени бул сөз дегениң океандай чалкып, «жээгин тоскон аскалардан» ашып-төгүлүп, каптап келатпайбы күн сайын?!

Мына, мага алгач ирет жарк этип көрүнгөн жарык сыңары— сөздүн өңү көрүндү! Өзөгүндө жарыгы бар бир эле сөз айтыла түшсө, кабагыңа кар жаап турса да, адам дегениңдин маңдайы жарк деп ачыла түшөт тура! Кейип турганда жаныңа өбөк болор, жөлөк болор жарык сөздүн кудурети ошондой тура. Ошол үчүн бир ооз жарык сөзгө көөнүң ачылып, маанайың жазылып, же болбосо, кайсы бир сөз, тетирисинче, жарык күнгө түн түшүрүп, кулагыңан кирип жан дүйнөңдүн жарыгын өчүрүп, заматта кабагыңа кар жаадырат, көңүлүңдү чөгөрөт. Мунун өзү—ай жаркын сөздөн да башка, анын тетирисинче «кара мүртөз» сөз да болорун туонтуп отурбайбы.

Кээ бир адам бар экен—ичи жарык, кээ бир адам бар экен—ичи караңгы, орой, кара мүртөз. Көрсө, «жарык сөз» ичи жарык адамдан, «кара мүртөз сөз» ошо кара мүртөз адамдан чыгат окшойт.

Анан да, сөздүн үнү бар экен! Айтылган кээ бир сөздүн үнү не бир кубулжуган симфониядан угумдуу, не бир сыбызгыган обондон назик, көктөгү ак булага окшогон булуттан да, колуң менен кармасаң суудай төгүлгөн жибектен да, жумшак мамык кебезден да жумшак болот. Уксаң дагы да уккунду келтирип, жан дүйнөңдү эненин алаканындай, сүйгөн адамыңдын эң назик колундай жумшак сылап, наристенин таза күлкүсүндөй жан дүйнөңдү эритет экен. Андай сөздү укканда өзүңдү өзүң унутуп, магдырайсың. Андай сөз жүрөктүн дарысы, жаныңдын жарымы — дегим келет.

Көп адамдар китепте жазылган сөздөрдүн үнүн тыңшай алышпайт. Алар китепти караганда көздөрүнө тамгалар гана көрүнөт. Ал тамгалардан куралып турган сөздөр да жандуу сөздөр экенин туюшпайт, ошондуктан аларга сөздөрдүн кереметтүү шыбыр үндөрү угулбайт.

Китептеги сөздөр да адамга түркүн нерселерди сүйлөп турат. Ошондуктан, китеп деген нерсе— айрыкча касиеттүү, кереметтүү нерсе. Андыктан, китептин үнүн тыңшап, сүйлөшө билүү керек.

Жумшак сөз гана көңүлдү көл кылып эритип, жик билгизбей жибитет экен. Болбосо, таштай катуу сөз кулакка угулганда таштай тийип, таш тийгендей угулат. Кээ бир адамдар болот эмеспи - кыялы таштай. Демек анын сөзү жүрөгүнөн чыкканда эле таш болуп түйүлүп, таштай муздак бойдон чыгат окшойт. Анда анын жүрөгү да таш болуу керек.

Эх десең, ошол үчүн айтат да: «Таштай адамдан көрөкчө таш жакшы, жыландай адамдан – жылан жакшы»—деп.

«Сөздүн да даамы бар» десе кээ бир адамдар ишенбейт. Алар «даамдуу» сөз сүйлөгөн адамдарды байкашпайт сыягы, же сөздүн «ширин» же «ачуу» даамын сезе билишпейт болуу керек. Андай болсо, сөздүн «даамын» билбеген адамдарга эмне айтса да жараша берүүсү мүмкүн. Байкаңызчы, кээ бир сөз билген адамдардын сөзү кандай гана ширин угулат!! Татынакай эриндер менен таттуу тилден жаралып жаткан ар бир тыбыш балдай таттуу чыгып, андан сөз куралып, сөздөн шурудай тизилген сүйлөмдөр түзүлүп, ал сүйлөмдөрдөн татынакай айтымдар жаралып, тексттер токулат. Андай сөздү укканда, бал жутуп жаткансып, ооздун ичи таттууланып, тамшанып—тамшанып аласың... «Ширин» шилекейинди кантип жутуп алганыңды да байкабай каласың!

Карачы! Анан кантип мындай «ширин» сөздөрдү ачуу сөзгө алмашмак элек!

«Ачуу» сөздүн даамы—өзү эле айтып тургандай, туздун же калемпирдин даамы биякта калсын, уй өлтүрөр уудай эле бар—деп элестетем. Аны уксан-уу жуткандай болорунуз чын. Эсиңиз энгиреп, башыңыз айланып, заматта жер көчүп, өлүп эле кала жаздайсың...

Ушуга эле сыпатташ дагы бир нерсе—сөздүн жыты болорун да айталы. Ошондон улам «жыпар-жыттуу» сөз менен бирге эле «бүксүгөн», «сасык сөздөр» да эсиңизге келет. «Жыпар-жыттуу» сөздү угуп турганда, кулагыңды гана эмес, мурдуңду тосуп жыттагың келет. «Бүксүгөн» «сасык сөздөн» иттин өлүгүн көргөндөй алыс качасың. «Жыпар-жыттуу сөздөр» теребелде жер бетин бербей жайнап өсүп турган жыпар гүлдөргө окшош. «Жыпар» сөздүн жыты да ошол түркүн гүлдүн жытындай туюлат. Андай болсо, «сасык» сөздүн жытын айтпасак да түшүнүктүү го... Укканда кулагың жыйрылып, мурдуңду аргасыз чүйрүп, тескери буруласың...

Кээ бир адамдар баятан азоо аттай атырылып турса да, далилдүү, орундуу сөздү укканда коёңдой бүжүрөп, чымчыктын балапанындай оозун ачып отуруп калганын билбей калышат. Тайдай так секирип турса да, тонналаган жүктүн төө бастысында калгансып, үнү заматта өчөт. Андайда айтылган сөздү—«салмактуу сөз» деп айтсак болот. Жеңил-желпи, ой келди айтылган сөздөн көрөкчө, андай сөздүн опол тоодой салмагы бар экени туюлат. Кээде андай сөз—бир эле сөздөн туруусу да мүмкүн. Ошол салмактуу бир эле сөз алоолонгон отту өчүрүп, талааны каптап келаткан ташкынды токтотот. Асмандан түшкөндөй, азоо атты ооздуктагандай салмактуу бир ооз сөздү ар ким эле айта албайт го, чиркениң!

Кээде ичиркенип үшүп чыйрыгып турсаң да жылуу бир ооз сөз уканыңда денең жибип, чекенден тер чыгып, жыргап каласың. Мындайда «сөздүн табы» болот деп коёт... Кээде оттун табынан сөздүн табы—күчтүүрөк туюлат. Оттун табына чекенди кактап отуруп жибибеген жан дүйнөндү, же жүрөгүңдөгү таарынычтын, кектин, сары-санаанын, капалык-

тын музун бир ооз «жылуу сөз» көлкүлдөтүп эритип таштайт! Бул деген—сөздүн табы, анын жылуулугу, ысыктыгы, сөздүн оту менен жалыны эмеспи! Ошон үчүн айтат да, «муздак сөз кулактап кирип жүрөккө барып муз болот», «жылуу сөз кулагыңдан кирип жан дүйнөңдөгү музду эритет» деп. Эх десеңчи! Биз кээде оозубуз бар туруп, тилибиз сайрап туруп, эң жакын адамыбызга бир ирет жылуу сөз айта албайбыз. Ошол эң жакын адамың сенден күндө бир ооз жылуу сөз угууну самап турарын сезбейбиз. А бүтүн айтпасак—эртең кеч болуп каларын туйбайбыз! Ошол үчүн пендебиз. Ошол үчүн пасбыз! Ошон үчүн көп туруп, азбыз!

«Бир күнү айтылган орой сөз кырк күнкү ырыскыны кубалайт»—деп айтылат элде. Демек бул бир күнкү качкан ырыскы кырк күн бою кайра кайрылып келбейт-дегени эмеспи?! Андай болсо, мунун өзү—«сөздүн куту бар» экенин көңүлгө салып отурган жокпу?

Сөздүн куту, албетте, акылман карыяларыбызда. Ошондуктан, алардын берген баталарында айрыкча бир кереметтүү касиет бар экени байкалбай койбойт. Балким, сөзүндө касиети бар экендиги үчүн алардын өзүлөрү да касиеттүүдүр, же өзүлөрүндө касиети бар экендигинен улам, алардын сөзүндө касиети бардыр. Кантсе да, ошо касиети бары үчүн эл андай карыялардан бата тилешет. Тиленип алган бата сөзсүз орундалат. Сөздүн күчү— батада. Же атайын эл ичинде бир акылман карыя көзүнө чалдыккан жакшы уул-кызга батасын берсе—ал сөзсүз орундалат. Ошол көз ирмемден баштап баягы бата алган улан-кызды башкача бир аура коштоп, батанын касиетинен жүзү жаркып, маанайы ачылып, көңүлү көтөрүлүп, кандайдыр бир улуу күч аны көкөлөтүп салат, мартабасы көтөрүлөт, жолу ачылат, иши оңолот. Өзүн мыкты сезген көпчүлүк улан-кыздар өзүлөрү эле асмандан түшө калгансып, акылман карыялардан бата тилешпейт, берген батага да көңүл салышпайт. Ошол үчүн аларга бата жетпейт. Мунусу—алардын эң чоң жаңылыштыгы.

Демек, батанын күчү—сөздүн күчү, батадан алган бакыт—бул, кут. Сөздүн куту бар дегендин өзү да—ушул.

Мына, сөздүн касиети ушундай. Баарынан да, адамдар сөздүн мындай касиетин сезбей-туйбай, ой келди сүйлөшөт, кадырлап-барктабайт, жакшы сөздү издебейт, же жакшы бир сөз жоголсо, аны жоктоп койбойт. Жакшы сөзүбүз жоголуп баратат—деп кейибейт.

Кээде адамдар сөздүн касиетин туйбай, бирөөгө жаман сөз айтып тилдеп, каргап-шилтейт, же жаман сөз айтып, болбогон жерден өзүн өзү карганат. Ал — каргыш сөздүн күчүн сезбегендик же бирөөгө сөзүнүн жамандыгы тиерин ойлобойт, же өзүнүн аброй-касиети каргаш сөзү менен кошо кетерин, өз сөзү өзүнүн тагдыры болуп кайта кайрылып келерин туйбайт. Бирөөнү каргаган сөзү—өз башына тиерин сезбейт. Ошол үчүн сөз касиетин туюп, же бирөөнү каргаба, же өзүңдү өзүң карганба—деген элибиз.

Сөз табияты ушундай татаал табышмак. Сөз мына ушундай өн менен түстү, күч менен салмакты, даам менен жытты, табы менен кутту кайдан алды экен?! Ким билет, айткылачы! Эч ким: «Мен билемин» деп айта албайт. Ошол үчүн сөздүн касиетин билүүгө аракет кылалы: анын өңү-түсүн көрө билели. Үнүн угалы. Салмагы менен күчүн салмактап көрөлү, даамы менен жытын сезип, татып, жыттап ырахат алалы. Куту менен табын туя билели да, андан күч-кубат алып, касиети менен арууланалы! Күч-кубат алалы. Келгиле ошентели!

Ушундай..!

Ыраматылык чоң атам сексен бешке келген курагында, көзүн жумуп, сакалын кашып отуруп: «Кээ бир адамдар сөз деп эле бир нерселерди сүйлөй беришет» деп коёр эле. Айылдагы Матисак деген карыянын бир сөзү эсимден кетпейт. Ал, кээде бирөөлөр менен талашып-тартыша кеткенде сөөмөйүнүн учун шилекейлеп: «Эй, менин мобу шилекейим адал, сөзүм адал» деп күйүп-бышар эле. Көрдүнүзбү, сөз дегенди Грузиндер айтмакчы курулай эле сүйлөй бербей, «чыдабай кеткенде гана сүйлөш керек» тура. Сөз да адал же арам болот тура! Оозу адал болсо, анын сөзү да адал болот тура.

Биздин балалык куракта айылда жүргөндө Муса ава, Садырбек ава, Бакир ава, Бексултан ава, Акмат ава, Бекиш ава, Шамшы ава деген аксакалдардын сөзүн угуп чоңойдук-десем болот. Муса аванын сөзү-элдин тарыхы эмес беле! Кап-десең, анын бир ооз сөзүн магнит лентасына жазып сактап кала албадык. А Садырбек, Бекиш, Шамшы аксакалдар сүйлөгөндө топ уюп, муюп отурса, Бакир, Бексултан, Орок аксакалдар ооз ачса эле эл кыраан-каткы күлкүгө батышар эле. Эмне экенин билбейм, алардын андай керемет сөздөрдү кайдан жаралып, кантип элди ээрчитип алар кудуретке ээ болгонуна эмгиче башым жетпейт. Жамандык-жакшылыктарда айыл эли чогула калганда ошолор сүйлөшсө экен деп, эки көздөрүн агытып, сөз күтүп отурушканын көрүп, муюп отуурар элек. Алар тоолук элдин театры менен киносу, телеси менен радиосу, гезити менен журналы болсо керек! Ошолордун оозунан бир керемет сөз уксам-көпкө чейин азык болор эле. Көрсө, сөздүн касиетин мага ошол карыялар үйрөткөн экен.

Италия элинин бир накылы бар экен мындай: «Өз учурунда укпай калган жакшы накыл-өмүр бою окубай калган жакшы китепке барабар». Абдан туура айтылыптыр э? Демек мен «ошол карыялардын кебин өз кезинде угуп калганым бактылуу экенмин» деп отурам азыр. Анткени алардын баары о дүйнө узап кетишти, аттиң!

6-этиод:

Биз маданияттуубуз.

А сүйлөө маданиятыбыз кандай?

Тил – улуттун жаны гана эмес, анын маданий дөөлөтү, андыктан биз улуттук тилибизде сүйлөөдө ага байланыш-катыштын куралы же мамилелешүүнүн каражаты катары гана эмес, өзүбүздүн рухий маданиятыбызды, анын ичинен, сүйлөшүү маданиятыбызды, тилибизге жасаган маданияттуу мамилебизди билдирерибизди унутпашыбыз керек. Ушунун өзү эле тилибиздеги кеп этикетин гана эмес, жалпы эле сүйлөшүү маданиятыбызды эске салат.

Сүйлөшүү маданиятыбыз туурасында сөз кылууда, адегенде, терминдин өзүн тактап алалы, анткени бул термин, кээде «тил маданияты», кээде «кеп маданияты» же «сүйлөшүү маданияты» – деп ар түрдүүчө айтылып жүргөн учурлары бар. Аны териштире келсек, мындай. «Тил маданияты» тууралуу сөз кылганда – тилдин өзүнө тиешелүү болгон маселелер, т.а. анын калыптанышы, курамы, сөздүк фонду, термин жасай алышы, маанини так бере алышы, алфавиттин абалы, тилдин байлыгы, тазалыгы, диалектилер менен карым –катышы, жазуу, сүйлөө эрежелери, ж.б. туурасында кеп кылсак, кеп же сүйлөө маданияты тууралуу сөз кылганда, адамдын өз кебине (сүйлөгөн сөзүнө) жасаган жеке мамилеси, эне тилинде сүйлөө деңгээли, кебинин коммуникативдик сапаты, т.а. кебинин: тазалыгы, тактыгы, тууралыгы, логикалуулугу, орундуулугу, адептүү сүйлөөсү, эмоционалдуулугу, поэтикалуулугу, байлыгы тууралуу сөз кылабыз.

Демек ар бир сүйлөөчү адамдын кебинин маданияты өз эне тилине жасаган анын жеке мамилесинин деңгээлин чагылдырат–деп айтсак туура болот.

Адегенде, **кептин тазалыгы** тууралуу сөз кылалы. Бул – кыргыз баласы эне тилинде таза кыргызча сүйлөөсүн, чет сөздөрдү ыгы жок колдонбоосун түшүндүрөт. Кээде чет сөздөрдү да жөнсүз бузуп, түзүлүшүн өзгөртүп, айрым учурда туура эмес которуп, же которбостон эле, айта турган оюн же түшүнүктү билдирер өз тилинин каражаттары бар экендигине карабастан, башка тилдин каражаттарын, мисалы, орус тилин аралаштырып сүйлөөнү адат кылып алган учурлар көп.

Буга төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот: «Мага окуумду востановить этүүгө (кабыбына келтирүүгө) уруксат берүүнүздү өтүнөм»; «Мен заказ (табыштадым эле–дегени) бердим эле»; «Биринчи сорттогу (ылгамдагы–дегени) ундан бериңиз»; «Отпускамда пайдаланбай калган күндөрүм үчүн отгул (өргүү–дегени) берүүнүздү суранам»; «Компьютердин мышкасы (багыттагычы–дегени) иштебей жатат»; «Кечиресиз, отчествоңуз (атаңыздын аты–дегени) кандай эле?» «Эртең төгөрөк үстөл

(чогулуш–дегени) болот»; «Ситуациядан (кырдаалдан–дегени) чыгуу керек»; «Экөөбүз перекрёсткадан (жолдун кесилишинен–дегени) кездешип калдык»; «Ручкамдын запасы жазбай калды», (калемин жазбай калды–дегени); «Сен мага мешайт (жолтоо–дегени) этип жатасың»; «Биз ишти пландаштырып (акылдашып), көпкө отурдук»; «Базардан баш, шыйрак апкелип, холодес (муз куйкун–дегени) жасадык»; «Та–ак, (эмесе–дегени), анда кандай кылсак?» «Мен сени күтө берип шок (эсим ооду–дегени) болдум», ж.б.

Байкалып тургандай, атайын ар бирин таржымалдап отурбасак да түшүнүктүү: бул мисалдардан, ким болсо да, оюн айтып билдирүү үчүн өз эне тилинен каражат издеп убура болбостон эле, эчактан бери көнүмүш болуп калган орус сөздөрүн кошуп айта салуу байкалып турат. Анын үстүнө, мындай көнүмүш адат катары эчактан бери тилибизде оркоюп бөлөк болуп турса да, өзүбүздүн сөз каражаттарыбызды унутуп, анын ордун биротоло ээлеп алган, өз сүбүздү унуттуруп койгон мите сөздөрүнөн кутула албай келатканыбыз айдан ачык.

Эми кептин тууралыгы жөнүндө кеп улайлы. Көпчүлүк убактарда жазуу жана оозеки түрүндөгү орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерибиздин бар экендигине карабай, туура эмес сүйлөйбүз.

Мисалга көңүл буралы: «Биз Ата Мекенибизге ак кызмат кылыш керекпиз»; «Мен докладка даярданыш керекмин» (даярданышым керек–дегени); «Бул өтө күлкүмүштүү (күлкүлүү–дегени) окуя экен»; «Алардын барыштары керек эле», «Алардын мындай жолго барыштары туура эмес», «Мен Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестисин (повестин–дегени) окудум»; «Эл аралык фондулардын (фонддордун–дегени) өкүлдөрү менен жолугушуу болду»; «Бакытка, (Бакытты эркелете айткандагысы) иш кандай?» «Биз кыргыз тилин эне тил эмес катары (экинчи тил катары–дегени) окутуп жатабыз»...

Күндөлүк турмушубузда, теле берүүлөрдө, радио уктурууларда, жыйындарда минтип туура эмес сүйлөгөн учурларыбызга мисалдар жетишерлик эле табылат. Андай учурларды кебибизден четтетип үчүн, оозеки жана жазуу эрежелерибизди туура сактообуз жана аны туура колдонуубуз негизги милдет.

Ушундай эле, кебибиздеги дагы бир каталык бул–айта турган оюубузду бышыктабай туруп айткандыктан кетирген каталыктар экендиги талашсыз. Алар кептин так эместигинен кеткен каталык катары бааланат.

Мисалы: «Жерге калкты жайгаштыруу» –деп айтат райондун жер бөлүштүрүү адиси, калкты жерге отурукташтыруу–дегендин ордуна. Кутуктап белекке ак калпак жана кыргыз камчысын берип жатып мындай дейт салабаттуу интеллигент–жетекчи: «Башыңдан ак калпак менен камчы түшпөсүн». Көрсө, анысы–«жолуңздан камчы түшпөсүн» деп жатканы экен. «Карганын буту» дейт шаардык окуучу, «шыйрагы» дегендин ордуна; «Франциянын медициналык академиясынын залында Авице-

нанын портрети ушул күнгө чейин асылып турат»— дейт, «илинип турат» дегендин ордуна, белгилүү эле окумуштуу илимий журналга жарыялаган макаласында. «Куштуч тумшугу»— дегенди «мурду» дегендер көп эле учурайт. «Чарбада кара малды көбөйтүү керек»— десе, бир жаш адис кара түстүү уйларды чогултуу тууралуу көрсөтмө бериптир. Бир жазуучунун аңгемесинде мындай дейт: «Маралдын бетинен ылдый жаш куюлуп жатты». Аны «жаагынан куюлуп жатты» десе туура болмок. «Райондун акимчилигинин алдында үй-жайсыз калгандар үчүн баш калкалоочу жайларды ачуу милдеттендирилди»— дейт радионун кабарчысы. Эмне, андай жай акимчиликтин жер төлөөсүндө ачылып жатыптырбы? «Элдик мүлктөргө каршы күрөшүү башкармалыгынын башчысы – Жаңыбаев»— дейт бир ирет радиодон журналист кыз. Көрсө, анын орусчасы «Начальник управления борьбы против хищения собственности»— деген сөз экен; Педиадор телеэкрандан жаш энелерге мындай деп кеңеш айтып жатат: «Наристени кайнатылган суу менен жууш керек». Кайнатылган суу менен жууп бышырып албайбы, «кайнатып муздатылган суу менен» —дебейби; Дагы бирөө телеэкрандан мындай дейт: «Биз барып чакырганда эмчектеги баласын көтөргөн, жашы 12лердеги кыз үйдөн чыгып келди». Күлкүндү келтирет. «Ит эмне үрүп жатат, киши келатабы?» — деп баласынан сураса, ал айтат экен: «Киши жок. Эки аял келатат» (Эмне, аял киши эмеспи?); «Бир киши кайыкка түшүп алып, көлгө балык салып жатты»— дейт мугалим, «Көлгө кайырмак салып жатты»— дегендин ордуна; «Башын жалтыратып алдырып таштаптыр»— дейт бирөө, «чачын алдырып келиптир» дегендин ордуна; «Зарыл жеңенин үйүндө төрт баш адам жашайт»—дейт 9-класстын окуучусу, өзүнүн дилбаянында, «төрт адам жашайт»—дегендин ордуна. Көчө боюндагы көрнөктө мындай жазылган: «Чет тилдерди тез арада үйрөтөбүз: англис тили, француз тили, кытай тили жана кыргыз тили». Эмне, кыргыз тили Кыргызстанда чет тили болуп калганбы?

Байкалып тургандай, сүйлөөчү адам бул сүйлөмдөрдө айтаар сөзүн так ойлонбой, ошонун себебинен ою так айтылбай, сөздөр өз ордуна так колдонулбай, кандай максатта сөз кылып жатканы да бүдөмүк болуп калган.

Ушундай эле көрүнүштөрдөн улам, сөз байкабастыктан ыксыз, орунсуз колдонулуп, орундуу айтылбай, кээде, ал үчүн сүйлөөчү да, угуучу да ынтайсыз абалга кабылган учурлар кебибизде жыш кездешет. Мындай учурларды **орунсуз сүйлөө** — деп бааласак туура болчудай.

Мисал келтирели: «Ичилбей турган жарма эле, кычып кеткенче, ичип койгулачы»; «Кир жууун деп жылытып жаткам, жылуу суу, кел, иче гой; Жакшы жатып, жай тургула» дейм деп келини кайнене-кайнатасына айтат экен: «Жаткан жеринер жайлуу болсун». «Кел демек бар, кет демек жок, кеч болуп кетти жакшы баргыла» дейт экен шаардык жигит үйүнө чакырган конокторуна. Түбөлүк жайга узатуу митингинде, бирөө «кош»

деп айтам деп, «жолугушканга чейин» дептир; «Биз жакта бир киши сиздей болуп ооруп жаткан, жакында каза болуптур» - деген экен бирөө оорулуунун акыбалын сураганы барып. «Чоң ата, сиз жокто үйгө бир сиздей болгон чал келди» дейт небереси, чоң атасына, анын көңүлү ооруйт деп ойлобой...

Ушул эле сыяктуу мындай бир сөз. Бир көзү азис адамга минтет экен достору байкабай: «Көзү жокко көбүрөөк» демекчи, сага көбүрөөгүн койдук» деп. «Бала деген баладай, башы-көзү чарадай эле болбойбу» дейт ата-энеси, баласын шоктонбой тынч жүрүүсүн талап кылып. Педагогикалык жактан алганда, балага ушинтип айтуунун өзү да орунсуз, анткени антип айтуу баланын табихый өсүүсүнө кедерги болоруна окумуштуулардын изилдөөлөрү далил.

Ушундай эле орунсуз сүйлөмдөр үйдө же коомдук чөйрөдө, улууга же кичүүгө, таанышка же бейтанышка карата айтыла берет да, анын орунсуздугунун да чегинен чыгып, кептин моралдык-этикалык жагдайы тууралуу ойлонууга алып келет. Кептеги мындай моралдык-этикалык жагдайлар **адептүү сүйлөө** маселесин эске салат.

Төмөндөгү мисалдарды окуп көрөлү: «Ой аксакал, эми сиз жаштарга теңелбей, жөн эле жүрбөйсүзбү» дейт тыңсынган жаш жигит карыяга. Салам берип келгенди жактырбай, мырзасымак терс аяк жигит минтет экен: «Саламга жутаган эч ким жок, эмне жумуш менен келдиң, айтчы, айланайын». Мугалим жаман көргөн окуучусуна минтет: «Эй көк мээ, айбан, ушуну да түшүнбөйсүңбү!» Бир окуучу классташына кайрылат: «Эй мырык, бери келчи, сага айтар бир жаңылыгым бар».

Ушундай. Бизге күндөлүк турмушубузда анча байкалбаганы менен, сөзүнүн орундуулугу жана адептүүлүгү менен гана, адамдар бири-бири менен жакшы мамиле түзө алат, татуулашып жашайт, биргелешип бир маселени максаттуу чече алат, жамаатта ынтымактуу иштеше алышат, таанып-бейтааныш, алыс-жакын адамдар менен жалпы тил таба алышат, ортодо моралдык-психологиялык жакшы абал түзүлөт, ж.б.

Кээде адамдар айтайын деген оюн ирети менен айта албай, сөздөрдү ордуна туура коюп кынаптап сүйлөбөгөндүктөн, ойдун логикасы бузулган учурлар көп кездешет. Андай сүйлөмдөгү ой бузулуп эле калбай, кээде таптакыр түшүнүксүз жагдайларга туш кылат. Көпчүлүк учурда угуучу аны таназарга деле албайт, түз айткан сүйлөм катары эле түшүнө берет. Бирок анын **сүйлөө логикасынан** кетирилген ката экени байкалып эле турат.

Мисалы: «Райондук ички иштер органы тарабынан киши өлтүрүү фактысы аныкталды» (радиодон). Суроо: Ким киши өлтүрдү? Же «Себат» билим берүү мекемеси тарабынан адам укугун бузуу фактысы аныкталды» (газетадан). Суроо туулат: укук бузуу фактысы ким тарабынан болду? «Унутулуп бараткан элибиздин улуттук салт-санаасын жандандырууну ойлоп жатабыз» (теле көрсөтүүдөн). Суроо: Ким унутулуп баратат?

Элби же элдин салт-санаасыбы? «Урматгуу согуштун ветерандары!» (салтанаттуу жыйындан). Суроо: Ким урматгуу? Согушпу же ветеранбы? «Шамал учуруп кеткен райондордун кашарларына шиферлер жеткирилди (радиодон) Суроо: Шамал эмнени учуруп кеткен? Райондубу, кашардыбы же шифердиби? «Кечээ күнү өтүп кеткен бөлөм Бөлөкбайдын туулган күнүнө арнап, жагымдуу музыкадан уктуруп коюнуздарды суранам» – дейт телекөрсөтүүдөгү суроолор боюнча уктурулуучу концертке жазган катта. Суроо туулат: кечээ күнү Бөлөкбай өтүп кеткенби, же анын туулган күнү өтүп кеткенби?

Кээде мындай каталыктар адамдардын сүйлөө чеберчилигинен да эмес, сөз корунун жардылыгынан, сөз байлыгынын аздыгынан, сөзгө маани бербей, маани-маңызына жеткире түшүнбөй сөйлөй бергендиктен да келип чыгат. Көпчүлүк учурда биз сөздүк корубузду байыткыбыз келбейт, сөзгө жарды экендигибизди сезип-туйбайбыз, эне тилибиздин бай сөздүк корун үйрөнгүбүз келбейт, ал жөнүндө кам көрбөйбүз. Анан «тилибиз жарды» деп, эне тилибиздин барк-басын түшүргүбиз келет. Акырында, өзүбүздүн тилибиз да, дилибиз да жарды экенин туйбайбыз.

Мындай учурларды кептин жардылыгынан же **кебинин байлыгынан** кеткен ката катары баалайбыз.

Мисал келтирели. Шаардык бир мектептин мугалими окуучуларга «Кожожаш» эпосу тууралуу түшүндүрүп жатып: Алабаш Суречкинин текеси» дегенди: «Алабаш Суречкинин күйөөсү болчу» деп жатпайбы! «Тура тур, мен азыр сага өзүм чыгам» -дейт бирөө, «өзүм телефон чалам»—дегендин ордуна. «Өрт учурунда 101 чалгыла» дейт көчө боюндагы Өрт өчүрүү мекемесинин алдындагы көрнөктө. Эмне, өрт чыкканда 101 жолу чалыш керекпи, же «101» номурунабы? «Ай эме, тиги эмени эметип койчу» дейт атасы, сөз таба албай карбаластап, баласын бир нерсеге жумшап жатып. «Бир кол, бир баш болсок гана ийгиликке жетишебиз» дейт аянттагы митингге бирөө эмоцияга алдырып. «Түрдүү даамдагы ундар» дейт көчөдөгү жарнамада; «Кечээ жаандын алдында калдым эле, ооруп калыптырмын (жаанда калдым эле— дебейби); «Кош бойлуу мектеби»—дейт көчөдөгү жарнамада, «кош бойлуулар мектеби» дегендин ордуна; «Манас» эпосу – башка тилдерде кездешпеген эң чоң көлөмдүү эпос» дейт мектептеги дубал гезитте. «Башка тилдерде» эмес, «Башка элдерде»—деп айтса стилдик жактан туура болмок; «Германиядан жасалган бут кийимдер»—дейт дүкөндүн эшигиндеги жазууда. (Эмнеден жасалган бут кийим? Германиядан. «Германия» - кайышпы?); Италиядан кийимдер (сөзмө-сөз которуу: «Одежды из Италии»). Дүкөндөгү жазуу).

Эне тилинде таза сүйлөбөөнүн өзү да адамдын кебинин жардылыгынын бир далили эмеспи?! Өз эне тилиндеги сөздөрдү колдонбой сүйлөбүздүн кесепетинен улам, жеке лексиконубуздан эне тилибиздин бай корун сүрүп чыгарып, анын ордун көптөгөн чет сөздөр ээлеп алганы

жалганбы? Ушунун өзү адамдын сөзүнүн жардылыгынын негизги себеби болуп чыга келет.

Мисал келтирели: ЖОЖдун мугалими минтип айтат: «Повышение сабагым бар». «Срочный иштерим чыгып калды» дейт бирөө шашып баратып. «Текучкалар колду бошотпойт» дейт кейип, күндөлүк иштерден чарчаган кызмат адамы. «Скорый чакырып, түндө больницага келдим» дейт оорулуу. «Муну серьезно ойлонуп чечүү керек»; «Ал правасын (айдоо күбөлүгүн) алдырып ийиптир»; «Мен спецтен (атайын ооруканадан—дегени) дарыланып чыктым»... дейт ишмер адам.

Ушундай. Мунун баары макалабыздын баш жагында айтып өткөндөй, ар бир адамдын өз эне тилиндеги сөздү колдонуп сүйлөө маданиятын, анын деңгээлин, т.а. илимий тил менен айтканда, кебинин коммуникативдик сапатын билдирет.

Милдет – ар бир адам өз эне тилинде маданияттуу сүйлөй билүү деңгээлинин жогору болуусуна жетишүү, ар бир адам өз эне тилин сыйлап, туура сүйлөөгө умтулуу, өз кебинин маданиятын камсыз кылуу тууралуу тынчсыздануу, андагы катачылыктарды жеңүү. Анткени, ар бир адамдын кебинин маданияты анын улуттук тилдин калыптанышына, өсүшүнө турмушта бекемделишине, тазалыгына, оң да, терс да таасир этпей койбойт. Ал үчүн ар бирибиз эне тилибизде таза, так, туура, орундуу, адептүү сүйлөйлү, кебибиздин бай болуусуна, адептүү болуусуна, так болуусуна жетишип, көрктүү сүйлөөгө аракет кылалы. Бул—эне тилибизди сыйлообуздун, урматтообуздун жана сүйүүбүздүн дагы белгиси болмокчу.

Ушундай. Биз өзүбүздү ар дайым башкалардан кем калышпаган билимдүү жана маданияттуу сезебиз. Ошо маданияттуу сезгенибизден да башка тилде сүйлөгүбүз келет. Ошону маданият деп түшүнөбүз. Жаңылышабыз. Маданият дегендин өзү да улуттук тилде маданияттуу сүйлөөдөн башталарын ойлонолук!

7-этиод:

Сөз гана калат!

Сөз менен бирге эрдик калат!

Эне тили, асыресе, кыргыз тили кыргыз тилчилерге эле керек эмес. Ал – жалпы кыргыз элинин улуттук энчиси.

Эне тилибизди кыргыз тилчи илимпоздор жараткан эмес, аны кыргыз эли жараткан.

Андай болсо, кыргыз тилинин мектепте окуп-үйрөнүү маселеси дагы улуттук кызыкчылык үчүн гана эмес, ал дагы «мен кыргызмын» деген атуулдардын кызыкчылыгы үчүн да көтөрүлөр маселе. Анткени ал

маселенин өз өлкөбүздө өз деңгээлинде чечилиши элдин тагдыры менен байланыштуу.

Тилибиз болбосо—элибиз болбойт эле, элибиз болбосо—мамлекетибиз болбойт эле, а мамлекетибиз болбосо—«Кыргызстан» деген мамлекет дагы жер шарынын картасында болбойт эле. Ошондуктан, бизге чейин, Манас бабабыз, Барсбек бабабыз жана да элибиздин тагдыры, жерибиздин ар бир кокту-колоту, бир укум кыртышы үчүн күрөшүп, канып төгүп, Ала-Тообузду бизге сактап берген бабаларыбызга таазим этишибиз парз!

Эми биз, бүгүнкү ааламдашуу кезинде ата-бабабыз сактап берген кыргыз жери менен эне тилибизди жоготсок, анда бизди ата-бабаларыбыздын арбагы да, келечек урпактарыбыз да кечирбейт. Эгер биз аларды жоготсок, тилибизде буга чейин сакталып келген бүткүл мурастарыбызды да жоготкон болор элек.

Ошол үчүн мындай бир улуу милдет бар: ар бир улуттун адамы ошол улуттун тагдырына тиешелүү, билүүгө тийиш болгон бардык ыйык баалуулуктарды билүүгө тийиш. Алар кайсылар? Мисалы, ал адам, мейли, өлкөнүн президенти болобу, мейли, бийлигине чиренген кайсы бир министр болобу, мейли, эл өкүлү—депутат болобу, мейли, байлыгына мактанган, курсагы кучак бизнесмен болобу, мейли, күнүнкү курсагы тайгонуна кантiet кылган карапайым жумушчу болобу, Баатыр Манас бабабыз ким болгон, ал кыргызды кантип бириктирип, кантип эл кылып берген? Барсбек бабабыз ким болгон, ал кыргыз элин кантип бириктирип, кантип кас душмандардын мыкаачы колунан 32 жашында баатырдык менен курман болгон? Алп Сол баатыр ким болгон, ал 9-кылымда «улуу кыргыз дөөлөтү деген мезгилди кантип жаратып берип, тарыхка атын калтырган? Мухаммет Кыргыз (Тагай бий баатыр) бабабыз ким болгон, ал 16-кылымда жер бетинен карааны көрүнбөй бараткан кыргыз мамлекетин кантип кайра жараткан? Ал кытай баскынчыларынын оруна кантип түшүп, кантип азап чегип каза тапкан? Эмне үчүн кыргыз элинин бүгүнкү бүткүл туруктуу санжырасы ошол Тагай бийден башталып калган? Жер жайнап келген баскынчыга жалгыз өзү каршы чыгып, элимди, жеримди коргойм деп курман болгон Курманбекчи? Ошондой баатыр бабаларыбыз Ала-Тообузду душмандардан тазалап, «Ала-Тообуз» эркин болду, «Эркин-Тоо» болду!» деп жар салганын кантип унутуубуз керек? Улуу олуя Калыгулдун көрөгөчтүгү эмнеде эле? Ала-Тообузда биринчи кыргыз мектебин куруп, кыргыз баласына эне тилин алгач ирет сабак катары киргизип, Манас дастанын биринчи жолу окута баштаганда Нурмолдо бабабыз эмне деген ойду ойлоду болду экен? 1911-жылы кыргыз жазма маданиятынын жаңы доорун баштап, кыргыз маданиятында алгач ирет «Алиппе» деген китепти чыгарган, «Алиппе» деген сөздү кыргыз рухуна киргизген Э.Арабаев атабыз ошол китебин өз колу менен жасап, өз көзү менен көрүп отурганда «Китеп» деген эмне

экинин өмүрү көрбөгөн тоолук кыргыздардын ичиндеги кандай бактылуу адам болду экен? Ошондо «Мен укмуш эрдик жасадым, тарыхта калдым» деп кыйкырды бекен! Жок! Ошондо айтыптыр ал: «Жолун ачылды, кыргызым. Ушул жолунду бек кармагын!» деп. Ал эми 16-жылы эмне болду эле? Тарыхтагы «кыргыз» деген атын коргоп калуу үчүн, Замбирек менен Мынтыкка таяк менен каршы туруп, улуу кыргында жанын берсе да, рухун бербей сактап калган кечээки аталарыбызды да унутуп бараткандарыбыз канча. Ошондуктан айткым келет, «Мен кыргызмын» деп, өңүзбүз гана кыргызга окшошуп турбастан, духубузду жоготпой, рухубузду өчүрбөй, бүгүнкү күндөгү улуттук баалуулуктабыз көөнөртүп баратканда, тарыхый акыл-эсибизди да бекемдеп, келечегибизди да бүдөмүктөтпөй, анын илимий багыттарына карай боолголой жол чалып, сарсеп салуу—биздин милдетибиз эмеспи?! Албетте милдетибиз!

Ошон үчүн элибиз айткан тура: «Сөз калат! Сөз менен бирге эрдик калат!»—деп. Ошол сөз калганы үчүн «Манас» дастаны калды. Ошол сөз калганы үчүн—Барсбек бабабыздын эрдиги ташка жазылып калды. Ошол сөз болгону үчүн жогоруда айтып өткөн баатыр бабаларыбыздын улутубузга жасаган эрдиктери унутулбай келет.

Сөз бар болгону үчүн кыргыз тили унутулбай келатат.

Ошол үчүн, кийинки учурда автору дээрлик унутулуп, элдик накылга айланып бараткан, акын Тынчтыкбек Нурманбетовдун: «Кыргыз тилим кылымдарды карыткан, Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан!» деп сыймыктанып да, ишенип да жазган кош сап ыры бекер сөз эмес!

Айтылуу «Троя» фильминде баатыр Ахиллес айткан эмеспи: «Байкуш жоокерлер өмүрү бир ирет өңүн көрбөгөн акылсыз падышалар үчүн өз өмүрлөрүн кыйышат. Бирок ал падышалар унутулат, а эрдик унутулбайт!»—деп. Анткени акылсыз падышалар тууралуу айтылып калган дастандар барбы—жок. А эл эч качан эрдик көрсөткөн жоокерлерин унутуп койбогон, Алар тууралуу өлбөс-өчпөс дастандарды жаратышкан. Ошол үчүн эл аталарынын эрдиктери менен, ошол сөз менен улам кийинки жаңы муунун тарбиялап келген. Ал сөз улам кийинки жаңы муундун мектеби да, китеби да, университети да, академиясы да болгон. Ошол үчүн эл өлбөй жашай берген. Сөздүн да, элдин да өлбөгөнүнүн бир сыры, балким, улуу сыры ушундадыр!

А биз, бүгүнкү муундар, болгондо да, улуттук билим берүү чөйрөсүнүн эр-азаматтарыбыз дегендер эмне тууралуу ойлонуп-түйшөлсөк болот?

Балким, улуттук билим берүү... Улуттук таалим-тарбия берүү... Балким, улуттук илимдерди өнүктүрүү... Балким, улуттук мектептери-бизди түзүү... ж.б. туурасындадыр...

Биз бир нерсени көпчүлүк учурда туура эмес ойлонот окшойбуз, т.а. улуттук мазмундагы билим-тарбия берер сабактар кыргыз тили, адабия-

ты, Ата мекен тарыхы, анын географиясы гана—деп билебиз. Балким, ошондойдур. А балким, андай да эместир? Андай болсо, улуттук музыка өнөрүбүзчү? Улуттук спортубузчу? Улуттук кол өнөрчүлүгүбүзчү? Балким, андай сабактарыбыз дагы да арбындыр? Мисалы: улуттук биологиябыз, тактап айтканда, улуттук гендик инженериябыз. Улуттук химия өнөрүбүз, тактап айтканда, улуттук зергердик өнөрүбүз! Улуттук математикалык билимдерибиз, улуттук астрономиябыз! Аларды эмне үчүн улуттук мазмундагы сабактар катары баалабайбыз жана ушул багытта өнүктүр-бөйбүз?!

Тил билүү өнөрүбүзчү? «Манас» дастанындагы алтымыш тил билген Ажыбай хан эринип отуруп ойдон чыгарылган каарман эместир! Кыргыздар тоодо жүрүп эле, алтымыш элдин тилин билип, дилин түшүнүп, дипломатия өнөрүн да өз деңгээлинде өздөштүрүп, өз цивилизациясын тарыхка бекемдеп алган эл экени да — дал ушул кең пейилибиз, кенен элдик билимдерибиз, бай дилибиз жана кылымдарды карыткан кыргыз сөзүбүз менен, ал сөзүбүз аркылуу айтылып өчпөй калган эрдигибиз менен биздин күнгө чейин жетип отурган жокпу?!

Бирок, тарыхтын тез чимирилген дөңгөлөгү бизди мынтип ойлонтой койбойт: Эми мындан ары эмне болот? Сөз баркын баалабай, эне тилибизди жээрип, башка элдин билими менен тарбиясы айрыкча баланып бараткан глобалдашуу заманында келечегибиз кандай болот? Бирөө айтуусу мүмкүн, сөз болбосо—китеп бар, эл сүйлөбөсө, китепте калат, оозеки сөз унутса, китеп унутпайт» деп. Балким ошондойдур. Бирок, акын Расул Гамзатов айтмакчы, эл сүйлөбөй, адамдын жүрөгүндө калбаса, ал сөз том-том болгон китепте калганы менен, эч ким окубаса, анын унутулганы ошол эмеспи!

Же болбосо, үйдүн тили катары гана колдонулуп, босого аттап эшикке чыкпай, расмий чөйрөгө жетпей, коомдо кызмат кылбаса, тилибиз элдин, коомдун тили болобу, же үйдүн тили болобу?

Эне тили дегенибиз менен энелерибиз сүйлөбөсө, ал кимдин тили болот? Эне тилибиз— кыргыз тили —деп какшап туруп, аны энелерибиз өзүлөрү өгөйлөп чанып турса, улут үчүн, Жер Энебиз үчүн абдан эле уят го?

Ата болуп туруп, Ата Журтубузду чанып, аны четинен сатып отурса, бул кайгынын кайгысы эмей эмне?

Мурда балдарыбыздын тили орусча чыкчу эле, эми неберелерибиздин тили чет тилдерче чыга баштаганына кейигенден көрөкчө кубанганыбыз көп! Мунун өзү улутубузду өнүгүп баратканыбы, же өлүп баратканыбы?! Кайсы олуя буга баа бере алат да, келечегибизди көзү ачыктык кылап айтып бере алат? Эч ким. Анын көзү ачыгы да, олуясы да—өзүбүз. Анткени бүгүн баары—өзүбүздүн гана колубузда. Тилибизди бар кылган да — бизбиз, жок кылган да —биз, өзүбүз, Кыргыздар. Биз бүгүн кандай кылсак, эртең ошондой болот.

Ошол үчүн кечээкибизден сабак алалы.

Ошонун баары айткан сөзүбүз менен калат, чоңбу, кичинеби, улутубуз үчүн жасаган эрдигибиз менен калат!

8-этиюд:

БАЛА ТИЛИНДЕЙ ШИРИН ЭМНЕ БАР?

(же 1ден 6 жашка чейинки бөбөктөрүбүздүн тилине илик)

Дүйнөдө канча түркүн тил болсо, ошонун баары өзүнө ширин, өзүнө таттуу. Ошентсе да, «тиги тил таттуу», «тиги тил жумшак», «бул тил «орой» деген пикирлер айтылып келет. «Кыргыз тили таттуу тил. Кыргыздар сүйлөп жатканда ырдап жаткандай туюлат» деп окумуштуу В.Радлов баа берген—деп, биз дагы өз тилибиз менен сыймыктанабыз. А чынында, кайсы тил кандай экендиги жөнүндө сөз башка. Бирок кантсе да, дүйнөдөгү бардык тилдерде баланын тилинен өткөн таттуу да, ширин да, жумшак да, уккулуктуу да тил болбостур!

Баланын тили таттуу экенин ким моюнга албайт?! Анын таттуу тилин ким гана уккусу келбейт?! Ким гана ошол ошол таттуу тилден ыракат алып, кулагынын кужуру канбайт экен?! Кайсы эне-ата баласынын алгач «апа, ата» деп чыккан тилин угуп, бактылуу болбоду дейсиң?! Кайсы акын же обончу баланын бал тилин угуп отуруп толкунданып ыр жазбады дейсиң?!

Ошол үчүн «баланын тили—бал» деп айтат элибиз.

Чынында, баланын тили эмнеси менен таттуу да, эмнеси менен ширин? Албетте, бул атайын ой жүгүртүүнү, өзүнчө иликтөөнү талап кылар? Бирок, бизде азырынча кыргыз балдарынын тили жөнүндө атайын педагогикалык изилдөө жүрүп жатканы менен кабарым жок. Эгер, кимдир бирөө балдарыбыздын ширин сөздөрүн чогултуп-жыйнап, иликтеп, ага сапаттык изилдөө жүргүзүп жүргөн болсо,—ал, чынында, чоң иш аткарып жатат—деп баалаар элем. Анткени улуулар, биз баарыбыз бала болгонбуз, баарыбыз бир кезде баладай ширин сүйлөгөнбүз. Кийин эле эмне болуп «орой» сүйлөй баштаганыбызды билбей калганбыз. Анан баланын ширин тилине суктанып келебиз! Же жалган айтамбы?

Эх, десенчи!

Анда эмесе, бөбөктөрүбүздүн таттуу тилинин мисалында айрым ойлорумду ортого салайын.

Баса, алар кантип сүйлөшөт, кулак түрөлүчү.

Алгач ирет тил чыккандагы «ата», «апа» деген сөздөрүнүн айтылыш кырааты эле кандай ширин, кандай жагымдуу угулат. Бөбөктөр «ата» деген сөздү айтканда, а менен т дан кийин жумшартуу ь белгисин кошуп айткан сыңары угулат. Тактап айтканда, «ата» деп жумшак айтылат. Ушунун өзү эле баланын «атъа» деген сөзүн канчалык жумшак, кооз жана

жанга жагымдуу, кулакка угумдуу кылат. Бекеринен, улуу жазуучу Ч.Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында Абуталиптин үч жашар баласы Эркин атасын сагынганда: «Апа, атикам» качан келет?» деп айттырып, баланын тилинин ушунчалык ширин экенин романдын бир эле эпизодунда айтып кетпеген чыгар.

Анан да, балдардын адегендеги «Р» тыбышына тили келбеген кезиндеги сөздөрү да анын тилинин «чулдурасын» билдирип отурбайт, тескерисинче, анын таттуулугун билдирип, ар бир айткан сөзүнө «бал сүйкөп» жаткансып, эң эле ширин угулат.

Мисалы: **ооруду** дегенди **ооюду**—деп кандай жумшак, **өрүк** дегенди **өйүк**—десе кандай сүйкүмдүү угулат; **азыр** дегенди— **ажый**—десе, **эртең** дегенди **эйтең**—десе, **мурун** дегенди **муюн**—десе, **ручка** дегенди **йучка**—десе, **термос** дегенди **теймос**—десе, **айран** дегенди **айлан**—десе, **көрдүм** дегенди **көйдүм**—десе, **трактор** дегенди **тийактий** десе, **дары** дегенди **дайы** дешсе - кандай гана ширин сөздөргө айланат?!

Карачы, бала тили кандай гана ширин экен. Уккуң эле келет! Сүйлөгө бергиң келет. Баланы ошол үчүн да өзгөчө сүйгүң келет!

Бала тилине дагы да кулак түрөлү.

Балдар кандай гана сөз укса да, аны «өз тилине» салып түшүнөт да, аны өз сөзү менен кайталап айтат.

Айрыкча, эне тилине мүнөздүү эмес тыбыштар катышкан сөздөрдү айтканда өзүлөрүнүн тили келгендей кылып ылайыктап айтып коюусу, алар үчүн өзүнчө эле жазылбаган табихый мыйзам.

Мисалы: **автобус** дегенди — **аптоус**—деп, **телевизор** дегенди—**телезой** деп, **магнитофон** дегенди—**магнитон** деп, **троллейбус** дегенди — **тйоллеус**—деп, «өз сөзү» кылып салышканын байкабайбыз.

Балдардын мунусун «алар сөздү бусуп айтып жатат» десек түк дагы жарашпас эле. Же жалган айтамбы? Жок. Балдар эч качан сөздү бузуп айтпайт. Анткен себеби бар. Сөздөрдүн көбү - «чондордун сөзү», балдар ошол «чондордун сөзүн» өзүлөрүнүн тилине ылайыктап, «балдардын сөзүнө» оңой гана айландырып алышат, менчиктеп, өзүлөрүнүкү кылып алышат.—десек болчудай.

Дагы да угуп көрөлү.

Кээде айтылышы оор, узун, «бир кулач» сөздөрдү «кыскартып», «жөнөкөйлөштүрүп» жарашыктуу кылып ташташат, мисалы: **библиотека** дегенди **бублиетка**—десе, **холодильник** дегенди —**холодиник**—дешет. Ошондой эле, **батинкени**—**бати**, **тапочканы**—**тапичи**—дейт. Аны туура эмес деп эч ким айта албайт. Кандай айтса да, жарашып калгансыйт. Антүүгө алардын табихый укугу бар. Эгер ушул сөздөрдү чондор айтса, унутулбас юморго айланар эле. Себеби, чондор «балдардын тили» деген түшүнүк болорун ойлошпой, сөздөрдүн баарын «татаал» жана «узун» кылып койгон сыяктуу!

Ошондой эле, кээ бир буюмдардын аттарын, балдар күндө эле колдонуп жүргөн нерселердин аттарын «чондордун сөзү» менен айткан аталыштарын да заматта өз түшүнүктөрү менен мүнөздөп, алардын жеке табиятына жараша сыпаттап атап, «жаңы сөздү» «жаратып» коюшканына да көңүл коюп байкап көрөлү.

Мисалы: **сүт** дегенди **чүп** деп, **кашык** дегенди **чак** деп, **эт** дегенди **бийпый** деп, **саат** дегенди **чык-чык** деп, **ысык** дегенди **бапаа**-деп айтканы да жарашыктуу сөздү жаратып койгонсуйт.

Балдар өзүлөрүнүн бүткүл кыймыл-аракеттерин да өз сөздөрү менен атап айтышат. Мисалы: **тамак ичем** дегенин «**ап**» деп койсо эле жетиштүү, **чай ичем** дегенди «**иче**» десе эле түшүнүктүү, **жатам** дегенди «**тата**» десе болду, **уктайм** дегенди «**ука**» десе эп келип калат, **жакшы** дегенди «**аяй**» десе, **жаман** дегенди «**быкый**» дейт. **Апа, мен сени жакшы көрөм** дегенин— **Апа, мен чени жакчы көөм**—десе кандай гана таттуу да, кандай ширин, кандай гана эптүү жана сүйкүмдүү угулат?! Ал сөздөрдү чоң адамдар мынчалык кооз жана көркөм кылып эч качан айта альпшпайт.

Ай ушул баланын ширин сөздөрүн түшүнбөгөн улуулар да бар го! Алар баланын ушундай «балдыр ширин» сөздөрүн жактырышпай, адамдын ичин бышырып жиберет! Аларга атайын «котормочу» болбосо, бала тилин түшүнбөйт. Анткени алардын жан дүйнөсү балалыктын дүйнөсүнөн эчак алыстап кетишкен эмеспи, аттиң!

Бөбөктөрдүн сөздөрүнө дагы да кулак түрүп көрөлү.

Бир катар заттарга, нерселерге алардын турган-турушуна, жеке табиятына жараша өз сөздөрү менен ат коюп алышканы да кандай кызык:

Алар үчүн: **Ат**— «**ат чү**», же жөн эле — «**чү**»;

Эчки менен улактын аты—«**чүчү**»;

Кой менен козунун аты —«**маа**»;

Уй менен музоо — «**мөө**»;

Ит менен күчүк — «**ав-ав**»;

Чымчык, жожо жана балапандар — «**чыйп-чыйп**»;

Аюунун аты — **бөө**;

Машина — «**вум-вум**»...

Кээде сөздөрдү айтканда тамгалардын айрымдарын алга же артка жылдырышып, алмаштырып коюшса да өзүнчө бир кооздукка айлангансыйт.

Мисалы: **көпөлөк** дегенге тили келбей, «**пөкөлөк**» деп коюшса да, **көйнөк** дегенди «**көйлөк**» десе да жагымдуу болуп калганын карасаң.

А кээ бирде сөзгө бир тыбышты же муунду кошуп айтып да, чондордун сөзүн баланын сөзүнө айландырып коюшат!

Анда: **нан** деген сөз **нанага**, **ата** деген сөз—**аташкага**, **апа** деген сөз **апашкага**, **эже** деген сөз—**эжешкага**, **байке** деген сөз—**байкешкага** айланат.

Айрым сөздөрдөгү тамгаларды түшүрүп айтып коюшса да уккулуктуу болуп калганын карасаң. Мисалы: **батинке** –**бати, тапочка–тапи...**

Анан да, бөбөктөр, көпчүлүк учурда **з,с,ч** тыбыштарын артикуляциялык жактан туура айта албай жүргөн учурлары да болот го. Анда да ал тыбыштардын «түгөйлөрүн» «өз тилдеринде» бат эле таба коюшат. Ошондо да ал сөздөрдүн көркүнө көрк кошулгандай, ары музыкалуу, ары ширин сөзгө айланып, баланын менчик сөзү болот да калат:

Сары жөжө– шайы жөжө,
Кара күчүк– кайа күчүк,
Азыр келем – ажый келем,
Көзүм бар–көжүм бай,
Мурдум таза–муйдум тажа...

Эх десеңчи! Мындай сөздөрдүн «сөздүтүн» чексиз уланта берсек болот.

Мындай кооз сөздөрдү эки жашар бала гана таап айтат, ошолор гана ушундай ширин сүйлөй алат.

Мындай артикуляциялык себептерден улам ширин сөзгө айлантып сүйлөөнүн дагы да башка себептери бар сыяктуу. Ал балдардын «өзүм» деген жекече психологиясынан улам да, айтылыш жагдайы, себеби, шарты да даяр тургансыйт. Ошентсе да, балдардын бул сөзүн «туура» деп айтпаска чара жок.

Мисалы, чыныны сындырып алса да: **«Чыны өзү эле сынып калды»** дейт актанып.

Жыгылып кетип кийимин булгап алса да: **«Ылай өзү эле шымымды булгап таштады»** деп, айыпты ылайга шылтайт.

Өзү тийишип, аарыга чактырып алса да: **«Аары өзү эле келип чагып алды»** деп, ыйлактап, аарыны күнөөлөйт.

Чай ичип жатып төгүп алса да: **«Чай өзү эле төгүлүп калды»** деп кутулат.

Суук тийип ооруп калса да: **«Апа, мен тийбесем деле, суук өзү эле мага тийе береби»** деп, анда да суук айыптуу.

Угуп отуруп, аны күнөөлөй албайсың, анын ордуна, жоктон сөз таап сүйлөп турган айласынан жаның жыргап угасың.

Кээде балдар өзүн «туура иш кылдым» деп ойлоп, өзүн гана «жакшы бала», «тартиптүү бала» катары санап, ишти «эреже менен аткарып жаткандай» көрүнгүсү келет да, мынтип сүйлөйт: **«Мен кардын тазасынан жедим, апа. Асанчик болсо киринен деле жей берди. Менин тамагым оорубайт ээ?!»** Же болбосо: **«Мен музду жылытып жейин десем, ээрип кетпедиби!»** ж.б.

Кээде балдарыбыз чоңдор айткан сөздү прагматикалуу кабыл алып, сөзмө-сөз түшүнүп, күлкүлүү жаңы окуяны жаратат. Угуп көрөлү.

Бир бала атасына мындай деп айтып жатат: **«Ата, менин сиздин балаңыз экенимди жанагы байке билбейт го? Мени иттин баласы**

экенси!– дебедиби...» Дагы бир мисал. Деги эле, балдар улуулардын иш тартиби, жашоо эрежелери менен эсептешкиси келбегени–табихый нерсе. Алар өзүлөрүнүн жашоосуна ал тартипти бат эле ылайыктап өзгөртүп алгылары келишет. Бир ирет үч жашар эрке кызын бакчага алпаруудан кечигип, кейип жатса, кызы апасына мынтет экен: **«Апа, эми кейибениз. Мен саатты бир саатка артка жылдырып таштадым!»**

Аргасыз күлөсүз. Ал сөзү үчүн баланы уруша да албайсыз. Чоң адамдар муну укса, анекдот кылып алат. Чындыгында, ал сөз анекдот эмес. Ал – баланын ширин сөзү гана. Аны ошондой түшүнүү үчүн, бала менен бала болуш керек. Бала менен бирге бала болуп ойлонгон адам гана аны туура түшүнөт.

Бакчага барган балага тарбиячысынын сөзү–мыйзам катары кабылданат. Аны мындан көрүнүз: **«Апа, дейт экен жароокерленген кызы,– кичинекей балдар байкеси менен эжесин сыйлаш керек ээ! Атасы менен апасынын тилин алыш керек ээ».** Анда апасы: **«Ооба, кызым»** десе, кызы мындай дейт: **«Тарбиячы эжейибиз да ушинтип айтты!...»**

Бала–сынчы десе, эч ким ишенгиси келбейт, «бала айта берет» дешет. Бул сөзгө кулак түрүнүз: бакчага барып жүрчү үч жашар Темирлан мындай дейт: **«Биздин эжейибиздин аты–Сонун. Бирок өзү жаман».**

Ушундай. Анан да, балдар, көп нерсени өз түшүнүгү менен баалайт, ага жараша сөзгө жооп кайтарат. Бир ирет **«Сен жакшы кызсың да, менин тилимди алсаң боло, кызым!»** десем, эки жарым жашар Айгерим: **«Ата, менин өзүмдүн тилим бар да»** деп, айтып жатпайбы чын ниетинен. Караңызчы, кандай кооз, ширин сөзгө айланып калды.

Бир жолу терезенин карап туруп: **«Шамал болуп жатат, келгин куштар келаткан го»** десем, үч жашар Темирлан: **«Ата, эмне, келгин куштарды шамал айдап келеби?»** дейт таң калып. **«Кышында суук болот»** деп жылуу кийим алып берип жатса, беш жашар Канышай сурайт: **«Чоң ата, эмне, кышында күн тийбейби?»** –деп.

Бийик учуп бараткан самолетту карап туруп, төрт жашар Айганыш мынтет: **«Чоң ата, тигине, самолёт асмандын үстүнөн учуп баратпайбы! Көргөн жоксузбу?».**

Балдарыбыз, бөбөктөрүбүз ушинтип сүйлөшөт. Алардын ушундай ширин сөздөрүн угуп, ыракат алган адам кандай бактылуу?!–дей ойлойм дамаамат.

А биз балдарыбыз менен кантип сүйлөшөбүз? Балача, баланын тили менен сүйлөшө алабызбы? Же чоңдорчо, чоңдордун тили менен сүйлөшөбүзбү? Албетте, бала менен баланын тили менен сүйлөшкөндө гана алардын тилин тапкан болобуз. Ошондо гана балдардын ДОСу болобуз.

Кээ бир ата-энелер бар, балдарынын тилин оңдоп: «андай дебей, мындай деп айт» деп түзөтүп, бат эле өзүндөй, чоң кишиче сүйлөп калуусун талап кылат. Ал эч качан туура эмес, анткени, «бала деген бала, анын сүйлөө органдары, андагы булчуңдары алиге жетиле элек кезинде,

түшүнүктөрү байып, турмуштук тажрыйбасы топтоло элек кезинде кандай сүйлөөгө мүмкүн болсо, ошондой сүйлөөгө акысы бар! Ошон үчүн ал—«бал тилдүү бала». Анын андай «бал тилинен» бат эле ажырата албайсың. Антүүгө эч кимдин акысы да жок. Колунан да келбейт.

Элибизде «Баланын тилин таап сүйлөп, аны унутпаган адам картайбайт» деген сөз бар. Анда эмесе, ошентели. Баланын тилин, дилин, жан дүйнөсүн унутпайлы. Ошондон жигер алып, картайбайлы. Баланын бал тили менен жан дүйнөбүздү дарылап, жашартып туралы!

9-этиюд:

Сөздөр кайдан жаралат?

Албетте, а дегенде сөз болгон-деп айтылат эмеспи. Чын эле, адегенде, сөз жаралган болсо, Адам деген сөз кайдан жаралды экен? Обо эне деген сөз кайдан келип чыкты экен? Ооба десең. Алардын түбүн ким билет да, ким табат? Аны билиш үчүн нечендеген том изилдөөлөр керек, нечендеген божомолдор керек! Нечен жыл керек. Анда аны коё туралы да, күндө колдонуп сүйлөгөн бир катар сөздөрдүн кантип жаралганы тууралуу кеп кылалы. Окумуштуу тилчи К.Сейдакматов агайыңардын сөздүгүн пайдаланып, силер үчүн кызыктуу баян кылып берейин. Эмесе, сөз башынан болсун.

Агайын деген сөз бар. Бир карасаң, түшүнүп эле турасың, бирок ал, чындыгында кандай себептен ушинтип айтылып калды экен - дейсиң. Чынында ал- **ага** жана **ини** деген эки сөздин биригишинен, ушундай формада айтылып калганы көрүнүп турат. Ошондуктан, **ага** менен **ини**, ошол эле эмес, алыс-жакын тууган-туушкан жакындардын баарын жалпылаштырып, **агайын** деп бир эле сөз менен жеткиликтүү кылып түшүндүрүп койгон тура, кыргыз атабыз менен кыргыз энебиз.

Эми **айнек** деген сөздү алалы. **Айнекти** үйдүн терезесине салып, күндө ошол үйбүздө жашап жүрсөк да, ал сөз кайдан келгени менен түк ишибиз жок. Ал тургай, таза нерсени да **айнектей** таза деп сыпаттап айтабыз. Баса, ал сөз кайдан жүрүп биздин тилибизге кирип калды экен? Көрсө, **айнек** деген сөз тилибизге араб жана иран тилдеринен кирген экен. Анын кыргызча мааниси- **көз** дегенди түшүндүрүп, көз айнек деген мааниси да берет экен. Кийин анын мааниси кеңейип, кишинин көзүн эмес, үйдүн терезесинин көздөрүнө салуучу тунук зат (**айнек**) түшүнүгүнө өткөн.

Айран деген сөз кайдан жаралганы —андан да кызык. Анын сүттөн уютулуп жасаларын билебиз. Ал эми койдун сүтүнүн каймагы алынбай бышырылып уютулганын- **жуурат** деп тамшанып ичезиз. Илгери кыргыздар сүттүн майы менен каймагын **бөлүп** алып уютулганын **айран** деп аташчу экен. Кийин жуурат сөзү көп айтылбай, майы менен каймагы

ажыратылып же ажыратылбай уютулса деле баарын тең бир сөз менен **айран** деп атап калышса керек.

Эми корообузга өстүрүп, күндө сүйүп жеген алманын кайдан жүрүп «алма» болуп калганын айтып берейинби? Алма кыргыз жерине индоевропа өлкөлөрүнөн келген экен да, ал «кычкыл» деген маанини билдирет экен. Чынында, алманын даамы кычкыл экендиги талашсыз. Мына ошо кычкыл даамы анын бизге алма деп аталышынын себеби болуптур.

Алты бакан деген сөз кайдан келди экен? Биз бул сөздү айтканда анын селкинчек экенин түшүнөбүз. Ошентсе да, анын «алты бакан» деп аталып калышынын себеби бар болуу керек да, чынбы? Илгертен, ата-бабаларыбыз майрамдарында, тойлорунда кыздар менен жигиттердин селкинчек оюнун кушушчу. Оюнда жерге эки түркүк орнотуп, алардын баштарын бириктирген узун жыгачты байлап, ага селкинчек жасашчу. Селкинчек балдар-кыздар тепкенде тияк-биякка термелип жыгылып кетпесин үчүн, эки башынын эки жагынан дагы да экиден баканды тиреп бекем бекитишчү экен. Мына эки жагынан үчтөн- алты бакандан салынган селкинчек **алты бакан** болуп калбай эмне болмок? Түшүнүп калдыңарбы?

Арт деген сөздү уктуңар беле? Бул сөз байыртадан бери эле тилибизде жашап келет. Ал сөз монгол тилинде адамдын **арка**, **бели** деген маанини берчү экен. Ошондон улам биз бүгүн да **арка**, **бел** деп айтып келебиз. Бул сөздүн Көк-Арт, Кыз-Арт деген жер аттары менен байланышы бар экенин байкадыңбы? Албетте, байланышы бар. Анткени ал сөз маниси кеңейип, адамдын эле эмес, тоонун, ашуулардын жонун, бийик белин да түшүндүрүп калган экен. Ошондон улам, элибизде «Эринчээкке эшик- арт» деген макал айтылып калыптыр. Ал эринчээк адамды эшикке жумшасаң - ашуу ашып алыска барып келе тургансып эринип, жалкоолонгонунан улам ушинтип айтылып калса керек.

Аталарыбыздын «**ашар**» деген бир эзелки салты бар экенин билерсинер. Ашарда айыл эли, жакын санаалаштар чогулуп, үйдүн пайдубалын куруп, энелер кийиз жасап, чоң иштин башын биргелешип жасашып, баталарын беришкен. Ошондуктан, **ашар** деген сөз **чогулуш**, **жыйын** деген маанини билдирери белгилүү.

Адегенде эске алалы, араб тилинин «хашар» деген сөзү кыргыз тилине кирген да, ал сөздөн улам биз мал камаган сарайларыбызды бүгүн да «хашар» деп айтып жүрөбүз. Демек бул сөз малды чогултуп **камаган** жай деген маанини берип турат. Кийин ал сөздүн мааниси кеңейип, элибиздин жакшынакай салтын билдирип калган.

Дагы бир сөз: **баглан козу** деп баалап, коногуна союп сыйлаган элибиз бул сөздү кайдан алды экен?-деген суроо туулбай койбойт. Бул сөз кыргыздарда эле эмес, казак, уйгур элинде да ушундай айтылат. **Баглан** деген сөздүн түпкү теги- **багла** деген уйгур сөзү болуу керек-дейт оку-

муштуулар. **Багла** сөзү **байла** деген маанини берип, бизче **байла**, **бак**, **багып семирт** -деген маанини туюнтуп калган. Андай болсо, козуну семиртип, жакшылап жем-чөп берип, союшка жарактуу кылынып бакан козу менен кой баглан козу, баглан кой деп аталып калганы бекеринен эмес. Ошентсе да, бүгүнкү күндө баглан кой деп көп айтылбайт, баглан козу деген мааниси сакталып келет.

Дагы бир кызык сөз бар, ал - «**баштык**» деген сөз. Ал - биз күн сайын колдонуп жүргөн буюмдун эле аты. Эзелтен ата-бабаларыбыз тоолордо көчүп-конуп жүргөндө бумдарын, тамак-ашын эмнеге салчу дейсиң? Албетте, баштык сыяктуу тери идиштерди көп колдонушкан эмеспи.

Бул сөздүн тарыхы мындай экен: кыргыздар малды (уйду, койдун, жылкыны) сойгондо, башын моюнуна чейин туюк бойдон сыйрып алчу экен да, жакшылап ийлеп, жумшартып, ичине буюмдарын салып көчүп жүргөнгө ылайыктуу болгон идиш жасап алчу тура. Мына ошол малдын башынан сыйрып алынган териси **баштын териси** же **баш терисинен жасалган идиш** деген адегендеги маанисин жоготуп, бара-бара «**баштык**» деген бир эле сөз келип чыккан. Эми түшүнүп алдынарбы, антпесек, **баштык** деген төл сөзүбүздүн кайдан келип чыкканын байкабас элек.

Боор деген сөз байыркы кыргыздар колдонуп келген сөз экен. Албетте, ал адамдын эң маанилүү ички органы экендиги, анан да ал **кочкул кызыл түстө** болору белгилүү. Монгол элинин **багир** деген сөзү бар экен. Ал бизче **кочкул кызыл** деген маанини берет экен. Балким, ата-бабаларыбыз боор деген сөздү жанаша жашап жүрүп, монголдордон алса көрүнөт.

Эми дагы бир кызыгы, орус тилинде «багровый» деген сөз бар го, ал **кочкул кызыл түстү** түшүндүрөт. Демек, ошол багир сөзү кыргыздардан орус тилине кирип, алар да ошол сөздөн улам кочкул кызыл түстү «багровый» деп атап калса керек. Ошентсе да, кыргыздар багир сөзүн **боор** деп өзгөртүп алып, ошол боюнча сактап келатат.

Эми «**борбор**» деген сөздү чечмелеп көрөлү. Ал сөздү укканыбызда биринчи иретте эле **борбор шаар**, **мамлекеттин борбору** деген түшүнүк эсибизге келет. Күн сайын сүйлөп жүргөндүктөн, кыргыздын төл сөзүндөй эле туюлат. Антсе да, чечмелеп көрөлүк. Тажик тилинде эгин жыйнап, чогултуп төккөн жерди атаган «пурбор» деген сөз бар. Демек, ал бир нерселердин жыйылган, чогулган жерин туюнтуп турарын түшүнүү кыйын эмес.

Кыргыздар бул сөздүн маанисин кеңейтип алып, эл жыйылган, көп эл чогулар жашаган административдик аймактын ортолук жерин борбор деп атап калган болуу керек.

Долоно деген даракты ким гана билбейт? Бирок ал кайдан жүрүп долоно аталып калганын баарыбыз эле биле бербейбиз. Бул сөздү да ата-бабаларыбыз монгол тилинен алганын окумуштуулар изилдеп табышкан.

Монголдордо ал сөз **долоогоно** деп айтылат экен да, анын **долоон** деген унгусу бизче **жети** деген түшүнүктү билдирет экен. Көрсө, долононун жалбырагы жети ача жалбырактуу болот экен да, ошондон улам долоно деген сөз-жети ача жалбырактуу өсүмдүк деген сөздөн келип чыкканы кызык эмей эмне.

Айылда өскөн балдар **«жабагы»** деген сөздү жакшы билишет. «Жазында тай болот, үйрөтүп минем» деп, кышта жакшылап сугарып, жем-чөп берип багышат. Жаз келгенде кышкы коюу жүнү кийиздей болуп түлөп түшөт да, сулуу тай болуп чыга келет.

Мына ушул **жабагы** деген сөз кайдан айтылып калды экен-дейсиңерби? Азыр айтып берем. Байыркы түрк тилинде «йабаку» деген сөз болгон экен, ал жанагы мен айткан **түлөгөн жүндү** түшүндүрчү экен. Ал эми азыркы азербайжан илинде жабагы сөзү байыркы маанисинен башкача, **жашы алты айдан өтүп, жүнү түлөгөн жылкы** баласын түшүндүрөт. Ошол маани кыргыз тилинде да сакталып калыптыр. Демек, аты «жабагы» деп аталганы менен, алты ай жашындагы жүнү түлөгөн кулунду биз жабагы деп айтып келерибизди биле жүрөлү.

Калп сүйлөп, жалган кеп айткан адамды **калпычы, жалганчы** деп атайбыз. Демек ал жалган сөз айткандыгынан ушундай аталып калган. А чынында, ошол **«жалган»** деген сөз кайдан айтылды экен? Ал кыргыздын эле өз сөзү, тактап айтканда, чын сөздү чын боюнча айтпай, аны көбүртүп-жабыртып, кошуп, жалгап, улап, өз ою менен улантып, түпкү маанисин өзгөртүп айтылып калганынан улам «жалган» сөзү келип чыкканы көрүнүп турат.

«**Жалгыз**» деген сөз дагы өзүбүздүн эле «жалкы» деген сөзүбүздүн формасы өзгөрүп айтылып калганы да баарыбызга байкала бербейт. Ушундай эле жол менен **эгиз** деген сөз да жаралса керек. Анын унгусу эки экени маалым. Анткени **жалкы** эмес, **эгиз** төрөлгөн улак-козу түгөйлүү, т.а. экөө болот эмеспи.

Жайлоодо кулундарды желе тартып байлайбыз. Бирок **желе** деген сөз кайдан жаралганына анча маани бербейбиз. Эмесе, эмки сөз ошол тууралуу болсун. Бул сөз дагы байыркы сөздөрдүн бири болуу керек. Кандай болсо да, кайдан келсе да, **желе** деп кулундун ноктосун илип байлоочу, илмек түрүндө жасалган жыгач тээктери бар байлооч жипти айтабыз. Кыргыз тилине түбүнөн тектеш чубаш тилинде бүгүн да «йала» (**желе** маанисинде) деген сөз **тузак**, **илмек** дегенди туюнтуп келет.

Комуз тууралуу кандай гана көп сөздөр бар. Биринде кыргыз тоолорунда өскөн **комузгак** деген гүлдүн атынан аталган десе, дагы бири ичи **көндөй** кылып оюлуп жасалган аспап дегенди туюнтат деп келишет. Комуздун кантип жаралышы тууралуу уламыштар да көп.

Дегинкиси, байыркы түрк тилинде **кобыз** деген сөз болгон, ал «көндөй» дегенди түшүндүрөт-дейт изилдөөчүлөр. Ошол сөздөн улам

комуз аспабынын аталышы да жөндүүдөй көрүнөт, анткени комуздун ичи көңдөй болуп оюлуп жасалат эмеспи.

Баса, «калем» же «карандаш» деген сөздөрдүн таржымалы да кызык! Бир нерсе жазганда колдонуучу бул куралдын кайсы аталышы кыргызча?– деген суроо туулат. Демейде, **калем** десек кыргызча, **карандаш** дегенибизде орусчасы деп түшүнөбүз. Мектепте да ушинтип окуткан, ал тургай, сөздүктөрдө да дайым ушундай деп жазылып турат.

Бирок мунун баары тескерисинче, т.а., **калем** сөзү арабдын **калам** деген сөзү, аны биз кыргыз сөзү деп түшүнүп алганбыз. Ал эми, **карандаш** деген сөз-накта кыргыз сөзү экенин баамдабай жүргөнүбүз-жаңылыштык. Анткени, **карандаш** сөзү кыргызча «кара таш» (графит) – ак нерсеге чийгенде из калтыруучу кара таш. Ал сөз кийин орус тилине кирип, андан кайра кыргыз тилине «карандаш» боюнча келип, аны орус сөзү катары кабыл алып калганбыз. Кызык бекен, балдар? Албетте, кызык.

Кездеме – биз кийим тигүүчү эндей мата буюму эмеспи. Өткөн кылымдарда Орто-Азия элдеринде эндей матаны *кез* деген чен бирдиги менен өлчөп (мисалы, метрлеп дегендей) сатуудан улам, кезден сатылуучу буюм катары айтуудан пайда болгон экен.

Койчуман –кыргыздын төл сөзү. Ал **койчу** жана **ман** деген эки сөздөн жасалган. Мындагы **ман** деген бөлүгү иран тилинен кирип, кесиптенген адамды бирдирүү маанисиндегиди **-чы** деген мүчөнү түшүндүрөт. Ошондон улам бүгүнкү күндө тилибизде **угарман, көрөрман, чабарман** –деген сөздөр жасалып бир нерсени угуп жаткан (угарман), көрүп жаткан (көрүп жаткан), же атты минип бир жакка аттанган (чабарман) адамды туюндуруп калган.

Дайыма биз мейман тоскондо: Жакшы келиңиздерби? же «Кош келиңиздер!»–деп тосуп алабыз. Анын үстүнө, мектептерде же бала бакчалардын эшик алдында да бардык жерде: «**Кош келиңиздер!**», кээде «**Куш келиңиздер!**» деп жазылып турат. Албетте, ал экөө тең «Жакшы келиңиздер!» деген маанини туюнтат. Мындагы «куш» деген иран сөзү «жакшы» дегенди билдирет. Ушул сөздөн улам: «Кушубак кечиңиздер менен!», «көңүлү куш», же «куш кабар» деген сөздөр жаралган. Алар: «Көңүлдүү кечиңиздер менен!», «көңүлү ачык» жана «жакшы кабар» деген маанини билдирген сөздөр.

Манжа сөзүнүн да жаралышы кызык. Ал - иран сөзүндөгү «панж», кыргызча «беш» деген сөзү. Эне тилибизге киргенде өзгөрүп, панж же панжа эмес, манжа болуп айтылып калган. Мисалы, «беш манжа».

Оору - байыркы кыргыз, түрк сөзүнөн. Анын алгачкы түрү- **агыр** болгон. Адамдын оорлошуп, кыйналып калганын билдирчү «агыр» сөзү кийин-кийин **оору** болуп биздин күнгө жеткен. Азыр деле ооруп калганда «оорлошуп турам» деп, үстүбүздөн жүк баскандай туябыз да, айыгып калганда «жеңилденип калдым» дейбиз.

Ал эми, **манты**, **лагман** деген тамактарды сүйүп жейбиз. Баса, алардын аталышы кытай сөздөрү экен. Кытай тилинде камырды **ман** дейт турбайбы. Анда эмесе, манты, лагман дегенде айтылуучу **ман** деген бөлүгү аталган тамактардын камырдан жасалганын туюнтарын билип алдык.

Эми **мелдеш** сөзү тууралуу кеп кылалы. «Манас» эпосунда «кар-маш», «белдеш», «белден алып күрөш» деген сөздөр жыш кездешет. Мына ошол **белдеш** сөзү бара-бара эне тилибизде **мелдеш** болуп өзгөрүп айтылып, бүгүнкү күнгө чейин ушул формада калыптанып калган болуу керек.

Тамга деген кыргыз сөзүнүн кантип жасалганын билсеңер- бул да кызык. Байыркы кыргыз жана түрк элдеринде «там» деген сөз айтылып келген. Ал «күй» дегенди түшүндүрчү экен. Ошондон улам ата-бабаларыбыз от күйгөндү – «от тамды», «от тамызды» деп айтышчу болсо керек. Эми ошол «там» (күй, күйгүз) деген сөздөн улам, тамызып, тактап айтканда, күйгүзүп коюлган белги «тамга» болуп аталып калган экен. Анын үстүндө, кыргыздар ар дайым малга ысык темирди басып тамга (белги) басышчу. Ошондон улам, от жагып отурган үй да «там» болуп аталып калса керек-деп болжолдоого болот.

Таранчы- сөзү «таран» деген байыркы кыргыз-түрк сөзүнөн жаралыптыр. Ал кезде ата-бабаларыбыз эгинди «таран» деп айтчу экен. Демек, эгин бышканда, же оруп кырманга үйгөндө айланасынан кетпей топ-тобу менен учуп жүргөн боз чымчыктарды кыргыздар ошондон улам «эгинчи», таранчы» деп атап калышса керек. Бүгүн да Кыргызстандын түштүк тарабында «Таран-Базар» деген жер бар. Ал «эгин базар» дегенди түшүндүрөт.

Ширенке деген сөздү да биз кыргызча деп кабыл алып, орусчасын **спичка** дейбиз. Бул дагы өтө кызык көрүнүш. Байыртадан бери ата-бабаларыбыз ширенкени колдонгон эмес. Анын ордуна «чаккыч», оттук деп аталган ташты колдонуп келишкен. **Чаккыч**, оттук курч, бекем кара таштан жасалчу да, бири-бирине сүрүп чакканда от чыгып, ошондон от тугантып алышчу.

Ал эми **ширенке** – казак сөзү, ал күкүрт кислотасынын формуласынын «серо-эн-ка» деп окулуучу аты гана. Ошондон улам казак туугандар ширенкени «сиренка» деп калышыптыр. Ал сөз бизге ширенке болуп кирген.

Кээде кайсы бир бала китепти жакшы окуй албай, такалып, мүдүрүлүп жаткан болсо, аны «**эжелебей**» так оку- деп калабыз го. Анда «**эжелеп** окуганы эмнеси?»- деген суроо туулбай койбойт. Көрсө, бул «**эже**» деге сөз- арабдын **муун** деген сөзү экен. Сөздөрдү муунга бөлүп окуганды- «эжелеп» окуу катары түшүнөбүз. Ошондон улам, китеп окуганда муундап эле окуй бербей, «сөздөп», шар, түшүнүктүү оку- деп айтып келебиз.

Мына ушундай, достор. Сөздөр кантип пайда болорун байкады-нарбы? Албетте, сөздөр ай-галаадан эле пайда боло калбайт. Жаңы нерсе же түшүнүк жаралса ага жараша жаңы ат пайда болуп, же башка бир тилден экинчи тилге көчүп, буюмдун аты менен, же бир түшүнүктүн аталышы менен кошо кирип, элдин маданий-рухий байланышы улана берет. Анын далили катары бүгүнкү күндөгү илим-билим, маданият, саясат, техника ж.б. менен бирге тилибизге кирип жаткан жүздөгөн-миңдеген сөздөрдү айтсак жетиштүү.

Эмесе, достор, сөздөрдүн маанисин биле жүрөлү, сүйлөгөндө пайдалана билели. Сөз билген да – билим, сөз деген да - байлык.. Сөздөн артык байлык жок. Сөз жыйнаган да байлык жыйнаганга тете. Ал - акыл байлыгы, ал- рухтун байлыгы. Албетте, ал силердин рухуңарды байытат.

Алтын жыйнаган бай эмес, сөз жыйнаган – бай. Алтын жыйнагандын аты унутулат, сөз жыйнагандын атын кылымдар унутпайт. Ушуну эсиңерге түйө жүргүлө, досторум!

10-этиюд:

Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн он шарты

Албетте, «сүйлөшүү-психологиялык акт» экендигин психологдор туура белгилешет. Анткени сүйлөшүүдө пикир алышып жаткандардын психологиялык абалы, көңүл жагдайы, сүйлөшүүнүн тематикасы, мазмуну, сүйлөшүү жүрүп жаткан чөйрө, сүйлөшүүчүлөрдүн жаш курак, ж.б. өзгөчөлүктөрү чоң роль ойнобой койбойт. Ошону менен бирге, изилдөөлөрдө да, практикада да сүйлөшүп жаткандардын адептик сапаттары менен катар, сүйлөп жаткандагы маданияттуу манера, мимика жана жесттер да чоң мааниге ээ экендиги маалым. Демек сүйлөшүү маданияттуу жүзөгө ашышы үчүн адамдардан көп нерсе талап кылынат экен.

Ушул тууралуу маселеге карата профессор Т Маразыков «Сүйлөшүүнүн системасы» аттуу макаласында: сүйлөшүүнүн чөйрөсү, сүйлөшүүнүн максат-милдеттери, сүйлөшүүнүн темасы, багыты, объектиси, сүйлөшүүнүн кызыкчылыгы, сүйлөшүүнү орду, сүйлөшүүнүн мезгили, сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы, сүйлөшүүнү маанайы, сүйлөшүүчүлөрдүн мамилеси, сүйлөшүүдөгү карым-катыштык өзгөчөлүк, сүйлөшүүнү ишке ашыруудагы компоненттердин өзгөчөлүгү, сүйлөшүүдө айтуучу менен угуучунун ал-абалы, сүйлөшүүдөгү зарылдык жана муктаждык, сүйлөшүүгө негиз болгон себептер, сүйлөшүүдөгү негизги саясат, сүйлөшүүнүн ыргагы, тону, сүйлөшүүнүн сапаты, сүйлөшүүнүн функциясы, жыйынтыгы, психологиялык кырдаал, логикасы, жана сүйлөшүүнүн стилдик табияты - деп, анын жалпы жыйырма эки шарты тууралуу кеп кылган жана алардын түшүндүрмөсүн берген.

Бул аталган маселе, тактап айтканда, сүйлөшүү маданияты, чындыгында эле, кыргыз тилин эне тили катары окутууда, же башка улуттун балдарына үйрөтүүдө да олуттуу ойлорду камтып отурганы талашсыз. Анткени, тил - маданият, тил аркылуу улуттун маданияты таанылат, ал улуттун адамы сүйлөшүү процессинде өз улутунун сүйлөшүү маданиятын билдирет, ошону менен бирге, ар бир адамдын сүйлөгөн сөзү аркылуу жеке маданиятын да, адам менен мамилелешүү маданиятын да туюнтат. Жогорудагы окумуштуу Т.Маразыков айтып отурган сүйлөшүү системасы мына ошол маданияттуу сүйлөшүү шарттарын чагылдырып отурганы менен айрыкча баалуу.

Дегинкиси, жогоруда айтылгандай, тил-улуттун маданияты, анын маданий улуу казынасы. Адам кайсы улутка тиешелүү болсо, ошол тилде сүйлөө менен, өз улутунун маданиятын алып жүрүүчү да болуу менен, өз кебинде улутунун сүйлөө маданиятын чагылдырат. Андай болсо, тил сабагынын эң башкы максаттуулугун - идеологиялык максаттуулугу десек, - анын улутту таануучулук милдетинин (когнитивдик) негизи катары баланы сүйлөө маданиятына калыптандыруу милдети кыргыз тили сабагынын өзөгүндө өзгөчө орунда турат.

Ал үчүн, төмөндөгүдөй турмуштук да, дидактикалык да, зарыл турмуштук шарттар жүзөгө ашырылышы керек. Атап айтканда:

- 1) Адамда улуттук мерталитеттин, атуулдук патриоттуулук сапаттардын жана сезим-туюмдун бекемдиги;
- 2) Эне тилде сүйлөө жана жазуу маданиятынын жогору болуусу;
- 3) Эне тилде жазуу жана оозеки түрдө чыгармачыл ой жүгүртөө алуусу;
- 4) Эне тилдеги сөз байлыгынын жана байланыштуу кебинин жогору болуусу;
- 5) Адамдар менен мамилелешүү маданиятынын жогору болуусу;
- 6) Жүрүм-турумун турмуштук түрдүү кырдаалга жараша өзү акыл-эстүү башкара билүүсү;
- 7) Сүйлөшүп жаткан адамынын кебин сыйлап уга билүүсү, анын кебине каршы боло турган болсо, каршылык кылуу же макул болуу маданиятына үйрөнүүсү;
- 8) Сүйлөшүүдө учуроочу түрдүү кеп кырдаалына жана сүйлөө жагдайларына жараша эмоциясын башкара билүүсү;
- 9) Кырдаалга ылайык улуу-кичүүгө, тааныш бейтааныштарга карата тамаша-чын сөздөрдүн орундуу айтылуусу же жумшак юморду тараптардын туура кабыл ала билүүсү;
- 10) Сөздүн лексика-семантикалык маанисин так түшүнүүсү, сөз кадырын сыйлоосу, сөздү бага билүүсү, сөз байлыгына ээ болуусу, сүйлөшүү маданиятын өнөр катары кабылдоосу, жалпы алганда, сүйлөө өнөрүнө ээ болуусу.

Мына ушул жана башка турмуштук зарыл шарттардын аткарылышы менен гана адамдын коммуникативдик маданияты түптөлгөн болот жана ага жараша инсандын коммуникативдик компетенттүүлүгү, коммуникативдүүлүк маданияты калыптанат– деп атасак болчудай. Ал маданиятка инсандын ээ болуусу «коммуникативдик чеберчилиги» деп аталуусу, балким туура болор.

Улуу ойчул Б.Шоунун «Бир окумуштуунун чечкен проблемасы өзүнүн артынан он кырдуу ойду чубап чыгат» деп айтканы бар эмеспи. Ошону эске алып, жогорудай айтылгандардын негизинде, албетте, ал ар кыл көз караш анын изилдөө предмети менен объектисине жараша түрдүү көз карашты жараткан сыңары, орто мектепте кыргыз тилин окутуу процессинин мисалында, эми анын шарттарына ылайык күндөлүк сабактарда жүзөгө ашыруу менен, окуучуларды сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн методикалык шарттары катары биз өз алдыбызча төмөндөгүлөрдү айрыкча маанилүү деп бөлүп алдык. Эми сөз кезегин ушул багытка берели:

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы;
2. Адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүнүн эске алынышы;
3. Сүйлөшүү кезиндеги психологиялык жагдайдын көңүлгө алынышы;
4. Сүйлөшүү кезинде пикир алышуучулардын маданияттуу манерасы жана ыктуу мимиканын, сүйлөө жестинин сакталышы (ымдоо-жаңсоо);
5. Сүйлөшүүчүнүн үн тонунун адамгерчилик мамиленин чегинде болушу;
6. Сүйлөшүүдө адамдар нравалык-этикалык эрежелерди, анын нормаларын кармануу;
7. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасынын жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде гана колдонуу;
8. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга алдырбоо;
9. Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн уга билүү жана каршы болуу маданияты менен коштолушу;
10. Сүйлөшүүнү алдыртан максаттуу уюштуруу, аны сүйлөшүп бүткөнчө сактоо жана аяктоо.

Мына ушул он белгиси сүйлөшүү маданиятынын, т.а. маданияттуу сүйлөөгө окуучуларды үйрөтүүнүн он эрежеси да алсак туура болот – деп ойлойм.

Ошентсе да, бул он эреже шарттуу жагдайларды өзүнө камтыйт жана аны кармашууну талап кылат.

Бул эрежелерди талдап келсек, «Сүйлөшүү-психологиялык акт» гана эмес экендигине ишенебиз. Анткени, бул жерде, сүйлөшүүгө катышкандардын психологиялык гана абал-жагдайлары эмес, алардын этика-

лык, моралдык сапаттары да бирдей эле денгээлде катышып жаткандагы айкын көрүнүп турат.

Эми, ушул «өрежелердин» ар бири туурасында, анын негизги белгилери туурасында мисалдар менен сөз кылып өтөлү.

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы

Албетте, адамдар күн сайын ар кандай чөйрөгө кабылышат, айылда же шаарда жашашат, үйдө же көчөдө болушат, окушат, иштешет же башка бир коомдук жайларга барышат. Окуучулар мугалимдер менен же түрдүү кесип ээлери менен баарлашышат. Ал эми, үйдө балдар ата-энелери болсо балдар же башка жакындары менен сүйлөшүшөт. Үйдөгү баарлашуу эмоционалдуу мүнөздө, эркин жагдайда, негизинен, турмуштук проблемалар туурасында болсо, коомдук жайларда, дээрлик коомдук, кесиптик маселелер козголуп, ролдук маектешүүлөр жүрөт. Мындай учурларда сүйлөшүүлөр, сөзсүз түрдө коомдук жагдайлардын шартын эске алышат, эмоцияга көп берилбейт, этикалык нормаларды сакташат, тааныл-бейтааныштык мамиле өкүм сүрөт, административдик, адистик-ролдук алака сакталат.

Мисалы: бир адамга кайрылууга туура келсе, «Кечиресиз, сизге кайрылууга мүмкүн бекен?» десе, же бир адамды иш боюнча издеп келген болсо, «Мүмкүн болсо айтып коёсузбу, сиз Азим агай (же Айгүл эжей) эмессизби?» деп суроого туура келет. Же болбосо, кимдир бирөөнү таанып албай турса: «Мен сизди таанып албай турам, сиз Касым агайсызбы?» деп сураса, кээде коомдук жайда этиканы сактап, башка бирөөлөрдүн тынчын албас үчүн: «Эгер мен сизге жолтоо болуп жаткан болсом, башка убакта келейин» деп, сүйлөшүүчү адамдын шартын түшүнүп, өзүнүн маданияттуу мамилесин билгизет.

2. Сүйлөшүүдө адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы.

Айрыкча, кыргыз элинде улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп сүйлөшүүсү өтө эле өөн көрүнгөн. Улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп катуу сүйлөөгө, айтканын аткарбай коюуга тийиш эмес, акарат сөз айтып, капа кылуусу айрыкча эссиздик катары бааланган. Кичүү адам улуулардын алдында кичи пейил болуп, улуулардын айткан сөзүн мыйзамдай кабыл алуусу шарт. Улуулар болсо, кичүүлөрдү ызааттап, көңүлүн көтөрүп, ыктуу сөзүн колдоп турат. Ошондуктан, «улууга урмат, кичүүгө ызат» дешет элибиз.

Улууларга кичүүлөр чектен чыгып ыксыз кеп айтуусу уят катары көрүлөт, балдарга ылайыксыз сөздөрдү улуулар дагы алардын катышуусунда сүйлөшкөнүн осол көрүшөт. Мен улуумун, сен кичүүсүн - деп эле курулай басынтып, оң-тетири тескеп, өзүнүн барк-баасын түшүрүүнү

туура көрүшпөгөн. Ушундан улам, сүйлөшүү эмоционалдык-психологиялык гана эмес, этикалык-психологиялык да акт экендигине дагы бир ирет ишенебиз.

Ушундан улам, элибиз: «Кары айтсе кеп болот, калайыкка эп болот» дешип, улуу адамдын айткан сөзүн мыйзам катары кабылдашкан. «Улууну укпаган узакка жетпес» деп, көптү көргөн адамдын айтканын укпаган тажрыйбасыз адамдын көп жаңылыштыкка барарын эскертишкен. «Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүнө ойлон» деп, улуунун сөзү менен бирге, кичүүнүн да сөзүнүн эптүү болор учурун да эске салышкан. Мындай мисалдар, көбүнчө, буйрук иретинде айтылуу менен, буйрук этиш темасын талдап-үйрөтүүдө кеңири колдонулушу ыктымал.

3. Сүйлөшүү учурундагы эмоционалдык-психологиялык жагдайдын эске алынышы да айрыкча маанилүү.

Сүйлөшүүнүн натыйжалуу болушу – сөзсүз эмоционалдык-психологиялык жагдайга жараша болору практикада белгилүү. Сүйлөшүүчүлөр жагымдуу жагдайды, жагымдуу учурду тандап алышса гана жакшы шарт түзүлөт. Адамдын маанайын чөгөргөн, кыжаалат кылган жагдай сүйлөшүүгө сөзсүз тоскоол болот. Айрыкча, жанындагы бирөөлөр кайгырып, көңүлү чөгүп турса көңүлдүү сүйлөшүү гана эмес, узак баарлашуу дагы ылайыксыз. Сүйлөшүп жаткан адамдын да көңүлү чаппай, же ооруп, же күтүүсүз нерседен шашып, ою ордунда болбосо, аны зордоп сүйлөшүүгө кыйнап убактысын алып, жолун тосууга да жарабайт. Мындай учурда сүйлөшүүнү башка убакытка калтырууга туура келет. Кээ бир адамдар сүйлөшкүсү келген адамынын көңүл жагдайын, маанайынын ачык-жабык экенин эске албай сөзгө тартып, тиги адам сүйлөшүүдөн качып, же көңүлү суз болсо, аны жактырбай, куру-бекер таарынычын билдирген учурлар да болот. Кээде бирөөдө жамандык болуп жаткандыгына карабастан, айрымдар өзүн көңүлдүү сезип, тамашалашып, ыксыз сүйлөшү, албетте, маданиятсыздыктын гана белгиси.

Бул жагдайга ылайык көптөгөн мисалдарды келтирсек болот: Алсак, Этиштин сылык формасы темасын өтүүдө: «Кечиресиз, эгер сиздин мени менен сүйлөшүүгө азыр убактыңыз болбосо, башка убакта келейин». «Кечиресиз, мен сиздин маанайыңызды байкабай, туура эмес тамаша айтып алыпмын». «Мен байкабай айтып алып, сиздин маанайыңызды чөгөрүп алсам, кечирип коюңуз». «Менин ыңгайсыз кебиме таарынбасаңыз экен...» ж.б. сыяктуу мисалдарды лексика-семантикалык багытта талдап үйрөнүү албетте жакшы натыйжа бермек. Анткени адамдар арасында бири-бирине мындай кайрылуу– алардын сүйлөө маданиятын гана эмес, адам катары рухий маданиятынын да деңгээлин билдирет, кичи пейил, ак ниет, руху таза, изги мамилесин да туюнтат.

4. Сүйлөшүү кезинде маданияттуу манеранын жана ыктуу миканын (ымдоо-жаңдоо) сакталышы.

Сүйлөшүү кезинде, айрым адамдар колун жаңсап, көзүн ымдап, оозун-мурдун кыймылдатып, айтайын деген оюн түрдүү экстра-лингвистикалык каражаттар менен ыктуу да, ыксыз да коштой беришет. Айрым учурда ал жаңсоо, жаңдоо, ымдоолор айтылган сөзгө кошумча маани берип, толуктап коштоп турганы жалган эмес. Кээде алар сөз айтылбаса да айтылар сөздү алмаштырып, айттырбай туюнтуп, айтар ойду сөзү жок эле туюнтуп коюшу да ыктымал.

Мындай жагдайлар тууралуу элибизде кээде «Жаңсаган кийик аттырат» десе, кээде «Айтканды укпаган-жаңсаганга зар болот» деп, анын оң-терс жактарын туура белгилешкен.

Ошентсе да, ымдоо-жаңсоо кээде өз орду менен болбой, сүйлөшүү маданиятына терс таасир этип максаттуу, орундуу колдонулбай калышы мүмкүн.

Мындай жаңдоо, ымдоолорду адамдар оң да, терс да мааниде колдонулат. Оң мааниде колдонулганы туурасында жогоруда айтылды. Ал эми терс мааниде колдонулуп, улуу-кичүү, адамдар экендигине карабай, тааныш-бейтааныш, расмий чөйрөбү, же үйдөбү, тандабай эле, көз ымдап, кол шилтеп, же жандап, сөөмөй кезей сүйлөп, же колу менен ыксыз тарткылап же түркүлөй жаңсап, ошондой эле, жактырбай, айтып жаткан сөздү укпай, жүрүп жаткан сөздү бузуп, терс кыялын көрсөтүп, кагып-силкип, өзүнөн башканын пикири менен эсептешпей кол шилтеп кетип калуунун өзү да сүйлөшүү маданиятына жатпайт. Ошондуктан, ар адам сүйлөшүп-пикир алышууда жаңдоо, ымдоо саяктуу кошумча каражаттарын ыктуу, максаттуу, орундуу колдонуусу шарт.

Ошол үчүн элибиз «Сүйлөшүп жаткан кишиге сөөмөйүңдү кесебе», «Текебердин сөзү-тескери», «Ай-чырайлуунун кебин терс кыялы бузат», «Түз жүргөндүн сөзү - түз» деп накыл кептерди айтышкан. «Элдин акылы-элдин накылы» деп улуу ойчул Ж.Баласагын айтмакчы, албетте, мындай накылдар окуучулардын маданияттуу мамиле аркылуу сүйлөө маданиятына үйрөнүүгө багыт аларын сөзсүз эстерине салат-деген ойдобуз.

5. Сүйлөшүүчүлөрдүн үн тонунун жылуу мамиленин чегинде болушу да эң маанилүү нерсе.

Анткени үн тону сүйлөшүү учурунда эң маанилүү каражат катары туюлат. Үндүн жумшак жана жагымдылуугу кулактан кирип, жүрөккү жибитет. Ошондуктан элибизде «Орой сөз жүрөккө барып таш болот», «Жылуу сөз жүрөктөгү музду эритет» – деп бекеринен айтылбайт. Сүйлөшүү учурунда үндү жөнү жок көтөрүп орой сүйлөө, жагымсыз добуш, бой көтөрүүсү үнүнөн билинген менменсинүүчүлүк сүйлөшүүнүн натыйжасыздыгына алып келери шексиз.

Ошон үчүн улуулар дайыма «Бирөөгө сүйлөсөң, үнүңдү көтөрбөй сүйлө», «эмоцияга алдырбай сүйлө», «жылуу-жумшак сүйлө» деп кеңеш айтышканы тегин эмес. «Жылуу сөзгө жылан ийинен чыгат», «Өзү оройдун сөзү орой», «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», «Ойлонбой сүйлөгөн- онтобой ооруга чалдыгат», «Оймоктой оозго ороодой капкак керек» деген нечендеген элдик накыл сөздөрдүн терең маани-маңызы ушунда. Демек, адамдардын өз ара жылуу мамилесинин бир белгиси – анын жылуу-жумшак үнү экен. Андай болсо, сүйлөшүүдө үн тонун туура сактап, жылуу-жумшак мамиле жасоону унутпоо зарыл.

Кээде сүйлөөчү адам угуучу адамдын ким же кандай адам экендигин да байкабай, юмор менен кайрылып, ортодогу түшүнбөстүктү жаратып алуусу толук ыктымал. Ошондуктан, юморду сүйлөшүүдө колдонуунун орду да, орунсуз да учурлары болорун байкоо керек. Мунун өзү да адамдын сүйлөө чеберчилигине байланышпай койбойт.

6. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасына жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде пайдалануу, т.а. сүйлөшүүдө темасына, сүйлөшүүчүлөрдүн курактык өзгөчөлүктөрүнө, сүйлөшүү чөйрөсүнө жана психологиялык жагдайга ылайык лексикалык-грамматикалык каражаттарды туура, ыктуу тандай билүү жана колдоно алуу да сүйлөшүүнүн натыйжалуулугунун ачкычы – деп айтсак болот. Ошондуктан, сүйлөнүп турган топко акысыз аралашып, эмне сөз болуп жатканы менен иши жок, өз оюн таңылоосу албетте, туура эмес. Сүйлөшүү кайсы тематикада башталса, анын аягына чейин логикалуу улануусу, чар жайыт болбой, ырааттуу жүрүшү – албетте, максатка ылайык келет.

Кээ бир адамдар башкалардын кызыкчылыгы менен эсептешпей, каалаган оюн таңуулап, тематикадан четтеп, беркени басмырлоо менен, моралдык- этикалык эрежелерди эске албай, маанайды бускан учурлар болот. Бул көрүнүш дагы адамдын сүйлөшүү маданиятына көлөкө түшүрбөй койбостугун окуучуларга жеткирүү зарыл.

Мындай учурларга ылайык элдик накыл кептер да арбын. Мисалы, сөз билбеген, сөздү ылайык-ыгы менен сүйлөй албагандар тууралуу: «Сөз билбеген өзүнө сөз тийгизет», «Сөз билген сөз менен тарбиялайт, сөз билбеген муштуму менен тарбиялайт», «Сөз атасы-ыр, сөз катасы-чыр», «Буттан жаңылган турат, сөздөн жаңылган турбайт», «Сөзү сөлтүк- келке кемтик», «Сөзү жаман элди булгайт, бугу жаман төрдү булгайт» десе, сөздүн кадырын билип, туура, так айткан сөз устаттары тууралуу: «Сөз баштаган эл баштайт», «Акылдуунун сөзү кыска-айта салса нуска», «Эл баштаган аким сөз баштаган чеченге баш ийет», «Сөз кадырын билген-өз кадырын да билет», «Убагында айтпаса, сөздүн атасы өлөт», «Сөз кадырын билген-тандап айтат», «Сөзүнөн кармалган кутулбайт», «Айтканча сөз сеин кулун, айткан сон- сен сөзүңдүн кулусун» деп, элибиз эзелтеден сөздүн барк-баасын улуу тутушкан.

Ушул багытка ылайык Алдар Көсөнүн бир кеби бар эмеспи. Эгерим сөзгө жеңилбеген Алдар Көсө бир ирет акылман Асан Кайгыга кайрылып, сөөмөйү менен башын көрсөтсө, Асан Кайгы тилин көрсөтөт эмеспи. Бул эки акылманды карап турган эл булардын үнсүз сырдуу сүйлөшкөнүн карап туруп түшүнбөй калышат. Анан алардын ичинен бирөө: «Бу силер бириңер табышмактантып башыңарды көрсөтсөнөр, бириңер андан бетер табышмактантып, тилиңерди көрсөттүңөр, анда бириңер баш чайкап муюп калдыңар. Мунуңарды биз түшүнбөй калдык. Чечмелеп бергиле»-дейт турбайбы. Анда Алдар көсө турган элге кайрылып, «Мен акылман Асан Кайгыга башымды көрсөтүп, «башка балаа кайдан келет?» деп сурадым. Анда акылманым «башка бала тилден келет» деп, мени жеңип кетти. Муюп отурганым ошондон» деген тура.

Мына, биз жогоруда айткан «сүйлөө учурунда лексикалык-грамматикалык каражаттарды өз учурунда туура, так колдонуп сүйлөө гана адамдын кепке усталыгын даана билгизерин эске салат.

Мындай учурларды да мугалим сабактагы грамматикалык теманы түшүндүрүүдө анын мазмунуна жараша ыктуу колдонуп, мазмундук-грамматикалык жана да лексикалык-семантикалык талдоолорду жүргүзүп отурса, кыргыз тилин окутуунун түпкү максатына дал келери шексиз.

7. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга курулай алдырбоонун өзү эң татаал маселелерден болуп саналат. Кээде эмоцияга алдырбай сүйлөө - эң эле кыйын учурайт. Өзүн кармап билип, сүйлөгөн сөзүнө маани берип, улууга-кичүүгө, кыйын-кысталыш кырдаал түзүлсө да, акылга салып сүйлөшүү көпчүлүк учурда ишке ашпай калат. Ошондой түрдүү көз караштардын айынан улуу-кичүү, тааныш-бейтааныш, ата-бала, адис-жетекчи, ж.б. бири-бирине акарат айтып, келишпестик сезим ырбап, көңүл оорутар сөз айтышат, чече турган маселе чечилбей калат. Эмоцияга алдыруу кырдаалы – ушуга окшош. Ошол үчүн айтат элибиз: «Жоону жеңген баатыр эмес, өзүн жеңген-баатыр». Адам эң кыйын кырдаалда өзүнүн эмоциясын жеңе алган болсо – ал чыныгы баатыр экендигин элибиз ушул кыска накыл кеп менен элестүү кылып айтып койгон.

Ушул багытта айтылган элдик бир накыл кеп бар: бирөө сурайт экен «чыр кайдан чыгат» деп, анда тиги жооп берет экен: «чыр атаңдын башынан» деп. Дал ушунун өзү жогоруда айтылган эмоцияга алдырбай, кырдаалдан туура сөз менен чыгуу– сөз устаттыгынын бир белгиси.

8. Сүйлөшүүнүн натыйжалуулугу үчүн тараптардын бирдей деңгээлде кызыкдар болушу гана башталган же алдын ала мерчемделген иштин да, сөздүн да натыйжалуу болуусунун бир кепили экендиги талашсыз. Тактап айтканда, бирдиктүү кызыкчылык гана же, алардын ынтымагына доо кетирген башка жагдайлар болсо да, алдын ала чечишип алар талаш маселе да мындай шартта натыйжалуу чечилүүсү толук ыктымал. Мындай учурлар эзелтен эл менен элдин, эр менен эрдин орто-

сундагы чатактарын баскан элчилердин ортосунда далай болгонун практика далилдеген.

Мындай учурларда сүйлөшүүчүлөр сөздүн багытын, ортодогу мамилени сүйлөшүүнүн аягына чейин сактоолору зарыл. Эгер сакталбаса, сөздүн нугу үзүлөт, мамиле да бузулуп, сөз максатка жетпей калат.

9. Дагы бир маанилүү маселе—сүйлөшүүнү адамдар алдыртадан макулдашып алуусу туралуу. Эгер адамдар алдыртан макулдашып, кандай темада, кандай максатта сүйлөшө тургандыгы тууралуу макулдашып алышса, алардын кимдин пайдасы үчүн сүйлөшүү болору, ал кимдин пайдасына чечилери, кандай маанайда сүйлөшүү болору алдартан белгилүү болору бышык.

Сүйлөшүүчү адамдардын мындай даярдыгы анын максаттуу, майнаптуу жүрүүсүн алдын алат жана психологиялык—этикалык жактан проблема туудурбай турган жагына да кепилдик болгонсуйт.

10. Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн угуу жана каршы болуу маданиятынын болушу.

Бул эки түшүнүктүн адамдардын өз ара мамилешүүсүндө турмуштук зарылдыгы өтө керек. Анткени, адамдардын өз ара макул болуу же каршы болуу кырдаалдары турмушта чегүүчү жагдайлардан. Макул болуу — адамдардын мамилешүүсүн бекемдеп, ынтымагын уланта турган болсо, каршы болуу — ал ынтымактуу маамилени бусуп коюсу ыктымал. Бирок, ушул экөөнүн тең эки жагы: оң жана терс жагы болорун акыл таразасы далилдеп келет.

Алсак, макул болуунун өзү эле түрдүү жагдайда жүзөгө ашарын андап көрөлү:

- а) чын дили менен макул болуу;
- б) аргасыздан макул болуу;
- в) кытмырланып, кууланып макул болуу;
- г) сатуулашып, эсептешип макул болуу;
- д) арсар макул болуу;
- е) өз пикири жоктугунан макул болуу, ж.б.

Ошондой эле, каршы болуунун өзү да түрдүү жагдайда жүзөгө ашары белгилүү:

- а) өз позициясы бар экенинен улам далилдүү каршы болуу;
- б) жекече терс мамилеси бар экенинен улам эч кандай далили жок эле каршы болуу;
- в) пикирге арсар мамилеси бар экенинен улам, ишенбестиктен каршы болуу;
- г) бирдиктүү өз ара көз караштын болбогондугунан улам каршы болуу, ж.б.

Ошентсе да, булардын биринен да макул же каршы болуунун ички маданий-этикалык жагы бар экени көрүнбөй отурат. Ал, академик Д. Лихачев айткан «каршы болуу маданиятын» адамдардын өздөштүрүү-

сүнүн зарылдыгы. Ошол сыңары, «макул болуу маданияты» да керектигин аңдап байкообуз керек.

Д. Лихачев саясий көз караштардын түрдүүлүгү (плюрализм) кезинде этностордун өз ара мамилешүүсү каршы болуудан улам, тиреше келген кезинде конфликтке барышпастан, ички позициясын билдирип, каршы экендиктерин чыр-чатаксыз билдиришип, проблеманы тынч чечүү маданиятын сунуш кылса, кыргыз публицисти окумуштуу С. Байгазиев айткандай, кыргыздардын улуттук психологиясындагы: элдик салттан чыкпай, улуулардын кебин мыйзам катары кабылдап, элдин пикири менен аргасыз эсептешип, «ички менин жоготкон көчмөн инсан» каршы албай, аргасыз салтка моюн сунуп, өзүнүн жеке «мен» деген сезим – туюмдун адамда калыптанбай келаткандыгын түрдүү мисалдар менен далилдеген (Мисалы: А. Осмоновдун «Жим болду экен?» поэмасындагы Күлбөс кыз Баркалбасты көрбөй эле сүйүп, ага ак жүрөгүнөн белек жөнөтүүсү, ж.б.).

Ушул мисалдар сыңары, күндөлүк турмушта эле мектеп окуучулары түрдүү кырдаалдарды: конфликтке туш келишип, ортодон чыр-чатак уланып, бирине-бири жоо кылып отурган социалдык шарттарды да мугалим кыргыз тили сабагында түрдүү мисалдар менен: – балдардын ички инсандыгын сыйлашуу, менен чечүүчү жагдайга үйрөтсө болорун айткыбыз келет.

Мисалы, «Кечирип кой, мен өз оюмду айтайын, сен мага куру бекер жала жаап жатасың. Менин эч кандай жаман оюм жок экенин түшүнсөң болмок», же «Мен сени сыйлайм, бирок айткан оюңа макул эмес экенимди билдирем. Ал үчүн мени кечирип коюунду өтүнөм» же «макул, айтыңыз, угайын, бирок, сиздин айтканыңыз эле туура деп эсептебешиңизди алдыртан суранам»... ж.б.

Мындай учурлар, албетте, тирешип, жаакташып, чыр-чатакты ырбаткандан көрө, аны жумшартып, акылга чакырып сабырдуулукка үндөп, кырдаалды тынчтык менен чечүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Ошондой эле, макул болуу маданияты да бизге айрыкча керек экендигин айткыбыз келет.

Эстейличи. К. Баялиновдун «Ажар» поестинде Ажар Чыр атгуу байга аргасыз аялдыкка кегип жатат. Аны Ажар энесинин мүрзөсүнө келип, монологунда билдирип: «Жаным, апа, каныңдан жаралган кызың ата теги көрбөгөн бир байга аргасыз аялдыкка кегип отурат» деп, ботодой боздоп айтып отурат. Же болбосо, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонай менен Жер-Эненинин монологун эстейличи:

Жер-Эне: Сен баягы айтам деген сөзүңдү небереңе айттыңбы?

Толгонай: Жок Жер-Эне. Бу жолу да айта албадым. Ал дагы чоңоё түшсүн, акылына келсин. Анан айтармын... ж.б.

Мында Толгонай Жер-Эненин суроосуна каршы болгонунан «айтпайм» деп отурган жок. Чындыкты балага айтуунун учуру келе электри-

гин, ал үчүн убакыттын керектигин эстеп, маданияттуу түрдө «каршы болуп отурат».

Адамдардын ортосундагы мындай «макул болуу» же «каршы болуу» кырдаалдары – жеке эле өз ара мамилени гана туюнтуучу жагдайлар эмес, адамдардын өз ара сүйлөшүү кырдаалдары да экендигин мына ушул диалогдордон даана байкайбыз. Аны кыргыз тили жана адабияты мугалими сабактарында сүйлөмдөргө же чыгармаларга мазмундук-сюжеттик талдоолорду гана жүргүзүп чектелишпестен, логикалык-этикалык, семантикалык-лингвистикалык да талдоолорду жүргүзүү менен, окуучуларды сүйлөшүү маданиятына жатыктыруу негизги милдет экендиги талашсыз.

2-БӨЛҮК СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДИГИ

Кеп маданияты – сүйлөө ишмердигинин негизги белгиси

Кеп маданияты тил илиминин бир тармагы болуу менен адабий тилдин чегинде сүйлөөчүнүн жекече сапаттары аркылуу таасир берүүгө мүмкүн болгон тилдик каражат болуп саналат. Ал тил илиминин башка бөлүмдөрүнө караганда кийинчерээк пайда болуп, эл массасынын коомдук турмушка активдүү киришүүсү менен шартталган. Элибиздин турмуш денгээлинин, билиминин, маданиятынын өсүүсү өздөрүнүн кебинин маданиятына көңүл буруусуна өбөлгө түзгөн.

Тил илиминдеги биз кеп кылып жаткан маселе тил таануунун бирдиктүү деп эсептелген объектисинин эки жагын, тил жана кепти, бири-биринен айрымалап кароо мезгили жеткенден баштап, кеп маданиятынын чегин лингвистиканын башка бөлүмдөрүнөн (тилдин түзүлүшүн изилдөөчү фонетика, лексика, грамматика жана кептин түзүлүшүн изилдөөчү функционалдык стилистика) айырмалап кароо маселеси келип чыкты. Мына ушулардын баары мектептерде кыргыз тилин окутуунун максатын жана мазмунун так белгилеп алууга мүмкүндүк берди.

Кеп маданияты адабий тилге негизделгендиктен ал ар тараптан адабий тилди сактоо, өнүктүрүү, дегеле адабий тилдин коомдук функциясын бекемдөө сыяктуу практикалык маселелерди ичине камтыйт.

Лингвистикалык дисциплина катары кеп маданиятынын да стилистикадай эле изилдөө объектиси - кеп болуп саналат. Бирок ал стилистикага караганда өзүнө мүнөздүү болгон белгилери жана изилдөө максатынын өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

Функционалдык стилистика стилди кептик система катары карап, аны пикир алышууга жана кептин функциясына бул системаны түзгөн тилдик каражаттар көз каранды экендиги кызыктырат. Ал эми кеп маданияты адам пикир алышууда кептик каражаттарды кандайча колдонгондугун иликтейт.

Кеп маданияты менен стилистиканын чегин, алардын максатын так аныктоо маселеси окумуштуулар Г.О. Винокур, Б.Н. Головин, В.Г. Костомаров, А.А. Леонтьев, В.И. Капинос, С. Мусаев, Т. Аширбаевдер тарабынан изилдөөгө алынып, алардын ар бири кеп маданиятын түрдүү аспектиде караган жана жеткиликтүү аныктама берилген. Натыйжада, окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгыда кептин тууралыгы да, мыктылыгы да кеп маданиятына таандык экендиги аныкталган.

Стилистика менен кеп маданиятынын байланыш-катышы тууралуу окумуштуу Т.Аширбаев: “Кыргыз тилинин стилистикасы түпкүрүндө кеп маданияты менен тыгыз байланышта каралат”¹,— десе, В.И.Капинос “стилистика менен кеп маданиятынын изилдөө предмети кеп болгону менен, бул экөө кептин ар түрдүү жактарын, башкача айтканда, функционалдык стилистика стилди кептик система катары карап, бул системаны түзгөн тилдик каражаттардын, кептин функциясына жана пикир алышуу сферасына көз каранды экендигин белгилейт. Ал эми кеп маданияты болсо, пикир алышуу учурунда сүйлөөчүнүн кепти туура, орундуу колдонуусу, тилдик каражаттарды туура пайдалануусу, өз оюн так, түшүнүктүү, толук бере алуусу сыяктуу маселелерди камтыйт”² деген пикирди айтат.

Демек, кеп маданияты менен стилистика адамдын кебинин орундуулугу, тилдик каражаттарды туура пайдалануусу, сапаты сыяктуу белгилерди ишке ашырууну максат кылуу менен, ар бири өз-өзүнчө мүнөздүү белгилерге ээ экендигин белгилеп кетүүгө болот.

Кеп маданияты демекчи, бул термин кыргыз тилин окутуу практикасына кийинчерээк гана кирип, аталган тармак боюнча атайын илимий изилдөө иштери жаңыдан гана колго алына баштады. Бул маселени илимий негизде ачып берген бирин-экин макала жана колго аларлык жалгыз эмгек жарык көргөн. Ал - С.Мусаевдин 1992-жылы “Илим” басмасынан чыккан “Кеп маданиятынын маселелери” аттуу эмгеги.

Аталган китепте кеп маданиятынын бир катар баскычтары жөнүндө (кептин тууралыгы, кептин тактыгы, кеп адеби, кептин логикалуулугу, көрктүүлүгү, кеп нормасы), сөз болот да, аларга алгачкы ирет кыргыз тилинде аныктама берилип, кыргыз тилинин мисалында аларды далилдөөгө бир топ аракет жасалган.

Бул жөнүндө дагы да өз алдынча сөз болор, азыр биз бир нерсеге көңүл буралы. Орус тилиндеги Б.Н. Головиндин “Основы культуры речи” аттуу эмгегинде да жогорудагы маселелер камтылып, ошондой эле, мында да, жогорудагы эмгекте да (С. Мусаевдин эмгегинде) тил маданияты жана кеп маданияты деген терминдер колдонулат.

В.Г.Головин “Тил жана кеп сыяктуу терминдер туурасында айтып келип, бири-бирине жакын болгон бул тил маданияты жана кеп маданияты деген терминдерди бири-биринен айрып түшүнүүнү ишке ашырууда да керек”³,— деп айтса, С. Мусаев “Кеп маданиятына тиешелүү түшүнүктөр “тил маданияты”, “сөз маданияты” деген терминдик атоолордун колдонулушу аркылуу берилип жүргөнүн, бирок буларды бири-бирине маанилеш түшүнүк катары карап, айырмасы жок эмес экенин

¹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы.— Б., 2000.—3-б.

² Капинос В.И. Культура речи // Методика развития речи на уроках русского языка.// Под ред.Т.А. Ладыженской.—М.,1980. —18-б.

³ Головин В.Н. Вопросы культуры речи. - М., 1988. 13-б.

белгилейт да, бардык жүктү сөзгө жүктөп таңуулабай, тилдеги кепти жигердүү пайдаланып, ийкемдүү кеңири колдонуудан тарта турган зыяныбыз деле жок⁴,— дейт. Окумуштуунун эмгегинде “тил маданияты” деген термин кеп маданиятына тиешелүү маселе катары каралып, алардын термин катары да, аткарган кызматындагы да, тиешелүү белгилериндеги да айырмачылыктар эске алынбаган. Бирок Б.Г.Головин тил маданияты менен кеп маданиятынын эки башка маселе экендигин так ажыратса да, аларга өз-өзүнчө түшүнүк бербейт. А.С.Мусаев болсо, экөөнү бир түшүнүк деп айтуу менен, жалпы тил маданияты менен жеке адамдын кеп маданиятын чаташтырууга жол бергени көрүнүп турат.

Ошондуктан адегенде ушул кеп жана тил маданиятынын жекече маселелерин өз алдынча тактап алуубуз зарыл.

Биздин оюбузча, бул эки түшүнүк тил жана кеп деген терминдер сыяктуу эле эки башка маселе, б.а. тил маданияты тилдин өзүнө тиешелүү жалпы проблема болсо, кеп маданияты жеке адамдын тилге болгон мамилесинин деңгээлин билдирери түшүнүктүү көрүнүш. Бул айрым практикалык иштин жүрүшүндө белгилүү болуп отурат.

Адегенде тил маданиятынын белгилери туурасында айтканда төмөндөгүлөрдү эске салышыбыз шарт:

1. Тилдин жалпы сөздүк байлыгы канча?
2. Сөздүк курамы (башка тилден кирген сөздөргө карата) кандай?
3. Эне тилдин сөздүк фонду кайсылар (сөздүк фонд канча пайыз, ал фонддун мүмкүнчүлүгү канчалык, келечеги кандай? Сөздүк фонд жетишерликпи, мүмкүнчүлүгү аз, жарды тилби? Бечел тилби? Кайсы тармак боюнча бай, кайсы тармак боюнча жарды жана эмне үчүн?)
4. Тазалыгы (чет сөздөр басып келген жокпу, эне тилдеги сөздөрдүн кызматы жетишерликпи?)
5. Адабий тил болуп калыптанышынын деңгээли кандай, калыптанганбы, калыптанган эмеспи, адабий тил катары өзүнүн нормалары иштелип чыкканбы? (теле, радио, басма сөздө кандай кызмат аткарган).
6. Ал тилдин диалектилик сөздөр менен карым-катышы, ушулардын жардамы менен байыбы, же түртүп, четке кагып турабы? Теле, радио, басма сөздөгү колдонулган сөздүн жыштыгы, анын составы, мүмкүнчүлүгү жана байлыгы.
7. Өз эне тилинин каражаттары термин жаратууга кудурети барбы? Анын келечеги кандай?
8. Лексиканын байышына эне тил булак катары кызмат аткарып келгенби (болуп жатабы?) же сырттан келген сөздөр менен гана баюудабы?

⁴ Мусаев С. Аталган китеп...

9. Сөздөрдүн чыгыш теги боюнча изилдегенде, алар эне тилдин байыркы түпкү тегинен чыктыбы?

10. Жазуу, сөз куруу, сөз түзүү ыкмалары барбы? (М.: сөз жасоо жолдору, сингармонизм).

11. Сөз менен маанинин дал келүү мүмкүнчүлүгү, (белги+сема) жана сөздөрдүн маанини туюнтуу маданияты.

М: а). үн алгы, сын алгы, күркө, мүдүр, дүмүр

б). шишик куурай, козу кулак, кымыздык ж.б.

в). төрага — төрайым.

г). ветеран (эркекпи, аялбы),

д). мугалим (эркекпи?) — мугалима (аялбы?)

12. Маанини туюнтуу маданияты (мүмкүнчүлүгү) үн алгы - радиону, сын алгы - телевизорду түшүндүрө алабы? Телевизор, радио деген сөздөрдү так алмаштырабы?

13. Сөздөрдүн көп маанини билдире алуу мүмкүнчүлүгү.

М.: ат зат
этиш
адам аты

Демек, сөз маданияты — жалпы элдик сөздүн учурдагы абалын, ал эми кеп маданияты — жеке адамдагы сөздү колдонуп сүйлөө маданиятын түшүндүрөт.

Ошентип, кеп маданияты жөнүндө сөз кылганда, ал — жалпы тилдин учурдагы өнүгүү абалы эмес, ар бир адамдын өз эне тилинде болобу, башка тилде болобу сүйлөөсүнүн, сөздөрдү кебинде колдонуусунун маданияты эске келет. Кеп маданияты маселесине Г.О.Винокур (1959), Ф.П.Филин (1966), Б.Н.Головин (1988), А.Н.Васильева (1990), А.Л.Веденская (1999), В.И.Максимов (2000), окумуштуулар кайрылып, бир катар илимий эмгектер жарык көргөн. Кыргыз тилиндеги кеп маданияты тууралуу С.Мусаевдин “Кеп маданиятынын маселелери” (1993), А.Акматованын «Кеп маданиятын өзбек мектебинде окутуу» (1995), Б.Абдухамидованын «Кыргызча кеп адеби» (2007) аттуу эмгектери белгилүү. Алардан башка басма сөз беттеринде басылган айрым окумуштуулардын макалаларын, алсак, Т.Акматовдун “Речибиэдин так түшүнүктүү болушуна жетишели” (1974), Ж.Мукамбаев, Т.Акматовдун “Тил маданияты” (1976), С.Давлетовдун “Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар” (1968), “Сөз маданиятын өнүктүрүү ыкмалары” (1979), Ж.Дүйшеевдин “Сөз маданияты - эл маданияты” (1979), Т.Сыдыкбековдун “Тил – бирдикке өбөлгө”, “Тил - маданияттын булагы” (1986), Х.Карасаевдин “Тил маданияты жөнүндө” (1989), Т.Каниметовдун “Ойлоп сүйлөсөк” (1989), Ж.Чымановдун “Тилибизди” под машина” калуусунан сактайлы” (1989) жана башкаларды атап кетүүгө болот. Бул макалаларда кептин тактыгы, тазалыгы, орундуулугу, лексикалык каражаттарды туура колдонуу, орус

жана чет тилдерден кирген сөздөрдү орундуу колдонуу, адабий тилдин нормасын сактоо сыяктуу маселелер козголгон.

Б.Н. Головин кеп маданиятына аныктама берүү менен төмүнкүдөй үч белгиге: анын коммуникативдик касиетине, максаттуулугу менен эркин колдонулушуна жана лингвистикалык жактан бирдиктүү коммуникативдик система экендигине токтолгон. Адам өз кебинде кандайдыр бир сөздү колдонуу үчүн, биринчиден, ал сөздүн маанисин түшүнүүсү жана кебинин курамына киргизүүсү, экинчиден, коммуникативдик кептин структурасын түзүүдө керектүү болгон билимге ээ болуусу б.а. колдонуунун эрежесин өздөштүрүүсү, үчүнчүдөн, кептин түзүлүшүнүн закон ченемдүүлүктөрүн окуп үйрөнүүсү талапка ылайыктуу. Тактап айтканда, ал адамдын сөздөрдү колдонууга болгон маданиятынын калыптануу абалы болуп эсептелет.

Демек, кеп маданияты — тил илиминин бир тармагы болуу менен, адамдын кеп ишмердүүлүгүнүн абалы, баскычтары экендиги жөнүндө маалымат берет.

Мисалы, айрым сөздөр турмуш агымы менен тилге кирет да, ал сөздөрдү туурабы, туура эмеспи, билип-билбей эле адам өз кебинде колдонот, же ал сөздөрдүн өз эне тилинде эквиваленти болсо деле, аны эске албаган учурлар көп болот. Кээде жаңы кирген сөздөр башкача лексеманы, лексикалык фонду пайда кылуусу мүмкүн. Мындай учурда сөздүн лексикалык маанисин туура, так түшүнүү менен аны орундуу колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Ушундай жагдайлар ал адамдын сөздүн маанисине жана кеп маданиятына болгон мамилесин айгинелейт.

Эки учурду алалы:

— өз эне тилинде эквиваленти болсо да, башка тилден кирген сөз каражаты пайдаланылган учуру:

М.: доска — тактай,

холодильник — муздаткыч,

мороженое — балмуздак,

вокзал — бекет,

очередь — кезек.

— башка тилден кирген сөздүк каражаттар тилде өз ордун бекем ээлөө менен, түшүнүктүн кыргызча варианты жок катары көрүнгөн учур:

М.: запас — запас, кам,

заказ — заказ, буйрутма,

ручка — ручка, калем сап,

дежурный — дежурный, күзөтчү,

сумка — сумка, китеп кап,

норма — норма, өлчөм, чен ж.б.

Мындай учурларды далилдеген фактылар тилибизде көп эле кездешет.

Ошондуктан мына ушундай жагдайларды эске алуу менен, мектеп окуучуларынын эне тилиндеги кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери, б.а., кептин коммуникативдик сапатынын баскычтары катары мына буларды белгилөөгө болот:

1. Кептин тазалыгы, тактап айтканда, таза сүйлөө ишмердиги:

- эне тилде таза сүйлөө;
- интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонуу;
- терминдерди өз орду менен колдонуу;
- диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура колдонуу;
- сөздү бузбай, таза сүйлөө;
- жок жерден жок терминди издебөө;
- чет сөздөрдү ыксыз колдонбоо;
- калька сөздөрдү анча зарыл эмес учурда кебинде пайдаланбоо.

2. Сөздөрдүн тактыгы, тактап айтканда, так сүйлөө ишмердиги:

- сөздү бузбай, маанисине ылайык колдонуу;
- сөз мүчөлөрүн туура улап айтуу;
- тыбыштарды артикуляциялык белгилерине ылайык туура айтуу;
- түшүнүк менен сөздүн дал келиши;
- сөздү контекстке жараша туура колдонуп сүйлөө;
- айтылган терминдин түшүнүк менен дал келиши;
- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы.

3. Кептин тууралыгы, тактап айтканда, эне тилинде туура сүйлөө жана туура сүйлөө ишмердиги:

- орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерге жараша туура, так сүйлөө;
- сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонуу;
- грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөө;
- кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышы (стилдик, семантикалык жактан).

4. Сөздүн орундуу, адептүү айтылышы жана орундуу, адептүү сүйлөө ишмердиги:

- сүйлөшүү жүрүп жаткан жагдайга, учурга ылайыктуу айтылышы (психологиялык жагдайы);
- сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келиши;
- курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөө;
- стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушу;
- көркөм каражаттарды орундуу пайдалануу...

5. Кептин логикалуулугу, тактап айтканда, сүйлөө жана жазуу учурунда сүйлөмдү логикалуу түзүү ишмердиги:

- айтылган ойдун ырааттуулугу (оозски жана жазуу түрүндө);

- жыйынтыктуулугу (башынан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы);

- мазмундун иреттүү, түшүнүктүү айтылышы;
- ойдун жеткиликтүү берилиши;
- сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугу.

6. Кептин эмоционалдуулугу, тактап айтканда, сүйлөшүү учурунда эмоцияны туура сактоо ишмердиги:

- айтылган сөздө кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик лексиканын туура колдонулушу;
- эмоционалдык учурлардын орундуулугу, керектүүлүгү ж.б.
- мазмунга жараша сөздөрдүн эстетикалык-этикалык категорияларын туура колдонуу (сөздөбү, тыбыштабы, мүчөлөрдөбү);
- айтылган сөздүн таасирдүүлүгү.

7. Кептин кырааттуу айтылышы, поэтикалуу, көркөм сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

- сөздө же тыбышта, логикалык басымдын туура коюлушу;
- кепти кырааттуу, угумдуу, жагымдуу үн менен айтуу;
- эмоционалдык жагдайларга жараша үндүн көтөрүнкү же пас айтылышы;
- микротема, каармандардын сөзү, автордук баяндоо ж.б. учурларды кырааты менен көркөм окуу же сүйлөө;
- ойдун мазмунунун көтөрүнкү пафосто же ж.б. учурларына, поэтикалуу, мазмундуу ойлорду көркөм, образдуу окуу же айтуу;
- сүйлөнүп жаткан сөздөрдүн ыргактуу, көрктүү чыгышы;
- тыныш белгилеринин туура коюлушу.

8. Кептин байлыгы, эне тилиндеги лексикалык бай каражатты колдоно билип сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

- Сөз байлыгынын кеңдиги, ар тараптуулугу, ынанымдуу фактылардын жыйынтыгы, элдик тилдин казынасын дурус билгендиги, аны кебинде ар тараптуу, кеңири колдоно алгандыгы... ж.б.

Соңундагы белгилеп кетүүчү сөз сүйлөөдөгү ишмердиктин негизги белгилери катары төмөндөгүлөр белгиленет:

- айтылып жаткан ойдун чегинен чыкпай, ошол эле учурда көркөмдүү, чукугандай сөз таап, куюлуштуруп сүйлөө;
- терең ойду камтыган накыл кепти орундуу айтып, адамга күчтүү таасир этүү;
- сөздү чебер колдонуу — өнөр экенин далилдөө;
- сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу;
- куюлушкан, көркөм чеберчиликте айтылган бата, дуба, баалоо сөздөрү;

- элдик макал-ылакап, накыл кептерди, учкул сөздөрдү кебинде ырааттуу колдонуп, мазмундуу, чебер сүйлөө;
- сөздүн тематикага ылайык байлыгы, мазмундуулугу.

Кеп нормасы жана жазып-сүйлөө ишмердиги

Кеп маданиятынын эки баскычы жана ал баскычтардын ортосундагы чеги жөнүндө салыштырмалуу так аныктама Г.О. Винокур тарабынан берилип, ал “Кеп маданияты деген түшүнүктү туура кеп же чебердик, көркөмдүк менен айтылган кеп экендигине жараша эки түрдүү мааниде түшүнүүгө болот”⁵, — деген пикирди айткан.

Демек, туура кеп же кептин тууралыгы жалпыбыз үчүн түшүнүктүү, жеткиликтүү, учурдагы адабий тилдин нормасында тилдик каражаттарды туура колдонуу аркылуу өз оюн туура берүүгө мүмкүн болгон кеп маданиятынын биринчи баскычы болуп саналат. Кебиз туура болбой туруп, оюбузду башка бирөөгө жеткиликтүү түшүндүрүүгө мүмкүн эмес экендиги баарыга белгилүү. Туура эмес айтылган кеп угуучу тарапка түшүнүксүз болуп, эч кандай реакцияны пайда кылбастан, андан ары байланыштын үзүлүшүнө, маектештердин ортосундагы коммуникациянын бузулушуна алып келет. Муну менен адамдар ортосундагы коммуникативдик байланыш — кеп маданиятынын негизги сапаты экендигин белгилей кетмекчибиз. Себеби кептин тууралыгы аркылуу адамдар ортосундагы бирин-бири түшүнүү, айтылган ойдун максатына карата психологиялык шайкештик, биримдик пайда болот. Эгер кеп туура болбосо, тактык, логикалуулук, орундуулук, тазалык жана башка сапаттар тууралуу сөз кылууга да мүмкүн эмес.

Мисал келтирели:

Жердин шар формасында экендиги окумуштуулар тарыбынан эбак эле далилденген. Сүйлөмдөгү “шар формасында” деген сөздөрдүн кыргыз тилинде “тоголок түрдө” деген эквиваленти бар экендигине карабай, кебизде кеңири колдонулуп жүргөндүгү белгилүү. Бул жердеги “шар” деген сөз “тоголок” деген мааниде колдонулган учуру көп кездешет. Ал эми “форма” заттын сырткы түзүлүшүн аныктап, кыргыз тилиндеги “турпат” деген сөзгө мааниси жагынан жакындашат.

Кубат сабактан бош учурда үйдө апасына жардам берет. Бул сүйлөмдө “учурда” деген зат атоочко 3-жактын жак таандык уландысы жана 2-жөндөлүштөгү табыш жөндөмөсүнүн -ны мүчөсү -ын түрүндө уланып, сөз “учурунда” деп колдонулганы туура болмок, себеби сүйлөмдүн мааниси боюнча **Кубаттын сабактан бош учуру (учурунда)** дегенди түшүндүрүп турат. Анын үстүндө, бул сүйлөмдүн логикалык жактан да

⁵ Винокур Г.О. Из бесед о культуре речи. //Русская речь. —М., 1967. № 3. — 10-б.

⁶ Головин Б.Н. Основы культуры речи. —М., 1988. — 41-б.

туура эмес курулгандыгы байкалат. Себеби сабак болуп жатса, Кубат сабактан качан бош болмок эле?

Биз жогоруда кеп маданиятынын биринчи баскычы болгон кептин тууралыгы адабий тилдин жазуу жана сүйлөө нормасына салыштыруу менен аныктала тургандыгын белгиледик. Эми ошол “норма же адабий тилдин нормасы” деген терминге токтолуп өтөлү.

Норма — латын сөзү, кыргыз тилинде: атайын кабыл алынган чен, деңгээл дегенди билдирет. Адабий тил жалпы улуттук тилдин бир бөлүгү катары тилдик системанын деңгээли менен катышта болот. Мындай лексика, орфография, орфоэпия, грамматика жана синтаксис сыяктуу тилдин бөлүмдөрүнүн ар бирине тиешелүү атайын кабыл алынган норма сөздөрдүн туура түзүлүшүн, колдонулушун парадигмалык жана синтагмалык белгилерин жөнгө салуу менен, жалпы тилдеги адабий тилдин нормасы деген түшүнүктү пайда кылат.

Тилдик норма жана аны аныктоо жөнүндөгү маселелер окумуштуулар Г.О.Винокур, С.И.Ожегов, В.В.Виноградов, В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, С.Мусаев, А.Акматова, Б.Абдухамидовалардын эмгектеринде чагылдырылган.

Лингвистикалык адабияттардагы аныктамаларды карап көрсөк, адабий тилдин өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында тилдик каражаттарды, тилдик элементтерди колдонуунун бирдиктүү, үлгүлүү, коомчулук тарабынан кабыл алынышынын норма деп атоого болот.

Адабий тилдин нормасына мүнөздүү болгон төмөндөгүдөй өзгөчө белгилер бар:

- салыштырмалуу туруктуулук,
- маалымдуулук,
- жалшылык,
- милдеттүүлүк,
- тилдик системанын мүмкүнчүлүктөрү менен дал келүүсү.⁷

Тилдик норма ошол тилдеги болуп жаткан ар түрдүү закон ченемдүү өзгөрүүлөрдү чагылдыруу менен, кеп аркылуу ишке ашып турат. Адабий тил турмуштун ар түрдүү кырдаалдарында: массалык маалымат каражаттарында, билим берүүдө, ар кандай деңгээлдеги жыйындарда, илимий чыгармаларда, функционалдык иш кагаздарында колдонулуп, жогоруда биз атаган өзгөчө белгилерин алып жүрөт. Ал эми норма ошол белгилердин сакталышына көмөк көрсөтүү менен, адабий тилге диалектилик сөздөрдүн, ар түрдүү социалдык-профессионалдык аргонун⁸ кирип кетишинен сактайт. Ушунун өзү адабий тилдин негизги функциясын — кеп маданиятынын деңгээлин сактоого мүмкүндүк берет.

⁷ Веденская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи.—Ростов-на-Дону, 1999.—86-б.

⁸ Ошол эле жерде.

Адабий тилдин нормасы дайым эле бирдей деңгээлде, бир орунда тура бербейт. Ал тарыхый кубулуш катары мезгил өткөн сайын коомдогу жаңылануу менен шайкеш келип, улам жаңы деңгээлге көтөрүлүп отурат. Бирок норма өзгөрүлгөнү менен анын калыптанышы заматта эле ишке ашып кетпестен, адабий тилдин өнүгүшүнүн тигил же бул этабында эски жана жаңы норма жашап турары шексиз.

М.: Кызыл бурч, мүдүр, гезит, ыстарчын, керебет ж.б.

Бул сөздөр өз учурунда кыргыз лексикасына жаңы сөз катары кирип, колдонуунун нормасы катары кабыл алынган. Мезгил өткөн сайын ал норма эскирип, колдонуунун жаңы нормасы пайда болуп, алар китепкана, директор, газета, старшина, кровать деген сөздөр менен алмашылган.

Адабий тилдин нормасы жөнүндө С.Мусаевдин жогоруда аталган эмгегинде “Адабий тил өзүнө гана мүнөздүү бир катар белгилерге ээ. Аларды жалпысынан адабий тилдин туруктуу жана өзгөрүлмөлүү белгилери деп эки чоң топко бөлүп кароого болот”¹⁰, — дейт. Демек адабий тилдик норманын айрым белгилери өзүнүн баштапкы абалын сактап калат, ал эми айрымдары болсо жогорку мисалда көрсөтүлгөндөй өзгөрүүгө учурайт.

Кеп адабий тилдин нормасы аркылуу жөнгө салынып турат, же болбосо, андан четтеген учурлар да болот. Себеби адам бир проблема жөнүндө адабий тилде эмес, өзүнө ыңгайлуу (диалект, говор, оозеки кеп) тилде ойлойт. Бирок аны сыртка чыгарууда (кепке айландырууда) оюн ошол диалектилик же говордук белгилерди сактап айтат, же адабий тилдин чегинде гана сүйлөөгө туура келет. Ушундай учурда сүйлөөчү адабий норманын чегиндеби, же андан четтөө керекпи аны шартка жараша өзү чечүүгө тийиш. Мындай учурлар кептин тууралыгын же анын бузулушун пайда кылат. Ушул сыяктуу көрүнүштөр турмушта көп кездешет.

М.: аары — айры

кайырмак — кайрымак

мыкчы — мычкы

күмөн — күнөм

мылтык — мынтык ж.б. сыяктуу сөздөр түпкү мазмунун сактайт,

бирок алар дублеттердин пайда болушуна себепчи болот.

Мындай адабий тилдин нормасына туура келбеген орфоэпиялык оош-кыйыштар лексикабызга жаңы кабыл алынган сөздөрдүн туура эмес аталышы, диалектилик айырмачылыктар, фонетикалык жактан тыбыштардын алмашылып айтылышы жана созулма үндүүлөрдүн колдонулушу,

⁹ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 42-б.

¹⁰ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993. — 109-б.

морфологиялык жактан сөз жасоодо кетирилген каталар бир эле сөздүн эки түрдүү аталышына түрткү болсо, синтаксистик жана стилистикалык жактан сүйлөмдүн туура эмес курулушу ж.б. акырында коммуникативдик байланыштын, адабий тилдик норманын бузулушуна алып келет.

М.: Тамдын шыбына айры уя жасаптыр. Бул сүйлөмдө **айры** жана **жасаптыр** деген сөз адабий нормадан четтегендиги байкалып турат. Сүйлөмдөгү **аары** деген сөздүн **айры** деп аталышына кээде диалектилик себепке байланыштуу оозеки кепте жол берилет да, жазууда кабыл алынган нормага ылайык **аары** деген аталыш колдонулат. Сүйлөмдүн мааниси боюнча **жасайт** деген сөз да орунсуз колдонулган, себеби **аары** уяны жасабайт, салат. Демек, адабий тилге ылайык **айры** эмес **аары**, **жасайт** эмес, **салат** деп айтылышы зарыл эле.

Адабий тилдин нормасын жетишерлик өздөштүрбөгөн адам деле өз оюн нормадан сырткаркы сөздөр менен да жеткире түшүндүрө алат дейли. Мындай учурда сүйлөөчүнүн норманы өздөштүрүү деңгээли лингвистикалык гана эмес психологиялык да, педагогикалык да маселе экендигин белгилей кетүү керек. “Биздин кебибиз угуучу тарабынан жакшы, жеңил, түшүнүктүү жана эч кандай тоскоолдуксуз кабыл алынуусу үчүн баарынан мурда кепти туура айтуунун нормасына дал келүүгө тийиш.”¹¹

Адабий тилдик норманы өздөштүрүүнүн эң башкы таянычы дагы эле болсо мектеп болгондуктан, мугалим окутуучуну кеп маданиятына үйрөтүүгө айрыкча көңүл бурууга туура келет. Бала кеп маданияты, адабий тилдик норма жөнүндөгү түшүнүктүн негизин мектептен, кыргыз тили сабагынан алып, ал билимди адабий тилдин чөйрөсүн түзгөн массалык маалымат каражаттары аркылуу бышыктайт. Ошол себептүү мектептерде адабий тилдин нормасынын чегинде билим берүү менен, кептин тууралыгын камсыз кылуу проблемасын чечүү керек. Окуучуларда кептин тууралыгы калыптанышы үчүн сабакта тилдик эрежелерди кабыл алуусу, аны курчап турган чөйрөнүн окуучуга көмөктөшүүсү жана биз жогоруда белгилеген массалык маалымат каражаттары менен да комплекстүү байланышта болуусу шарт.

Ушул жерден дагы бир белгилей кетчү нерсе, кептин тууралыгына көнүгүүдө окуучунун субъективдүү сапаты (анын кабыл алуусу, эске тутуусу, ой жүгүртүүсү, тили) да негизги мааниге ээ. Бир класстагы окуучулардын сабакты кабыл алуусу бирдей эместиги баарыга белгилүү. Ошондой болсо да, сабакта айрым окуучулар берилген тилдик материалдын белгилерин туура эмес түшүнүп калган учурда, мугалимдин жетекчилиги менен аткарылган көнүгүүлөр аркылуу жана класстагы чөйрөнүн таасири менен материалды теренирээк өздөштүрүүгө жетишүүсү ыктымал.

¹¹ Новиков Л.А. Искусство слова.—М., 1991. — 6-б.

Ошентип, кеп маданиятынын биринчи баскычында окуучунун адабий тилдин нормасынын чегинде кеп ишмердүүлүгүнө, туура кепке (правильная речь) ээ болуусун талап кылат.

Экинчи баскычы болуп эсептелген мыкты кеп (хорошая речь) пикир алышуу учурунда тилдик каражаттарды оптималдуу колдонуу аркылуу ишке ашат. Бул жерде сүйлөөчүнүн тандап алган тилдик каражаттарды кеңири колдонушу анын орундуулугу, мүмкүн болгон варианттардын туура тандалып алынышы жана кептик ситуацияга канчалык өлчөмдө туура келе тургандыгы менен бааланат.

Кептин байлыгы жана аны колдоно билүү ишмердиги

Кептеги баарлашуу кырдаалы дегенде, жогоруда белгиленгендей, бир жагынан айтылган кептин мазмунун, ал эми экинчи жагынан, кайсы жерде, ким менен жана эмне үчүн деген суроолорго жооп болгон коммуникативдик актынын мүнөзүн түшүнүүгө болот. Эгерде сүйлөөчү айтканын деген оюн адабий тилдин нормасынын чегинде так бере алса, анда кептин тууралыгын, тактыгын, ал эми угуучуда интеллектуалдуулукту, эмоционалдуулукту жана эрктүүлүктү¹² пайда кылуу максатын көздөсө, анда кептин таасирдүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн камсыз кылууга жетишет. Бирок жогоркудай сапаттарга жетишүү үчүн ал тилдин түрдүү каражаттарын өздөштүрүүсү, башкача айтканда, кептин байлыгы да талап кылынат.

М.: 1. Сыртта жаан катуу жаап жаткан.

2. Сыртта жазгы жаан көз ачырбай, нөшөрлөп төгүп жаткан.

Биринчи сүйлөм адабий тилдин чегинде окуяны болгонун-болгондой баяндады. Сүйлөөчү тандап алган кеп каражаттары жалпыга түшүнүктүү, тааныш фразалардан куралып, учурдагы көрүнүштү баяндоочу, кабар берүүчү мүнөзгө гана ээ болду.

Ал эми экинчи сүйлөмдү алып көрсөк, анда сүйлөөчү биринчиге караганда колдонгон кеп каражаттары жагынан айырмаланып, угуучуда жөнөкөй түшүнүктү гана пайда кылбастан, кандайдыр образдуулуктун, көркөмдүүлүктүн элементтери аркылуу сезимге таасир бере алды. Башкача айтканда, сүйлөөчү жаандын кайсы мезгилде (жазгы), кантип жаап жаткандыгын (көз ачырбай, нөшөрлөп, төгүп) образдуу сүрөттөө менен, угуучуда интеллектуалдуулукту гана эмес, конгруэнттик¹³ эмоционалдуулукту (сезимдүүлүктү пайда кылуу, ойготуу), кандайдыр бир деңгээлде эрктүүлүктү (окуяга карата болгон аракет) да пайда кылууга жетишти.

¹² Методика развития речи на уроках русского языка. /Под ред. Т.А. Ладыженской. — М., 1991. — 21-б.

¹³ Зарецкая Е.Н. Риторика, теория и практика речевой коммуникации. — М., 1999. — 73-б.

Демек, бул жерде биринчи сүйлөмдө сүйлөөчүнүн кебинин тууралыгына, ал эми экинчисинде болсо, тууралыгына гана эмес, кептин көркүлүгүнө жана байлыгына жетише алды десек болот.

Мектеп практикасында кеп маданиятынын жогорку баскычы катары деңгээли жагынан жеткиликтүү бийиктиктеги коммуникацияны түзүүгө жөндөмдүү болгон түшүнүктү мыкты кеп деп атоого болот. Анын байлыгы, тактыгы жана көркөмдүгү сыяктуу минималдык белгилери¹⁴ ортонку класстардын (V-VIII) окуучуларына мүнөздүү болгон кептин деңгээли катары белгилөө талапка ылайыктуу.

Коммуникативдик баарлашуунун сапатынын бири болгон — байлыгы окуучунун кеп корундагы сөздөрдүн көптүгү, сөздүн жана сүйлөмдүн курулушунда морфологиялык формалардын жана синтаксистик конструкциялардын түрлөрүн пайдалануусу менен мүнөздөлөт. Кээде айрым адамдардын кебине баа берүүдө “сөзгө бай”, “сөзгө дыйкан”, “сөзгө чебер” же болбосо, тескерисинче, “сөзгө кедей”, “сөзгө жарды”, “сөзгө чоркок” деген сыяктуу фразалар колдонулат. Эми ошол байлык, дыйкандык, чеберлик, кедейлик, жардылык, чоркоктук эмнеге байланыштуу баалана тургандыгына токтолуп көрөлү. Мисалы, биз айрым жазуучулардын кеби “бай”, ал эми айрымдарыныкын “жарды” экен деп баалообуз мүмкүн. Бирок ушул берилген баа бардык эле окурмандардын пикирине дал келеби? Чыгармага берилген баа катардагы эле окурмандын пикириби же адабият таануу боюнча адистин пикириби? Бул суроолордун жообун жазуучунун жеке сапаттарынан (анын көз карашы, фантазиясы, көрүнүшкө берген баасы, колдонгон кеп каражаттары ж.б.) жана окурмандын чыгарманы баалоосу, кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү, түшүнүгү сыяктуу жеке сапаттарынан да издөөгө болот.

Бирок, ошондой болсо да, кептин байлыгы дегенде эң башкысы, кебинде тилдин кандай структуралык элементтери катышкандыгын жана угуучунун аң сезимине, ой жүгүртүүсүнө кандай таасир берегендигин¹⁵ белгилей кетүү керек.

Окуучулардын кебинин лексикалык жана грамматикалык жактан түзүлүшү бара-бара жашына жана алган билимине карата жогорулай берет. Мисалы, V класстын окуучусу эне тилинде бир нече айкындооч мүчөлүү сүйлөмдөрдү, бир өңчөй мүчөлүү татаал сүйлөмдөрдү өздөштүрүүгө жетишүүсү мүмкүн. Ал кыргыз тили сабагынан лексика жана грамматика бөлүмдөрү боюнча түшүнүк алышат да, сүйлөмдүн жөнөкөй конструкцияларын түзүүгө жетишишет. VI класста окуучулар негизги сөз түркүмдөр жана алардын синтаксистик кызматы, стилистикалык өзгөчөлүктөрү, VII класста жардамчы жана кызматчы сөз түркүмдөрүнүн син-

¹⁴ Методика развития речи на уроках русского языка. Под ред. Т.А. Ладыженской. — М., 1991. — 21-б.

¹⁵ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 209-б.

таксистик кызматы, алардын орфографиялык жана орфоэпиялык бөтөнчөлүктөрү, лексикология, көп маанилүү сөздөр, алардын сүйлөмдө колдонулушу, VIII класста синтаксис, сүйлөм, анын түрлөрү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби деген материалдар жайгаштырылган.

Бул материалдардын дээрлик бардыгы окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн калыптанышына, кеп маданиятына жана анын экинчи баскычы болгон “мыкты кепке” өсүп жетүүсүнө эң негизги өбөлгөлөр болуп саналат.

Кептин түзүлүш процессинде тигил же бул коммуникативдик маселени чечүү менен, тил, аңсезим, ой жүгүртүү, турмуш чындыгы, угуучу тарап, пикир алышуунун шарты сыяктуу сырткы структуралар менен дайыма байланышта болот.¹⁶ Булардын ар бирине кыскача токтолуп өтөлү:

Кеп менен тилдин катышы. Кеп, жогоруда белгиленгендей, тилдик каражаттар менен түзүлүп, анын закон ченемдүүлүктөрүнө баш ийет. Бирок алар пайда болуусу жагынан бирдей эмес, себеби кепте тилдик каражаттар эркин колдонулат, б.а. сүйлөөчү өз мүмкүнчүлүгүнө жараша тилдик каражаттардын ордун алмаштырууга, кайталоого, синонимдерди колдонууга, сөз айкалыштарын өзгөртүп түзүүгө жетише алат. Ошондой эле тилдик белгилер кепте семантикалык жактан да жаңыланууга дуушар болуусу ыктымал.

М.: 1. Күзгү жалбырактар жерге учуп түшүп жатты. 2. Күндүн нуру терезенин көзүнө чагылды. 3. Мугалим класска суроо менен кайрылды. 4. Күн уясына отуруп, күүгүм кире баштады. Бул сүйлөмдөрдөгү образдуулукту пайда кылган сөз же сөз айкалыштары учуп түшүп, терезенин көзүнө, класска кайрылды, күн уясына отуруп деген сыяктуу метафоралар жана метонимиялардан турганын көрүүгө болот. Мындай көркөм сөз каражаттары көбүнчө жазуучулардын, акындардын чыгармаларында жыш колдонулуп, чыгармага өзгөчө көрк берүү менен окуучунун сезими-не таасирдүүлүгү артат.

Адегенде эле бул сүйлөмдөрдүн мааниси бардык окуучуларга түшүнүктүү боло койбосу белгилүү. Айрыкча, бул сүйлөмдөрдөгү жалбырактар учуп, терезенин көзү, класска кайрылды, күн уясына отуруп деген сөз айкалыштары демейдегиден башкача түшүнүк экендиги байкалып, алардын маанилери чечмеленгенден кийин, окуучулар үлгү боюнча сөз айкалыштарын түзүүгө жетише алышты.

**М.: шар учат
шакектин көзү
айыл укту
күндүн көзү көрүндү**

¹⁶ Головин Б.Н. Основы... — 25-6

Кеп менен тилдин катышы кептин көптөгөн касиеттерин ачып берүү менен, баарынан мурда кептин тууралыгы, тазалыгы жана байлыгы сыяктуу коммуникативдик сапаттарын даана көрсөтө алат.

Демек, биз жогоруда белгилегендей, эгерде кеп адабий тилдин нормасынын чегинде ишке ашкан болсо, анда ал — туура кеп, адабий тилге жат болгон сөздөр кошулбаса — таза кеп, кептин түзүлүшүндө ар түрдүү тилдик белгилер жыш (орду менен) колдонулган болсо — бай кеп деп айтууга болот.

2. **Кеп менен ой жүгүртүүнүн катышы.** Кеп менен ой жүгүртүүнүн түздөн-түз байланышы бар экендиги, экөө тең кеп ишмердүүлүгү процессинде бирин-бири толуктап турары бизге белгилүү. Адамдын ою кеп аркылуу сырткы чөйрөгө чыгып, кеп аркылуу калыптанат¹⁷. Ошондой эле ой тилден да, кептен да мурда пайда болуп, кептин структурасын көзөмөлгө алат.

Кептин орундуулугу, кырдаалга жараша орундуу сүйлөө ишмердиги

Кептин ой жүгүртүү менен болгон катышы анын тактык, логикалуулук, орундуулук сыяктуу сапаттарын белгилейт¹⁸. Демек, эгерде кепти түзүп турган сөздөр айтылып жаткан түшүнүктүн мазмуну менен дал келсе — тактыкты, кепке катышкан сөздөр, сөз айкалыштары мазмун менен байланышта болуп, логиканын жана ой жүгүртүүнүн закондоруна туура келсе — логикалуулукту билдирет деп айтууга болот.

М.: 1. Райондо он дыйкан чарбалары дан эгиндеринен мол түшүм өндүрүү үчүн күрөшүштү. (радиодон)

Сүйлөм грамматикалык жактан да, логикалык жактан да туура эмес түзүлгөн. Себеби сүйлөмдөгү заттын санын билдирип турган он деген сан атооч өзү эле көптүктү билдирип тургандыктан дыйкан чарба деген зат атоочко көптүктүн -лар, сүйлөмдүн баяндоочу болуп түшкөн күрөшүштү деген сөздөгү этиштин кош мамилесинин -ыш мүчөсүн (кээде -ыш мүчөсү колдонулбаган учурлар да кезигет) колдонуунун зарылчылыгы жок эле.

Ошондой эле райондогу чарбалардын ону гана түшүмдүүлүк үчүн күрөшсө, калгандарынын максаты кандай деген суроо туулушу мүмкүн. Дыйкан чарба гана эмес, дегеле дыйканчылыктын максаты — өстүргөн өсүмдүктөн мол түшүм алууга багытталат эмеспи. Ошондой эле райондо дыйкан чарбалардын саны он эле эмес да. Бул жерден сүйлөмдүн логикалык жактан мүчүлүштүгү да байкалып турат.

¹⁷ Головин Б.Н. Основы...— 27-б.

¹⁸ Ошол эле жерде.

Сүйлөмдө **он** деген сан атооч жана **күрөшүштү** деген этиш орунсуз колдонулган. Эгер сүйлөөчү дыйкан чарбалардын ону мол түшүм өндүргөнүн бөлүп көрсөткүсү келсе, анда **“Райондогу он дыйкан чарбадан эгиндериннен мол түшүм өндүрдү”** же, эгер мол түшүм үчүн болгон күрөштү айткысы келсе, **“Райондогу бардык дыйкан чарбалардан эгиндеринен мол түшүм өндүрүү үчүн күрөшүштү”** деген сүйлөмдүн конструкциялары колдонулса, грамматикалык жактан да, логикалык жактан да туура болор эле.

2. **Ысман агай абдан боорукер адам. Ал гана турсун, ушул мектептин курулушуна түздөн-түз себепчи болгон.** (газетадан)

Сүйлөмдөрдө автордун айтайын деген ою бир максатты көздөгөнү менен, грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчисинде учур чакты, экинчисинде өткөн чакты көрсөтүп турат. Контекстте 1940-жылдары эмгектенген айыл мугалими тууралуу кеп болгондуктан, аны эскерүү иретинде жалпы байыркы өткөн чакты билдирген эле деген көмөчкү этишти¹⁹ колдонсо туура болмок.

Сүйлөмдүн логикалык жагын алып карасак, биринчи сүйлөмдөгү айтылган мугалимдин жеке мүнөзү тууралуу ой уланбастан, экинчи сүйлөмдө анын ишмердүүлүгү жөнүндө айтылып отурат. Бизге, сүйлөмдө берилгендей, Ысман агайдын боорукердик сапаты мектеп курулушуна катышуусуна карама-каршы эмес, тескерисинче, ошол сыяктуу жакшы сапаттарынын жыйындысы анын айыл жерине мектеп курууга демилгечи болуусуна себепчи экендиги байкалып турат.

Мындай болсо, сүйлөм грамматикалык жактан да, логикалык жактан да толук кандуу болсун үчүн, **Ысман агай боорукер, ишмер адам эле. Ал ушул жердеги мектептин курулушуна түздөн-түз себепчи болгон**” деген сүйлөмдүн конструкциялары пайдаланылса, кепте колдонулган сөздөр айтылып жаткан түшүнүктүн мазмуну менен дал келип, мааниси жагынан бир бүтүндүктү түзүп, тактыкты, логикалуулукту камсыз кылмак.

3. **Кеп менен аң-сезимдин катышы.** Аң-сезим да ой жүгүртүү сыяктуу кеп менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Бирок экөөнүн айырмачылыгы — ой жүгүртүү сырткы таасирдин чагылышына карата түшүнүү, жыйынтык чыгаруу, ал эми аң-сезим ошол чагылуунун элестетүү, субъекттин эмоционалдык, эрктик, эстетикалык сыяктуу дагы башка абалдарын билгизет.²⁰

Кептин аң-сезим менен болгон катышы көркөмдүк, образдуулук жана таасирдүүлүк сыяктуу коммуникативдик сапаттарын пайда кылат. Эгер айтылган кеп угуучунун акыл сезимине таасир берүү менен гана чектелбестен, окуучунун же угуучунун эмоционалдык сезимин да

¹⁹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. —Ф., 1980. —405-б.

²⁰ Головин Б.Н. Основы... — 28-б.

ойготуп, көңүл бурууну жана кызыгууну пайда кылса — көркөмдүк, кептин структурасы сезимге таасир берүү менен көрүнүш (окуя) боюнча дадил элестөөнү пайда кылса — образдуулук, эгер кеп окуучуга же угуучуга ар тараптан таасир этип, авторго багынгандай абалды пайда кылса — таасирдүүлүк деп айтса болот.

М.: Колундан айланайын, менин канатым, жардамчым, Асыл кызым,— деди апасы жарпы жазылып, — сен чоңоюп калган турбайсыңбы?... Бул сүйлөмдө апасынын кызына жалынып, бир жагынын чоңоюп калганына ыраазы болгон абалы окуучуну кайдыгер калтырбай, анын сезимине таасир берип кандайдыр образдуулукту, эмоционалдуулукту, таасирдүүлүктү жарата алды.

4. Кеп менен турмуш чындыгынын катышы. Кеп адамды курчап турган турмуш чындыгынын аң-сезим жана ой жүгүртүүнүн катышуусу аркылуу сөз менен сырткы чөйрөгө чагылдырып берүүнүн куралы деп айтсак да болот. Айтылган кептин чындык менен дал келүүсү окуучуну же угуучуну ошол эле учурда авторду да кызыктырат. “Кептин чындык менен дал келүүсү анын кабылдашынын арттырат б.а. кеп өз сапатын сактап, так, таамай, таасирдүү болот, ошондой эле авторго болгон окуучунун же угуучунун ишеними артат. Тескерисинче, кебибиз так, таамай болбосо, турмуш чындыгы менен анча дал келбесе, ал предмет тууралуу толук, жеткиликтүү түшүнүк алынбай, айтылган кеп өз максатына жетпей калуусу мүмкүн”²¹. Мындай көрүнүш ошол эле учурда авторго болгон ишенимди төмөндөтүп, анын жеке сапатына доо кетүүгө себепчи болуусу ыктымал.

Кептин турмуш чындыгы менен болгон катышы анын тактык жана логикалык сыяктуу коммуникативдик сапаттары менен мүнөздөлөт. Эгер кептин мааниси менен предметтин мааниси дал келген болсо — тактыкты, сүйлөмдө колдонулган сөздөрдүн мааниси жана реалдуу турмуштун предмети менен кубулуштун ортосундагы мамилелердин логикасы түзүлгөн болсо — логикалуулук деп белгилөөгө болот.

М.: Элибиздин келечеги бүгүнкү жаштарга таандык. Ошол себептүү учурда билимдүү, тартиптүү жаштарды тарбиялоого айрыкча умтулуу керек. (теле көрсөтүүдөн)

Сүйлөмдөрдүн тактыгына көңүл бурсак, бул жерде ой баяндалып жаткан предметтин маанисине дал келүү бар, бирок керектүү болгон тилдик каражаттардын жетишсиздиги, ырааттуу пайдаланылбагандыгы байкалат. Ал эми сүйлөмдөр логикалык жактан бирин-бири улап, толуктап, бүтүндүктү түзүп, айтылып жаткан ой жалпы мааниге ээ экендигин белгилөөгө болот.

Биринчи сүйлөм символикалуулук мүнөзгө ээ болуп, автор абстракттуу ойду конкреттештирүү максатында бүгүнкү деген сөздү

²¹ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. —Б., 1993.—50-б.

пайдаланды. Ал эми сөз бүгүнкү күндүн жаштары жөнүндө гана эмес, жалпы эле жаш муун жөнүндө болуп жаткандыгы байкаган адамга түшүнүктүү эле. Ошондой эле, экинчи сүйлөм аркылуу автордун айтайын деген ою жаштарды тарбиялоо маселеси жөнүндө экендиги да даана көрүндү. Ошол жердеги умтулуу деген сөздүн автор тарабынан орунсуз колдонулуп, сүйлөмдүн маанисин, таасирдүүлүгүн бир аз кемитип тургансыйт.

Реалдуу турмуштун логикасына кайрылсак, чындыгында, элибиздин, мамлекетибиздин келечеги үчүн жаштарга билим жана тарбия берүү орчундуу маселе экендиги талашсыз. Демек, сүйлөмдөр кептин тактыгы жагынан айрым мүчүлүштүктөргө ээ болуп, логикалык бүтүндүктү пайда кылгандыгын белгилөөгө болот.

Биз сүйлөмдөрдүн “Элибиздин келечеги жаштарга таандык. Ошол себептүү жаштарга билим жана тарбия берүү ишине айрыкча көңүл буруубуз керек” деген сыяктуу конструкциясын пайдалануу максатка ылайыктуу болор эле деп ойлойбуз.

5. Кептин адам, адресат менен болгон катышы. Кеп бирөөгө кайрылуу учурунда айтылары табигый көрүнүш. Сүйлөөчү тарабынан айтылган кепти бир же бир нече адамдардын угушу мүмкүн. Автор өз кебинин түшүнүктүү, жеткиликтүү болушу үчүн күрөшсө, ал эми адресат аны түшүнүүгө аракеттенет. Мына ушунун өзү кептин коммуникативдик сапаттарынын бири болгон жеткиликтүүлүк²² (түшүнүктүүлүк) дегенди билдирет. Адам кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү (сүйлөө, жазуу, окуу, угуу) аркылуу маектешине таасир берүүгө жетише алат. Бирок булардын ичинен “жазуу, окууга караганда сүйлөө, угуу маектештердин түздөн-түз катышуусу менен ишке ашкандыктан, таасирдүүлүк күчтүүрөөк мүнөздө болуусу мүмкүн”²³. Айтылган кептин тилдик структура-сынын жөнөкөйлүгү, тактыгы түшүнүүгө жеңил болуу менен, угуучунун ички жана тышкы жүрүм-турумуна таасир бере алса, ал таасирдүүлүгү болуп саналат.

М.: Актан сырттан кирип келген агасын көрө калып, салт боюнча ордунан туруп, төр жакты көрсөттү. (Т.К.)

Сүйлөмдө Актандын агасын көрө коюп, ордунан тургандыгы, жол бошотуп, төрдөн жай бергендиги кыргыз элине мүнөздүү болгон улууну урматтоо, конокту сыйлоо салты чагылдырылып, жөнөкөй, түшүнүктүү тил менен айтылгандыктан, угуучуга таасирдүү болору байкалып турат.

Эгер окуучу кептин маанисин түшүнүп, аны өз боюна сиңире алган болсо, салт боюнча улууну урматтоо керек экендигин билүүгө жетише, сүйлөм өз максатына жетти деп баалоого болот.

²² Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 29-6.

²³ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. — М., — 1989, — 11-18-6.

6. Кептин пикир алышуунун шарты менен болгон катышы. Пикир алышуунун шарты дегенде коммуникативдик процесстин ордун, мезгилин, жанрын жана проблемасын түшүнүүгө болот.²⁴ Кеп кандайдыр бир шартка, максатка жараша, айтылуусу мүмкүн. Мына ушунун өзү коммуникативдик сапаттарынын бири болгон кептин орундуулугун пайда кылат.

М.: Эгер сен өзүңдүн тилиңди билбесең, сен өзүңдүн мамлекетинди сыйлабайсың. (ТВ) деген сүйлөмдөрдүн VIII класстын окуучулары кандай талдап түшүнгөндүгүн окуп көрөлү.

1-окуучу: Бул жерде **өз тилиңди** дегендин ордуна **өз эне тилиңди** деген сөздү колдонсо болмок. Демек, автор эне тилиңерди билбесеңер, элиңерди сүйбөйсүңөр деди.

2-окуучу: Өз мамлекетин сыйлоо үчүн, өз тилин билүү керек экендиги айтылган.

3-окуучу: Адам өз мамлекетин сыйлап эле койбостон, аны жан-дили менен сүйүшү керек. Ал үчүн өз эне тилин билүүсү парз.

Окуучулардын жогорудагы ойлорун жыйынтыктап, сүйлөмдүн түзүлүшүн жана колдонулган сөздөрдүн орундуулугун карап көрсөк, сүйлөмдүн мааниси ачылбай, автордун айтайын деген ою бүдөмүк тартып, **сен өзүңдүн** деген сөздү орунсуз кайталоого жол бергендиги, **өз тилиңди** деген сөздү туура эмес колдонгондугу көрүнүп турат. Ошондой эле сүйлөм чагылдырган чөйрөдө кандайдыр пикир келишпестик, нааразылык, психологиялык абалдын курчуп бараткандыгы, эмоционалдуулук байкалып тургансыйт.

Автор конкреттүү бир адамга кайрылып жаткандыктан **“мамлекетинди”** деген сөздү да орунсуз колдонгон, себеби тил мамлекетке эмес элге таандык жана мамлекеттүүлүктүн белгиси болгондуктан **“элиңди”**, сөз эне тил жөнүндө болуп жаткандыктан **“эне тилиңди”** деген сөздөрдү колдонсо дурус болмок. Автордун кеби орундуу болсун үчүн, биздин оюбузча, **“Эгер сен эне тилиңди билбесең, ал - өз элиңди сыйлабагандыгың...”** деген сүйлөмдүн конструкциясын колдонуу талапка ылайыктуу болор эле.

Демек, **туура кеп жана мыкты кеп** деп аталган негизги баскычтары аркылуу кеп маданиятынын жана аны жаратып жаткан сүйлөөчүнүн да интеллектуалдык деңгээли аныктала тургандыгына күбө болобуз.

Кыргыз тилин мектепте окутуунун мазмунун анын илимий негиздери, тактап айтканда, фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшү гана аныктабайт. Кыргыз тилинин жаңы концепциясында²⁵ жана

²⁴ Головин Б.Н. Основы культуры речи.—М.,1988.— 30-б.

²⁵ Окутуу кыргыз, орус , өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы.—Б., 1995.

мамлекеттик стандартында²⁶ да ушул туурасында айтылуу менен, тилди окутуунун лингвистикалык компонентине теңтайлаш түшүнүк катары, анын коммуникативдик компотентүүлүгү да өзгөчө көңүл буруучу жагдай экендиги эске салынат.

Улуттук мектептерде кыргыз тилин окутуунун негизги түшүнүгү катары, окуучунун коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандыруу проблемасы чынында көңүлгө алынуучу нерсе. Анткени окуучунун кыргыз тилинде пикир алышуусу сабаттуу гана эмес, жогорку деңгээлде болбосо, же бул предметти окутууда окуучуга талаптагыдай деңгээлде таалим-тарбия бере албасак, анда предметти окутуунун негизги максаты өз өтөсүнө чыкпаган болор эле.

Окуучунун коммуникативдик компетентүүлүгү негизинен эки баскычта болору белгилүү. Бул баскычтар—балдардын байланыштуу кепин өстүрүү жана кеп маданиятына калыптандыруу. Байланыштуу кепти өстүрүү өз алдынча системалуу иш-аракеттердин комплексин, ал эми кеп маданияты, мурдатан белгилүү болгондой, өзүнө мүнөздүү болгон кептин коммуникативдүү максаттуулугу жана коммуникативдик сапаты сыяктуу проблемаларды камтып турат.

Пикир алышуунун шартына байланышкан кептин коммуникативдик максаттуулугунун түрү катары кептин орундуулугун атоого болот. Орундуулук — кеп менен кырдаалдын ортосунан келип чыккан коммуникативдик процесстин ордун, мезгилин, максатын, жанрын чагылдырат. Айтылган кеп пикир алышуунун шарты менен туура келгенде гана орундуу болуп, маектештердин ортосундагы коммуникацияны андан ары уланышына, бирин-бири түшүнүүсүнө шарт түзөт.

Окумуштуулар Н.И.Формановская (1989), В.В. Голубков (1965), Б.Н.Головин (1988), В.И.Капинос (1991), Т.А.Ладыженская (1986), С.Мусаев (1993), А.Акматова (1995), Б.Абдухамидовалардын (2007) изилдөөлөрүндө кептин орундуулугуна кайрылышып, анын пайда болушу, колдонулушу тууралуу пикирлерин айтышкан.

Басма сөз беттеринде С.Давлетов, Х.Карасаев, Т.Акматов, Ж.Дүйшеев, Ж.Чыманов, Т.Каниметов, А.Жапаровдордун макалалары жарык көрүп, кеп маданиятынын урунттуу маселелери тууралуу баалуу пикирлер берилген.

Адам орундуу сүйлөө үчүн пикир алышуунун максатына, темасына, жагдайына карата тийиштүү болгон тилдик каражаттарды колдонушу шарт. Ошондой эле “сүйлөп жаткан адам маектешине өз оюн туура түшүндүрүп, анын көңүлүн буруп, айткан кебине ынандыруусу баарыдан мурда анын кебинин орундуулугуна байланыштуу болот”²⁷. Ал эми кеп-

²⁶ Окуу кыргыз, орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. //Эл агартуу//,— 1995. №1—24-б.

²⁷ Головин Б.Н. Основы...— 227-б.

тин орундуулугу кептин тактыгы, тазалыгы, көрктүүлүгү сыяктуу сапаттарынын өзгөчөлөнгөн түрү. Анткени ал кеп кырдаалын жөнгө салып, андагы тактыктын да, тазалыктыктын да, көрктүүлүктүн да болушун шарттайт.²⁸

М.: 1. **Жылдыздар жымындашып күлүп турат.** (6-класстын Кыргыз тили окуу китеби, 133-б.) Бул сүйлөмдө автор сөзүн көрктүү кылып айтмакчы болгон да, “күлүп” деген сөздү орунсуз колдонгон. Сүйлөмдө жылдыздардын “жымындашып” турганынын өзү эле окуучунун сезимине таасир берүүчү жетиштүү каражат болуп саналат.

2. **Төрдө ак чач кемпир отурду.** (окуучунун дилбаянындагы сүйлөмүнөн) Бул сүйлөмдө төрдө урмат-сыйга ээ болуп отурган байбиченин “кемпир” деп одоно аталгандыгы орунсуз көрүнүш. Окуучу кыргыз тилинде карыя кишилерди (аялдарды) сылык түрдө “байбиче” деп аталарына маани бербестен, “кемпир” деген сөздү колдонду. Чындыгында, кемпир, байбиче, карыя деген сөздөр “синонимдер болгону менен, алардын колдонуу орду, максаты ар түрдүү болот да, бул сөздөрдүн мааниси башка сөздөр менен айкалыш даражасынан байкалат”²⁹. Мисалы:

кемпир — ак чач кемпир, митаам кемпир, урушчаак кемпир ж.б. — терс эмоцияны;

байбиче — акылман байбиче, каадалуу байбиче, билерман байбиче — оң эмоцияны;

карыя — акылман карыя, урматтуу карыя, билимдүү карыя — оң эмоцияны;

чал — ак сакал чал, ачуулуу чал, пейилдүү чал, саран чал терс эмоцияны пайда кылат.

Кептин орундуулугу, биз жогоруда белгилеген объективдүү шарттардан башка да, сүйлөөчүгө мүнөздүү болгон субъективдүү сапаттарга көз каранды. Башкача айтканда, сүйлөөчүнүн кырдаалга карата кептин нугун буруп, ылайыкташтыруусу, сөз тапкычтыгы, чечендиги, ж.б. ушул сыяктуу жеке сапаттары да кептин орундуу болушуна таасирин тийгизет. Кеп маданияты “дал ошол шарттын өзү менен айкалышкан — орундуу айтылган чечендин сөзүндө байкалат”³⁰, — дейт С.Закиров.

Учурда функционалдык лингвистиканын, кеп маданиятынын жогорку баскычы болгон мыкты кептин (хорошая речь)³¹ эң негизги сапаттарынан болуу менен, кептин орундуулугу мугалимдин ишмердүүлүгүнүн мыкты көркөткүчү да боло алат. Себеби чоң адамдарга караганда балдар менен сүйлөшүү, аларды кепке тарта билүү, жаш өзгөчөлүгүнө

²⁸ Головин Б.Н. Основы... —230-б.

²⁹ Давлетов С. Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар, “Кыргызстан маданияты” № 15, 10-апрель, 1968.

³⁰ Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1996, —344-345-бб.

³¹ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. Б., 1993, — 16-б.

жараша түшүнүктүү сүйлөө, кеп менен таасир этүү сыяктуу касиеттер мугалимдин кебинде болууга тийиш.

Мына ошол кептин коммуникативдик максаттуулугунун бир баскычы болгон кептин орундуулугу өз алдынча төмөндөгүдөй структурага ээ. Атап айтсак:

- кепти жагдайына жараша туура айтуу;
- курактык өзгөчөлүгүн эске алып сүйлөө;
- сылык сүйлөө же кеп адеби (сылык учурашуу, сылык коштошуу, кечирим суроо, куттуктоо);
- сөздүк каражаттарды кепте орундуу жана орунсуз кайталап сүйлөө же жазуу.

Булардын ар бири жөнүндө өз-өзүнчө мисалдары менен талдап, V-VIII класстардын лексикалык-грамматикалык минимумдарынын чегинде кеп кылуу талапка ылайык. Ал, сөзсүз түрдө, кыргыз тили сабагындагы көнүгүү-машыгуу иш-аракеттери аркылуу ишке ашмакчы.

Сылык сүйлөө, же кеп адеби буга чейин кыргыз тилинде кеп этикети (речевой этикет) деген термин аркылуу аталуу менен, **бирөөгө кайрылуу, учурашуу (саламдашуу), кош айтышуу, кечирим суроо, алкыш айтуу, куттуктоо, каалоо-тилек билдирүү, сурануу, өтүнүү, чакыруу, көңүл айтуу жана баалоо**³² сыяктуу кырдаалдар түрүндөгү баарлашуу кебинин комплексин түшүндүрөт. Бул баарлашуу кырдаалдарына жараша өз-өзүнчө стандарттуу, даяр кеп үлгүлөрү да кебибизде бар экендиги билгилүү. Алардын өзгөчөлүгү биринчиден, жогоруда айтылып өткөндөй, баарлашуу кырдаалдары үчүн тилибизде даяр кеп үлгүлөрүнүн бар экендиги, экинчиден, алардын компоненттүүлүгү, үчүнчүдөн, жалпы элге белгилүүлүгү, түшүнүктүүлүгү, тактап айтканда, тилибизде андай кеп үлгүлөрүнүн эчактан бери эле эл арасында иштелип чыгылгандыгы. Бул жерде мугалимдин милдети — окуучуларды ошол даяр кеп үлгүлөрүн баарлашуу кырдаалдарына жараша ыктуу, орундуу, туура пайдаланууга үйрөтүү болуп эсептелет.

Кеп адеби, адептүү, сылык сүйлөө ишмердиги

Сылык сүйлөө же кеп адеби — сабакта окуучулар даяр кеп үлгүлөрүн жаттап алуу, жатталган сөздөрдү керек учурунда “кооздоп, көркөмдөп” пайдаланып сүйлөй билүүнү эле түшүндүрбөйт. Адамдын кеби — сүйлөөчүнүн жеке психологиялык адеп-ахлахтык өзгөчөлүгүнүн да күзгүсү болуп саналарын окуучулардын эсине салуу абзел. Себеби адам-

³² Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. //Эл агартуу//, 1995, №1—27-б.

дын сөзү — анын ыйман-сапаты менен ажырагыс биримдикте экени айтпасак да белгилүү. Андай болсо, мугалим өз сабагынын тарбия берүүчүлүк жагдайына да өзгөчө маани берүүсү зарыл экенин эсинен чыгарбоосу керек.

Ошондуктан адамдын кеп адеби менен жүрүм-турум маданиятын эч качан ажыратып бөлүп коё албайбыз. Демек, сылык сүйлөөнүн булагы катары адамдын адептик маданиятын жана элдик кептеги сылык сүйлөө салтын туюнткан тилдик каражаттардын өзүн белгилей кетүүгө болот.

Адамдын адеп маданияты ал жашаган коомдун “саламаттыгына”, андагы рухий атмосферага жана эзелтен келе жаткан элдик рухий салттарына өзгөчө байланыштуу болору түшүнүктүү. Адам адебин өз алдынча турганда, сырттан баалоого мүмкүн эмес, ал кеп адеби сыяктуу эле турмуштук түрдүү кырдаалда айкын болот.

Адепти билгизүүчү мындай турмуштук жагдайлар — бейтааныш адам менен, тааныш адам менен (ким менен?) же официалдуу жана официалдуу эмес жагдайларда (кайда? кайсы жерде?) баарлашуусундагы кеп кырдаалдары болуп саналат. Же болбосо, адам адеби түрдүү кырдаалдарда гана эмес, күндөлүк турмушта жанаша жашаган адамына жасаган мамилесинен эле билинет. Андагы жүрүм-турум адеби адамга илбериңки мамиле кылуусу, жардамдашуусу, жылуу-жумшак учурашуусу, ширин сөзү аркылуу белгилүү болот. Демек, ушундан улам адамдын кеп жана адеп маданиятынын негизи бир экендигине окуучулардын ынануусу башкы маселе.

Кеп адеби жөнүндө сөз кылуу менен, С. Мусаев сөзсүз ошол “адептүү айтылган” кептин тутумунда адамдардын улуу-кичүү-тең схемасында өз ара карым-катыш, байланыш, жүрүм-турум этикасынын жалпы нормалары, эрежелери аркылуу тескелип, белгилүү бир кырдаалдагы жагдай-шартка жараша колдонулуучу туруктуу каражат-элементтери бар экендигин белгилейт.³³ Ошондой эле, аталган эмгекте автор анын даяр “туруктуу”, лексикалык жана грамматикалык формалары, стандарт каражаттары бар экендигине басым жасайт. Ушундай эле ойлорду окумуштуу-методисттер А.Акматова менен Б.Абдухамидовалар аталган эмгектеринде далилдүү мисалдар менен эң сонун жазып көрсөтүшкөн.

Эмесе, ошол кеп адебинин тил каражаттарынын компоненттүүлүгү маселесине көңүл буралы.

Тил каражаттары дегенде сөзсүз биз жогоруда айтып өткөн стандарт элементтер дайыма колдолуучу “кызматчы” сөздөр, сөз айкаштары жөнүндө эсибизге салабыз. Алар биздин күндөлүк турмушубузда да, көркөм чыгармаларда да кеңири колдонулат.

³³ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993.—66-бет.

Кеп адеби учурашуудан башталат. Муну бизге улуу муундар сабак кылып калтырышкан. Сылык учурашуу — “адеп-ахлактык түшүнүк”³⁴, демек, сылыктык — сыйлоонун белгиси,³⁵ айланадагыларга сыпаа кайрылуу — турмушубуздун биз үчүн таза аба жана таза суу сыңары эле зарыл элементи.³⁶

Кыргыз элинин кеп адебинде да эң негизги элемент сылык-сыпаа учурашуу өзгөчө орунда турары түшүнүктүү. Ал дагы С.Мусаев жогоруда белгилегендей өзүнөн кичүү, улуу, жашташ адам жана да тааныш, бейтааныш же кызмат чөйрөсүнө жараша сый кишилер менен учурашуу салттары өз-өзүнчө мүнөздүү белгилерге ээ.

Айталы, кыргыз элинде эркек адамдардын учурашуусунун жалпы бир каражаты катары—“Салоомалейкум, Алейкума салам” деген формасы кеңири калыптанган. Кыргыздын ар бир атуулу эле бул сөздөрдүн этимологиясын, лексикалык маанисин түшүнө бербесе да, күндөлүк турмушунда негизги учурашуу каражаты катары мыйзамдуу түрдө колдонот.

Салам—араб сөзү, анын биринчи мааниси, куттуктоо, амандашуу, учурашуу; экинчи мааниси тынчтык, бейпилдик, амандык дегенди билдирет. Демек, салоомалейкум же салам алейкум — сизге (сага) тынчтык болсун, амансызбы, аман турасызбы, амансыңарбы деген мааниде³⁷ түшүндүрүлөт да, жеке учурашууда да, жалпы учурашууда да жакшы тилек билдирүү функциясын аткарат.

Мектеп окуучулардын арасында жүргүзүлгөн сыноо-байкоолорубузда да дал ушундай көрүнүштөргө туш болдук. Айталы, сылык учурашуу деген эмне? Силер сылык учурашуунун кандай каражаттарын билесинер?—деген суроолорубузга төмөндөгүдөй жооп алдык: Мисалы,

Мугалим менен: — Саламатсызбы, агай?

— Саламатсызбы, эжеке?

Кары адамдар менен: — Ассалому алейкум, чоң ата, аке, аба!

— Арыбаңыз, чоң эне, эже!

Бейтааныш менен: — Саламатсыздарбы?

Дос, теңтуш менен: — Салам!

Ушул эле түшүнүк боюнча көркөм адабий китептерди талдап-изилдеп келсек, төмөндөгүдөй фактыларды табууга болот:

Мисалы, — Ассалоому алейкум, кутман карылар — деп кыраатын келтирип салам айтты Нүсүп.

Аксакалдар жабыла:

- Уалейкума ассалом, ата уулу! Жолуң ачылсын, ата уулу!—деп урматтап алик алышы (Т.К.)

³⁴ Словарь по этике, Под. ред. И.С.Кона — М., 1975. — 38стр.

³⁵ *Формановская Н.И.* Вы сказали: “Здравствуйте”. — М., 1989. — 25-6.

³⁶ Ошол эле жерде... — 26-б.

³⁷ *Карасаев Х.* Өздөштүрүлгөн сөздөр. — Ф., 1986. — 235-236-бб.

Мындай учурашуу менен ал адам учурашып жаткан адамын “кутман карылар” деп урматтап, ошону менен бирге үнүн да кооздоп кыраатын келтире айтып жатат. Кайрылган адамына карата сүйлөөдө адамдын үнүнүн жагымдуу добушу да урмат-сый, мамиленин бир каражаты катары маанилүү ролду ойнойт.

Жактырбай жасалган мамиледе канчалык билгизгиси келбесе да, үндүн ыргагы, күчү, тону ичтеги катылып жаткан жашыруун сырды айттырбай билгизип коёт. Жагымдуу тон, ыргак, добуш менен айтылган салам, жогорудагыдай өзүнө жараша жооп алууга татыктуу. Ошондуктан да, жогорудагы мисалда учурашууда жооп кылган Нүсүптүп алган алиги андан кем түшкөн жок. “Жолуң ачылсын, ар дайым ак жолуң ачылып, ишиң оңунан чыксын” — деген тилегин билдирип, **“ата уулу!”** деп аздектеп отурат. Оозеки саламдашуу гана эмес кыргыз элинде кол алышып учурашуу, алик алышуу, колун бооруна алып таазим этип учурашуу да сый урматтын таасын белгиси экени талашсыз.

Дагы да мисалга кайрылалы:

- **Ассалоому алейкум, Урмат аке!**

- **Алейкум салам, Ильяс (Ч.А.)**

Мында салам айткан сөз гана эмес **“Урмат аке”** деп атын кошо атап, жагымдуу сезим, жан дили менен учурашып олтурат. Көпчүлүк учурда айрым адамдар жөн гана кол алышпай, же атын айтып **“аке, байке, чоң ата...”** дешпей эле көңүлсүз салам айтышат. Мындай турмуштук фактылар биздин эксперименттик байкоо учурунда жолукканын айтсак болот. Мисалы,

— Саламатсызбы аке !

— Саламатсызбы агай!

— Арыбагыла, чоң энелер!

— Салам, достор!

Ал эми **“аке, байке, чоң-ата”** деген сөздөрдү кошуп учурашууда жалпылык мүнөзгө ээ болгон **“салам алейкум”** дегендей эмес, айткан саламы даректүү сыяктуу туюлат.

Кээде **“Ассалоомалейкум, аксакал”** (Ч.А.) деп карыя адам менен саламдашууда, атын айтпаса да **“аксакал”** деп урмат менен салам айтуу да кездешет. Же болбосо,

— **Саламатсыңарбы байкелер!**

— **Саламатчылык, чоң жигит, чоңойдунбу?** (Ш.С.) деген учурашуу үлгүсүн алалы. Мында да бала **“байкелер”** деп урматтоо менен кайрылды. А байкелеринин ичинен бирөө ага **“чоң жигит”** деп ызаттоо менен **“чоңойдунбу”** деп ал-жайын сурады. Бул элибиздеги **“Улууга урмат, кичүүгө ызат”** деген макалды далилдеп отурат.

Элибизде аялзатына **“арыбаңыз”** деп учурашуу салты бар. Ал жашы өйдөлөп калган аял кишилерге жарашар сөз. **“Арыба, арыбагыла”** деп айтуу **“чарчаба, талыкпа, ооруп-сыркаба”** деген эле түшүнүк.

М.: — **Ассаломалейкум, аксакал! — Арыбаңыз, байбиче!** (Ч.А.)
Мындагы “**арыбаңыз**” деген сөз байбичеге карата жөнөкөй гана кайрылуу эмес, “**байбиче**” деп урмат менен сылык-сыпаа айтылды. Дагы бир мисал:

— **Арыбаңыз, апа!**

— **Ии, шүгүрчүлүк, келген сен белең,** — деди апасы (Ч.А.)

Аялдардын эркектер менен саламдашуусунда да айрым өзгөчө жагдайлар кездешет. Мисалы:

— **Амансызбы, аке, жакшы турасызбы?**

— **Аманчылык, балам, келип калдыңбы?** (Ч.А.) Улгайган кишиге урмат менен “**аке**” деп айтылган салам бир жагынан сыйлоонун белгиси болсо, экинчи жагынан туугандык катышты да туюнтуп турат. Ал эми кайтарылган жооптогу “**балам**” деген сөздөн жашы жагынан кичүүгө (аял кишиге) карата улуу кишинин ызаты байкалат.

“Саламдашуу адебин билесинерби” деген VIII класстын окуучуларынын арасында жазылган дил баянда (сочинение) төмөндөгүдөй фактылар кездешти: Окуучулардын дээрлик бардыгы сабак учурундагы салттуу саламдашууга кирген “**Саламатсызбы**” деген гана түрүн өздөштүрүшкөн. Кыргыз тилинде саламдашуунун башка түрлөрүн класстагы окуучулардын 10% туура колдонушкандыгы байкалды. М.: Б. аттуу окуучунун дилбаянында *«Саламдашуу — сылыктыктын белгиси. Ар бир адептүү адам жаңы жолуккан улуу-кичүү адам менен саламдашуусу керек. Кыргыз элинде саламдашууга өтө чоң маани берилет. Жолуккан адам менен жөн эле оозеки саламдашпастан, жакын болсо, кол алышып, алыс болсо, колун көкүрөгүнө алып, таазим кылып учурашышат. Саламдашуу адамдардын ортосундагы мамилени жакшыртат. Эгер адам эч ким менен саламдашпаса, анын тартипсиз, тарбиясыз экендигин билдирет»,* — деп жазат.

Саламдашуунун жалпыга белгилүү болуп, улуу-кичүүнүн, эркек-аялдын ортосунда тааныш жана тааныш эмес чөйрөдө бирдей кеңири колдонулган “**Саламатсызбы, саламатсыңарбы**”, ал эми алик алууда “**Саламатчылык**” сыяктуу салттуу, официалдуу түрү кеңири колдонулат. Бул сөздөрдүн уңгусу “салам” деген сөз — **саламат, саламатчылык, саламатсыңбы, саламатсыздарбы,** ж.б. деген формаларды пайда кылган. Мисалы:

— **Саламатсыңбы Асел?**

— **Саламатчылык,** - деди ал акырын (Ч.А.) Бул жогорудагы айтылган сөздү далилдеп отурат.

— **И, Саламатсыңбы?**

— **Саламатчылык, кел жигит** (Т.К.)

— **Саламатсыңарбы, балдар?**

— **Саламатсызбы - деди класс** (Ч.А.)

Кээде кыскача эле “Салам!”— деп айтуу менен өзүнө теңтуш адамдардын учурашканын көрөбүз. Демек, салам айтышуунун өзүндө да, улуу-кичүүгө ылайык формасы иштелип чыгып, алар кебибиздин даяр материалы катары кызмат кылат.

Учурашууда дайыма эле салам айтыша беришпейт. Жакынчылык, тууганчылык байланыштарына жараша адамдар өз ара учурашуусунун калыптанган үлгүлөрү да бар. Андай үлгүлөрдө бири-бирине жакшы тилектерин, каалоолорун айтып, анын көңүлүн көтөрүү, жакынчылыгын сездирүү аракетин көрүшкөн сыяктуу. М.:

— **Кандай садагасы? Жакшысынбы? Эч жериң оорубай жүрөсүңбү?** (Ш.С.)

— **Иш кандай? Жакшыбы? А жакшы болсун!** (Ч.А.)

— **Балакетинди алайын, кандай, аман-эсен жүрөсүңбү?** (Т.С.)

Мындай сөздөр жана сөз айкаштары адамдын кебин көркүнө чыгарып, анын маанисин тереңдетет, мазмундуу кылат. Адамдын бири-бирине болгон жакындык мамилесин, эмоционалдуу тартылуу сезимдерин билгизет, ал сөздөрдө башка сөздөргө караганда “алда канча көтөрүңкү тонго, көтөрүңкү боёкко ээ экспрессивдүү, эмоционалдуу, ички сезим илебине жык толгон айкалыштар”³⁸ учурайт.

Мындай маанайдагы кеп этикетине мисал болуп түшө турган сөздөр, даяр сөз каражаттары кыргыз тилинде кыйла эле арбын. Ошолордун дагы бири — **коштошуу** сөздөрү. Жакын сезген адамына гана өзүнүн ички жылуу сезимин билдирүү иретинде төмөндөгүдөй жалындуу сөздөрүн айтып коштошот, же болбосо бир жакка узатат:

— **Кош, Асел! Кош, кызыл жоолук делбирим!**

Кош, сүйгөнүм! Бактылуу бол! (Ч.А.)

— Кош, Алтынай! Кош, чырагым!—деп кайрылды ал.

— Кош, Агай! Кагылайын, айланайын агай!—дедим мен (Ч.А.)

Демек, бул сүйлөмдөрдө бизге белгилүү каармандар өзүнүн ыйык адамдары менен коштошордо ички сезимдерин жашырбастан, ал сезимдерин сөздүн эң эле эмоционалдуу каражаттары менен берүүдө.

Турмушта жакын адамын алыска узатуу учурунда адамдын мурдатан берки ою ачыкка чыгып, аны сөз менен далилдөө ишке ашат. Адам ошол сөздөрү менен ички бугун чыгарып, жеңилденип, кетип жаткандагы айтылган коштошуу сөзү менен бирге көңүлүндөгү сезимин билдире алат. Сүйлөөчүнүн кырдаалды туюнта турган сөздү таба билүүсү анын сүйлөө чеберчилигинин деңгээлине, талантына, сөз тапкычтыгына жараша болот. М.:

— **Жөнөп калдыңбы, уулум. Кош эми, садага, көрүшкөнчө аман бол!**

³⁸ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993. — 71-б.

— Саламат бол! Бактылуу бол! (К.Ж.)

Жакын адамдар ички сезим-туюмун бири-бирине билдирүүсүндө анын сөз байлыгы да чоң роль ойнойт. Демек, адамдын ички тилегин, максатын, каалоосун ойдогудай туюндурган сөз таба билүүсү да, андай сөз каражаттары өзүнүн жеке сөздүк корунда болуусу да кажет.

Биз эксперимент учурунда окуучулардын арасында “Коштошуу адебин билебизби” деген темадагы жазылган дил баянда мындай фактыларга жолуктук. VIII класстын бир окуучусу мындай деп жазат: *«Коштошуу менен биз күн сайын эле жолугабыз. Мен дайыма сабакка жөнөгөндө, апам узатып жаттып, “мектебиңе аман-эсен барып, жакшы билим, баа алып кел, кудайым сага жар болсун”, — дейт. Мындан башка да алыс жолго узатуу учурунда кетип бара жаткан адамга жакшы тилек айтып, ак жол тилеп жакындары коштошушат. Коштошуу учурунда, “саламатта бар, ак жолуң ачылсын, иштериң ийгиликтүү болсун” деген сыяктуу каалоо сөздөрү айтылат»* — деп жазат.

Демек, окуучулар коштошуу аземинде айтылуучу каалоо сөздөрүн жеткиликтүү өздөштүрө элек болсо да, алардын маанисин түшүнүүгө жетишүүгө боло тургандыгы белгилүү болду.

Кээде турмушта кош айтышып узатарда **“жакшы бар, жакшы барып, жакшы кел”** деп жөнөкөй гана мамиле жасашса, айрым адамдар, элдик бай кеп үлгүлөрүн кеңири пайдаланып, коштошуу аземин көркүнө чыгара сүйлөшөт. М.:

Жакшы барып, жакшы кел!

Ай жүр, аман жүр!

Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун!

Жолуңда жигиттин пири Шаймерден колдосун,

Жараткан эткен жар болуп, баабединдер колдосун,

Кудайым өзү ак жолуңду ачсын!

Сапарың байсалдуу болуп,

Аман-эсен, жаркырап-жайнап,

Жеңиштүү кел! — деп ак батасын берет. Ушул эле сөздөрдү ким

кандай колдоно тургандыгы тууралуу суроого окуучулардын 60% ушундай сөз каражаттарын кебинде колдонушары, 25% толук колдонбой тургандыгы, ал эми 15% бул сөздөрдүн маанисин толук өздөштүрө электиги белгилүү болду.

Мындан, биринчиден, окуучулардын кыргыздардын ата-бабадан берки келе жаткан наркын билдирген даяр тилдик каражаттар түрүндө элде сакталышын биле турганы, экинчиден, сүйлөөчүнүн аларды кебинде колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусу, үчүнчүдөн, окуучулардын өзүнө тиешелүү болгон сапаттары менен мүнөздөлөт.

Кеп адебинин эң негизги белгилеринин бири кечирим суроо сөздөрү болуп саналат. Кечирим суроо, окумуштуу Н.И.Формановская айткандай,

“Словесное искупление проступка”³⁹. Күндөлүк турмушта адам ар кандай жагдайларга кабылышы, кокустан калпыс иш жасап алышы, жаңылышы ыктымал. Кечирген күнөөнүн көлөмүнө карабай кечирим суроо адам адебинин көрсөткүчү, белгиси катары бааланат. Адам байкоосудан бирөөгө катуу сөз айтып, көңүлүн оорутуп, жагымсыз маанайды жараткан учурда өз күнөөсүн туюу сезими пайда болуп, ортодогу мамилени оңдоо максатында кечирим суроого туура келет. Түзүлгөн абалга карата ийилип таазим кылуу иретинде айтылган жылуу-жумшак сөз адамдын моралдык чөгүп-сынуусун четке кагып, кайра калыбына келтирер да, кирдеткен көңүлдү тазартар да күчкө ээ экенин айтууга тийишпиз.

Кечирим суроо эки түрдө болуусу мүмкүн:

1) кечирген айып-күнөөнү айтпай эле кечирим суроо;

2) кечирген айыбын айтып, анын себебин билдирип кечирим суроо.

М.:

— Кечириниз, эжеке! Эми сөзүңүздү бузбаймын (Т.С.)

— Сабагыңыздан алагды кылганымы кечирип коюңуз, уруксат алдым,—деп завучка башын жаңсады (Ч.А.)

— Кечирип коюңуз, баягыда сиз мага капа болуп калдыңыз окшойт ээ, агай...

— Качан, эсимде жок ... (Ч.А.)

Кандай формада айтылса да, сүйлөөчү адам мамилелешине жылуу маанайда кайрылуу менен, корс эте катуу тийбей, өзүнүн адептүү экендигин сөзү менен далилдейт. Кечирим суроо формасындагы сөздөрдү адамдын илбиринки кыймылы жана конур, жагымдуу, жумшак үнү коштоп турбаса, ал максатына жетпейт.

Айталы, “кечирип коюңуз” деген сөздү корс этип, катуу айтсак, же тике карабастан жактырбай терс бурулуп айтса, анын мааниси толук ачылбас эле. Ал эми мамилелеш адам сүйлөөчүнүн кечирим сураган жылуу сөзүн угуп эле тим болбостон, “эч нерсе эмес” деп жылуу жооп айтып, өзүнүн кек сактабагандыгын, кечирим сураган адамына эч кандай жаман ойдо калбагандыгын билдирип, жылуу маанайда карап, жумшак үн менен айткан жообу анын адептүүлүк салтын кармаган, маданияттуу адам экендигин айгинелейт.

Биз жогоруда келтирген кечирим суроонун дагы бир түрүнө окуучулар арасында жүргүзүлгөн сурамжылообуздан улам туш болдук. Мектепте “Кандай учурда кечирим суроого туура келет” — деген сурообузга катышкан окуучулардын бардыгы жооп берүүгө аракеттеништи. Натыйжада, көпчүлүк окуучулар “Бейтааныш жерде” же телефондо сүйлөшүүдө да, адегенде, “Кечирип коюңуз” деп, өз сөзүн баштоосу же бирөөнү

³⁹ *Формановская Н.И.* Вы сказали: “Здравствуйте”.—М.,1989.—70-б.

чакырып берүүсүн өтүнүү, анын ишине жолтоо болгондугу үчүн кечирим суроо зарылдыгы белгиленген.

Кээде түзүлгөн жагымсыз жагдайда кечирим суроонун ордуна, айыбын сезбей кайра акарат келтирген учурлар да кездешет. Мындай көрүнүш анын адамдык сапатынын төмөндүгүн, кеп адебин билбестигин билгизүү менен, адамдагы жакшы, жылуу-жумшак мамилелешүү салтына доо кетирет.

Кеп адебинин дагы бир жакшы салттарынын бири —бул куттуктоо сөздөрү. Куттуктоо сөздөрү биздин турмушубузда өзгөчө жыш кездешип, кеп адебинин салттарынын сакталышынын белгилүү бир деңгээлин туюнтат. Бирөөнүн ишиндеги ийгилиги, туулган күнү, бешик той, үйлөнүү үлпөтү, майрамдар ж.б. жакшы маанай тартуулаган салтанаттуу күндөрү менен жакынын, досун, тууганын, ата-энесин, курбу-курдаштарын куттуктоо, анын ийгилигин, жакшылыгын, дагы да көп ийгиликтердин коштоп жүрүүсүн тилөө иретинде айрылган эки ооз сөзү сүйлөөчүнүн рухунун кендигин, маданияттуулугун дагы бир ирет билгизет.М:

— **Ийгилигиңиз менен куттуктайм, чың ден соолукта болуп, анын үзүрүн көрүнүз!**

— **Бактыңыз кут болсун, деди Нүзүп, эркелей күлүмсүрөп.**

— **Бактыңыз кут болсун, - деди Мусулманкул (Т.К.)**

— **Бешик боо бек болсун!**

— **Уулудун убайын көр!**

— **Өмүрүңө береке берсин! (К.Б.)**

— **Куш боонор бек болсун! Көшөгөңөр көгөрсүн, бала-бакыралуу болгула, Ильяс!**

— **Рахмат! (Ч.А.)**

Ийгилиги менен куттуктоодо кубаттоо жана алкоо сөздөрү бирге айтылган учурлар көп кездешет. Айтылган куттуктоо, алкоо, бата сөздөрүнө жооп кылып, угуп турган адамдын да өзүнүн ички сезим-туюмун билдирген жылуу-жумшак сөзүн айтуусу да экинчи кишинин жеке сапатын билдирип турат.

Ошол үчүн **“Рахмат, айтканыңыз келсин! Жакшылык жалпы-бызга болсун! Сизге да ийгилик болсун! Болсун, болсун! Тилегиңиз кабыл болсун!** деген сыяктуу жылуу сөздөрдү айтуу менен жооп кайтаруу салтын кармоо ар бирибиздин кебибиздин таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун, угумдуулугун жана өзүбүздүн адамгерчилигибиздин деңгээлин да белгилейт.

Элдик тарбиянын мыкты үлгүлөрүн бүтүндөй калкка жеткирүүнүн бирден бир жолу, каражаты — тилдеги **накыл кептер** экендиги талашсыз. Тил — элдик тарбиянын синкреттик улуу формасы, анын башаты, образдуу айтканда, элдик мүдөөлөрдүн каны-жаны болмокчу.

Элибизде урпак тарбиясынын башаты Баба-Ата менен Умай-Эненин ажайып образдары аркылуу да берилет. Алардын кудурети элдик тарбия-

нын өзөгү катары көрүнүү менен, накыл кептер, канаттуу сөздөр аркылуу бизге жетип отурат. Мисал катары бүгүнкү күндө элдик педагогиканын негизи катары санап жүргөн, турмуш-тиричиликтен бекем орун алып, бизге жеткен ата-баба салттары, осуяттар, чечендик сөздөрү, бата берүү салты, канаттуу макал-ылакаптары, ырым-жырым, каада-салт элдик рухтун байлыгын айгинелеп турат.

Адамга анын сөзүнө, кыялына, мүнөзүнө, адамгерчилик сапатына карап баа берерибиз чын. Муну өзүбүз гана эмес, тилибиз аркылуу аны үйрөнүп, дилибизди түшүнүп жаткан башка элдин өкүлдөрү да кабар алмакчы. Тактап айтканда, тил аркылуу адеп-ахлактык, эстетикалык, көркөм байлыгыбызды жана элибиздин маданиятын да таанып билет.

Кыргыз тилин мектепте окутуунун бирден-бир максаты тилди үйрөтүү менен бирге элибиздин салт-санаасы, үрп-адаты, асылдык сапаттары жүнүндө түшүнүк берүү, улуттук белгилерди сыйлоого, элди, тилди урматтоого тарбиялоо экендигин айта кетүүгө болот.

Тилди окутуунун биринчи күнүнөн баштап эле саламдашуу, алик алуу, ыраазычылык билдирүү сыяктуу сылыктык жана аны кебинде орду менен пайдалануу максатын көздөгөн ар кандай көнүгүүлөр менен коштолгон иш-аракеттер жүргүзүлүүсү зарыл. Окутуунун алгачкы этабында окуучулардын оозеки кебин өстүрүүгө көбүрөөк көңүл бурулуп, анда көнүгүүнүн диалогдук формасын арбын колдонуу талапка ылайыктуу.

Биз өз тажрыйбабызда окуучулардын өз алдынча суроо-жооп, диалог, текст түзүүгө мүмкүнчүлүгүн байкап, саламдашуу, ал-жай суроо, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, кош айтышуу, куттуктоо өңдүү жүрүм-турум этикасынын элементтерин оозеки кепте болобу, жазма кепте болобу орду менен пайдалануу аркылуу бала тарбиясына салым кошууга мүмкүн экендиги белгилүү болду. Сылыктыкты билдирүүчү элементтердин ар бирине мүнөзүнө жараша диалог, кат, куттуктоо баракчасы формасындагы ар түрдүү көнүгүүлөр боюнча V класстын бир окуучусунун түзгөн маегин (диалогун) мисалга келтирели:

— Саламатсыңбы, Бермет?

— Саламатчылык, каяктан келатасың?

— Газета саткан киоскадан келаткан элем. Адилет, газета алсам, сенин аңгемен жарыяланыптыр. Сүйүнчү! Окуп алып, абдан ыраазы болдум. Куттуктайм!

— Оо! Сүйүнчүнө ыраакмат!

— Эч нерсе эмес. Сага мындан ары да ийгилик каалайм!

Көнүгүү маеги кадимки этикет боюнча салттуу саламдашуу менен башталып, окуучулардын экөө тең мүмкүн болгон жүрүм-турум этикасынын элементтерин, сылык мамилелешүүнү сактоого аракет жасаган. Албетте, алардын бул сөздөрүнөн ички маданияты да чагылдырылып турганын байкоо кыйынга турбайт.

Кептин нарктуулугу, нарктуу сүйлөө ишмердиги

Нарктуу мамиле менен коштолгон нарк-насилдүү сүйлөшүү да — адамдын рухий маданиятынын негизги белгилеринин бири. Ал элдик тарбиянын негизин ээлеп турган сөзгө баа берүүнүн негизинде жатат.

Байыркы замандан элде уламыш катары айтылып жүргөн Ажыбай, Кара Төлөк, Жээренче, Мунайбас, Шыбыр, Эсенгелди, Акыл Карачач, Талым кыз, Куйручук, Мамбетаалы чечен, Тилекмат элчи жана башкалардын акылмандыгын, чечендигин, амалкөйлүгүн, ошол эле учурда адептүүлүгүн мисал катары кыргыз тили сабагында окуучуларга тааныштыруу максатка ылайыктуу.

Элибиз байыртадан сөз өнөрүн баарынан бийик койгон элдерден. Ал жогоруда айтылгандай, элдик эки ооз накыл кептен тартып улуу дастандарга чейин, жөнөкөй жамакчыдан улуу акын-жомокчуларга, эс тарткан баладан, олуя акылманга чейин жан дүйнөсүндө бек орун алып, жүзүнөн нур болуп төгүлүп, оозунан сөз болуп куюлуп отурган.

Эл арасында каардуу Кара хандын текеберлигин баланын тапкычтыгы, акылдуулугу, амалкөйлүгү жеңгендиги жөнүндө уламыш айтылып жүрөт. Бул жерде окумуштуу С.Закировдун сөзү менен айтканда, “баланын берген жообундагы логикалуулук, кара кылды как жарган чындык жана адам таң кала турган эстетикалык рахат бар”⁴⁰. Мында эң башкы нерсе, чындык менен логикалык байланыштын тегерегинде болгону менен, баланын таамай сөзү, оюн түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгүн белгилей кетүүгө болот.

Кыргыздар сөзгө муюган, сөзгө жыгылып, сөзгө зриген, сөздөн “өлүп”, сөздөн “тирилген”. Сөзгө мындай баа берүүчүлүк сөзмөрдүк сапаттар атадан балага өтүп, мына бүгүн бизге да жетип отурат. Бул сөздөр жогоруда биз белгилеп өткөн, элдик жүрүм-турум этикасынын, элдик тарбиянын негизги каражаты болуп калды.

Бүгүнкү биздин милдет—мына ошол элдик тарбияны камтыган накыл сөздөрдү окутуу-тарбиялоо ишибизде колдонуу, балдарга жеткирүүнүн жол-жоболорун табуу болуп саналат. Алар биздин окутуу-тарбиялоо ишибиздин мазмунун тереңдетмекчи, натыйжалуулугун арттырмакчы.

Күндөлүк сабакта колдонула турган накыл сөздөр жана макал-ылакаптар тарбиялоонун түрдүү багыттары боюнча мугалим тарабынан алдын-ала жыйналып, топторго бөлүнүп, даярдалууга тийиш. Өтүлүүчү тексттин мазмунуна жараша даяр материал сабактын тийиштүү этабында колдонулат да, мугалимдин жардамы менен мааниси чечмеленип, тарбиялык мааниси аныкталат.

⁴⁰ Закиров С. Кыргыз санжырасы.— Б., 1996, —340-б.

Элдик накыл кептерди мазмунуна жараша болжол менен төмөндөгүдөй тематикалар боюнча бөлүштүрүүгө болот:

- эмгекти сүйүүгө тарбиялоо;
- эл намысын коргоо, патриоттук сезим-туюмга үндөө;
- адеп-ахлахтык сапаттарды калыптандыруу;
- адил-чечен сөздүүлүккө тарбиялоо;
- меймандостукка чакыруу;
- чынчылдыкка үйрөтүү;
- кайраттуу, бекем болууга тарбиялоо;
- элдердин достугуна үндөө;
- илим-билимге чакыруу;
- түрдүү өнөрлүү болууга чакыруу.

Мындан сырткары, элдик накыл кептерди айтылыш максатына, мотивине жараша талдап, аны төмөндөгүдөй типтерге ажыратууга мүмкүн болор эле: тыюу сөздөрү, бата сөздөрү, ырым сөздөрү, баалоо сөздөрү, каргыш сөздөрү. М.:

- Көк чөптү үзбө боюн өспөй калат;
- Балапанды кармаба, колундун уусу өтөт;
- Улуу адамдын алдынан кыя өтпө;
- Дасторконго улуулардан мурда кол салба;
- Тамак жегенде өзүңдөн улуулардан мурда кол арчыба;
- Адамды карай түкүрбө, бетине сөөл чыгат;
- Бутунду учкаштырба, тизенди кучактаба, жалгыз каласың;
- Нанды тепселебе, убал болот;
- Бирөө ыйлап жатса табалаба;
- Эртең менен жаман сөз сүйлөбө;
- Жаман сөздөн тилиңди тый;
- Чымчыктын уясын бузба, каргайт;
- Жыланды өлтүрбө, кунун кууйт;
- Үйүңдөн жалан чыкса, ак чачып кой;
- Кумурсканын уясына тийбе;
- Бейитти колуң менен көрсөтпө;
- Бара жаткан отурганга, кичүү улууга, атчан жөөгө, жогору жактан келе жаткан төмөндөн келе жатканга салам айтууга тийиш.

Бул сыяктуу элдик накыл сөздөр баланын сезимине күчтүү таасир берүү менен, сөзсүз адамга же айбанга, же өзүн курчаган чөйрөгө аяр мамиле жасоого чакыраары шексиз.

Ырым сөздөрү да адамдын дүйнөгө болгон мамилесин билдирүү менен, өзүнчө психо-лингвистикалык катмарды түзүп турат. М.:

- Жаңы туулган айды көргөндө,
- «Ай көрдүм, аман көрдүм айдан аман, жылдан эсен бололу», — деп бата кылат.

• Кечинде төшөккө жатарында: «Жаттым тынч, жаздыгым кенч», — деп өз ичинен дуба кылат.

• Жыл ажыратарда, же мүчөл чыгарганда, арча түтөтүп аластап: «Алас-алас, бар балаадан, жок жалаадан калас», — деп ырымдайт;

• Жаш бала сыркоолоп калса, эм салып, арча же адырашман түтөтүп, «менин колум эмес Умай-энемдин, Баба-Атамдын колу», — деп ырым жасайт;

• Тамакка отурганда, «быссымылда, береке кудайымдын жолуна», — деп жүзүнө бата тартат.

• Балага жаңы кийим кийгизгенде, «кийимин күзгө жетсин, өзүн жүзгө жет», — деп ырымдайт.

• Наристени бешикке салганда да, “көзү жамандын көзүнөн сакта, тили жамандын сөзүнөн сакта, Умай-Энең колдосун!” — деп ырымдап, бешигин аластайт.

Үрөөндү “быссымылда рахман рахим, ниети кайыр, мунусу — жетим-жесирге, мунусу — карып-мисирге, мунусу — сурамчы-тилемчиге, булары — саламчыга, булары — курт-кумурскага, калганы — сизге, мага, бизге. Баба дыйкан колдосун, бардык ишти оңдосун”, — деп себет. Бул сыяктуу адамды курчаган чөйрөнү ыйык көрсөтүп, аны коргоо, сактоо, аяр мамиле кылуу сезимин пайда кылган элдик накыл сөздөр тилибизде арбын.

Кыргыз элинде бата берүү жалпы элдик тилде өзүнчө катмар болуу менен күндөлүк турмушубузда кеңири тарап, элибиздин жан дүйнөсүндө да өзгөчө орунду ээлейт. Ар кандай кырдаалга жараша ыраазылык билдирүү, ак тилегин айтып бата берүү же аксакал адамдардан, көпчүлүктөн бата тилөөнүн өзгөчө мааниси бар. Ошол себептүү элибизде “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген накыл айтылып калган.

Ал эми бата тилөө, бата берүү ар кандай учурда, кырдаалда айтылгандыктан, анын түрлөрү абдан көп, атап айтканда: жаңы баскан балага, жаңы келген келинге, жолго чыкканда, дасторконго, колго суу куйганда, жаңы иш баштаганда ж.б. берген бата. М.:

• Жаңы баскан балага берилген батадан:

— Жараткан өзүң жалга, жалгагандан жанба, ыйман берип ылдыйда жөлө, ымыркайыңды ырыска бөлө ... Оомийин!

• Жолго чыгардагы берген батадан:

— Жорткон жолуң шыдыр болсун, жолдошуң кыдыр болсун! Жараткан өзү жар болуп, жаркырап-жайнап олжолуу кайт... Оомийин!

• Дасторконго берилген батадан:

— Аш бергенге баш берсин, узун өмүр жаш берсин, үйүндөн береке кетпесин, башыңа дөөлөт консун, ырыскың мол болсун!... Оомийин!

• Колго суу куйгандагы берген батадан:

— Кудай тилегиңди берсин, жаныңды темирден кылсын, келечегиң кең болсун, өмүрүң суудай узун болсун, өрүшүң жайык болсун, эч нерседен кем болбо!... Оомийин!

Бул бата берүү салты менен эзелтен ата-бабабыз ар кандай кырдаалда, ар кандай учурда бирөөгө жакшылык тилеп, бата берип, жылуу сөзүн ыроолоону ыйык тутуп, анын негизинде жогорудагыдай ыйык сөздөр, орундуу айтылган ой-туюмдары пайда болгондугу көрүнүп турат. Ал сөздөр айткан адамдын сөзмөрдүгүн же, чечендигин гана эмес, анын ыйманын тазалыгын, маданияттуулугун, рухий саламаттыгынын абалын, ички сезим-туюмдарынын кеңдигин кошо туюнткандыгын белгилей кетүүгө тийишпиз.

Сылыктыкты, маданияттуулукту билдирүүчү каражаттардын бири болгон баа берүү мүнөзүндөгү сөздөр да тилибизде өтө арбын. Мындай баа берүү сөздөрү адамды турмушка, чөйрөгө, ал тургай, өзүнө кыраакы мамиле кылууга чакыруу менен, сөздүн баасын туюуну калыптандырат. Мисалы, элибизде айтылып жүргөн накыл кепте алар төмөндөгүдөй берилет:

* Дос үч түрдүү болот: досун, досундун досу, душманыңдын душманы.

* Душман дагы үч түрдүү болот: душманың, досундун душманы жана душманыңдын досу.

* Өтүнүч менен жардам сурагандын коргоочусу болуудан мыкты жакшылык жок.

* Атадан үч бала: атадан кем бала, атага тең бала жана атадан артык бала төрөлөт.

* Өмүр — күзгү сыяктуу, андан ар бир нисан өз жүзүн көрө алат.

* Акылдуулук улуулукка, акылсыздык тек гана пастыкка жетелейт.

* Адеп — акыл менен ыймандын чырагы!

* Адам арам ниет менен эч качан бакыт-гаалайга жетишпейт.

* Төрт нерсе бардыгы үчүн керек: ден соолук, мыкты кулк-мүнөз, чынчылдык жана адал эмгек.

* Мына бул он мыкты сапат адамга бакыт-гаалай алып келет: уяттуулук, адамгерчилик, ишеним, кичипейилдик, эмгекчилдик, колу ачыктык, намыскөйлүк, аманатка жакшылык кылуу, адилеттик, мыкты мүнөз (элпектик, чечкиндүүлүк, кайраттуулук, тырышчаактык) ж.б.

Албетте, нарктуу сүйлөө ишмердиги элдик накыл кептерибизде жатканын байкоо кыйынга турбайт. Эми ушул элдик накылдарыбыздагы нарктуу сүйлөө ишмердигинен мисал тарталы.

Чындыгында, нарктуу сүйлөө ишмердигинин теги таалим-тарбияга алып барат. Андай болсо нарктуу сүйлөө — таалим-тарбиянын бир булагы. Таалим-тарбиянын улуттук булагы болгон элдик накыл кептерибиз тематикалык ар тараптуулугу, кендиги, ички маанилик бүтүндүгү боюнча алсак, эң эле универсалдуу экендигин байкайбыз. Муну изилдөөчү С.Закиров да туура белгилеген жана «Кыргыз элинин макал-лакаптарын тематика боюнча классификациялоодо тема тардык кылганы байкалат»⁴¹ — деп жазганы бар. Анын универсалдуу тематикалык байлыгын А.Алимбеков да акыйкаттуу белгилеген.

Элдик накыл-кептер тарбиялык жагынан жеткиликтүү, логикалык жактан күчтүү, философиялык жактан мазмуну терең. Ал мындай күчкө накыл кептерибиз кандай белгилери менен эгедер? дегенде, алардын стилдик жана грамматикалык жактан түзүлүш өзгөчөлүгүнө айрыкча маани берилери байкалат.

Демек, накыл кептердин, т.а. макал-лакаптын, учкул сөздүн, бата, ырым сөздөрүнүн логикалык, маданий эстетикалык, мазмундук-этикалык күчү — алардын стилдик жана грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу экендигине сабакта өзгөчө басым коюубуз зарыл. Бул оюбузду изилдөөчү С.Иптаровдун ою да коштоп, ал «Манас» эпосунун керемет сөз каражаттары тууралуу айтып келип, элибиз «философиялык, эстетикалык жана лингвистикалык шайкештиктин дүйнөлүк маданияттагы өзгөчө бир уникалдуу феноменди жараткандыгын»⁴² туура белгилегени бар.

Мектепте мугалим балдарга алиппе, кыргыз тили жана адабий окуу сабактарында накыл кептер туурасында мазмундук-лингвистикалык талдоо жүргүзүүдө, биринчиден, анын тарбиялык мааниси, багыттары туурасында түшүнүк берүү менен, экинчиден, анын жогоруда айтылгандай, лингвистикалык табиятын, стилдик жагдайларын, грамматикалык түзүлүшүн, фонетикалык табияты жактан угумдуулугун да өтүлгөн темага жараша талдап өтөрү шексиз. Бирок көпчүлүк убакта сабакта накыл кептердин лингвистикалык жагына көңүл коюу менен гана чектелүү эң эле өкүнүчтүү. Окуу китептерин талдай келгенибизде да, аларда темаларга гана ылайык, анын грамматикалык мүнөзүнө жараша табышмактар, элдик ыр, макал-лакаптар, жаңылмачтар берилген, бирок алардагы тарбиялык маани түк эске алынбастан, грамматикалык, фонетикалык талдоолор менен гана чектелген тапшырмалар коюлуп келет.

⁴¹ Закиров С., аталган эмгеги, 62–6.

⁴² Иптаров С., Көчмөн элдин өчпөс жомогу, китепте: Кыргыз эл педагогикасы: изилдөөлөр, табылгалар, —Б., 1998, 23-б.

Мына ошол элдик дидактикалык чыгармалар менен кыргыз тили сабагында иш жүргүзүүдө, аларга грамматикалык-мазмундук талдоо жүргүзүүдө эч качан элдик педагогикалык маданият, элибиздин менталитетинин мүнөздүү белгилери туурасында таанытуучу мүнөздөгү талдоо-ангеме иштерин да бирдикте жүргүзүү кажет.

Изилдеп, талдап келсек, мындай накыл кептердин куру-бекер айтылбагандыгына, алардын ар биринин турмуштук тамыры тереңде экендигине ишенебиз. Буларды бүгүн да кенже балдарга мектепте үйрөтүүнүн педагогикалык зор мааниси бар. Аларды алиппе, кыргыз тили жана адабий окуу сабактарында негизги тексттер катары пайдалануу жакшы натыйжа берери шексиз.

Жалпысынан алганда, накыл кептердин табиятына карасак, алар үйдөгү жаш балага, тамак-ашка, мал-жанга, үй тиричилигине, кийим-кечеге, жүрүм-турумга, идиш-аякка, убакыт, маал-мезгилге, жакшылык-жамандыкка, табиятка жана ден соолукка байланыштуу айтылып, бай тематикага ээ.

Алардын баары төмөндө аталган тематикадагы түшүнүктөргө карата баланын мамиле адебин калыптандырууга багытталган. Ошондуктан накыл кептердин мына ушул ырым сөздөрү деп аталган түрүн өз ара бир нече тармакка классификациялап көрөлү:

1. Жаш балдарга байланыштуу айтылган накыл кептер;
2. Тамак-ашка байланыштуу айтылгандар;
3. Мал-жанга, үй айбандарына байланыштуу айтылгандар;
4. Үй тиричилигине байланыштуу айтылгандар;
5. Кийим-кечеге байланыштуу айтылгандар;
6. Жүрүм-турум жана мамиле адебине байланыштуу айтылгандар;
7. Идиш-аякка байланыштуу айтылгандар;
8. Убакытка байланыштуу айтылгандар;
9. Жакшылык-жамандыкка байланыштуу айтылгандар;
10. Табиятка байланыштуу айтылгандар;
11. Ден соолукка байланыштуу айтылгандар.

Булардын ар биринин урпакка адеп-ахлактык тарбия берүүдөгү маани-мазмунун чечмелесек тереңге кетет. Аларда А.Алимбековдун сөзү менен айтсак: «инсанга коомдогу адамдардын жашоо образындагы жакшы нерселерди өрнөк катары туюмдап, терс көрүнүштөрдөн оолак болуу талабы осуятталат»⁴³.

Элдик мындай таалим-тарбия сөздөрүн жыйнаган К.Жетимишбаев менен Р.Масыракуновдор да «Санжыра санаты» аттуу китепчесиндеги «Ырым-жырымдар жөнүндө» деген аталыш менен топтогон элдик накыл кептерде буйруу жана ырым маанисиндеги 150 дөн ашык накыл кепти чогулткан. Алардын ар бири – элдик педагогикалык салтка айланып,

⁴³ Алимбеков А., Кыргыз этнопедагогикасы. –Б., 1996, 41-6.

элдин менчиги болуп калган, мазмунунда нагыз элдик идеялар чөгөрүлгөн, ар качан күндөлүк турмушта даяр каражат сөз катары колдонулуучу ыйык түшүнүктөр. Эл мына ошондой педагогикалык маани-маңызы терең накыл сөздөр менен урпактарды адеп-ахлакка чакырган.

Жогорудагылардын ичинен жаш балага карата айтылган төмөндөгүдөй ырым сөздөрү: бешикти куру терметпе, бешикти бутун менен терметпе, бешикти тээп отурба, наристе баланы көп карабайт, баланын бешигин жабуусуз калтырбайт, уктап жаткан баланы башка жерге которуп жаткырбайт, жаш баланы кош алаканга салып көтөрбөйт, тили чыга элек баланы күзгүгө карантпайт, тили чыга элек баланын кийимин жылдыздуу түнгө калтырбайт, наристе баланы кол менен салмактап ченебейт, балага сук-суктап тамак бербейт ... ж.б. сөздөрдүн мааниси өтө тереңде.

Бул сыяктуу сөздөрдүн элдик насыят катары айтылып калуу себеби элдик этикалык-маданий мамиле гана эмес, анын философиялык-мистикалык ой-жорууларга да байланыштуу. Элдин ишениминде бала бөлөнүп, термелген бешик, ал бала бешиктен чыкканча (басып, тушоосу кесилип, бешикке бөлөнбөй калганча) куру термелсе, жамандык катары көрүнгөн. Тактап айтканда, аман-эсен бала бешиктен жөн эле чыгарылбайт, ырым менен бөлөнүп, ырым менен чыгарылат, андыктан ал куру да терметилбеши керек. Бала аман-эсен болсо, бешик да ата-эненин көзүнө сүйкүмдүү көрүнүп, үйдөгү эң ыйык буюм катары кастарлана үйдүн төрүндө турат. Эгер, кокус, наристе бала чарчап калса, бешик куру калып, көзгө эң эле аянычтуу, ал тургай, суук көрүнүп, аны көргөндө эненин кош эмчектери сыздап, кайгысы эки эселенген. Бешик да терметилбей, үстүнө жабуусу жабылбай, көңүлдөн четте калган. Ошондуктан наристе бала жаткан арча бешикти бут менен теппе, бут менен терметпе, бешикке өбөктөп жатпагын – деп буйруу иретинде ырым кептерин насаат кылган.

Анан да, медицинанын адамдын сырткы тулкусун каптап, аны ар кандай дарттардан коргоп турган биоэнергия, биоталаа тууралуу элибиздин мурда эле маалыматы болгонун «киринелөө» сыяктуу ырымдан улам билебиз. Сыркоолоп калган баланы туз, арча менен киренелеп, бүткүл денесин сылап, «чык, кирене, чык, сени наристе балам көтөрө албайт, чык кирене, чык, түндө жойлогон түлкүгө бар, абалап үргөн итке бар, асманда учкан кушка бар, чык, кирене, чык» деп ырым сөздөрүн айтышкан. Ошондо, арчанын жыгын чыгарып, түнү менен ысырыктап, илешкен микробдор болсо кууп, денени бир нече ирет сылап, бузулган биоэнергияны калыбына келтиришкен. Ошондо гана наристе бала сыркоолобой, баш көтөрүп, ден соолугу онолот.

Бул наристе баланы чоң киши (биоэнергиясы күчтүү) көңүл коюп, назар салып карап койгонунун себеби экенин элдик медицина жакшы түшүндүрөт. Анткени биоэнергиясы чабал, жаш наристени чоң адамдын назарынан «чыккан» «бузук» биоток аны жабырланткан. Ошондуктан эл

«жаш баланы көп назар салып карабайт, көзүң тиет» деп, аны коргоп, сактаган, ден соолугу жөнүндө кам көргөн.

Тамак-ашка байланыштуу ырым жана буйрук маанисиндеги накыл сөздөрдүн маани-мазмуну жогорудагыдан кем эмес. Элде дасторконго, нанга өзгөчө маани берилип бааланган. Бир ууртам суу да, бир сындырым нан да адам ырыскысы катары эсептелинген. Үйгө келген адам «куттуу үйдөн кур чыкпайт» делинип, ак ооз тийгизилген, нан сунулган. Үйдүн жанынан өтүп бараткан адамды да, «ырыскылуу» үйдүн жанынан куру ооз өтпөйт делинип ырым катары даам ооз тийгизилген. Үйүнө жакын коңшу болуп көчүп келгендерди өрүлүктөп аздектешкен. Алдына келген ашты күттүрүп, башка ишке алаксыганды да элибиз жактырбаган. «Алдыга келген ырыскыны күттүрбөйт» деп эскерткен. Ал гана эмес, күткөн адамы убагында келбей калса, ага койгон тамакты ошол кишиге гана берүүгө аракет кылган, ошол үчүн «бирөөгө койгон ырыскыны башкага бербейт» деп накыл калтырган. Дасторконду тетири салууну да туура көргөн эмес. Ал дасторкон үстүндөгү ырыскыны төгүп таштайт делинген. Дасторконду тепсеп өтүү жүрүм-турумдагы эң эле барып турган осолдук, чекилик катары бааланган. Таанышпы, бейтаанышпы, киши келатса, «тамакты катпайт» деп, тоолук эл эч кимден тамак-ашын аябаган, меймандос болгон.

Тамактанган соң, үйдүн эң кичүүсүнө үй ээси бата тилеген. Аксакал адам ага алакан жайып бата берген. Элибиз эч качан куру дасторконго бата тилеген эмес. Ошол үчүн «куру дасторконго бата тилебейт» деп накыл калтырган. Үйдө кимдер болсо, түгөл дасторконго чогуу отурган. Карды ачып турса да, аксакалдан озунуп тамакка кол салуу нарксыздык катары эсептелген. Ошол үчүн, «тамакка озунуп кол салгандан курсак тоюп кетпейт» деп айтылган.

Ак төгүлсө, т.а. айран, сүт, кымыз төгүлсө, жакага сүртүп ырымдачу.

Нан элибизде тамак-аштын ичинде өзгөчө бааланып, бар ырыскынын башаты деп эсептелген. Буга элибизде күн сайын кенже балдарга элдик бузулбас эреже катары айтылып, нанды тепсебейт, нанды аттап өтпөйт, нанды үзүп жебейт, тамак жээрден мурда нандан ооз тиет, нанды көмкөрөсүнөн таштабайт, кир кол менен нанды кармабайт деп эскертилген. Нандын күкүмүн жерге тепсендиге таштаба, нанды тең бөлүп сындырса ырыскы үйгө тең болот, нанды ыргытып бербейт деп, тетири-синче кылгандарды катуу тыйышкан.

Мындай элдик эреже-жоболор менен урпактарга таалим-тарбия берүү улуулардын негизги милдети катары кабыл алынган. Ошондуктан, мындай ырым-жырым сөздөрүн да «Алиппе», «Кыргыз тили» жана «Адабий окуу» китептерине кийирип, сабакта талдап үйрөтүлсө, андан жакшы натыйжаларды гана күтүүгө болот.

Төрт түлүк малдын ичинен жылкы өзгөчө бааланган. «Ат, аттан кийин жат», «Ат сыйлаган жөө калбас»—деп накыл кылып, аны жакшылап асырап күтүүгө чакырган. Атты «адамдын канаты» деп баалап, аны менен каалаган жерине жеткен, качса кутулган, кууса жеткен. Жигиттин бир мактанычы жакшы аты болгон. Жакшы ат жигитти жолго калтырбаган, намыс алып берген. Ошондуктан жылкы малы тууралуу урпакка көптөгөн насаат кептерди калтырган.

Минген атыңды башка чаппа, чапсаң жолундан адашасың деп элдик саяпкерлер атты күтө билүүгө, аздектеп мине билүүгө үндөгөн. Мунун негизинде, атты күтө билүүнүн маданияты да, ырым-жырым салты да жаткандыгын байкабай коюуга болбойт. Ээрге тетири минүүгө да балдарга тыюу салышкан. Мында ээрдин кашы туура түз жолго багытталып турганын, а эгер тетири карап отурса, баланын жолу тетири болорун алдыртан эскертип турганын туюуга болот. Ал тургай, минген аттын жалына бут чыгаруу да кесирленүүнүн, аттын ыйык жалын булгоо, тебелеп-тепсөлөөнүн белгиси катары көрүп, ага тыюу кылынган.

Үй тиричилигине байланыштуу айтылган ырым-жырым сөздөрү да өтө көп. Алар балдарды күндөлүк турмуш-тиричиликтин маданиятына чакырган элдик эреже-жоболордун өзү экени жалган эмес. Ал эреже-жоболор жаш чагынан тарта балдарга да, кыздарга да күн сайын милдетүү аткарылууга тийиш болгон элдик педагогикалык кодекстер катары кабыл алынган. Анда элдик ырым-жырым салты да, аны сөзсүз аткарууга үндөгөн буйруу да, насыят да, тыюу мүнөзүндөгү сөздөр көп.

Тоолук кыргыз элинин бүткүл турмушу боз үйдө өтүп, бардык турмуш-тиричилиги аны менен байланыштуу болгон. Боз үй, анын босого-таягы, уук-түндүгү, улагасы менен коломтосу, деги койчу, бардыгы элдин ыйык ой-сезимдери менен ажырагыс байланышкан предметтер болгон. Босого үйдүн кире бериш жери гана эмес, ал үйдүн бедели, жакшылык, ырыскы кире турган астанасы катары эсептелинген. Ошондуктан босогону бышык жыгачтан бекем кылып жасап, оймолоп кооздоп, каалга коюшкан. Үйгө келген адам ал үйдүн босогосу менен түндүгүн сыйлоого тийиш болгон. Келген адам үйдүн ээсин сыйласа, жакшы пейил, ак ниети менен келсе, босогону тебелебей оң буту менен аттап кирүүгө тийиш болгон. Үйдөн жакшы ниети менен дос-тууган адам катары чыгып кетип жатса, үйдүн босогосун тепсебей чыгууга милдеттүү деп эсептелинген. Ошол үчүн босогону тепсеп же, кулачтап туруу элде өөн учураган. Алар үйдүн беделин кемсинтүү жана үйгө келаткан ырыскыны тосуу катары туюнулган. Ыйык саналган коломтонун күлүн чачуу да тоолуктарга жосунсуз жорук деп кабылданган.

Мунун баары «босогону басып турба, босогону кулачтабайт, коломтонун күлүн чачпайт, коломтого суу куйбайт, босогону басып кирбейт же, босогону ныгыра басып үйдөн чыкпайт — деп катуу эскертүү иретинде урпакка накыл кеп калган.

Элибиз ынтымакты, достукту, адамга ак ниет, ак пейил менен мамиле жасоону, ичи таза изги карым-катышты жактаган. Кыргыз эли меймандос болгон, келген бейтаанышпы, таанышпы кабагын жазып тосуп алган, адамга толеранттуу мамиле жасап, чыр-чатакты алдын алып, эгер чыр-чатак чыга турган болсо, аны ынтымак менен, келишим мамиле чечүүнү урпактарга мурас кылган.

Мындай мамиленин эреже-жоболору да элдик педагогикалык салтка айланган, кагазга жазылбаса да, күндөлүк турмуш-тиричиликке эреже-норма катары бекем сиңген.

Алар: «шыпыргы менен адамга тап бербейт, балта, бычак жана мылтыктын анты бар, алар менен адамга курулай ойноп каратпайт, кишиге муздак суу чачпайт, үйгө конок келатканда үй шыпырбайт, итти «кет» дебейт, кир жууганга даярдалган суудан адамга (ичүүгө) берилбейт» ж.б. деген накыл кептердин айтылуусуна негиз болгон.

Кийим-кечеге байланыштуу айтылып, муундан-муунга өтүп унутулбай келаткан ырым сөздөрү да эске алалык. Атап айтканда, баш кийимди тетири каратып кийбейт, баш кийимин сатпайт, белекке бербейт, тегеретип ойнобойт, баш кийимди тепсебейт – деген насаат кептер адамдын ыйык нерсеси – анын алтын башы деп эсептелинип, баш кийим мына ошол алтын баш менен тең баалангандыктан айтылып калгандыгы бекер эмес.

Мындай элдик педагогикалык мааниси терең накыл кептердин жүрүм-турумга жана мамиле адебинен байланыштуу айтылгандары да эң көп. Алар өзгөчө эле жүрүм-турум адебинин бүтүндөй бир системасын түзүп тургансыйт.

Мисалга тарталык: биринчиден, адамдын өзүн-өзү алып жүрүүсүнө байланышкан сөздөр: куру-бекер бөйрөк таянып турбайт; жети атасын унуткан – жетесиз; бар буюмду кор кармабайт; бирөөнү кордосон, өзүң башка бирөөгө кор болосун; жаткан адамдын башын аттабайт; алынган чачты тепсендиге таштабайт; эл отурганда бөлүнүп тикелей турбайт; мүрзөнү сөөмөй менен көргөзбөйт; мүрзөнүн жанында күлбөйт карыптын каргышына калба; тамак жеп жатканда жер таянып отурбайт; ооз-кесир сүйлөбө, ичер сууга түкүрбө.

Экинчиден, бирөөгө мамиле жасоодо эскертилип айтылган сөздөр: адамды ийниген баспа (өзүңдөн төмөн санаба дегени), адамдын башынан жаздыкты сууруп алба (өлгөн адамдын гана башынан жаздыкты сууруп алат), жакын адамга муздак суу чачпайт (суудай муздак болуп сууп каласың дегени), жаткан адамдын башынан аттап өтпөйт, адамдарды малча санабайт, босогодон өйүз-бүйүз туруп учурашпайт ... ж.б.

Идиш-аяктар да тоолук элдин ишениминде адамдын ырыскысына жараша жаралган ыйык буюм катары бааланган. Андай болгон соң аларга байланыштуу да накыл кептердин айтылуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Атап айтканда, идиш-аякка түкүрбө, бутуң менен

теппе деп айтып, ырыскыңа түкүрбө, ырыскыңды теппе – деп эскерткен. Жаңы сатып алган идиш да өз ырыскысы менен келет деген ишенимде, «жаңы сатып келген идишке жуубай аш куят» деп накыл калтырган.

Тоодо көчмөндүү турмушта жашаган элибиздин бүткүл турмушу табият менен ажырагыс өткөн. Жылдын ар кыл мезгили, айдын тогоолдору, күн менен түндүн теңелген учурлары, жуманын күндөрү, күндүн убактылары элибиздин турмушу, эмгеги үчүн өз-өз үлүшү, кызматы, орду болгон. Алардын ар бири адам турмушу үчүн маанилүү, берер берекеси бар. Дүйнөнүн бүткөн күнү – дүйшөмбү деп, дүйшөмбүнүн бүткөн күндү өзгөчө баалашкан. Шаршемби – жеңил күн деп, ар кандай иштерди бүтсүн деп, ошол күнү жасашкан. Жума күн – оор күн катары эсептелинген да, бул күнү көп ишти жасашкан эмес. Иштин башы ишемби деп, маанилүү ишти ушул күнү башташкан.

Жаз менен күз, жай менен кыш тоолуктардын турмушунда өзгөчө орчундуу мезгил экени маалым. Ошол үчүн тоолуктар «Жаз – жарыш, жай – береке, күз – киреше, кыш – чыгаша» деп мүнөздөп, «Жазда чекеси тердебегендин кышта чекеси жылыбайт» – деп накыл кылышкан.

Ал эми күндүн убакыттарына байланышкан сөздөрдүн ырым-жырым мүнөздөгүлөрү көп, т.а. таң азанда бала жөнсүз ыйлабайт деп, балдарды тыйган. Кечинде оорулуунун акыбалын сурабайт деп, түш оогон соң оорулуу адамды көрүп барууну ылайык көргөн эмес. Түштү да эртең менен жорутушкан, караңгыда түш айтпайт да, жорубайт да деп эсептешкен. Демек, кечинде, караңгыда, күн батып баратканда же «түндө шайтан жойлоп жүргөндө» андай жакшы ниет иштерге жолтоо болот дешип ырымдашкан. Кеч күүгүмдө (беймаал убакта, күн батып баратканда) жатпайт деп, балдарды жаткырган эмес. Ал эми танды (эртең менен) өтө жакшы үмүт-тилектер менен байланыштырышкан да таңкы наарды (ырыскыны) таштаба, күн чыкканча уктаба, ырыскыңдан кур каласың деп накыл калтырышкан.

Табияттагы түркүн көрүнүш адамдын турмушу менен ажырагыс экенин түшүнгөн элибиз, ага гуманисттик мамиле жасоого чакырган. Бул биринчиден. Экинчиден, мында гуманисттик мамиле гана эмес, табиятка туура эмес мамиленин арты жакшылыкка алып барбайт деп ишенишкен да, ага астейдил карым-катыш жасоо идеясы ошондон улам калыптанган.

Мисалы, көк чөпгү үзбө, боюң өспөй калат, кумурсканын уюгун бузба, сенин да үйүң бузулат, чымчыктын уясын бузба, каргайт, ондоп койсоң батасын берет–деп үйрөткөн. Мындай сөздөр ушул калыбында бузулбай айтылгандыгын да айта кетүүбүз абзел. Анан да, учурда адамга зыян келтирүүчү, же болбосо, адам турмушу менен анчейин байланышы жок макулдуктарга да астейдил мамиле жасоого үндөгөн сөздөр ойлонтпой койбойт. Мисалы, чакпаган жылан өлбөсүн деп тоолук эл үчүн канчалык коркунучтуу уулуу макулук болуп турса да, зыян келтирбеген соң

өлтүрбөй, алдынан чыкса, ак чачып (ун, айран, сүт) узатышкан. «Баканы өлтүрбө, бети-колун бакадай чаар болуп калат» – деп эсептешкен.

Ден соолукка байланыштуу айтылган ырым сөздөрү балдардын дени сак болушун тилөө жана аны сактоого, соо кезде ден соолук үчүн кам көрүүгө, соо жанды оору дебегенге, кесирлик кылбоого үндөгөн. Ошол үчүн соо жаныңды оору дебе (ооруп каласың), бутуңду жөнү жок тушаба (тушалып каласың), колуңду байлаба (байланып калат) деп ырымдашкан. Бала «бир жерим ооруп жатат» десе, «бала деген оорубайт» деп, алардын ден соолугун психологиялык жактан коргоого кам көрүшкөн.

Чындыгында, эл адабиятынын мындай үлгүлөрүн мектепте окуп-үйрөнүү беш компоненттен турат:

- биринчиден, ал урпактардын дүйнө таануусун түптөөчү каражат;
- экинчиден, элдик таалим-тарбия берүүчү функциясы кичүүлөр үчүн улуу сабак, улуулардын турмуштук тажрыйбасы катары баалуу;
- үчүнчүдөн, ал балдардын көз карашына, ички дүйнөсүнүнө, курагына жана кызыкчылыгына жараша окурмандык кызыкчылыгын калыптандыруучу каражат;
- төртүнчүдөн, кебин өстүрүүнүн жана байытуунун негизги материалы;
- бешинчиден, бүгүнкү күндө мектепте эне тили сабагында балдар фольклору боюнча адабий билимин өстүрүүчү адабий факт катары биле жүрүүчү компетенцияны калыптандыруу жагы да маанилүү.

Кептин эмоционалдуулугу, жагдайга жараша эмоционалдуу сүйлөө ишмердиги

Кеп мааниси аны билип, айтып коюуда эмес, тиешелүү сабакта ылайыгы менен колдоно билүүдө жатат. Тактап айтканда, эгер кыргыз тили сабагында мугалим сабактын рухий маданиятты калыптандыруучулук мазмунун тереңдетүү максатында ыңгайлуу учурларда колдоно билсе, баланын адамгерчилик сапатынын пайдубалына өз маалында салым кошкон болор эле. Ушул сыяктуу материалдардын, же атайын көнүгүүлөрдүн окуу китептеринде жоктугу мындай кеп адебине окуучуларды үйрөтүү проблемасын чечүүдө мугалимге кыйынчылык келтирбей койбойт.

Кыргыз тилинин лексикасында жогоруда белгиленген каргыш сөздөрү да жок эмес. Элибиз мындай эмоционалдуу сөздөргө өзгөчө сактык менен мамиле кылышкан, аны бейтартип эле көрүнгөн учурда, көрүнгөн эле адамга карата айта бербеген. Ал элибиздин багынан өткөн оор турмуш, андагы түрдүү кырдаалдар, жоокердик замандагы кас душмандар менен кагылыш, ж.б. менен байланыштуу гана айтылганын эске

салсак болот. Ал эми, кээ адамдар жөнү жок бири-бирине каргыш айтып урушуп-талашканда, аны эстүү-баштуу адамдар катуу тыйып, “Каргышың өз башыңа көрүнсүн”, “Өз башыңды жут” дешип, анын сөзүнөн да катуу, таасирдүү айтып, жооп кылышкан.

Мындай, каргыш сөздөрүн күндөлүк речте колдонбоону башка бирөөдөн талап кылуу, же өзүн андай орунсуз жаман сөздөн оолак кылуу да нагыз кеп адебин, сөз маданиятын сактоону эске салат. Демек, сөз маданиятын элибиз чечендик же куюлушкан кооз сүйлөмдөр менен гана билдирүү эмес, сөз адебинин ченеминде да түшүнүшкөнү —анын улуулугу жана рухунун бай, таза экендигинин белгиси болмокчу.

Сөздүн мындай таасири байкаган адамга көбүнчө адабий тексттерден, жомоктордон, уламыштардан даана көрүнөт. Ошондуктан жогорудагыдай максатта окуучулар менен иш жүргүзүүдө биз, сөзсүз түрдө, көркөм адабий үлгүлөрдү: ырларды, жомокторду, аңгемелерди жана элдик накыл кептерди колдонуубуз кезет.

Көркөм текстте гана сөздүн күчү өзгөчө байкалат. Анткени сөз көркөм чыгармада биз жогоруда кеп кылгандай контекстте жаңы категорияга өтүп өзгөрүп, карапайым сөзгө караганда анын эстетикалык, эмоционалдык таасири күчтүү туюлат. Андай учурда, контексттерде бир тыбыштын, муундун, мүчөнүн, басымдын, сөздөрдүн, ал тургай, бүтүндөй сүйлөмдөрдүн эстетикалык таасири ачылат.

Мисалы:

Эрте туруп, **бөбөкжан,**

Мектебине **бара кой.** (Ж.Тынымсеитова, “Бөбөкжан”);

Мен ыйласам **соороткон**

Күндө мени **ойноткон,**

Менин гана апакем, апакем! (Н.Жаркынбаев, “Апакем”)

Бул ыр саптарында **бөбөкжан, апакем** деп, бирде баланы, бирде энени сүйүп сыпаттап, жөн эле сыпаттабай, адамдар арасында өзгөчө бааланууга тийиш болгон сезим аркылуу эне менен баланын ортосундагы ажырагыс эмоционалдык байланышты туюнтуу менен, жетине албай, ага болгон тартылуунун күчү кандай экенин билгизип отурат. Эгерде жөн гана

Эрте туруп, **эй бөбөк,**

Жөнөгүнүң мектепке. же болбосо,

Мен ыйласам **соороткон,**

Күндө мени **ойноткон,**

Менин апам! — деп койсо деле болмок, бирок бири-бирине чексиз сүйүүсү бар эне менен баланын ортосундагы мамилени минтип ырдоого мүмкүн эмес экенин окуучулардын баа берүүлөрү да далилдейт. Ырдын биринчи вариантында эне баласын “**бөбөкжан**”, “**бара кой**” деп эркелетип, энелик мээримин төгүп жатышы баланын кубанычтуу ойгонуп, окууга көңүлү көтөрүңкү болуп баруусуна шарт түзөт. Баланын энесине

болгон жакшы көрүү сезими, “менин гана апакем” деген саптарда баарынан өзүнүн энеси эң мээримдүү экендиги айтылган. Ал эми экинчи вариантында “эй бөбөк”, “тургунуң” деген одоно айтылган сөз уйкудан жаңы эле ойгонгон баланын көңүлүн оорутуп, жагымсыз таасир калтырат. “Менин апам”, деген ыр саптарында бала энеси жөнүндө жөн гана апасы экендигин айтуу менен, ага болгон өзгөчө сезим байкалбайт. Биздин оюбузча, эне баланын ортосунда дайыма жылуу сезим, бири-бирине болгон ыйык мамиле болууга тийиш — деп жазышат.

Демек, мындай ырлар менен, биринчиден, эң жакын көргөн адамга кандайча назик, маданияттуу, көңүлдөгү ыйык сезимди билдирүүчү сөздү айтып, сөз маданиятына үндөөгө, экинчиден, адамга урмат-сый менен мамиле кылуу, аларды аздектөөгө чакыруу менен, ыймандуулукка багыт берүүгө, үчүнчүдөн, сөздөгү назиктикти, уккулуктуулукту, ички жумшак сезимталдыкты, бири-бирине болгон чексиз сүйүүнүн табын туюп, ырлардагы жумшак ыргак, ритм, рифма, поэтикалык ой менен эстетикалык эргүү тартуулоого болот.

Дагы мисал катары “жейм” деген бир эле сөздүн мааниси жагынан ар башка болгон сүйлөмдөрдө колдонулушун карап көрөлү:

Бала апасына: — “Апа, нан жейм”, — деп эркелеп кайрылды.

Эй эчки, мен сени жейм... (жомоктогу карышкырдын сөзү) Бул эки сүйлөмдөгү колдонулган “жейм” деген сөз кандай максатта, кандай мааниде, кандай тон, үн менен айтылды? “Жейм” деген этиш сөзүнүн лексикалык мааниси бир болгону менен ал контекстте жаңы мазмунга, өзүнчө ыргакка, өзүнчө эмоционалдык “боёкчого” ээ болду.

Окуучулар биринчи сүйлөмдө бала нан жегиси келгенин апасына эркелеп, назик үн менен, бир жагы сурануу иретинде айтып жатса, экинчи сүйлөмдө карышкырдын табиятына мүнөздүү болгон жырткычтык, орой-лук, зордук сыяктуу касиеттер даана байкалып турарын билдиришти. Ушундан улам—сүйлөө маданияты коммуникативдик сапаты жана айтылыш максатынын параметрлерине жараша адамга гана таандык болгон адеп-ыймандын бир белгисин көрсөтөрү анык экендигине ынанабыз.

Мындай мисалдар күндөлүк турмушубузда жана көркөм адабиятта эң эле көп кездешет. Максат мына ошондой көрүнүштөрдү, тактап айтканда, кептин эмоционалдык, эстетикалык-этикалык мазмунун чагылдырган мисалдарды келтирүү менен, кыргыз тили сабагында балдардын тил маданияты боюнча түшүнүктөрүн кеңейтүү болуп саналат.

Кептин тактыгы, так сүйлөө ишмердиги

Кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттарынын бири болгон анын тактыгы сүйлөмдөгү айтылган ойдун турмуш чындыгы менен

байланыштуулугу, илимий маалыматтарынын тактыгы (чындыгы)⁴⁴ менен мүнөздөлөт. Кептин тактыгынын мүнөздөмөсүн анын сырткы түзүлүшүнө карата эмес, ички мазмунуна карата аныктоого болот. Демек, айтылган же жазылган кептин тактыгын илимий, турмуштук жана көркөм чындыктын фактылары тастыктайт десек болчудай.

Мында илимий чындык—кеп менен турмуштук чындыктын айкын байланышынан көрүнөт. Окуу китептердеги эрежелер буга чейин далилденген илимий тактыктын чегинде, мисалдардагы маалыматтар айкын, так туура болуусу зарыл. Кеп маданиятын калыптандырууда окуучуларды кептин тактыгына көнүктүрүү боюнча иштердин системасын түзүү, бул жагдайда ишти окуу китептин өзүнөн баштоо керек экендигине биздин байкоолорубуз ынандырды. 1980-жылдардын аягынан эле ушул маселелер боюнча басма сөз беттеринде “Окуу китеби талапка жооп береби” деген темада талкуу жүрүп, окумуштуулар С.Рысбаев, А.Осмонкулов жана мектепте иштеген мугалимдер Б.Акматов, К.Назаров, А.Токсонбаев, С. Байбосунов, А.Сапарбаевдер учурда кыргыз тили боюнча окуу китептериндеги бир беткейлүүлүк, методикалык аппараттын жардылыгы менен бирге, тексттердин, көнүгүүлөрдүн түзүлүшү талапка жооп бербей тургандыктары жөнүндө айтышкан. Кийинчерээк айтылган сын пикирлер эске алынып, окуу китептери кайрадан өркүндөтүлүп түзүлгөн. Окуу китеби окуучу билим алуучу негизги курал болгондуктан, андагы тексттерде, сүйлөмдөрдө айтылган фактылар турмуш чындыгы менен дал келиши талапка ылайыктуу. М.:

1. Күнгө караганда массивдүүлүгү жана кубаттуулугу боюнча башка планеталар да бар. (“Жеткинчек” газетасынан)

2. Илгери, илгери бир чыпалак бала болуптур. Чыпалак бала чыпалактай эле экен... Адегенде ал тоону, анан карышкырды жутуп алыптыр. (“Жылмайып турган таш”).

Көрүнүп тургандай, биринчи мисалдагы айтылган факты чындыкка жакын экендиги жалпыга маалым, ал бир ирет үстүртөн окуганда, ошондой болуусу ыктымал. Анткени күндөн да чоң массадагы планеталар бар. Бирок ошол ой ушул сүйлөмдө так берилдиби? Сүйлөмдүн маанисине кылдат караган адамга, күндөн да массасы боюнча деген сөздөн кийин чоң деген сөз калтырылып кеткен да, ойдун так берилбегендиги байкалат.

Ал эми экинчи мисалдагы фактыны талдасак, балдар үчүн жазылган аңгемедеги кичинекей бала (каарман) жомоктун сюжетин так билбегендиктен, жаңылыш маалыматты айтып жатканы көрүнүп турат. Ошол себептүү ал бир нече фактыларды унутта калтырган да, жыйынтыгындагы эсине түшкөн айрым сүйлөмдөрдү айта салган. Ошентип алар бири-

⁴⁴ Головин Б.Н. Основы культуры речи.—М., 1988, —124-125-бб.

бирине дал келбей, айтылган фактылар бири-бирине кайчы келип, кептин так эмес айтылгандыгы ачык байкалып турат.

Демек, сүйлөмдө окуучу, биринчиден, жомоктун мазмунун жакшы билбейт, экинчиден, жомокту түшүнүктүү айтып берүү үчүн лексикалык каражаттар жетишсиз, колдонулган сөздөр жомоктун мазмунуна туура келгени менен, орду менен пайдаланылбаган, ошол себептүү орунсуз кайталоого жол берилген деп жыйынтык чыгарууга болот.

Ал эми экинчи сүйлөмдөгүдөй орунсуз кайталоого жол бербөө үчүн, окуучунун кыргыз тилинин синонимдик катарын өздөштүрүүсү да өзгөчө мааниге ээ экендигин белгилөөгө болот. Адатта, кептин сапаты жөнүндө айтканда, баарыдан мурда текстте тилдик каражаттар туура колдонулду, лексикалык норма туура сакталдыбы, б.а. колдонулган сөздөр тексттин мазмунуна туура келгендигине көңүл бурулууга тийиш.⁴⁵

Б.Н.Головин кептин тактыгын камсыз кылуучу төмөндөгүдөй жагдайларды белгилеп өтөт:

- Тилдин синонимдик катарын өздөштүрүү;
- Кептеги ойдун так эместигине көңүл буруу;
- Көп маанилүү сөздөрдү орундуу колдонуу;
- Омонимдердин колдонулушуна көңүл буруу;
- Паронимдерди, уңгулаш сөздөрдү туура колдонуу;

Аз колдонулган (чет тилинен кирген, профессионалдык, эскирген) сөздөрдүн маанисин так билүү.⁴⁶

Окумуштуу бул жерде окуучу лексиканы жакшы өздөштүрсө эле кептин тактыгына жетишүүгө болот деген ойду айткан. Бирок жогорку белгилер гана эмес, окуучунун түшүнүгү, тили, кабыл алуусу сыяктуу субъективдүү жагдайлар да кептин тактыгына өбөлгө түзө алат деп кошумчалоого болот.

Кептин тактыгын камсыз кылууда мугалим окуучунун кеп ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү менен, баарлашуунун максатын да эстен чыгарбоого тийиш. Башкача айтканда, окуучу берилген тексттин темасын гана кабыл алуу менен чектелбестен, анын мазмунунда жаткан негизги өзөктүк ойду түшүнүү менен, ал боюнча өзүнүн айта турганын так билүүгө тийиш. Ошол себептүү кептин тактыгын калыптандыруу ишинде айрым бир сүйлөм же сөз айкалышы менен эмес, байланыштуу текст менен иштөө максатка ылайыктуу⁴⁷.

Биз жогоруда белгилегендей, тактык кептин ой жүгүртүү, турмуш чындыгы менен болгон катышынан улам келип чыгып, кепти түзүүчү

⁴⁵ Методика развития речи на уроках русского языка. /Под ред. Т.А. Ладыженской.— М., 1991.— 25-б.

⁴⁶ Головин Б.Н. Основы культуры речи. —М., 1988. — 134-143-бб.

⁴⁷ Методика развития речи на уроках русского языка. /Под ред. Т.А. Ладыженско й— М., 1991. — 25-б.

сөздөр айтылып жаткан түшүнүктүн мазмуну менен, ошондой эле кептин мааниси менен предметтин мааниси дал келсе гана бул процесс ишке ашууга мүмкүндүк түзүлөт. Адам эмнени сезсе, эмнени түшүнсө, ошону гана айтып бере алат. Ал эми түшүнүк толук болбой калган учурда айтууга сөз таппай калуусу да ыктымал. В.Г.Белинский айткандай, ой-пикир адамды бийлеген учурда окуяны так баяндай албай, карбаластап калат, ал эми адам ой-пикирди бийлеген учурда ал абдан так, туура баяндоого жетишет. Мисал келтирели: 1.Эпос жөнүндө он үч тилге которулду (“КТ” газетасы 3.06.1998)

2.Эгиндин ар гектарынан 21 центнерден түшүм алдык. (КТР Обо 03.1998) Бул сүйлөмдөрдү VIII класстын окуучулары менен талдаганыбызда, төмөндөгүдөй пикирге токтолдук: биринчи сүйлөмдөн көрүнүп тургандай, эпос жөнүндөгү материалдар дүйнөнүн он үч тилине которулдубу же эпостун өзү дүйнөнүн он үч тилине которулдубу деген бүдөмүк суроо коюлуу менен, так түшүнүк берилбеген. Окуган адамга дүйнөнүн он үч тилине эмне которулганы түшүнүксүз бойдон калды. Демек, автордун айтайын деген ою сүйлөмдө так, жеткиликтүү ачылбаган. Ошондой болгон соң **“Эпос дүйнөнүн 13 тилине которулду”** же **“Эпос жөнүндөгү материалдар дүйнөнүн 13 тилине которулду”** деген сүйлөмдүн конструкциялары пайдаланылса түшүнүктүү болмок.

Кийинки сүйлөмдө түшүм эгинден алынабы же аянтынан алынабы? Же болбосо гектар менен айдоо аянт эсептелинеби же эгин эсептелинеби? Автор мына ушул жагдайды так бере албаганын окуучулар туура баяндашты. Сүйлөмгө үстүртөн көз жүгүртүп караганда, бир гектар жер аянтынан 21 центнерден түшүм алынгандыгы түшүнүктүүдөй эле сезилет. Бирок ошол сүйлөмдүн түзүлүшүн талдай келсек, сөз каражаты түшүнүктү билдирүүдө туура эмес тандалгандыгына күбө болдук.

Мындай учурда сүйлөөчүнүн колдонгон сөз каражаттары сөз кылып жаткан объектини так чагылдыруу деңгээлин сөзсүз эске алуусу кажет. Антпесе, кепте колдонулган лексикалык каражат чындыкка дал келбей, кайчы түшүнүк жаралып калышы ыктымал. Ошол себептүү сүйлөм **“Айдоо аянтынын ар гектарынан 21 центнерден түшүм алдык”** деп жазылышы керек эле.

Ушул сыяктуу жагдайга карай сүйлөм түрдүү мааниде болуп калган учурлар басылмаларда көп эле кездешет. Андай сүйлөмдөрдүн мааниси контекстте гана белгилүү болушу мүмкүн.

М.: Күзүндө спорттун улуттук түрлөрү жана элдик оюндар боюнча мелдеш өткөрүлдү. (“КТ” газетасы)

Окуучуларга төмөндөгүдөй проблемалуу суроолор коюлду:

1. Бул мисалдагы элдик оюндар дегени түшүнүктүү, ал эми спорттун улуттук түрлөрү деген сөз айкалышы эмнени билгизип турат?
2. Кеп, айтылып тургандай, спорттун улуттук түрлөрү жөнүндөбү же улуттук спорттун түрлөрү жөнүндөбү?

Окуучулардын туура жоопторунда бизде “улуттук кийим”, “улуттук тамак-аш”, “улуттук идея” ж.б. деген сөз айкалыштары бар, бирок “тамак-аштын улуттук түрлөрү”, “кийимдин улуттук түрлөрү” ... ж.б. айкалыштар кебибизде анчалык эле жыш айтыла бербей тургандыгы белгиленди. Ошондуктан бул жерде автор тарабынан сөз айкаштары туура эмес курулуп, сөздөрдүн орун тартиби башкача маанини жаратып, сүйлөмдө бирдиктүү бир ойду эмес, кош маанини билдирген абал пайда болгон, т.а. мелдеште спорттун (улуттук) түрлөрү боюнча болгону, же мелдеш улуттук спорттун түрлөрү боюнча болгону белгисиз. Мындай учурда да, автор түшүнүктү так берүүдө сөз каражаттарын туура колдонуусу, сөз айкаштарын туура түзө билүүсү максатка ылайыктуу.

Балдар адабиятында да мындай фактылар жок эмес. Алдагы балдардын түшүнүгү, ою, фантазиясы, кеби так болуусу үчүн кам көрүү, балдар өз оюн жөн эле ой-келди айта салбоосу үчүн эскертүү иретинде, түзүлгөн айрым балдардын көркөм образдары берилген. Бул боюнча V класстын окуучуларынын арасында төмөндөгүдөй талдоо жүргүздүк:

“Жылмайып турган таш” китебиндеги **“Чоң атамын зоопаркы”** деген аңгемеден мындай бир үзүндүнү алалы:

— Айылда эмне жакты?— деди атасынын досу.

— Чоң атамын зоопаркы...

— Зоопарк? — тиги киши анын сөзүнө түшүнө алган жок.

— Ооба,— деди Мирлан, сөзүн улап, - айылда чоң атамын зоопаркы бар экен. Анда эшек..., ат..., кой..., эчки..., уй... (С.Рысбаев)

Мындагы Мирландын кеби турмуштук көрүнүштү так баа берип түшүнө албагандан, аны менен күндө аралашып жүрбөгөндүктөн, анын табиятын так билбегендиктен, шаардагы көргөнүнөн улам калыптанган түшүнүктү тиги айылдагы көрүнүшкө салыштырып, айылдагы күндөлүк мал-жандуу турмушту “зоопарк” деп туура эмес ой жүгүрткөндөн улам ушундайча эпизод жаралып отурат.

Анткени баланын кеби түшүнүгүнүн деңгээлине жараша, ой жүгүртүүсү кандай болсо, кеби да ошондой деңгээлде болору белгилүү эмеспи.

Ушундай мүнөздөгү дагы бир мисал келтирели: Хан **“Айдап барган адамдын башы алынсын”**— деп буйрук берди. (Жомок) V класстын окуучуларына жомокту окуп берип, аларга айдап барган жасоолдун башы алынабы же жасоол айдап барган кишинин, күнөөкөрдүн, башы алынабы?— деген суроо менен кайрылдык.

Жомокто баш кесер аны териштирип отурбай, күнөөкөрдү айдап барган жасоолдун башын айбалта менен алып салат. Демек, бул жерде хандын буйругунун так эместиги, сүйлөмдө тиешелүү тилдик каражаттардын толук жана орду менен колдонулбагандыгы окуянын жагымсыз аякталышына себепчи болгондугун класстагы окуучулардын 65% ти баамдап туура жооп беришкен.

Сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү мындай так эместиктен, башкача айтканда, автордун өзүнүн билгени менен угуучуга жеткирүү жөндөмдүүлүгүнүн ортосундагы дал келбестик окуучуларга кыргыз тилин окутууда да таасир тийгизүүсү ыктымал. Биз төмөндө ошондой так эмес сүйлөмдөрдөн түзүлгөн таблицага көңүл бөлөлү:

таблица № 1

Кеп так эмес, ката берилген сүйлөмдөр	Кеп так берилген сүйлөмдөр	Эмне үчүн ката кетирилген?
Зарылдын үйүндө төрт баш киши жашайт.	Зарылдын үй-бүлөсү төрт кишиден турат.	1)Баш деп малдын башын эсептейт; 2)Үйүндө эмес үй-бүлөсү.
Ачуу алманы жеп, тиштер камалды.	Кычкыл алманы жеп, тиштерибиш жашыды.	1)Алма ачуу эмес кычкыл болот; 2)Камалды эмес жашыды.
V класстын ар бир окуучусуна узун өмүр, адамзатты кор кылбаган акыл тилеп сыртка чыктым. (Жетк)	V класстын ар бир окуучусуна узун өмүр, кор болбогудай акыл-эс тилеп сыртка чыктым.	Адамзатты кор кылар акыл болбойт, ойду так бербей калган.
4.Дыйкандар дан өсүмдүктөрүнүн зыянкечтери менен күрөшүп жатышат.	Дыйкандар дан өсүмдүктөрүнүн зыянкечтерине каршы күрөшүп жатышат .	Дыйкандар зыянкечтер менен эмес, аларга каршы күрөшөт.
Бир айлык оор жумушту 10-13 күндө тазалап, жолду ачышты. (КТ)	Бир айлык оор жумушту 10-13 күндө аткарып, жолду ачышты.	1. Жумушту аткарып, жолду тазалашы ыкты мал.

Таблицадан көрүнүп тургандай, биринчи графада стилдик жактан так эмес түзүлгөн сүйлөмдөр, ал эми экинчисинде андай мүчүлүштүктөн арылтып түзөтүлгөн сүйлөмдөр, ал эми үчүнчү графада кетирилген мүчүлүштүктөрдүн себептери көрсөтүлүп берилди.

Мугалим сабакта жүргүзүлгөн жазуу иштерине талдоо берүүдө ушундай үлгүдөгү таблицаны окуучулардын стилдик каталарын түзөтүү, кептин тактыгын, тууралыгын калыптандыруу иштерин жүргүзүүдө кыргыз тилин окутууда ыңгайлуу жол катары пайдалануусу мүмкүн. Мугалимдин жетекчилиги менен окуучулардын өзүлөрү да ушул сыяктуу фактыларды тапса, аларды стилдик мүчүлүштүктөрдөн арылтуу, анын себептерин изилдөө, аныктоо жумуштары ырааттуу жүргүзүлсө, кыргыз тили сабагынын практикалык баалуулугу дагы да кыйла күчөмөк.

Анын үстүнө, даяр материалдарды окуп, өздөштүрүп, эми “мугалим эмне тапшырма берет экен” деп күтүп отурбай, даяр нерсеге көнүкпөй, окуучунун да изденүүчүлүк, чыгармачылык башталмаларын өнүктүрүү маселеси көңүлгө алынар иш.

Жалаң гана грамматикалык мүнөздөгү тапшырмалардын система-сын аткартуу менен чектелип, баланын өз алдынча ой жүгүртүүсүнө шарт түзүлбөгөн учурда кыргыз тилиндеги оозеки, жазуу түрүндөгү кеп маданиятын калыптандыруу иши солгундап, өспөй калуусу мүмкүн экендигин практика көрсөттү. Ал эми эркин ой жүгүртүү кептин тактыгын жана логикалуулугун камсыз кыла тургандыгы белгилүү эмеспи.

Ошол себептүү сабакта курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык байланыштуу тексттер, көркөм адабий китептерден, балдар басылмаларынан, окуу китептеринен алынган мисалдар пайдаланылса, балдар үчүн түшүнүктүү да, ыңгайлуу да, жеткиликтүү да болмокчу.

Мугалимдин V класста баяндама жаздырууда берилген текстти окуучулардын ар бири өз түшүнүгүнө жана жөндөмдүүлүгүнө карата өзгөртүп түзүүсүнө жол берүү ыкмысын пайдалануу алардын эркин ой жүгүртүүсүн камсыз кыларын тажрыйбадан байкадык. Мунун өзү окуучуларда кыргыз кебинин калыптанышына өбөлгө түзөт деген ойго келдик. Бирок бардык иш аны ылайыгы менен туура колдоно билүүдө жатат. Биз **“Бала жана маралдар”** деген темада жазылган бир окуучунун баяндамасынан (изложениесинен) үзүндүнү талдап көрөлү.

“Бала суунун жээгинен маралдарды көрдү. Маралдар суу ичишип жатышкан экен. Бирөөнүн мүйүзү абдан чоң экен. Маралдардын бири баланы карап калды. Бала алардын сулуулугуна суктанды. Алардын ортосунда шаркырап тунук суу агып жаткан. Бала алардын жанына барып, жсонунан сылагысы келди. Бала ишенбей, көзүн жумуп, кайра ачты. Баягы маралдар дарактардын арасында дагы эле турган экен”.

Окуучу тексттин мазмунун түшүнгөн. Тексттеги окуя маанисине карай ирети менен баяндалган. Андан башка бул жерде (айрым грамматикалык каталар, кайталоо эскертилип, ондолду) окуучунун кептин курулушу боюнча кетирген каталары да жок эмес. Негизинен, текстте орчундуу ката болбогону менен, жакшы жазылган деп айтууга болбойт. Себеби окуучу тексттин структурасын ойдун логикасын кайталоо менен гана чектелип, баланын ошол кездеги абалын, жаратылыш кооздугун толук сүрөттөп бере албаган.

Демек, окуучу тексттин мазмунун түшүнгөнү менен өз алдынча эркин ой жүгүртүп, баланын маралдарды көргөндөгү кубанычын, таң калуусун, аларды чочутуп албайын деген этият мамилесин, күн батып бара жаткандагы жаратылыш кооздугун жеткиликтүү көркөмдөп жазып берүүгө кеби, кыял чабыттары жеткен эмес.

Биз санап өткөн мындай мүчүлүштүктөр мугалим тексттин мазмунун түшүндүрүүдө окуучунун сезимине таасир эте албагандыгынан, окуучунун баяндоосу үстүртөн жазылгандыгын белгилөөгө болот.

Окуучулардын кебинин тактыгын, тууралыгын калыптандырууда иштин кандай түрү болсо да (оозеки же жазуу) алардын сезимине таасир берүүчү таяныч сөздөр аркылуу тексттин мазмунун түшүндүрүү максатка ылайыктуу эле.

Сөзүбүздүн башында белгилегендей, окуучулардын жазуу-оозеки кебинде айтылган фактынын жана ойдун турмуштук чындык менен дал келиши ар дайым эле жогорку деңгээлде боло бербейт. Мындай абал менен күн сайын кездешүүгө туура келет. Окуучулар айрым фактыларды жазуу иштеринде туура эмес пайдаланып бир ката кетиришсе, ал тууралуу туура эмес баяндап берүүдө экинчи ирет ката кетиришет. Мунун өзү ал фактылардын чын табиятын так түшүнбөгөндөн жана билбегенден улам болору белгилүү. Мисал үчүн берилген сүйлөмдөрдү талдоодо VI класстын окуучулары төмөндөгүдөй пикирде болушту:

1) **Чаар тоок балапандары менен үйдүн артында жем жеп жатышты.**

2) **Мен тогуз бир тууганмын. Тогуз баланын акыркысымын.**

Биринчи сүйлөмдө бала “чаар тооктун балапандары” деп, “тооктун жөжөсүн” жаңылыш айтып жатканын байкабай калды. Анткени жөжө деп, тооктун баласын, балапан деп чымчыктын баласын айтат эмеспизби.

Экинчи сүйлөмдөгү “тогуз баланын акыркысымын” эмес, “кенжесими” деп айтуу ылайыктуу болорунан ката жиберилди. Ошол үчүн да “тогуз уулдун кенжеси Элемандын эркеси” деп эпосто да айтылат. “Акыркысы” деген сөз эң соңу, мындан кийин жок дегенди билгизет. Андыктан кыргыз эли ырымдап соңу, акыркысы деп айтпай, кенжеси, кичүүсү деп айтышкан. Бул сүйлөмдө да баланын ошол кыргыз элине таандык болгон сүйлөө эрежесин, адеп-салтын туура баамдабай жаткандыгын белгилеп айтуу керек.

Биз жогорудагы мисалдар аркылуу мугалим окуучуга сунуш кылуучу кептин тактыгы жана аны калыптандыруу маселеси жөнүндө айтып өтүк. Алдыда мугалим кептин тактыгын калыптандыруу ишин кандайча жүргүзсө болог деген маселе турат.

Ошондуктан окуучулардын оозеки, жазуу кебинин тактыгын калыптандыруу боюнча жүргүзүлүүчү методикалык иштин болжолдуу системасы төмөндөгүдөй болууга тийиш:

- 1) далилдүү мисалдар менен тааныштыруу;
- 2) ал далил (факт) мисалдарды өркүндөтүп кайра түзүү;
- 3) өз алдынча иштөөгө машыктыруу.

Факты-мисалдарды окуучунун өз алдынча өркүндөтүүсү боюнча жүргүзүлгөн иш-аракеттерге көңүл буралы:

Ала уйдун торпогу апасынын артынан кууп жөнөдү.	Ала уйдун музоосу энесинин артынан кууп жөнөдү.
Сыртта жаан шорголоп жаап жаткан экен.	Сыртта жамгыр нөшөрлөп жаап жаткан экен.
Эгиз козулардын бирөөсү адашып калыптыр, тигинде маарап турат.	Эгиз козулардын түгөйү адашып калганбы, тигинде маарап турат.
Апа, сүт ашты , деп кичинекей Айгүл кухнядан кыйкырды.	Апа, сүт байыды деп кичинекей Айгүл ашканадан кыйкырды.
Жүзүм ачуу экен, жей албай койдук, көрсө бышпаптыр .	Жүзүм кычкыл экен, жей албай койдук, көрсө тоң турбайбы.

Окуучулардын иштеринен келтирилген бул мисалдарды талдап көрөлү. Мында алардын таза кыргызча түшүнүктөр менен тааныш эмес экендиктерин байкоо болот. Иштин жыйынтыгында сыноого катышкан окуучулардын 25% бир жашка чейинки уй баласын адабий тилде **торпок** эмес **музоо** деп айтыларын, жамгырдын **шорголоп** эмес, **нөшөрлөп** жаашын, эгиздин **бирөөсү** эмес, эгиздин **түгөйү** деп, сүт **ашты** эмес, сүт **байыды** деп, **кухня** эмес, **ашкана** деп, жүзүм **ачуу** эмес **кычкыл** деп, ал эми быша элек жүзүмдү **чийки** дебей, **тоң** деп айтыла турганынан жаңылыштык кетиришти. Демек, мындай каталар кайталанбас үчүн, окуучуларга ар бир затты өзүнүн аты менен атоо, маанисин түшүнүп айтуу керек экендигин, ага машыктыруучу көнүгүүлөрдү иштетип, атайын сөздүк жумуштарын жүргүзүүнүн зарылдыгы келип чыгат.

Жогорудагы сөздөргө дагы бир жолу кайрылып, алардын маанилерин чечмелеп, сөздүк менен иш жүргүзүүгө багыт берип көрөлү:

Музоо — уйдун бир жашка чейинки баласы, бир жаштан баштап торпок деп аталат.

Нөшөр — жамгыр асмандан тегиз нөшөрлөп жаайт, ал эми суу бир жерден шорголоп агат.

Түгөй — малдын эгизинин түгөйү, бут кийимдин түгөйү деп аталат.

Байыды — сүт бышып, ашып ташыган абалы, аны кыргыздар ырымдап, көбөйдү деген мааниде ушинтип аташкан. Байыды—деп саанды, кой же эчкинин сүт берер учуру аяктаганын да, козу-улактарды көгөнгө байлап бүткөнүн ырым-жырым жөрөлгөлөрүнө жараша айтышкан.

Токол — мүйүзү жок кара мал, же жандыктардын аталышы. Ал мүйүзсүз деген мааниде колдонулат. Учу жок таяк, шиштерди да токол, учу жок деп аташат.

Тоң — быша элек жемиш, катуу дегенди билдирет.

Бул сыяктуу маалыматтарды окуучуларга берүү бир жагынан, окутуунун этнопедагогикалык маанайын көрсөтүп турса, экинчи жагынан, окуучуларга кыргыз элинин нагыз турмуштук түшүнүктөрүнөн келип чыккан аталыштар жөнүндө да маалымат берилет.

Сүйлөмдөр стилистикалык жактан талданып, андагы кетирилген кемчилдиктер аныкталат да, кептин тактыгы жана андагы колдонулган тилдик каражаттардын колдонулушуна көңүл бөлүнөт.

Жогоруда келтирилген мисалдар аркылуу түшүнүктү атоодо өз атын так таап айтуу кептин тактыгын жаратуунун өбөлгөсү экенин белгилеп өттүк. Ал **түшүнүк+сөз деген формула** менен эле чектелип калбайт, тактап айтканда, ар нерсенин табиятына туура баа берүү менен, анын аталышын тактап алуу, аны түшүнүү улуттук тилдин лексикалык корун өз орду менен туура колдонуу дегенди билдирет.

Кептин тактыгынын бузулушунун айрым себептерине мисал келтирели:

1) Орус тилинен калькаланып которулган көптөгөн сөздөр өзүнүн элестүүлүгүн сактаса да, кыргызча эквивалентин таппаган учурлар көп.

М.: крупнорогатый скот — ири мүйүздүү мал (кара мал, бодо мал) гусеничный трактор — каз таман трактор

2) Өзүнүн семантикалык мааниси заттын табиятына туура келбесе да, жасалма мааниге өтүп айтылган сөздөр кепке сиңип кетпеген учурлар бар. Мындай сөздөр белгилүү убакытка чейин колдонулуп, сөздүк кордон (фонддон) орун таппай, өзүнөн-өзү сүрүлүп калат.

М.:

кара алтын — көмүр,
сары алтын — тамеки,
жашыл масса — силос,
ак алтын — пахта

3) Кыргызча заттын түшүнүгү буга чейин болбосо да, семантикалык жагын чагылдырып, жасалма жол менен пайда болгон айрым сөздөр келегей тартып, бат эле сөздүк составдан түшүп калат.

М.: үн алгы — радио,
сын алгы — телевизор,
учак — самолет.

Демек, биз окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө, кептин сапатынын бири болгон анын тактыгын теориялык жактан да, практикалык жактан да иликтөөгө аракет жасап, анда тактыкты пайда кылуучу психологиялык жана педагогикалык шарттарды белгилеп өттүк. Ошондой эле кептин тактыгын бузуучу айрым жагдайларга токтолуу менен, андан кантип арылуунун жолдорун окуучулар менен биргеликте табууга аракет жасадык.

Кептин тазалыгы, эне тилде таза сүйлөө ишмердиги

Адам кайсы тилде сүйлөбөсүн, өз оюн билдирүүдө сөз каражаттарын орду менен колдонуп, ал тилде таза сүйлөөсү да кеп маданиятынын негизги белгиси болуп саналат. Тактап айтканда, кептин тазалыгы — “тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири. Сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз таза болбой туруп, тилибиздин жалпы маданияты жөнүндө кеп кылууга да мүмкүн эместигин”⁴⁸ белгилейт.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр, атап айтканда, Н.Головин, Т.А. Дегтерева ж.б. кептин тазалыгы кеп маданиятынын негизги баскычтарынын бири экендигин жана ал тилдин нормасы менен тыгыз байланыштуу боло тургандыгын белгилейт. Ал тургай, Н.Головин “Кептин тазалыгынын негизги белгиси катары тилдик норма менен сүйлөө, а тилдик нормага ылайык сүйлөбөгөн учурда кеп маданияты жаатында сөз кылууга мүмкүн эмес”⁴⁹, — дейт.

Чындыгында, кептин тазалыгы кеп маданиятына сөзсүз таасир эте тургандыгы да, анын негизги компоненти болору да түшүнүктүү. Ошентсе да кеп маданияты бир гана критерий аркылуу бааланганы менен, анын ар бир баскычы өзүнчө орунга, баалуулукка ээ боло алат. Ошонун ичинде кеп тазалыгы да кеп маданиятынын негизги белгилеринин ичинде өзгөчө орунда турат жана ошого жараша баа берилүүгө тийиш.

С.Мусаевдин аталган эмгегинде да, А.Акматова менен БАБдухамидованын эмгектеринде да, Б.Н.Головиндин окуу китебинде да, кеп тазалыгына кыйла аныктама берүүгө аракет жасалган. Ар кайсы тилдин каражаттарын аралаштырбай, нукура бир тилде таза сүйлөөнү, бурма-лабай сүйлөө ж.б. сыяктуу белгилери аркылуу адамдын кеп маданияты кандай деңгээлде болору туурасында орчундуу пикирлер айтылган.

Тилдин тазалыгы деп “жалпы элге түшүнүктүү болгон адабий тилди нравалуулуктун чегинде түзүлгөн тилди”⁵⁰ айтууга болот. Ошентсе да, илимий негизде алганда, кандай кепти таза кеп деп баалайбыз? Анын илимий негиздери, критерийлери кайсылар болмокчу?

Колдо болгон фактыларга, т.а. байкоо-сыноо учурунда окуучулардын жазуу, оозеки кебин талдоо, окуу китеп, газета-журналдардын тилин изилдөө учурунда топтолгон тажрыйбабызга таянсак, анда биздин кебибиздин тазалыгынын критерийлери төмөндөгүдөй багыттарда аныктуу мүмкүн:

- эне тилибиздин фонду, кору өз орду менен колдонулушу;

⁴⁸ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. —Б.,1993.—35-36-б

⁴⁹ Головин Б.Н. Основы культуры речи. —М.,1988.—92-б.

⁵⁰ Ошол эле жерде...—164-б.

• чет тилден кирген сөздөрдү колдонбой, же ыктуу колдонуп сүйлөө;

• калька сөздөрүн четтетүү, эне тилдин фондунан сөз таап, колдонуу;

• диалектилик, говордук сөздөрдү ыксыз колдонбоо;

• жаргон сөздөрүн колдонбой сүйлөө;

• өз эне тилибизден терминдерди түзүү... ж.б.

Эми бул критерийлердин ар бирине токтолуп, мүнөздөмө берип өтөлү.

Б.Н.Головин да, С.Мусаев да эмгектеринде элдердин саясий-социалдык, маданий-материалдык, коомдук-экономикалык карым-катышы тилдердин да бири-бирине өтүшүнө, аралашуусуна таасир этип, ал өткөн лексикалык каражаттар төл сөз, чет сөз экендиги билинбей сиңип кетүүсү демейдеги көрүнүш экендигин айтышат жана мындай шартта эч ким жалаң гана өз эне тилинин нукура тилдик фонду менен таза сүйлөшү мүмкүн эместигин да белгилешет. Биз кебибизде колдонуп жүргөн сөздөрдүн бир тобу башка тилдерден киргендигин Х.Карасаевдин сөздүгү⁵¹ далилдеп турат. Ушул эле ойду окумуштуу С.Закиров да ырастап, таза эл жок, демек таза тил да жок экендигин белгилейт. Азыркы илим, техника өнүгүп жаткан заманда бир тилдин сөздүк фондунун негизинде сүйлөшүүгө, же илимий-методикалык планда, публицистикалык темада макала, же эмгек жазылууга мүмкүн эмес экендигин турмуш өзү көрсөтгү.

Анткени эл жакындаса, тил да жакындайт, эл аралашса, тил да аралашат. Бири-бирине өткөн тил каражаттары ал эки эл үчүн менчик сөзгө айланат. Ал сөздөр тилдеги лексикалык катмарды түзүү менен, лексикалык составды байытууга чоң көмөк берет.

Эне тилдеги сөздүк фонд ал элдин социалдык шартына, турмуш-тиричилигине, маданий салттарына ылайык түзүлгөн уңгу сөздөрдөн гана турары анык болсо, анда ал тилде ошол чөйрөдө гана “нукура” түп тилде сүйлөшүүгө болот эле. А андан тышкары багытта, тематикада сүйлөшүү жүргүзүлө турган болсо, анда башка тилден кирген сөз каражаттары эркис аралашып колдонулуусу табигый көрүнүш. Бул маселе боюнча VII класстын окуучуларында жүргүзүлгөн тажрыйба учурунда мындай чагылдырылды:

М.: 1. Жаркыраган сулуу Ай мээримин жерге берет.

Дене тарбиялык көнүгүүлөр ден соолукту чындайт.

Физкультура ден соолукту чындайт.

Биринчи топтогу сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги гана сөздөрдөн куралып, ал бардык адамдар үчүн түшүнүктүү экендиги менен айырмаланса, экинчи топтогу сүйлөмдөрдө башка тилден кирген сөздөр (пла-

⁵¹ Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. —Ф., 1986.

нета, физкультура) кошулуп, аны адамдардын бардык катмары эле үчүн бирдей түшүнүктүү деп айтууга кыйын. Бул жерде эне тилибиздин лексикалык кору ички мүмкүнчүлүктөр аркылуу байыгандыгын эске алганда деле, бүгүнкү жалпы турмушубуздагы жаңыланууну жалаң эне тилдин лексикалык кору менен туюнтууга мүмкүн эмес. Ошондуктан тилибизди сырткы мүмкүнчүлүктөр да т.а. сырттан кирген лексикалык каражаттар байытып, ага өзгөчө көрк, маани берип тургансыйт.

Ошентсе да, ар бир улуттун агуулу түрдүү кырдаалда тигил же бул тилде жалпы элге тиешелүү нормада, түшүнүктүү, өтө эле ойкуштанпай сүйлөсө кеп тазалыгына өбөлгө түзөрү шексиз. Бекеринен, жазуучу Л.Толстой: “Эне тили деген эне тил, а ойкуштантып сүйлөгүң келип турса, айла жок”, — деп айтпаган чыгар.

Демек, мүмкүнчүлүктүн болушунча кыргыз тилиндеги сөздүк каражаттарды колдонуп таза сүйлөөгө машыктыруу келечекте кептин тазалыгынын калыптанышынын негизи болмокчу.

Чындыгында, баланын сүйлөп жаткан тилиндеги таза сөздүк фонду канчалык мол болсо, сөз байлыгы да мол болот да, ал өз кезегинде рухий байлыкты өнүктүрүүнүн негизги булагы болуп саналат.

Изилдөө учурунда VI класстын окуучуларынын жазуу, оозеки иштерин текшере келгенибизде тилдин тазалыгына үйрөтүү жумуштарын ырааттуу жүргүзүү зарылдыгы байкалат. Ал мындай мисалдардан улам келип чыкты. Мисалы, окуучунун «**Бизде жаңы жыл**» деген темада жазылган дил баянын алып көрөлү.

“Мектепте жаңы жылдык ёлка өткөрүлдү. Окуучулар кооз жасалгаланган ёлканы тегеренип ырдап, бийлеп жатышты. Бир маалда Аяз ата жана Аяз кыздан телеграмма келди. Балдардын баары кубанып, алардан подарка күтүп жатышты. Мына, көптөн күткөн Аяз ата да эшиктен кирип келди. Окуучулардын баары кол чаап, аларды тосуп алышты. Аяз ата жакшы ырдаган, жакшы бийлеген окуучуларга подарка берди. Мага берген баштыкчанын ичинде конфет, шоколад, печенье, жаңгак, алма, лимон, апельсин бар экен. Бул күн биз үчүн өтө кубанычтуу болду”,—деп жазат.

Дил баянда окуучу өз оюн иретин менен берүүгө жетишкен. Биз күбө болгондой, бул иште да жогоруда айтылган тилдин тазалыгына байланыштуу так эместиктер жок эмес. Атап айтсак, окуучу күн сайын угуп, колдонуп жүргөн, көнүмүш болгон айрым сөздөрдүн орус жана чет тилдердеги аталыштарын колдонгон.

М.: ёлка — балаты
подарка — белек
телеграмма — телеграмма
конфет — конфет
шоколад — шоколад
печенье — печенье

лимон — лимон

апельсин—апельсин ж.б. Бул жерде **ёлка, подарка** сөздөр активдүү колдонууда болгондуктан, кыргыз тилиндеги эквиваленти көп колдонулбайт. Ал эми **телеграмма, конфет, шоколад, печенье, лимон, апельсин** деген чет тил сөздөрү орус, кыргыз тилдеринде баштапкы формасында бирдей эле айтылат. Бул сыяктуу сөздөр окуучулардын кебинде жетишерлик эле көп экендиги тажрыйба учурунда байкалды. Ошондуктан мындай иштерди ырааттуу жүргүзүү зарылдыгы келип чыкты.

Демек, тил тазалыгы жеке бир адамдын чыгармачылыгы эмес, коомдук кубулуш экендиги ушундай мисалдар менен далилденет. Ошол эле учурда жеке адамдардын да кошкон салымы зор, анткени кеп маданиятына болгон ар бир адамдын астейдил мамилеси, салттуулукту сактоо, секирик же кокустуктан келип чыгып отурган жаңылыкты акыл-эстүү мамиле жасоо менен кабыл алуу сыяктуу оң көрүнүштөр жалпы элдик тилдин тазалыгынын сакталышына чоң салым кошору шексиз. Ушунун өзү да жогоруда сөз болгон — эл тилдин сакчысы, мурасчысы деген сөздүн ырас экенин айгинелейт.

Кептин тактыгынын дагы бир белгиси (критерийи) чет тилден кирген сөздөрдү ыксыз колдонбой сүйлөө экендиги талашсыз. Азыркы мезгилде ал биздин лексикабызга күчтүү агым менен келе жаткан тилдик каражаттар болуу менен, ошол эле учурда кептин тазалыгы проблемасынын чордонун ээлеп турат. М.:

1. Китепти окуганда интонацияны туура коюу керек.
2. Олимпиадалык оюндар — дүйнөдөгү номур биринчи мелдеш.
3. Тиги сары кыз Алина деген 6-класстын отличница окуучусу.
4. Оюнга аппетитиң ачылып калган экен ээ!

Биринчи сүйлөмдө колдонулган **интонация** деген чет тил сөзү биздин практикабызда ушул калыбында активдүү колдонулууга кирип калган. Бирок кыргыз тилинде анын **кыраат** деген эквиваленти анча колдонулбай жүрөт. Ушундай сөздөр лексикабызда активдүү колдонулса, бара-бара көндүмгө айланып, окуучулардын тилинин тазалыгына да таасирин тийгизмек.

Айрым сөздөр лексиконубузга терең кирип, төл сөздөрүбүздөн түк айырмасы жоктой сезилип, кыргызча эквиваленти турса да ал колдонулбастан, орусча варианты жыш колдонулган сөздөр да окуучулардын кебинде өтө көп. М.:

мороженное — балмуздак, вилка — айры,
штраф — айып, холодильник — муздаткыч,
карандаш—калем, тетрадь—дептер
доска—такта, налог—салык, ж.б.

Мындай сөздөр окуучулардын күндөлүк оозеки, жазуу, кебинде эчак өз ордун таап, лексикалык мааниси кеңейип, функциясы бекемделип калган. Эми аны балдардын кебинен күч менен “кубалап чыгуу” керек деп түшүнүү туура эмес, антсе да, кыргыз тилиндеги атоолордон турган лексикалык каражаттар бар болгон соң, ошолорду активдүү колдонууга, т.а., функциясын активдештирүүгө көнүктүрүү зарыл. Себеби мындай сөздөрдүн орусчасын аралаштырып колдонуп сүйлөө кептин тазалыгынын бузулушунун бирден-бир себеби болушу да ыктымал.

Ал эми бир катар терминдердин кыргызча эквиваленти жок жана болушу мүмкүн эмес. Анткени ал терминди алмаштыра турган сөз да, түшүнүктүн өзү да жок. Мындай шарт сырттан кирген терминдерди өз калыбында колдонуу зарылдыгын талап кылат. Бул көрүнүш атайын мамлекеттик термин комиссиясынын сунуш кылган варианттарын туура пайдаланууга байланыштуу болгондуктан, комиссия сунуш кылган варианттар ар качан чен-өлчөм катары кабылданылууга, эреже катары колдонулууга тийиш.

Антсе да, кебибизде орусча-кыргызча варианттары бирдей колдонулуп жүргөн сөздөрдүн жалаң орусча варианты колдонулуп жүргөндөрү да өтө көп. М.:

свеча — шам

обогреватель — жылыткыч

шланг — түтүк

структура — түзүлүш

состав — курам, тутум

речь — кеп

учебник — окуулук, окуу китеби

печать — моор

заседание — чогулуш, отуруш

анализдөө — талдоо

совет — кеңеш

с отличием — артыкчылык менен

очки — көз айнек

приз — байге

финиш — мара ...ж.б.

Чындыгында, бул сөздөр күндөлүк кебибизде жарыш колдонулуу менен, ал орусчабы, башка тилден киргенби — эч эрөөн алынбай, өзү-бүздүн төл сөздөй эле кабылданып калган сыяктуу.

Тилибизге орус тилинен жана орус тили аркылуу кирген көптөгөн котормосу же кыргызча эквиваленти жок сөздөр да кыйла эле арбын. Айрымдарынын мурда кыргызча аталышы бар болгону менен, бүгүнкү күндө активдүү колдонулбагандыгынын натыйжасында унутулуп калган. М.:

запас, номер,

заказ, число
шкаф, халат,
тапочка, рейс
план, стол ж.б.

Запас деген сөз **сарамжал, сарамжалдуу, үнөм, үнөмдүү** пайдалануу түшүнүгү менен байланыштуу. Кыргыз эли көчмөндүү турмуш кезинде жылдын төрт мезгилге ылайык **сарамжал** кармашкан. М.: **Каныкей кырк жигитке сарамжал камдады** (Манастан) Ошентсе да, **сарамжал** сөзү **запас** сөзүнө ордун берип, кебибизде активдүү түрдө термин катары пайдаланылбай жатат.

Эзелтеден эле колунан көөрү төгүлгөн усталар менен уздарга керектөөчү эл өзүнө зарыл болгон буюмдарды, мисалы, кереге, уук, түндүк же күндөлүк турмушка керек болгон буюмдар, кийим-кечек тиктирүү ж.б. үчүн алдын ала **буюртма** берип, даярдатып алышкан. **Заказ** сөзү **буюртма** деген түшүнүктү билдирип ага эквивалент боло алат.

Шкаф—үкөк түшүнүгү менен бирдей мааниде. Көчмөн кыргыздар арчадан чабылып жасалган кооз оймолуу үкөктөрүн көчкөндө төөгө жүктөшчү. Ал эми отурукташкан соң үкөк буюм катары колдонулбай, буюм да, аны атаган сөз да өз маанисин жоготуп, анын ордуна **шкаф** менен кошо “келген” сөзгө өз ордун бошотуп берди. Бул жерде **шкаф** сөзүнүн мааниси өркүндөп, анын пайдалануу чөйрөсү да бир топ кеңейгендигин айта кетүү керек.

Ушундай көрүнүштөрдүн натыйжасында тилибиздеги бир катар чет эл сөздөрүнүн колдонулушу, анын эрежелеринин такталышы талап кылынары байкалып отурат. Мындай учурда да, жогоруда айтылгандай, Мамлекеттик термин комиссиясынын чечими колдоого алынары, кеп тазалыгы тууралуу сөз кылганда, ошол чечимдин чен-өлчөмүнө карата баа берүү туура болуп саналат.

Экинчи сүйлөмдөгү **номур биринчи** деген сөз айкашындагы **номур** деген сөздүн колдонулушу, чынында, кептин тазалыгына жатпайт. Аталган сүйлөмдүн автору бул сөздү эч кандай ойлонбой, көнүмүш сөз катары колдонду. Эгер сүйлөөчү “өзгөчө мазнилүү” оюндардын бири катары олимпиадалык оюндарды бөлүп айткысы келген болсо, анда “**номур**” деген сөздү (**номер** деген сөздүн бузуп айткан варианты) колдонбой эле койсо болмок. Анын ордуна жөн эле “**Олимпиадалык оюндар — дүйнөдөгү кадыр-барктуу мелдеш**” деп айтса деле эң сонун түшүнүктүү болор эле.

Ушундай көрүнүштөрдөн улам кептин тазалыгынын бузулушуна эмне себепчи болот, окуучулар оюн так, туура, таза, жеткиликтүү берүү үчүн аракеттенип, неге нукура сөздү тандай бербейт деген суроо туулат. Бул суроого эки жооп бар, ал жооптун биринчиси, мектепте кыргыз тилин окутуучу мугалим кеп ишмердүүлүгүнүн теориясын жакшы өздөштүргөн эмес, ошол себептүү мугалим өз окуучусунун кеп ишмердүүлүгүн өстү-

рүү боюнча иш-аракеттерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүгү жетпейт, экинчиден, бардык эле бала сөз зергери, чечен эмес. Үчүнчү сүйлөмдөгү сөздөр орду боюнча туура эмес жайгашкандыктан, логикалык жактан мүчүлүштүк көрүнүп турат. Автор сүйлөмдүн “**Тиги Алина деген сары кыз — 6-класстын мыкты окуучусу**” түрүндөгү конструкцияны колдонсо максатка ылайыктуу болмок.

Отличница деген сөз эң алдыңкы (**мыкты**) окуган окуучу кыз экендигин билдиргени жалпыга маалым. А бирок баары бир биздин күндөлүк кебибизде **отличник**, **отличница** деген сөздөр ушул калыбында колдонулуп жүрөт. Бирок “**аттестат с отличием**” деген сөз айкашы “**артыкчылык менен аттестат**” деп которулат. Демек, жогорудагы сөздөрдүн кыргыз тилинде эквиваленти болсо да, айрым учурларда сөздүн баштапкы формасы, ал эми кээде анын котормосу колдонулуп калышы бирдиктүү эреженин, талаптын жоктугун айгинелеп турат. Анткени “**отлично**” деген эң жогорку бааны туюнтуп тургандыктан, “**эң жакшы**” деп, учурда сөз окуучу жөнүндө болгондуктан, ага баа берүүдө “**мыкты**” деген сөздү колдонгон туура болмок.

Мындай баш аламандык, кандай болгондо да, кеп маданиятына жатпоосу баарыга белгилүү. Ошентсе да, **эң жакшы**, **алдыңкы**, **эң мыкты**, **артыкчылыктуу** деген сын атоочтор баары биригип синонимдик катарды түзөт да, түшүнүктүн сапаттык маанисинин жетилген абалын билгизет. Ал эми кебинин мүнөзүнө жараша алардын ылайыктуусун тандап колдонуусу окуучунун жеке сапатына, билимине жараша болору талашсыз.

Төртүнчү сүйлөмдө **аппетит** деген сөз бар. Чынында **аппетит** — адамдын тамакка болгон табитин билдирген сөз. Бирок ушул маанидеги сөздү оюнду каалоо сезимине алып келип салыштырып айтуу окшошуп тургандай сезилгени менен, ылайыксыз экендиги көрүнүп турат. Анткени **аппетит** деген сөз — медицинада, биология илиминде **рефлексе** түшүнүгү менен түздөн-түз байланыштуу нерсе. А бул жерде оюн ойноо рефлекси жөнүндө сөз кылуу олдоксондук болуп калат. Андыктан ойноого **аппетит** болуу же болбоо, ойноо рефлекси пайда болуу же болбоо ж.б. деги түшүнүктүн өзү туура эмес. Мындай сөз жөн гана Л.Толстой айткандай, ойкуштандыра сүйлөгүсү келген учурду, ошол учурга жараша келе калган сүйлөм болуп саналат.

Демек, мындай көрүнүштөр окуучунун тил тазалыгына, сүйлөө маданиятына кош көңүл мамиле жасоонун, С.Мусаев айткандай, “ой келген сөздү” жөн гана дей салууну⁵² түшүндүрөт, сүйлөгөн сөзүнүн тазалыгы, адаби үчүн эч кандай жоопкерчилик сезиминин жоктугун гана билгизет.

⁵² Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993. — 11-б.

Ушул жагдайга байланыштуу V-VI класстарынын окуучуларынын арасында жүргүзүлгөн анкеталык изилдөөнүн жыйынтыгы төмөнкүдөй болду:

таблица № 3

Ката кетирилген сүйлөмдөр	Окуучунун сунуш кылган варианты
1. Мектептин короосу штaketник менен тосулган.	Мектептин короосу тосмо (кашаа) менен тосулган.
2. Мен бүгүнкү сабактын бүтүгүнө даярмын.	Мен бүгүнкү сабактардын бардыгына (баарына) даярмын.
3. Биз түшкөн автобус остановкага токтоду.	Биз түшкөн автобус аялдамага (автобус токтоочу жайга) токтоду.
4. Шаардагы “Келечек” өспүрүмдөр үйүндө көптөгөн кружоктор иштейт.	Шаардагы “Келечек” өспүрүмдөр үйүндө көптөгөн ийримдер (топтөр) иштейт.
5. Шофер автобуска чыкканыбызда сумкаңарды колуңарга алгыла деди. Себеби асынган сумкалар пассажирлерге тоскоолдук кылат да.	А) Айдоочу автобуска чыкканыбызда сумкаңарды колуңарга алгыла деди. Себеби асынган сумкалар жүргүнчүлөргө тоскоолдук кылат да.

Окуучулардын берген жоопторун алардын мазмунуна жараша талдап, эки топко бөлүүгө болот.

1-топко: болжолдуу сунуштары менен

2-топко: так, ишенимдүү сунуштары менен

Биринчи сүйлөмгө карата 1- топтогу окуучулар **штaketник** деген сөздү **тосмо** деп ондошсо, 2-топтогулар **кашаа** деп которушкан. Мында **тосмо** деген сөз— преграда, заграждение⁵³, (**тосма**) ал эми **кашаа** (жыгачтан жасалган) — **забор**⁵⁴ деп которулат. Бирок бул эки сөз бири-бирине синонимдер экендиги талашсыз. Андай болсо, бул экөөнүн кайсынысын колдонуу ишенимдүүрөөк, орундуураак болмокчу?

Мында кашаа — айдоо аянты, же бак-дарактарды малдан коргоо үчүн жасалган жыгач коргон (штатетник) деген маанидеги сөз. Ал эми тосмо болсо, андан ары өтүүгө мүмкүн эмес экендигин, өтүүгө мүмкүндүк бербей тургандыгын билдирген белги. Ошондуктан сөздүн лексикалык маанисине карата алганда, 2-топтогу жооптор, далилдер ишенимдүү экендиги талашсыз.

Экинчи сүйлөмдө кыргыз лексикасына таандык болгон **бардыгы** сөзүнүн **бүт, бүтүндөй** деген синоними тыбыштык түзүлүшү жагынан бузулууга учурап, **бүтүгү** деп өзгөртүлүп айтылды. Сөздөрдүн мындай ой келди бурмаланып айтылышы да кептин тазалыгына доо келтирүүчү

⁵³ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. —Ф., 1985.—2-китеп, 255-б.

⁵⁴ Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь.—М., 1957.—194-б.

көрүнүш. Бул жерде окуучулардын 1-тобу **бардыгы**, 2-тобу **баары** деген форманы тандап алышкан. Биздин оюбузча, эки форма тең тилде бирдей эле мааниге ээ болгондуктан, ылайыктуусун колдоно берүүгө болот.

Үчүнчү сүйлөмдө кыргыз тилинин лексикалык коруна мүнөздүү эмес **автобус**, **остановка** деген сөздөр бар. Алардан **автобус** сөзү эл аралык фондудан алынып, бир эле кыргыз тилинде эмес, башка тилдерде дээрлик бирдей колдонулат. Ал эми **остановка** лексикабызда бир кыйла орун алып, бирок кийинки учурларда **аялдама** деген котормо да активдүү колдонула баштады. Ошондой эле жакынкы жылдарга чейин аялдамалардагы көрнөктөрдө **“автобус токтоочу жай”** деген жазуу илинип турчу. Мына ушундай себептерден уламбы, айтор, окуучулардын 1-тобу (көпчүлүгү) **аялдама** дегенин тандашса, 2-тобу **автобус токтоочу жай** деген түрүн тандап алышкан.

Төртүнчү сүйлөмдө **кружок** деген сөздү окуучулардын 1-тобу **ийрим**, 2-тобу **уюм**, **төгөрөк** деп беришкен. Чындыгында, **кружок** сөзү кыргыз тилине **ийрим** деп которулары белгилүү, бирок **уюм**, **төгөрөк** деген сөздөр кайдан алынды? Семантикалык мааниси жагынан **круг-төгөрөк**, **кружок—төгөрөкчө** (кичине төгөрөк), ал эми **ийрим — ийри-кривой**⁵⁵ деген түшүнүктү берип, учурда пикирлеш, бир максатты көздөгөн адамдардын тегеренип, чогулуп отуруусун түшүндүрдү. Кебиздеги **“комузчулар кружогу”** деген сөз айкалышы комуз үйрөнүүгө далалаттанган балдардын уюму дегендей түшүнүктөн улам келип чыгышы мүмкүн.

Бешинчи сүйлөмдө **пассажир** деген сөздү окуучулардын 1-тобу жүргүнчү, 2-тобу жолоочу деген формасын колдонушкан. Кыргыз тилинде эквиваленти, котормосу турганына карабай **пассажир** деген сөз лексикабызда колдонулуп жүргөнү баарыга белгилүү. Бирок учурда кептин тазалыгын эске алуу менен сүйлөмдү түзөтүү максаты коюлгандыктан, окуучулар **жүргүнчү**, **жолоочу** деген синоним сөздөрдү тандап алышты. Бул эки сөз сыртынан караганда мааниси бирдей туюлганы менен, **жолоочу** сөзү мурда пайда болуп, жол тартып бара жаткан адам (жөө, атчан ж.б.) деген маанисин түшүндүрүп турат. Ал эми **жүргүнчү** сөзү бир топ кийинчерээк машина, автобус, самолёт ж.б. унаанын техникалык түрлөрү чыккан мезгилден баштап колдонулуп, техника менен жол жүрүүчү деген маанисин берет деп айтсак туура болчудай. Демек, бул сүйлөмдө окуучулардын 1-тобу тандаган **жүргүнчү** деген сөздү колдонуу орундуу болот деген ойдобуз.

Кыргыз тилин окутуунун психологиялык жагдайын карап көргөндө, биз жогоруда белгилеген тилдик нормага туура келбегендей бурмалоо, кооздоп сүйлөө далалаты тилди жаңы үйрөнүүчүлөр эмес, өз эне тилинде сүйлөөчүлөр үчүн да мүнөздүү көрүнүш экендиги байкалат. Себеби кыр-

⁵⁵ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1-том.—Ф., 1985.—298-б.

гыз тилинин теориялык жана практикалык жагдайларын жаңыдан өздөштүрүп жаткан окуучулар үчүн ар бир сабак жаңы сөздү, жаңы түшүнүктү⁵⁶ алып келгендиги менен кызыктуу болору шексиз.

Ал эми мугалим жаңы сөздү кандай формада берген болсо, окуучу ага этият мамиле кылып, ошондой гана форманы сактап, аны туура эмес окуп же жазып койбоого аракеттенет. Мындай учурда окуучунун кебинде кандайдыр бир чектелгендик пайда болот да, сөздү ой-келди айта берүүгө мүмкүндүк түзүлбөйт.

Кыргыз тилинин лексикасы ички жана сырткы мүмкүнчүлүктөр аркылуу байып келгендиги барыбызга белгилүү. Сырткы мүмкүнчүлүктөрдүн ичинен азыркы күндө активдүү колдонулуп жаткан сөздөр орус, араб жана перс тилдеринен кирген сөздөр болуп эсептелет. Бүгүнкү күнү биздин лексиконубузга айрым сөздөр өтө сиңип кеткендиктен, кайсы тилден киргендигин кээде байкабай да калабыз. Бул туурасында оюн айтып келип, окумуштуу Ж.Мамытов: “Азыркы мезгилде башка тилден кирген сөздөр колдонулбаган турмуштун бир дагы чөйрөсү жок десек аша чапкандык болбойт”⁵⁷, —дейт.

Лексикабызга сөздөрдүн орус тилинен кирүүсүнүн негизги жолдорунун бири катары калькалоону атоого болот, т.а. калькалоонун толук жана толук эмес түрлөрү аркылуу көптөгөн сөздөр орус тилинен жана орус тили аркылуу лексикабызга келип кирип, аны байытып жаткандыгы талашсыз. М.:

спутник — жандоочу,

скорая помощь — тез жардам,

Красная Площадь — Кызыл Аянт,

детская площадка — балдар аянтчасы

крылатые слова — канаттуу сөздөр, учкул сөздөр ж.б.

Ошондой болсо да, кээде калька орундуу колдонулбай, тескерисинче кептин тазалыгын бузган учурлар жок эмес. М.:

звонить этүү — коңгуроо чалуу,

голосовать этүү — добуш берүү,

микрорайон — кичи район ж.б.

Кыргыз тилинин лексикасын байытууда диалектилердин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу керек⁵⁸ экендигин көрүнүктүү окумуштуу, диалектолог Б.М.Юнусалиев да эмгегинде белгилеген. Тилибизде “жалпы элдик мүнөздөгү орток белгилерден тышкары, диалектилик белгилер да орун алган”⁵⁹. Бирок бул адабий тил диалектилик өзгөчөлүктөрдүн бардыгын кабыл алат дегендикке жатпайт, себеби андай болгондо “адабий

⁵⁶ *Верецагин Е.М. Костомаров В.Г. Язык и культура лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.*—М.,1990.—9-6.

⁵⁷ *Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили (фонетика жана лексикология).*—Б.,1999.—170-6.

⁵⁸ *Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер.*— Ф., 1985. — 71-6.

⁵⁹ *Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили, - Б., 1998. — 6-6.*

нормалар менен жергиликтүү диалектинин чеги билинбей, аралашып, адабий тил нормативдүүлүк касиетинен ажырайт”.⁶⁰ Чындыгында, диалектилер жана говорлор лексикабызды байытуунун негизги булагынын бири экендиги талашсыз. Ал эми кеп маданияты анын ичинен кептин тазалыгы маселесине келгенде, диалектилик жана говордук сөздөрдү орунсуз пайдаланууга жол берген учурда ага терс таасирин тийгизүүсү да мүмкүн. М:

1. Чоң жолдон арабанын кылдырегинин дүкүлдөгүн эшитип калдым. (К.Ж.)

2. Келин келе жатыры, болгула эми, майыңарды камдагыла! (Ч.А.)

Бул сүйлөмдөрдөгү түштүк диалектисине таандык болгон “**кылдырегинин**”, “**эшитип**”, Талас говоруна таандык болгон “**жатыры**” сөзү жергиликтүү калктын гана кебинде жолуккандыктан, жалпы элге мааниси анча түшүнүктүү болбойт жана адабий тилдин нормасына да жатпайт. Ошол себептүү мындай көрүнүштөр кептин тазалыгын төмөндөтүп коюшу ыктымал.

Жазуу иштеринен мисал келтирели:

Биздин шаарда эгиз үйлөр көп курулган.

Эжемин үйү темир көпүрөктүн жанында.

Бир каптар учуп келип, алманын путагына конду.

Бул сүйлөмдөрдө кыргыз тилинин түштүк диалектисине таандык болгон **эгиз, көпүрөктүн, каптар, путагына** деген сөздөрдүн орун альшы негизги маанини өзгөртпөгөнү менен, кептин тазалыгына таасирин тийгизгендиги көрүнүп турат.

Окутууда мындай көрүнүштөргө жол бербөө үчүн мугалим тарабынан ар бир сөздүн туура айтылышы, жазылышы эскертилип, дайыма көзөмөлдө болууга тийиш.

Кептин тазалыгына терс таасирин тийгизүүчү элементтердин дагы бири жаргондор болуп эсептелет. Жаргондор грамматикалык түзүлүшкө жана сөздүк фондуга ээ эмес⁶¹. Алар адабий тилдеги жана сырттан кирген сөздөрдөн жасалып, өтмө мааниде колдонулгандыктан тар чөйрөдөгү айрым адамдардын тобуна гана тиешелүү, түшүнүктүү болот жана алар окуучулардын тилинин таза, туура калыптануусуна кедергисин тийгизбей койбойт. М.:

Акыры аны бир тоңко сындырдык.

Жарым жолго келгенде араба кармоого туура келди.

Тиги кыздын прикиди эсинди оодарат.

Бул мисалдардагы **сындырдык** — көндүрдүк, түшүрдүк, **араба кармоо** — машина токтотуу, **прикиди эсинди оодарат** — кийими оозун-

⁶⁰ Ошол эле жерде.

⁶¹ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк.— Ф., 1965, — 623-б.

ду ачат, таң калтырат деген мааниде жаш өспүрүмдөрдүн арасында колдонулуп жүрөт. Бул жаргондор бир курактагы жана бир кесиптеги адамдардын гана арасында колдонулуп, жалпы эл үчүн түшүнүктүү болбойт.

Демек, кеп тазалыгы жөнүндө сөз кылууда сөз составын да ойлонуп, калыстык менен карап, кандайдыр бир принципти бекем тутуу зарыл экендиги келип чыгат.

Ал принциптер төмөндөгүлөр болуусу мүмкүн:

1. Кептин нукура улуттук тилдик фонддун негизинде болуу принциби;

2. Сырттан кирген сөздөрүн так эквивалентин таап колдонуу принциби;

3. Эл аралык (интернационалдык) терминдерди өз калыбында сактоо принциби;

Кептин тазалыгы боюнча окуучулардын жазуу иштеринде төмөндөгүлөр кездешет:

1. Таза улуттук тилдеги мектептерде улуттук тилдеги сөздөрдүн көп колдонулушу;

2. Аралаш мектепте кыргыз, орус, өзбек тилдеринин өз ара таасири;

3. Шаар мектебиндеги окуучулардын кругозорунун кенендиги, кебинде орус, чет тилдеринен кирген сөздөрдүн катышы;

4. Айыл мектебинде окуучулардын түшүнүгүнүн чектелгендиги, анын кебинде чагылдырылышы;

5. Орус мектебинде кыргыз тилин үйрөнүү чөйрөсүнүн жоктугу;

6. Аралаш мектепте кыргыз тилин үйрөнүүдө чөйрөнүн таасири байкалды.

М.: 1. Кечээ Адыл касал болуп, сабакка келбей калды.

2. Математикадан алган баамды дневникке койдурдум.

Биринчи сүйлөмдө окуучу Адылдын сабакка келбей калуусунун себебин айтууда өзбек тилиндеги **касал** деген сөздү колдонгон. **Касал** деген сөз кыргыз тилинин түштүк диалектисине да таандык экендигин эске алсак, окуучу бул сөздү чөйрөнүн таасирине байланыштуу колдонгондугун көрсөтүүгө болот. Экинчи сүйлөмдө **дневникке** деген сөздү колдонуу менен, окуучу кептин тазалыгын жарата алган жок, себеби **дневник** сөзүнүн кыргыз тилиндеги **күндөлүк** деген эквиваленти кепте активдүү колдонулат. Бул жерде да окуучу (аралаш мектептин окуучусу) чөйрөнүн таасири менен сүйлөмдүн түзүлүшүндө кемчилдик кетирди.

Жыйынтыктап айтканда, тажрыйбалык иштен көрүнүп тургандай, окуучулардын кебинин тазалыгына социалдык чөйрөнүн⁶², диалектинин, мугалимдин мүмкүнчүлүгүнүн тийгизген таасири зор экендиги белгилейбиз.

⁶² Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты // Эл агартуу// 1991. №1— 27-б.

Кептин логикалуулугу, сүйлөмдү логикалуу түзө билүү ишмердиги

Кеп маданиятынын негизги сапаттык белгилеринин бири болгон кептин логикалуулугу айтылган ойдун текстте жана сүйлөм курулушу аркылуу ыраатуу берилиши менен мүнөздөлөт.

Муну менен катар, кептин логикалуулугу андагы “кептин тактыгы менен тыгыз байланыштуу, бирок андан айырмаланып турат. Кептин логикалуулугу, баарыдан мурда, ой жүгүртүү жана турмуш чындыгы менен кептин байланыштуулугу аркылуу негизделет.”⁶³ Тактап айтканда, сүйлөмдө айтылган ой логиканын закондоруна баш ийип, сүйлөмдөгү сөз ошол логиканын закондоруна ылайык кызмат кылат. Ошондо гана ой ырааттуу болуп, түшүнүүгө жеңилдик түзүлөт. Эгерде сүйлөмдөгү сөздөр баш аламан тартипте болуп, логикалык жактан туура уюштурулбаса, андагы ой түшүнүксүз гана эмес, башка багытка бурулуп кетиши да ыктымал.

Кептин логикалуулугунун сүйлөм түзүүдө гана эмес, текст түзүүдө да ролу чоң. Сүйлөм курулушунда ал сүйлөмдөгү сөздөрдүн логикалык орун тартибине жараша чечилет. Ал эми текстти логикалык жактан бекем биримдикте жана жыйынтыктуу түзүлгөн сүйлөмдөрдүн тобу деп түшүнсөк, анда кептин логикалуулугу текст түзүүдө да негизги ролду ойнойт.

Бул, биринчиден, тексттин логикалык структурасы: “башталышы, негизги бөлүгү жана жыйынтыкталышына”⁶⁴, экинчиден, тексттеги сөздөрдүн байланышуу жолдоруна: “уланма, жарыш жана тематикалык”⁶⁵, ошондой эле алардын өз ара ички маанилик катышына түздөн-түз байланышта болот.

Демек, кептин логикалуулугу колдонулган сөз каражаттары таза, так болсо да, орду менен колдонулбаса, анда логикалуулук бузулат. Анткени андагы айтылган ой логиканын закондоруна ылайык курулбагандыктан, мааниси жетишсиз болуп калуусу мүмкүн.

Сүйлөмдөгү логикалуулук анын түзүлүшүнө көз каранды болгондуктан, синтактистин изилдөө чөйрөсүнө тиешелүү. Тактап айтканда, кептин тактыгы менен тазалыгы лексикалык каражаттардын чегинде, деңгээлинде болсо, логикалуулук боюнча сүйлөмдүн, ал гана эмес тексттин деңгээлинде сөз болот. Бул туурасында окумуштуулар Б.Н.Головин (1988), А.Н.Васильева (1990), В.И.Костомаров (1991), В.И.Максимов (2000), С.Мусаевдердин (1993) эмгектери жарык көрүп, “логика-

⁶³ О культуре речи, Сборник статей.—М., 1981.— 16-б.

⁶⁴ Аталган китепте.—17-б.

⁶⁵ Ошол эле жерде.

луулук кептин түзүлүшүндөгү семантикалык структураны”⁶⁶ пайда кыла тургандыгы айтылган. Ошондой эле “логикалуулук тактык сыяктуу эле кептин тууралыгы менен тыгыз байланышта болот”,⁶⁷ — дейт Б.Н.Головин. Төмөнкү сүйлөмдөрдү VIII класстын окуучулары менен талдап көрөлү.

М.: 1. **Токойго барып эс алганча, жаратылышка байкоо жүргүзөбүз** (окуу китеби, 114-б.).

Сүйлөмдү адеп окуган адамга анын мааниси дароо эле түшүнүктүү боло койбойт. Себеби бул жерде эки түрдүү ой айтылып, сүйлөмдүн логикалык бүтүндүгү бузулган. Биринчи окуучу ”эс алганча — десе, экинчи окуучу “Токойго баруу менен, жаратылышка байкоо жүргүзөбүз”, — дейт. Окуучулардын карама-каршы пикирде болушуна эмне себеп болду? Буга сүйлөмдө “эс алуу менен” деген сөздү диалектилик вариантта (эс алганча) колдонуу менен, автор логикалык ката кетирген.

2. **Султандын көзүнөн жап тегеренип, тышка чыгып кетти** (окуу китеби, 102-б.).

Мында да, жогоркудай эле, сүйлөмдүн мааниси ар түрдүү түшүнүк берип тургандыгы байкалат.

Логика өзү ой жүгүртүүнүн үч формасын ичине камтыйт, алар: түшүнүк, пикир, корутунду.

Түшүнүк — кеп болуп жаткан предметтин эң негизги касиеттерин чагылдыруучу ой жүгүртүүнүн формасы, пикир болсо предметтердин ортосундагы байланышты туюнтат, ал эми корутунду — предметтин тегерегинде пайда болгон ар кандай пикирлерден келип чыккан эң акыркы, жаңы жыйынтык.⁶⁸

Демек, кеп логикалык жактан туура курулушу үчүн, биринчиден, сөз болуп жаткан предмет, анын касиеттери жөнүндөгү окуучунун түшүнүгү так болуусу, экинчиден, башкалардан айрымачылыгын көрө билүүсү, үчүнчүдөн, предметтин тегерегиндеги пикирлерден туура жыйынтык чыгара билүүсү шарт. Ушул биз белгилеген ой чынжырынын кайсы бир бөлүгү начар түзүлгөн болсо, кепте логикалык мүчүлүштүк болуусу ыктымал.

Мисалы, **самолёт** деген сөздүн мааниси — жүргүнчүлөрдү, жүктөрдү ташуучу, абада уча турган транспорттун түрү. Окуучулар сөздүн лексикалык маанисин жакшы түшүнгөндөн кийин гана аны транспорттун башка түрлөрү менен салыштырып, өзгөчөлүгүн белгилей алышат.

Корутундулоо бөлүгүндө **самолёт** жөнүндөгү айтылган ойлордон жыйынтык чыгарылат, башкача айтканда, окуучулардын жазгандарында “самолёт аба транспортуна кирип, адамдардын турмушуна керектүү ар

⁶⁶ Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993. — 56-б.

⁶⁷ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 144-б.

⁶⁸ Баева О.А. Ораторское искусство и деловое отношение. — Минск, — 2000. — 19-б.

кандай кызматтарды тез аткарууга жөндөмдүү. Анын түзүлүшү кадимки эле канаттуунун формасында болуп, учууга ыңгайлаштырылган. Транспорттун башка түрүнөн тез жүргөндүгү менен айырмаланат”, — деген корутундуга келишкен.

“Сүйлөмдүн же тесттин логикалуулугун жаратууда, предметтик логикалуулук менен түшүнүктүн логикалуулугу айкалышуусу тийиш б.а. предметтик логикалуулук түзүлгөн учурда гана ал түшүнүктүн логикалуулугуна өсүп жетилет”, — дейт Б.Н.Головин⁶⁹.

Демек, бул жерде окуучунун ой чынжыры үзгүлтүксүз улангандыктан анын кебиндеги логикалуулук да даана көрүндү. Окуучулардын Самолёт деген сөздү катыштырып түзүшкөн ар түрдүү сүйлөмдөрүн салыштырып, алардын арасынан үч сүйлөмдү бөлүп көрсөтүүгө болот. М.:

1. **Биздин самолет булуттардын үстү менен учуп бара жатты.**

2. **Биз түшкөн самолет булуттардын үстү менен учуп бара жатты.**

3. **Биздин самолет тез учуп бара жатты.** Бул сүйлөмдөрдү логикалык планда талдап келип, Адылжан уулу Айбектин түзгөн “**Биз түшкөн самолет булуттардын үстү менен учуп бара жатты**” деген сүйлөмүн бөлүп көрсөтүп, анын себеби окуучуларга түшүндүрүлдү.

Кептин логикалуулугу жөнүндө сөз кылууда, Н.Головин айткандай, “сөздүн өз ара байланышындагы бүтүндүктү”⁷⁰ жана байланышты эске алабыз. Бул көрүнүштөрдү кептин логикалуулугун аныктоочу негизги критерийлер катары белгилөөгө болот:

1. Сүйлөмдөгү мазмундун ырааттуулугу, сөздөрдүн ырааттуу орун тартипте болушу;

2. Сүйлөмдүн негизинде жаткан мазмунга жараша сөздөрдүн маанилик бүтүндүгү жана байланыш-катышы;

3. Сүйлөмдөгү айтылган ойго жараша жак жана чак боюнча бүтүндүк.

М.: 1. **Олимпиадада байгелүү орунду ээлеген гимназиянын окуучуларына дипломдор тапшырылды** (окуучунун түзгөн сүйлөмүнөн).

Сүйлөмдүн логикалык жактан түзүлүшүн байкап көрөлү. Байгелүү оорунду ээлеген ким? Гимназиябы же окуучуларбы?

Эгер байгелүү орунду ээлеген окуучу болсо, анда сүйлөм: “**Гимназиянын олимпиадада байгелүү орунду ээлеген окуучуларына дипломдор тапшырылды**” деп түзүлмөк. Бул жерде “байгелүү орунду ээлеген гимназиянын” болуп (сөз айкаштарына ажыратсак), сөздөрдүн ырааттуу орун тиртиби бузулуп калган.

⁶⁹ Головин Б. Основы культуры речи.—М.,1988.—145-6.

⁷⁰ Головин Б. Основы культуры речи.—М.,1988.—144-6.

2. Мен дүкөндөн кызыл эки калем сатып алдым (окуучу келтирген мисалдан)

Экинчи сүйлөмдө окуучу сын+сан+зат атооч сөздөрүнүн сүйлөм ичинде кандайча айкашып келишине көңүл бурган эмес. Чынында, бала эки кызыл калем сатып алганы түшүнүктүү болуп эле турат. Бирок сүйлөмдө сөздөрдү ырааттуу жайгаштырганда, баланын ою так берилмек. Демек, ойду так берүүдө сөздөрдү “тандоо” гана эмес, ал сөздөрдү ырааттуу логикалык сызык боюнча жайгаштыруу да негизги мааниге ээ болот.

Адегенде сүйлөмдү төмөндөгүдөй сөз айкалыштарына ажыраталы:

М.: **Кызыл калем** (кандай калем?)

эки калем (канча калем?)

кызыл эки калем (кандай, канча калем?)

эки кызыл калем (канча, кандай калем?) Окуучуларга кыргыз тилинде сан атооч сын атоочтон мурда келерин эскертип, **эки кызыл калем** деген сөз айкашынын туура экендигин белгилеп, бул сүйлөмдү “**Мен дүкөндөн эки кызыл калем сатып алдым**” деген ырааттуулукта түзсө туура болору түшүндүрүлдү.

Кептив логикалуулугунун экинчи белгиси болгон — сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн өз ара маанилик бүтүндүк жана маанилик катышта⁷¹ болушу төмөндөгүдөй шартта түшүндүрүлөт. М.:

1. Мен досум менен кечээ театрга бардык. (балдардын сөзүнөн)

2. Биздин балдардын арасында комуз менен чертип ырдай турган балдар да бар. (сочинениеден)

Үстүртөн караган адамга бул эки сүйлөмдө тең, негизинен айтылган ой түшүнүктүүдөй эле көрүнөт. Биринчисинде, бала досу менен театрга барганы айтылса, экинчисинде, окуучулардын арасында комуз чертип, анын коштоосунда (комуз менен) ырдай тургандары да бар экенин маалымдап турат.

А бирок сүйлөмдүн деңгээлин, сапатын, андагы сөздөрдүн өз ара маанилик катышын, жалпы логикалык бүтүндүгүн эске алсак, ойлонбой коюуга болбойт.

Биринчиден, сүйлөмдүн ээси ат атооч — **мен** 1-жакта, жекелик түрдө, ал эми **досум менен бардык** деп, дагы эле 1-жакта, бирок жекелик түрдө эмес, баяндооч көптүк түрдө байланышып турат. Бул жерде сөздөрдүн грамматикалык катышынын бузулушунан улам логикалык катыш да бузулууга дуушар болгон.

Сүйлөмдүн ээси **мен** жекелик түрдө, ошондуктан баяндооч да жекелик түрдө болушу керек эле. Эгер окуучу “**Мен досум менен киного бардым**” же “**Биз досум экөөбүз киного бардык**” — деп түзсө, сүйлөм грамматикалык жактан да, логикалык жактан туура болмок. Бирок оозеки

⁷¹ Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Синтаксис.—Ф., 1988.—191-б.

кепте “**Мен досум менен киного бардык**” деген форма айтыла берет, анткени ал учурда досу экөө киного барганы айтылып, б.а. досу экөө болгондон кийин, ээси мен деп жекелик түрдө турса да, досум менен деп эки киши аткарган кыймыл-аракет катары көптүк түргө өтүп кеткендей колдонулуп турат. Мына ушундай себептерден улам сүйлөм ичиндеги маанилик байланыш-катыш бузулууга учурайт.

Экинчи сүйлөм төмөнкүдөй эки маанини билдирип турат:

Өзү комуз чертип, комуздун коштоосунда ырдай турган балдар да бар;

Комузда күү чертип, ырдай турган балдар бар.

Окуган адамга бул сүйлөм логикалык жактан түшүнүксүз, стилдик жактан туура эмес курулгандыгы, жалпы логикалык биримдүүлүк жоголуу менен, мааниси бузулгандыгы байкалып турат.

Сүйлөмдөгү айтылган ойго жараша сүйлөм мүчөлөрүнүн жак, чак боюнча бүтүндүк-катышы бир сүйлөм ичинде да, мурунку жана кийинки келген эки сүйлөмдүн ортосундагы байланыш-катыштарда да байкалат. М.:

Ажиев Мунарбек менен Асылбекти 6-апрель туулган күнүңөр менен куттуктайм. (ТВдан)

Бул сүйлөм өз ара эки бөлүккө бөлүнүп тургансыйт.

1-бөлүгү: **Ажиев Мунарбек менен Асылбекти куттуктайм.**

2-бөлүгү: **6-апрель туулган күнүңөр менен куттуктайм.**

Анткени эки сүйлөм эки жакты көрсөтүп, эки түрдүү жак, жөндөмө мүчөлөргө ээ, тактап айтканда, 1-бөлүгүндө ээ (көмүскөдөгү) да, баяндооч да I жакта, толуктоочко табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (ны) ула-нып, III жакта (Асылбекти) ал эми 2-бөлүгүндө туулган күнүңөр менен деп, (силерди) толуктооч II жакта турат. Мындай көрүнүш сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн гана эмес, логикалык бүтүндүгүн да бузбай койбойт.

Жогорудагыдай так эместикти, кош маанилүүлүктү болтурбоо үчүн сүйлөмдөгү сөздөрдүн туура жайгашуусун, грамматикалык жактан бүтүндүгү, сөздөрдүн маанилерин так түшүнүү, сөз айкалыштарынын курулушуна маани берүү жана интонацияны туура коё билүү керек экендигин белгилөөгө болот.

Сүйлөмдөгү логикалуулук жана анын бузулушу боюнча төмөнкү таблицаларды сунуш кылабыз.

*Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ырааттуу орун тартибине ылайык
мазмундун айкын, так болушу:*

<i>Логикалык жактан туура эмес түзүлгөн сүйлөмдөр</i>	<i>Түзөтүлгөн сүйлөмдөр</i>
Деги, Бегимай деген кандайча Францияга баруу укугуна ээ болду. (Жетк.)	Деги, Бегимай Францияга баруу укугуна кантип ээ болду.
Өткөн айда 120 машина айдап качуу фактысы катталган. (ТВдан)	Өткөн айда машина айдап качуу боюнча 120 окуя катталган.
Келиңиздер, келиңиздер, майрамына бүтүрүүчүлөрдүн! (окууч. сөзүнөн.)	Бүтүрүүчүлөргө арналган кечеге кош келиңиздер!

Бул сүйлөмдөрдө “кандайча Францияга баруу”, “энеси мышык жөнүндө”, “120 машина”, “майрамына бүтүрүүчүлөрдүн” деген сөз айкаштары өз ордун тапкан эмес. Ошол себептүү сүйлөмдөр логикалык курулушу, сөздөрдүн орун тартиби жагынан мүчүлүштүктөргө ээ. Кандай болгондо да, сүйлөмдүн туура эмес түзүлгөндүгү анын логикалык маанисине таасирин тийгизип жаткандыгы белгилүү көрүнүш.

Сүйлөмдүн маанисине көңүл бурсак, бүткөн бир толук ойду ырааттуу билдирип, логикалык, семантикалык жактан ажырагыс, грамматикалык жактан уюшулган сөздөрдүн тизмеги⁷² — сүйлөм келип чыгат. Ал эми андай талаптарга толук жооп бербеген сөздөрдүн жыйындысын сүйлөм деп айтуу талапка жооп бербес эле.

Сүйлөмдөгү сөздөр оозеки кепте ар түрдүүчө жайланыша берет, бирок кеп маданиятынын, стилистиканын планында караганда, ырааттуу орун тартибинин сакталышы⁷³ шарт. Демек, бул сыяктуу көрүнүштөр, т.а., ой жүгүртүүнүн ырааттуу болуусу, анын сүйлөмдөгү сөздөрдүн ырааттуу орун тартиби аркылуу берилиши сүйлөөчүнүн да, жазган адамдын да кеп маданиятынын деңгээлин, өз сөзүнө болгон маданияттуу мамилесинин далилин көрсөтөт. Ошол себептүү бул маселеге өз деңгээлинде мамиле кылуу зарыл. Анткени кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, алардын логикалык орду так мүнөзгө ээ болуп, оозеки кепте баяндооч сүйлөмдүн башына же ортосуна келбейт⁷⁴ ... Төмөнкү таблицага көңүл буралы:

⁷² Жапаров А. Азыркы кыргыз тили.— Ф., 1966.—3-6.

⁷³ Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка.— Б., 1992.—58-6.

⁷⁴ Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, //Эл агартуу//—1995, №1, 29-6.

**Сүйлөмдүн негизинде жаткан мазмунга жараша сөздөрдүн
маанилик бүтүндүгү жана байланыш-катышы**

<i>Логикалык жактан туура эмес түзүлгөн сүйлөмдөр</i>	<i>Түзөтүлгөн сүйлөмдөр</i>
Кыргызстанда жок адистердин факультетин, бөлүмүн ачуу жөнүндө ойлодук. ⁷⁵	Кыргызстанда жок адистерди даярдоочу факультеттерди, бөлүмдөрдү ачуу жөнүндө ойлодук.
Кийиминди нанга тийгизип сындырба, өз алдындагыны алып жегин, ар кимдин алдынан албай, дасторкондо отурганда.	Нанды кийиминде тийгизип сындырба. Дасторкондо отурганда нанды ар кимдин алдынан албай, өз алдынан алып жегин.
Укмуштуудай эрдик жараткан бул адам менен жанына барып учурашкандан да уяласың. (макаладан)	Укмуштуудай эрдик жараткан бул адам менен жанына барып учурашууга батына албайсың.
Урпактар өз элинин тарыхын билүүсү керек, элинин башынан эмнелер өтпөдү деп. (окуучунун сөзүнөн)	Урпактар өз элинин башынан эмнелер өткөнүнө кызыгып, тарыхты жакшы билүүсү керек.

Сүйлөмдөрдө белгиленген **Кыргызстанда жок адистердин факультетин, бөлүмүн; кийиминди нанга тийгизип; ар кимдин алдынан албай, дасторкондо отурганда, учурашкандан да уяласың, эмнелер өтпөдү деп** деген сөз айкаштарын окуганда сөз эмне жөнүндө болуп жатканын оңой эле түшүнүүгө болот. Бирок ой жүгүртүп талдаганда ал сөз айкаштары сүйлөмдүн негизинде айтыла турган турмуш чындыгын логикалуу түрдө так баяндап бере албайт.

Биринчи сүйлөмдө **адистердин факультети же бөлүмү** болбойт, тескерисинче, **адистерди даярдоочу факультет же бөлүмдөр** болушу ыктымал. Ошол сыяктуу, **кийиминди нанга тийгизип эмес, нанды кийиминде тийгизип** деп айтса болмок. Мында ички логика бузулуп, автор айтайын деген нерсе, түшүнүк жөнүндө бирдиктүү тыянактуу, даана, логикалуу ой болбой, ошол себептүү тандап алган сөз каражаттары логикалык ырааттуулукка салынган эмес. Натыйжада, сүйлөм логикалык жактан баш аламан сөздөрдүн топтомуна айланган.

Фонетикада белги жана сема⁷⁶ деген түшүнүктөр бар. Анда тамгалар — белги катары туюндурат да, а сөз семага өтөт. Демек сөз тамгалардын жөн гана чогундусу эмес, логикалык тартипте жайгашканда гана ал сөз (семага) айланат.

Ошол сыяктуу сүйлөмдө да сөздөр баш аламан орун ала берүүсү тийиш эмес, ал баяндалып жаткан турмуштук көрүнүштү даана, так көрсөтүш үчүн ички логикалык оруп-тартипте ырааттуу түзүлгөндө гана

⁷⁶ Ахматов Т. эс.б. Кыргыз тили. лексика, фразеология.—Ф.,1990.

адамдын айтайын деген ою ишке ашырылат. А бул ой менен сөздүн бирдиктүүлүгү сөз гана эмес, сүйлөмдүн өзү да бирдиктүү ойдун чагылдырылышы, материалдык көрүнүшү болорун далилдейт.

Кебибизде айтайын деген ой сөз менен туура чагылдырылбай калган учурлар көп кездешет. Мисалы, жогорудагы таблицанын үчүнчү сүйлөмүнүн аягында **учурашкандан да уяласың** деген сөз айкашын эки түрдүү түшүнүүгө болот. Биринчиси, учурашууга татыксыз адам дегенди түшүндүрөт, экинчиси, сүйлөп жаткан адамдын өзү ошого татыксыз экендигин билдирип жатат. Чындыгында, сүйлөп жаткан адамдын өзү тиги адам менен учурашуудан айбыгып, батына албай, сүрдөнүп тургандыгы кийинки сүйлөмдө байкалат.

Демек, кээде бир сүйлөмдүн толук ачылбай калган мааниси контексте так билинген учурлар көп кездешет. Буга таблицадагы төртүнчү сүйлөм мисал боло алат. Сүйлөмдүн маанисине караганда, окуучу сөзүнүн аягында буга чейинки айтылгандардын жыйынтыгы катары **“урпактар өз элинин тарыхын билүүсү керек”** экендигин жөнүндө оюн билдирди. Мында да сөздөрдүн орун тартибинин туура эместиги сүйлөмдөгү айтылган ойдун логикасынан көрүнүп турат.

Кээде кептеги түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө тийиштүү экени так ажыратылбай, сүйлөмдүн толук мааниси контексте же логикалык басым⁷⁷ аркылуу гана так ажыратылган учурлар кездешет. Бул тууралуу балдардын түшүнүктөрүн билүү үчүн төмөндөгү сүйлөмдү алар менен бирдикте талдадык. М.:

Жакып аксакал кишиге катуу айтмак түгүл, тике карап “сен” дебеген адам эле. Бул жерде сүйлөм кишиге катуу айтмак түгүл, тике карап “сен” дебеген Жакып аксакал жөнүндөбү, же Жакыптын аксакал кишиге катуу айтмак түгүл, тике карап “сен” дебеген жан болгондугу жөнүндөбү? Эки суроо тең туура өңдөнөт, анткени аксакал деген сөз бир эле учурда **Жакып** деген сүйлөм ээсине аныктооч да, түшүндүрмө мүчө да, **кишиге** деген толуктооч сөзгө түшүндүрмө мүчө да болуп түшөт. Мындай учурда текстке карап, буга чейин сөз ким жөнүндө болуп жатканын билип алуубуз⁷⁸ абзел.

М.: **Асан чолок атын камчыланып арттан жай келаткан эле.**

Мында да жогорудагыдай жагдай түзүлүп, **чолок** деген сөз **Асанга** (ээ) тиешелүүбү же **атын** деген сөзгө (тике толуктооч) тиешелүүбү? Бул жерде сүйлөмдүн мааниси тексттин мазмунуна байланыштуу коюлган логикалык басымга жараша белгилүү болот.

Мындай жагдайларды окуучулар менен талдоо өзгөчө кызыгууну, жандуу талаш-тартышты пайда кылып, ошонун натыйжасында аларга

⁷⁷ Жапаров А., Кыргыз тилинин синтаксиси.—Ф., 1979.—251-б.

⁷⁸ Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. — Б., 1992, —58-б.

иштин чын жагдайын аныктап билүүгө жол ачты. Сүйлөмгө логикалык басым коюу менен, анын негизинде жаткан логикалык ойду аныктоого окуучулар менен бирдикте аракет кылдык. Атап айтканда, биринчи сүйлөмдө **Жакып аксакал** деген сөз айкаштарына басым коюп айтсак, анда **Жакып аксакалдын** кандай адам болгонун билебиз, ал эми **Жакып** деген гана сөзгө басым койсок, анда Жакыптын өзүнөн улуу адамга кандай мамиле кылганын баамдадык.

Сабакта ушундай мүнөздөгү сүйлөмдөрдү талдатуу, логикалык катарларды балдардын өзүлөрүнө таптыруу, алардын логикалык ойлоосун өстүрүү менен, сүйлөмдүн түзүлүшүнө кылдат мамиле кылууну калыптандырат.

Таблица №6

Сүйлөмдөгү айтылган ойго жараша жак жана чак боюнча бүтүндүк

<i>Логикалык ката кетирилген сүйлөмдөр</i>	<i>Түзөтүлгөн сүйлөмдөр</i>
Окууга анчейин маани бербей, аны убагында барктай, баалай албадык, ал түгүл күнүмдүк сабакты да окубагандарыбыз болду.	Окууну убагында барктай, баалай албадык, ага анчейин маани бербеген үчүн, ал түгүл күндөлүк сабакты да окубагандарыбыз болду.
Акыл, туулган күнүн менен куттуктайт, аман-эсен чоңоё беришиңди каалайт.	Акыл, ата-энең сени туулган күнүн менен куттуктайт, аман-эсен чоңоё беришиңди каалайт.

Сүйлөмдөрдөгү мындай катарлар балдар айта турган сөзү тууралуу ырааттуу, даана ой жүгүртпөгөндүктөн, бир жакка (I, II, III жактарга) таандык болгон так ой туюму жоктугунан улам кетирилери түшүнүктүү болду.

Ошондуктан окуучуларга мындай сүйлөмдөрдү талдоодо төмөнкү жагдайларга өзгөчө көңүл буруусу керектиги даана түшүндүрдүк.

1. Сүйлөмдүн ээси кайсы түрдө (жекелик же көптүк) болорун;
2. Баяндооч кайсы жакта, түрдө жана чакта (I, II, III жакта жекелик же көптүк, учур чак, өткөн чак же келер чак) турарын;
3. Ээге жана баяндоочко, айкындооч мүчөлөргө тиешелүү жак мүчөлөрдүн уланышы, өзгөчө башкаруу байланышында турган сөздөрдүн мүчөлөрүн (**беришиңди каалайт**) байкоо зарыл.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышынын өзгөчө формасы болгон ээрчишүү байланышы кыргыз тилинде бардык эле учурда сактала бербес-

тиги⁷⁹ белгилүү. Ал эми, логиканын закондоруна жана сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнүн талаптарына ылайык ой жүгүртсөк, анда сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун ортосундагы ээрчишүү байланышы ар дайым сакталууга тийиш экендиги келип чыгат. М.:

Таблица № 7

<i>Ээрчишүү байланышы сакталбаган сүйлөмдөр</i>	<i>Ээрчишүү байланышы сакталган сүйлөмдөр</i>
<p>Элдер келди. Балдар ойноп жатат. Экзамендер бүттү. Андан бери канча суулар акты, канча карлар жаады. Талаалар көк чөп жамынды. Окуучулар тынчтанды. Жаз келип, бак-дарактар бүрдөдү. Артисттер ырдады, бийледди.</p>	<p>Элдер келишти. Балдар ойноп жатышат. Экзамендер бүтүштү. Андан бери канча суулар агышты, канча карлар жаашты. Талаалар көк чөп жамынышты. Окуучулар тынчтанышты. Жаз келип бак-даарактар бүрдөштү. Артисттер ырдашты, бийлешти.</p>

Сүйлөм ичиндеги мындай “баш аламандыктар” оозеки кепте да, жазуу кебинде да жыш учурай берет. Булардын баарын ката, логиканын же грамматиканын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө туура келет же келбейт деп айтууга болбойт. Ар бир сүйлөмдө ой түшүнүктүү жана туура жазылуучу сыяктуу көрүнүп, бардыгы тең туура болуп тургансыйт.

Мисалы: Элдер келди деп да, элдер келишти деп да айтууга болот. Анткени эл деген сөз өзү көптүктү билдирет. Элдер десек да, көптүк түрдө турат. Бирок эл деген адамдардын бириккен тобу, бир түшүнүктү билдирет да, жекелик санда тургандай туюлат. Ошондуктан мындай учурда ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү “чаташып” келе берет. Кийинки сүйлөмдөрдө да ошол сыяктуу көрүнүштөр кайталанган.

Ошол эле учурда кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээси жандуу зат атооч болсо, анда сүйлөмдүн баяндоочу аны менен түр боюнча ээрчитип, эгер ээ жансыз зат, б.а. буюмдардын, өсүмдүктөрдүн, тоолордун, суулардын жана жер аттарынан болсо, анда баяндооч сүйлөмдүн ээси кайсы түрдө турганына карабастан, жекелик түрдө болот. Жогоруда айтылган сөздөр “сүйлөмдө ээ болуп көптүк түрдө турса, анда ага карабастан эле ээрчише беришет”⁸⁰. Мисалы: **Экзамендер бүттү, бак-дарактар бүрдөдү, а экзамендер бүтүштү деп айтылбайт. ж. б.**

Кептин логикалуулугу, т.а., анын логиканын мыйзамдарына ылайык үч этапта: кептеги ойдун башталышы, негизги бөлүгү жана жыйынтыгы

⁷⁹ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. —Ф., 1979, 39-б.

⁸⁰ Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка. Т.1.—Б., 1992. — 40-б.

болуп келишин—сүйлөмгө караганда көбүнчө текстте учурайт. Анткени ал тексттин композициясы менен тыгыз байланышта болот.⁸¹

Кептин бул түрүнө үйрөтүүдө, адегенде окуучу жазган баяндама (изложение), дил баян (сочинение), доклад, газеталык макала жана башкалардын баарынын композициялык курулушу, алардын логикалык бир бүтүндүгү, ички түзүлүшү жөнүндө сөз кылуу зарыл. Анткени ойду үч бөлүктө берүү — мазмунду түшүнүктүү берүүдөгү эң эле оптималдуу баяндоонун ыкмасы, андай “үч бөлүктөгү композиция ойду берүү логикасына туура келет.”⁸²

Ойду мындай үч бөлүктө берүү, жогоруда айтылгандай, негизги ойго киришүү, алгачкы маалымат берүү, багыт берүү, андан соң, негизги ойду айтуу, акырында, жыйынтык чыгаруу сыяктуу этаптарын туура уюштурууга машыктыруу менен, баяндама, дил баяндарды жазууга үйрөтүү эң эле натыйжалуу болмокчу. Бул тууралуу орус окумуштуулары Л.С.Айзерман (1986), Ю.А.Озеров (1990), кыргыз методисттери Б.Алымов (1982), А.Муратов (1991), С.Рысбаевдердин⁸³ (1998) эмгектеринде эң сонун айтылат.

Тексттин композициясынын ар бир бөлүгүнө өзүнчө талаптар коюлат. Мисалы, киришүү бөлүмүнө коюлуучу бул талаптарды эске алсак болот:

1. Тандалып алынган теманын эмне жөнүндө экендиги;
2. Ал темада айтылуучу ойдун учурдагы абалы;
3. Негизги багыттары жөнүндө алгачкы маалымат.

Ал эми, негизги бөлүм тандалып алынган теманын негизги мазмунун камтыйт да, көлөмү зарылдыгына жараша түрдүүчө болуусу ыктымал. Бул бөлүккө негизинен, төмөндөгүдөй милдеттерди орундоо жүктөлөт:

1. Ойдун логикалык уюштурулгандыгы;
2. Ойдун өнүгүшүндөгү аны берүүдөгү ырааттуулук;
3. Айтылган ойдун далилдүүлүгү;
4. Айтылган ойлордун байланыштуулугу, бирдиктүүлүгү.⁸⁴

Демек, кептин логикалуулугунун негизги эки шарты —экстралингвистикалык жана лингвистикалык шарттары ишке ашышы керек. Мунун биринчиси — экстралингвистикалык шартты—“туура ой жүгүртүүнүн өлчөмдөрүн жана принциптерин”⁸⁵ бекем эсте туруусу эсепке алынат, б.а. мазмундун сырткы жагына көңүл бурулат. Анткени адам логикалык жактан туура жазуу үчүн, эң мурда ал логикалык жактан туура ой жүгүртө билүүсү зарыл. Ар бир “логикалык акт сөзсүз логиканын

⁸¹ О культуре речи, М. Изд., “Знание”, 1981,—17-6.

⁸² Ошол эле жерде.

⁸³ Рысбаев С., Окуучунун дил баяны, Б., 1998

⁸⁴ О культуре речи, М., Изд., “Знание” — 1981,—17-6.

⁸⁵ Кондаков Н.И. Логический словарь. — М., 1971.— 271-6.

закондоруна жараша болуусу керек”.⁸⁶ Экинчи шарты — структуралык б.а. таза лингвистикалык көрүнүшү. Ал үчүн сүйлөмдүн же тексттин кеп структурасындагы элементтери бири-бирине карама-каршы келбестен, ар бир сөз каражаты өзүнүн “кептеги туура функциясына жараша орун алышы, уюштурулушу зарыл”.⁸⁷ Бул эки шарт тең жогоруда тексттеги шарттарга дал келери көрүнүп турат. Эгер андай шарттар ишке ашпай, текст да, сүйлөм да сабатсыз түзүлсө, анда окуган же уккан адамдын түшүнүүсү кыйындайт.

Ал эми тексттин композициялык жагынын жыйынтык бөлүгү “кептин башында айтылган ойдун жыйынтыкташы, кептин жыйынтыгында бардык айтылган ойлордун чечилиши, окуган адам да, уккан адам да ишенирлик деңгээлге жетүүсү керек. Ансыз сөздүн башында жана негизги бөлүгүндө айтылгандардын жыйынтыгы түшүнүксүз болуп кала берет.

Тексттин курамы (составдык бөлүктөрү): башталышы, негизги бөлүгү жана жыйынтыгы бири-бири менен логикалык жактан ички мазмундук байланышта, жыйынтыктуу, бүтүн бир “речтик чыгарма болуусу”, “жандуу заттай—анын башы да, буту да, денеси да болуп, баары биригип бир бүтүн организмдей болуп дал келиши керек.” (Платон)

Кептин логикалуулугу ички жана тышкы кеп⁸⁸ деген түшүнүк менен да тыгыз байланыштуу. Ал эми ички жана тышкы кеп кеп ишмердүүлүгүнүн теориясы менен байланыштуу. Тактап айтканда, — мотив, мотивация;

— интенция (сүйлөөгө ынтаанын коюлушу)

— ички кеп (программа)

— тышкы кеп (практика)⁸⁹

Демек, ички кеп (программа) — айтайын деген ойдун логикалык жактан туура, ырааттуу түзүлүшү, анын ырааттуу, так, көркөм айтылышы, кептин лингвистикалык жана экстралингвистикалык жактан туура, логикалуу ишке ашырылышы — баары байланышта болуусу зарыл экенин окуучулар өз алдынча текст түзүүдө билүүсү керек.

Ушундай эле жагдайлар жөнүндө окумуштуу Е.Н. Зарецкая өз оюн айтып келип, кеп маданиятынын өзөгүн түзгөн төмөнкүдөй төрт суроого кайрылат:

1. Эмне үчүн сүйлөйбүз?
2. Биз эмнени айткыбыз келди?
3. Кандай каражаттар аркылуу ишке ашырабыз?
4. Биздин кебибизге угуучунун реакциясы кандай?⁹⁰

⁸⁶ Головин Б.Н. Основы культуры речи... — 147-б.

⁸⁷ Ошол эле жерде.

⁸⁸ Култаева У., Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы, —Б., 1995, — 134-б.

⁸⁹ Что значить знать язык и владеть им, /Под. ред., Шанского.—Л., 1989.

⁹⁰ Зарецкая Е.Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. М., 1999—3-б.

Бул суроолордун ар бирине токтолуп өтсөк, биринчи суроо айтылуучу кептин максатын, башкача айтканда, ар кандай кептин негизинде жаткан мотивди аныктайт. Экинчи суроо айтыла турган кептин планы, б.а., биринчи суроодо коюлган максатты аткаруунун тартиби, үчүнчү суроодо, планды ишке ашыруудагы кептин конкреттүү тексти, ал эми төртүнчү суроо болсо, айтылган кепке угуучунун реакциясынын адекваттуулугу жөнүндө кеп болот.

Кеп адамдардын ортосундагы коммуникациянын каражаты болуу менен, сүйлөөчүдөн угуучуга (же угуучуларга) багытталат. Тактап айтканда, коммуникациялык процесстин жүрүшү үчүн, бир жагынан сүйлөөчүнүн, экинчи жагынан угуучунун (адресаттын) болуусу шарт. Бул процесс сүйлөөчүдөн айтылуучу кептин туура мотивдештирилиши, планды туура түзө билүүнү жана ал планды ишке ашырууну, ал эми угуучудан айтылган кепти туура түшүнүүнү, туура жыйынтык чыгарууну талап кылат. Тескерисинче, сүйлөөчүнүн кеби логикалык жактан туура курулбаса, угуучуга түшүнүктүү болбосо, анда эч кандай реакцияны пайда кылбайт. Мындай кеп максатсыз болот да, тараптардын ортосундагы эмоционалдык байланыштын бузулушуна алып келет.

Эми жогоруда айтылган ойлорду айрым мисалдар менен далилдөөгө аракет кыلالы:

— Чоң ата, сиз эмне үчүн көптү билесиз? — деп сурады небереси чоң атасынан.

— Менин эң жакшы досторум жана окутуучуларым бар, — деди чоң атасы, — алар бардыгын билет жана мени дайыма үйрөтүп турушат.

— Сиздин окутуучуларыңыз кайда? Эмне үчүн мен аларды көргөнүм жок? — деди небереси.

— Ал мына булар, — деп чоң ата китептерди көрсөттү. Китептер мага бардыгын үйрөтөт. Бул китептер алыскы өлкөлөр жөнүндө айтып берди. Ал эми бул адамдар мурда кандай жашагандыгы тууралуу кеп салса, жогорку катардагы китептер жерден чыккан кен байлыктар жөнүндө айтып берет. Тиги текчедеги китептер акылдуу машиналар жана аларды кандай пайдалануу керектигин үйрөтөт. Китепти ким көп окуса, ал ошончолук көптү билет.

Мугалимдин жалпылоочу сөзү:

— Жогоруда көрсөтүлгөн логикалуулуктун шарттарын эске алсак, сүйлөшүүчү тараптардын коюлган максатка карата туура ой жүгүртүүсү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн структуралык жактан туура орун алуусу, тексттин композициялык түзүлүшүндөгү башталкы ойдун жыйынтык бөлүгүндө ишенимдүү ырасталышы, логикалык жактан ички мазмундук байланыштын сакталышы келтирилген үзүндүдө толук ишке ашырылды. Демек, сүйлөм ичинде болобу, текстте болобу ички логикалык курулуш бир

бүтүн мазмун менен сөз каражаттарынын грамматикалык курулушу бир багыттагы максатка кызмат кылат экен...

Ушуга жараша сүйлөм чегиндеги логикалуулук менен тексттин денгээлиндеги логикалык курулуш маселеси эки башка каралууга да муктаж. Анткени алардын ар бирине мүнөздүү проблемалар бар. Сүйлөмгө тиешелүү болуучу логикалык маселелерди Б.Н.Головин төмөндөгүдөй тартипте бөлүшгөрөт:

а) сүйлөм ичинде бир сөз айкашы экинчисине карама-каршы болбоосу керек; Окумуштуунун мындай ою боюнча сүйлөмдөгү ар бир сөз жана сөз айкаштары бири-бири менен мазмундук, логикалык бскем байкалышта болуусу, жалпы бирдиктүү логикалык бүтүндүккө ар бир сөз кызмат кылууга багыттальшы керек.

М.: Мугалим окуучуларга жерибиздин жаратылышы гана эмес, байлыгы жөнүндө да айтты. Бул сүйлөмдөгү кетирилген логикалык ката бардыгына эле түшүнүктүү эмес. Кеп маданияты маселеси жагынан алып караганда, жаратылышы, байлыгы деген сөздөр гана эмес, да сыяктуу байламталар аркылуу сүйлөмдө бири-биринен мааниси жагынан бирдей денгээлде экендигине карабастан, айырмаланып берилди. Сүйлөм логикалык жактан толук кандуу болушунун каражаттары жөнүндө окуучуларга түшүндүргөн соң, алар мындайча оңдоп, кайра жазышты:

1-окуучу: “Мугалим окуучуларга жерибиздин жаратылышы жөнүндө да, жаратылыш байлыктары жөнүндө да айтып берди”.

2-окуучу: “Мугалим окуучуларга жерибиздин байлыгы, жаратылышы жөнүндө айтып берди”.

Мындай логикалык каталар речте өтө эле көп кездешет.

б) Кептин логикалуулугунун дагы бир маанилүү шарты — сүйлөмдөгү сөздөрдүн туура орун тартиби.

Бул сүйлөм курулушуна, андагы сөздөрдүн орун тартибине карай жайгашылышына байланыштуу проблема мектеп практикасында учурайт. Себеби кыргыз тилдеги сөздөрдүн логикалык орун тартиби (алардын маанилик карышына жараша) толук иштелип чыкканы менен, окуучулар текст түзүүдө каталарды кетире беришет. Мисалы, ал каталар төмөндөгү шарттарга жараша аныкталат:

— биринчиден, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алышына жараша кетирилген каталар;

— экинчиден, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн сүйлөмдөн орун алышынан кетирилген каталар;⁹¹

Булар сыяктуу эрежелерге үйрөтүүгө ылайык кыргыз эмес мектептер үчүн төмөндөгү чен өлчөмдөргө, эрежелерге машыктыруу маселеси келип чыгат.

- сүйлөмдө ээнин баяндоочтон мурда келиши;

⁹¹ Жапаров А. Синтаксистический строй киргизского языка. 1-т.—Б., 1992.—56-71- бб.

• аныктооч негизги ролду ойноп, сүйлөмдүн башынан орун алышы;

• бышыктооч, толуктоочтордун сүйлөм ортосуна келиши;

• сүйлөмдүн ээси менен байланыштуу анын тобунда болгон сөздөр, баяндооч менен байланышкан этиштер үчүн өз-өзүнүн логикалык орду болушу.⁹²

• Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик байланышы болбогондуктан, алар сүйлөм менен жалпысынан байланышта болушат да, алардын сүйлөмдөгү орду так белгиленбейт.⁹³

Мындан сырткары, мына буларды да эске алууга болот:

• сүйлөм мүчөлөрүнүн ичинен ээнин сүйлөм аягына келбестиги;

• баяндоочтун сүйлөм башына келбестиги;

• оозеки, жазуу иштериндеги мындай тилдик көрүнүштөр ыр түрүндөгү тексттерде башкача орун тартпке ээ болушу;

• зат, сын, сан атоочтор сүйлөмдө айтайын деген ойдун мазмунуна ылайык логикалык ырааттуулукта келиши (М.: беш кызыл карандаш, кызыл беш карандаш).

Балдарга түшүндүрүү иши сөзсүз окуучунун өз тилиндеги мисалдарга салыштыруу менен, эки тилде бирдей экендигин билгизүүчү фактыларды талдоо аркылуу жүрөрү белгилүү.

Деги эле, сүйлөмдө логикалуулук кандай маанилүү болсо, текстте андан бетер маанилүү нерсе. Анткени текст логикалык жактан бүтүн, грамматикалык жактан уюшулган бир же бир нече сүйлөмдөрдүн топтому⁹⁴ болору — негизги шарты. Эгерде сүйлөмдөрдүн топтому өз ара мазмундук, логикалык жактан бир бүтүндүктү түзүп турбаса, анда алар түрдүү стилдеги сүйлөмдөрдүн кандай топтому гана болор эле.

Демек, кептин логикалуулугун камсыз кылууда сөз каражаттарын туура, так колдонуунун, сүйлөмдүн синтаксистик жактан туура түзүлүүсүнүн, сөздөрдүн ички байланышынын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинин туура сакталуусунун, алардын маанилик катышынын мааниси абдан чоң экендигин белгилей кетүүгө болот.

Ошентип, тексттин логикалуулугуна коюлуучу жалпы талаптар катары окуучулар менен талдоо, сыноо иштеринен улам, аларга мына буларды эстен чыгарбоо керек экендигин эскертебиз:

а) тексттеги логикалуулук кептин сапаты сыяктуу, анда айтылган ойдун тилдик каражаттар менен канчалык деңгээлде так, түшүнүктүү

⁹² Жапаров А. Синтаксистический строй киргизского языка. 1-т.—Б., 1992.— 57 бб.

⁹³ Ошол эле жерде. —69-б.

⁹⁴ Омуралиев Б. Кыргыз тили, VIII—IX класстар үчүн.

жана туура чагылдырылгандыгына жараша болот. Кептин логикасы ойдун логикасын чагылдырып туруусу керек.⁹⁵

Ал эми текст турмуштук көрүнүштүн байланыштуу, так, логикалуу баяндалып, сүрөттөлүп берилиши болуп саналат. Ар бир сүйлөмдү ойдун ырааттуу логикасы байланыштырып, ал тексттин башталышынан аякталышына чейин үзүлбөс чынжырды элестетип турат. Ансыз логика бузулат.

М.: Адамдын жүрөгү бир суткада сегиз тонна канды иштетүүгө мүмкүнчүлүгү жетет.

Окумуштуу Б.Н.Головин тексттеги сүйлөмдөрдүн логикалык байланышын түзгөн жана ишке ашырган каражат катары бул эки нерсени — сөздөрдүн кайталанышы (орундуу кайталаныш) жана байламталарды белгилейт. Окумуштуунун бул оюн колдоого болот.

М.: 1. Асанкулдун Ысык-Көлгө биринчи келиши. Ысык-Көл ага абдан жакты. Ысык-Көл Асанкулга өзгөчө керемет болуп көрүндү.

Мында Асанкул деген сөз кайра кайталануу менен сүйлөм аралык логикалык байланышты ишке ашырып, бирдиктүү өзөк сакталды. Ал өзөк Асанкулдун тегерегиндеги ойду берди.

2. Эртең—дем алыш күн. Андай болгон соң сабактарымды шашпай даярдаймын.

А бул сүйлөмдө логикалык өзөктүн милдетин андай болгон соң деген себеп байламта аткарды.

Тексттеги логикалуулуктун ишке ашырылышына кызмат кыла турган каражаттардын системасы катары сүйлөмдөрдүн уланма, жарыш жана тематикалык байланышын сунуш кылууга болот. Тексттеги сүйлөмдөрдүн тематикалык байланышы жөнүндө жазып келип методист А. Эшиев: “Мындай сүйлөмдөрдүн байланышы бөлүнбөс сүйлөмдөргө мүнөздүү сөздөрдүн орун тартиби аркылуу камсыз болуп турат⁹⁶”, — дейт.

б) Тексттеги бир ойдун улам башка ойго өтүп турушу да кептин логикалуулугун билгизет.⁹⁷

Чындыгында, мурда айтылып жаткан ойдун улап кийинки жаңы ойго өтүп жаңырып, өнүгүп, уланып, чиеленип отурушу — тексттин логикалуулугунун негизги белгилеринин бири. Көпчүлүк учурда окуучунун дил баяндарында⁹⁸ (сочинение) айтайын деген ою кыска фактылар менен берилип, башталып, өнүгүшү, жыйынтыкталышы сыяктуу ой туюмдары жок, жөн гана карандай ой топтому болуп калат. А мындай түрдө жазылган чыгармадагы сенектик баян-тексттеги жандуу дил туюмдун болушун четке кагат.

⁹⁵ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 15-6.

⁹⁶ Эшиев А. Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору. — Б., 1995. — 8-6.

⁹⁷ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 152-6.

⁹⁸ Рысбаев С. Окуучунун дил баяны. — Б., 1998.

в) байланыштуу тексттин абзацтарга жараша мүчөлөнүшү да тексттин логикалык курулушунун негизги каражаты болуп кызмат кылат.⁹⁹

Тексттин абзацтарга бөлүнүшү кыргыз тилинин программасында микротемалар деп берилген.¹⁰⁰ Микротемалар жалпы мазмундун ички майда бөлүктөрү катары көрүнөт, анткени ал ар бир майда бөлүкчөлөрдө автор өз оюн улам жаңы ой менен өнүктүрүп, кошумчаланган жаңы ою жаңы абзацтан башталып отурат да, тексттеги ички логикалык өзөктүн үзгүлтүксүздүгүн сактап турат.

г) Тексттин логикалуулугунун дагы бир шарты катары Б.Н.Головин андагы “синтаксистик конструкциялардын айтылып жаткан мазмунга жараша адекваттуу тандалып курулушу”,¹⁰¹ — деп белгилеген.

М.: VIII класстын окуучусунун түзгөн текстинен алынган мисалды чогуу окуп көрөлү: **Лицейде коркутпагандай тартип, эркелетпегендей жакшы көрүү өкүм сүрөт.**

Окуган адам сөз эмне жөнүндө болуп жатканын, т.а. лицейде коркутпай эле тартипке чакыруу, эркелетпей эле жакшы көрүү, өз ара сыйурмат мамиле бар экендиги айтылып, жатканын туят. Ошентсе да, окуучу өз оюн так, даана берүү үчүн, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык конструкциясын туура куруусу керектүү сөз каражаттарын өз орду менен колдонуусу зарыл эле.

д) Тексттин логикалуулугунун, бүтүндүгүнүн дагы бир белгиси катары Б.Н.Головин, тексттин композициялык курулушун аны уюштуруу методуна да байланыштуу болорун белгилейт, б.а. текст түзүүдө автор өз оюн улам, биринчиден, экинчиден, үчүнчүдөн деп, баяндап өнүктүрүп, айтайын дегенин ачык так түшүнүктүү берүүгө аракет кылат. Ушул эле маселе боюнча С.Мусаев “текстте колдонулган тил каражаттары логикалык жактан да, синтаксистик жактан да бири-бири менен байланышып туруусу шарт”¹⁰², —деп, жогорудагы автордун оюн кайталайт. Мына ушундай эле көз карашты А.Ю.Купалованын (1991), Ж.Дүйшөевдин (1979) макалаларынан да жолуктурабыз. Ошондой эле, тексттин үч бөлүктүү (киришүү, негизги, жыйынтык) курулушу да анын логикалуулугунун эң негизги белгиси болуп саналат.

Киришүү бөлүгүндө окуучу же угуучу белгилүү теманын тегерегинде оюн топтоп, негизги ойду кабыл алууга даярдык көргөн учуру болот. Ал эми негизги бөлүгүндө болсо, берилүүчү тексттин башкы мазмуну сунуш кылынуу менен, логикалуулугу жагынан сүйлөөчүдөн өтө жоопкерчиликти талап кылат. Жыйынтык бөлүгү болсо, тексттин композициялык курулушун толуктайт да, анын башталышы менен аякталышын байланыштырып, жыйынтыкталган ойду окуучунун алдына коёт.

⁹⁹ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988, — 153-б.

¹⁰⁰ Кыргыз тилинин программасы. V—XI кл. — 6

¹⁰¹ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988, — 153-б.

¹⁰² Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993, — 56-б.

Окумуштуу методисттердин бул айткандарына кошулууга болот, ошентсе да, тексттин логикалуулугун, мазмундук бүтүндүгүн анын (тексттин) планысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Тексттин планы — андагы үзгүлтүксүз логикалык өзөктүн, андагы ойду байланышта берүүнүн эң негизги каражаты экенин окуучулар да түшүнүүсү кажет. Ансыз тексттин үч баскычтуу түзүлүшү да ишке ашпастыгын тажрыйба көрсөттү.

Анткени тексттин планы (жөнөкөй жана татаал план) үч баскычта логикалуу берилүүчү жаңы мазмунга жараша түзүлүү менен, белгилүүдөн белгисизге, жөнөкөйдөн татаалга карата тереңделип, тармакталып, кеңейтилип, натыйжада, ой конкреттештирилип отурат.

Демек, кептин логикалуулугу сүйлөмдүн чегинде болобу, тексттин түзүлүшүндө болобу ойду так, даана, ачык берүүнүн негизги жолу. Алардын логикалуулугун, мазмундук бүтүндүгүн сактоо үчүн көптөгөн иш-аракеттердин системасын (жогоруда айтылган белгилерди, категорияларды) окуучулар менен бирге практикада иш-жүзүнө ашыруубуз зарыл.

Кептин көрктүүлүгү, көрктүү сүйлөө ишмердиги

Музыкант сөздүн күчүн, маанисин үн жана анын ыргагы менен, мукам добуш менен берсе, көркөм, чебер сүйлөгөн адам айтар сөзүнүн күчүн, маанисин, анын негизинде жаткан логикасын мукамдуу, кырааттуу, коңур үн менен, образдуу, көркөм берет.

Балада андай сөз чеберчилигине өзүнөн улуулардан, эң биринчи ата-энесинен, тегерегиндеги адамдардан жана мугалимден угуп калыптанат.

Сөзүн көркөм айта билүү — сүйлөр сөзүнүн маанисин, мазмунун так, элестүү жеткире алуунун каражатын таба билүү дегендике жатат.

Көркөм сүйлөй алган адам айтар сөзүнүн логикасын, мазмунун, ички сезимин, угуучу адамдын жүрөгүнө, акыл-сезимине үндүн, сөздүн көркөм күчү менен, кептин кырааты менен жеткире алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болот.

Демек, сөздү көркөм айтууда эки нерсе эске алынат:

1. Мазмунга жараша кеп кыраатынын болушу;
2. Кеп кыраатына жараша мазмундун болушу.

Бул эки нерсе бири-бирисиз жашабай турган түшүнүк. Мазмунсуз кеп кыраатынын эч кандай зарылчылыгы жок. Анткени айтылган көркөм кепти угуп турган адам анын мазмунуна кайдыгер карабайт. Ал (сүйлөп жаткан адам) угуп турган адамды өз артынан ээрчитип, өзүнүн күчтүү эрки менен, көркөм сөздүн кырааты менен уккандын учкул сезимине күчтүү таасир этет.¹⁰³

¹⁰³ Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. — М., 1975, 4-б.

Көркөм айтуудагы дагы бир эске алуучу нерсе — бул, айтыла турган кептин идеясына жараша, максатка ылайык сүйлөөчүнүн катылып жаткан ою (замысл) сөз менен болбосо да, үнүнүн кыраатынан көрүнүп турат. Ал биринчиден, сүйлөп жатканда айрым тыбышка, муунга же сөзгө басым түшүрүү менен (муундук басым, логикалык басым)¹⁰⁴ берилиши аркылуу туюлат.

Экинчиден, сүйлөп жаткан адамдын үнү, тону психологиялык абалга, айтыла турган сөздүн мазмунуна, кебинин стилине жараша болушу. Демек, айтыла турган сөз угуучуга так, түшүнүктүү, эмоционалдык жактан жагымдуу кабылдануусу үчүн, окуп жаткан адам көркөм сүйлөөнүн бардык каражаттарын, тактап айтканда, интонацияны, белгилүү денгээлде мимика менен жестти колдонот.¹⁰⁵

Ошондой эле адам сүйлөөдө кырдаалга ылайык өзүнүн үнүнүн бийиктигин да, күчүн да, үн узундугун да, ритм, рифмасын да, үн тембрин да эсепке алганда үндүн көрктүүлүгүнө өзгөчө шарт түзүлөт. Бул сыяктуу кептин көрктүүлүгүнүн акустикалык негиздери тууралуу айтып келип, методист В.П.Морозов мындай дейт: “Үндүн күчү үндүн энергиясын туюнтуучу объективдүү чоңдук. Үндүн катуулугу — бул субъективдүү түшүнүк, тактап айтканда, үндүн реалдуу күчүнүн биздин аңсезимибиздеги чагылдырылышы...”¹⁰⁶ А турмушта акырын да, катуу да, орто да сүйлөөгө туура келип, ал тексттин мазмунуна жараша болот. Анткени катуу же акырын бирдей тон менен сүйлөө бир түрдүү гана угулуп, тажатмалуулукту¹⁰⁷ пайда кылат.

Адамдын үнүнүн күчү, темпи өзгөрүп туруусу сырткы чөйрөнүн таасирине¹⁰⁸ жана адамдын психологиялык абалына, маектештин жаш өзгөчөлүгүнө, жеке сапатына да байланыштуу болот. Эгер адам шашып турган болсо, үнү тез, бийик чыгып, а жаш бала же кары киши менен жай сүйлөөгө туура келет.

Демек, адам үнүнүн күчүн, темпин, тембрин учурда түзүлгөн кырдаалга карата өзгөртүп, жөнгө салып туруусу анын кебинин көрктүүлүгүн чөйрөгө жагымдуулугун, жугумдуулугун, камсыз кылат. Мындай касиет көбүнчө мугалимдер үчүн өтө керектүү болуп, анын оозеки кебинин таасирдүүлүгүн күчөтөт.

Кептин көрктүүлүгү кептин тууралыгы менен да тыгыз байланыштуу, анткени кепти туура айтуу орфографиялык гана эрежелерден эмес, орфоэпиянын эрежелеринен да келип чыгат. Демек, орфоэпиянын эрежелери адабий тилде көрктүү, туура сүйлөөнүн сапаттык белгиси, анын башаты болуп саналат.

¹⁰⁴ Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. —Ф.,1990. —74-75-66.

¹⁰⁵ Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. —М.,1975. —5-6.

¹⁰⁶ Морозов В.П. Тайны реальной речи. —Л.,1997. —40-41-6.

¹⁰⁷ Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. —М.,1975. —10-6.

¹⁰⁸ Ладыженская Т.А. Живое слово. —М.,1986. —24-6.

Ошондуктан баланын туура, көрктүү сүйлөөсүнүн үлгүсү, башаты — бул мугалимдин көрктүү кеби болорун унутпайлы. Бекеринен, Е.И. Тихеева: “Мугалимдин аңгемеси балдардын речи үчүн үлгү болор, көңүлүн бурар эң негизги иш формасы жана ал тилинин өнүгүшүнө таасир этет”¹⁰⁹, — дебегендир. Ошондой эле, мугалимдин өзү, анын кебинин манерасы, сөзүнүн көрктүүлүгү, анын аңгемеси, ырды окуусу — мунун баары окуучу үчүн туруктуу мисал экендигин практика далилдеген.

Мунун өзү айтып жаткан сөзүнүн маанисин түшүнтүүгө, кабыл алдырууга кылган сүйлөөчүнүн аракети үн, добуш мимика, кыраат аркылуу маанисин ачып берүүгө болгон далалаты катары бааланмакчы. Китеп окуган учурда анын идеялык маанисин, психологиялык кырдаалдарды, каармандын мүнөзүн, ж.б. туура, жеткире түшүнүүсү башкаларга аны жеткирүүнүн каражатына айланат. Демек, кептин көрктүүлүгү жөн эле, көркөм сүйлөө, же окуу үчүн гана эмес, ал мазмунду жеткирүүнүн каражаты болуп кызмат кылуусунда турат.

Андай болгон соң, анын педагогикалык мааниси чоң болуу менен, билим берүүчү, тарбиялоочу жана сөз өстүрүүчү сыяктуу функцияларын өзүнө кошо ала жүрөрү белгилүү. Мындай маанилүү иш-аракеттерди өзүнө камтыбаган тил жана адабият сабагы, деги эле, педагогикалык процесс болуусу мүмкүн эмес. Себеби уккан сөз, кеп педагогикалык функцияны өзүнө ала жүргөн болсо, анын мааниси ошончолук терең болору белгилүү.

Ошол үчүн да, элибиз урпак тарбиясына улуу сөз менен таасир этүүнүн кылымдар бою калыптанган каражаттарын, формаларын иштеп чыгышкан. Жазма адабиятты колдонбогон кыргыз эли үчүн фольклор балдарга тарбия берүүдө негизги ролду ойногон. Андыктан мугалим балага билим-тарбия берүүдө оозеки кепке, анын көрктүү, мазмундуу айтылуусуна өзгөчө көңүл коюусу парз.

Мындай көрүнүш кыргыз тилин окутуу процессинде адабияттын мыкты үлгүлөрүн тааныштырууда сөзсүз эске алынат.

М.: Жакшы адамдын белгиси,

Жалпыга бирдей калыста.

Жаман санаа душманга,

Жан аябай намыста.

Жакшы санаа теңтушка,

Жаман сөзгө барышпа.

Алың келсе, жардам кыл,

Алсыз, начар жармачка,

Жакшы карма өзүңдү,

Жамандык жакка барбаска. (Т.С.)

¹⁰⁹ Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. —М., 1963.—146-б.

Бул ырды окуучуларга уккулуктуу, көрктүү окуп, сөдөрдүн маанисин чечмелөө, түшүндүрүү, талдоо аркылуу алардын сезимине таасир берүүдө айтылган кеп жөн гана информациянын карандай булагы болуудан калат. Ал ошого шайкеш айтылган маалыматтын жеткиликтүүлүгүн, жугумдуулугун, уккандын көңүлүн өзүнө бурарлык таасирдүүлүгүн, сезимдүүлүгүн камсыз кылат.

Анткени сөздү кыраатын келтире айтса, анын музыкалуулугу артарын түшүндүрүү керек. Эң жөнөкөй мисал, сөздү ыргагын, рифмасын, ритмин бузуп сүйлөп көрөлүчү, ал мазмунун да жоготот, угумдуулугунан да ажырайт. Ошондой эле орфоэпиялык эрежелерди бузуп айтсак да, анын көрктүүлүгү унугулат. Демек, кептин көрктүү айтылышы тилдин орфографиялык, орфоэпиялык эрежелерин сөзсүз аткарылышына көз каранды.

М.: Кучагында тынчтыктын,

Мээриминде төрөлдүм.

Үч энемдин алтындан,

Бешигинде бөлөндүм.

Мекен, мектеп, өз энем,

Бак-таалайга бөлөнгүн. (М.А.) деген ырды адегенде кырааты, интонациясы жок, айрым сөздөрдү орфографиялык эрежеден четтөө менен окуп бергенибизде, окуучуларда ырга байланыштуу өзгөчө таасир байкалды. Айрым окуучулар кетирилген каталарды (тынштыктын, меримине, талайга) байкап, түзөтүүгө аракет жасашты. Бир кайрадан кырааты менен окулганда, окуучулар ырдын мааниси жөнүндө айтышып, жаттап алууга да жетишишти.

Бирок кептин көрктүүлүгүнө жетишүүнүн өзүнчө кептин техникасын, адабий тилдин эрежелерин сактап сүйлөө же окуу, кепти кыраатына (интонация) келтирип айтуу сыяктуу жолдору, тармактары бар. Буларга кыргыз элинин эпостук чыгармаларын тиешелүү мотив, дикция менен айтуу да, чечендик сөздөрдү кырааты менен, көңүлдү муюта сүйлөө да мисал боло алат.

М.: Асман менен жериңдин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүңөн бүткөндөй.

Кокто мунар булуттун,

Салкынынан бүткөндөй деген “Манас” эпосунан алынган үзүндүнү кырааты менен айтып берүү окуучулар үчүн өтө таасирдүү болгону тажрыйба учурунда байкалды.

Мында кептин көрктүү айтылуусу, образдуулук негизги орунда болот да, алардын бири-бири менен жуурулушуусунан улам “сөз өзүнүн

поэтикалык (эстетикалык) функциясына өтөт”¹¹⁰. Анын үстүнө М.Горький белгилегендей, “сөз— адабияттын эң биринчи элементи, а тилдин өзү болсо сөз өнөрүнүн негизги материалы” болуп саналат. Ушул жагдайды философ Гегель да акын өзүнүн поэзиясында “угумдуу” сөздөрдү (благозвучие) пайдалана тургандыгын туура айткан.

Ошол үчүн жогоруда айтылгандай, кеп кайсы бир маалыматты берүү менен чектелбейт, сүйлөөчү кеп аркылуу угуучунун эстетикалык ыракатка бөлөйт, толкундантат, жаңы сезимдерди жаратат. Ал адамдын акылына таасир, “эстетикалык информация берет да, сөз — жөн гана механикалык өткөргүч эмес, ойду жана эмоцияны ойготуучу каражат болуп саналат”¹¹¹, — дейт Л.А.Новиков.

Кыргыз тили сабагы учурунда кептин көрктүүлүгүн жаратуучу төмөнкү каражаттарга токтолуп көрөлү:

1. Сүйлөө, окуу техникасы жана ага көнүктүрүү

Кеп маданияты жөнүндө сөз кылганда окуу техникасы эч качан четте калбайт. Анткени сүйлөп жатканда адамдын ырааттуу дем алуусу, үнү, сүйлөө дикциясы чоң роль ойноору белгилүү Бул аталган түшүнүктөр үндүн ырааттуу чыгышына, көрктүүлүгүнө тембрдин тазалыгына сөзсүз таасир этет.

Сүйлөп жатканда адамдын дем алуусу өз алдынча эле автоматтык түрдө, зарылдуулугуна, сөз жана сүйлөм арасында айтылып жаткан ойдун максатына жараша ишке ашырылат. Ал эми туура дем алуу өз кезегинде адамдын үнүнүн уккулуктуулугуна да себепчи болот. Сабак учурунда окуучуларды көркөм окууга жана көрктүү сүйлөөгө үйрөтүү машыгуулары туура дем алуудан башталганы талапка ылайыктуу.

Ал эми кептин көрктүүлүгүн камсыз кылууда табигый нерсе катары үн өзгөчө ролду ойнойт. Ооздон чыккан дабыш тыбышка айланып, андан сөз куралып, сөздөн сүйлөм түзүлүп, ал аркылуу түркүн ойлор айтылып жана жазылат. Ошондо да үндүн күчү, узундугу, бийиктиги сыяктуу сапаттык белгилери кептин көрктүүлүгүн жаратуучу негизги каражат болуп саналат.

Адегенде окуучуга өзү сүйлөп жатканда өз үнүн магнит лентасынан угузса, ал өзүнүн үнүн өзү тарбиялоо багытына өтөр эле. Бул адамдын кебинин көрктүүлүгүн камсыз кыларлык үндүн ийкемдүүлүгүн, кендигин өстүрмөк. Тактап айтканда, окуучу “баарыдан мурда, кептин токтоо, туруктуу жана жумшак темпин иштеп чыгуусу”¹¹², мугалим аны сабакта тарбиялоосу зарыл.

Үндүн кооздугу төмөндөгү эки нерсеге байланыштуу болот:

¹¹⁰ Новиков Л.А. Искусство слово.—М., 1991.—6-б.

¹¹¹ Ошол эле жерде...—24-б.

¹¹² Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание.— М., 1975, 11-б.

1). Окуучунун психологиялык, эмоционалдык абалы. Эгер окуучу сүйлөөчү өзүнө ишенимдүү болбосо, анын үнү басаң тартып, түшүнүксүз сүйлөй турганын, ал эми ал өзүнө ишенимдүү болсо, үнү бийик чыгып, өз оюн айтып берүүгө ашыгарын байкадык.

2). Физиологиялык абалы, башкача айтканда, жогоруда белгилегендей, сүйлөп жатканда окуучуну туура дем алууга үйрөтүү эсептелет. Окуучу сүйлөөдөн мурда терең дем алып жана абаны үнөмдөп чыгарууну үйрөнүүгө тийиш.¹¹³ Кээде окуучулардын окуп бара жатканда сүйлөмдүн аягына чейин үнү жетпей же айрым сөздөрдү ыргагын бузуп, үзгүлтүккө учураган учурларын байкоого болот. Мындай учурда сүйлөмдөгү тыныш белгилерди туура пайдалануу, белгилүү жерде дем алуу сыяктуу көнүгүүлөрдү жүргүзүү менен, мугалимдин көрсөтмөлүү окуп берүүсү окуучулардын көрктүү окуусуна көмөкчү болорун практика көрсөттү.

Үндүн кооздугу үчүн, окуучунун туруктуу дикциясы да зарыл компонент болуп саналат. Дикция—кептеги муундун жана сөздүн орфоэпиянын эрежеси менен туура, так айтуу дегенди билдирет. “Дикциясы начар адамды кол жазмасы начар адам менен салыштырууга болот”¹¹⁴. Эгер сөз орфографиялык жагынан туура эмес, түшүнүксүз, тамгалар элементи менен жазылбаган болсо баасы төмөндөгөндөй эле, дикциясы начар адамдын кеби маектеши үчүн түшүнүксүз болот да, же ага маани бербей коюуга, же кайталатууга туура келет.

Кээде балдар өз сөзүнүн аягын “жутуп сүйлөп”, айрым тыбыштарды так айтпай,¹¹⁵ оюнун түшүнүктүүлүгүн да, сөзүнүн көрктүүлүгүн да жоготушат. Мындай учурда баланын кебин кемчилдиктерден арылтууда атайын көнүгүүлөр, адистин кеңеши жардамга келүүсү мүмкүн.

Адамдын дикциясын мүнөздөөчү үндүн уккулуктуулугун, темпин, бийиктигин, тембрин жана артикуляциясын жаратууда бардык тыбыш жасоо органдары катышат эмеспи. Сүйлөө учурунда кайсы бир органдын туура эмес абалда болуусу тыбыштын чала айтылышына же өтө эле басым жасалуусуна алып келүүсү мүмкүн. Ошондуктан баланын тили жаңы чыга баштагандан тартып ата-эне, андан кийин башталгыч класстын мугалими бул маселеге айрыкча маани берүүгө тийиш. Ал эми ушунун өзү кезегинде жакшы дикциянын жаралышынын, кептин көрктүүлүгүнүн өбөлгөсү боло алат.

2. Кептин көрктүүлүгүн камсыз кылуудагы орфоэпиялык эрежелерди сактоонун мааниси.

Кептин көрктүүлүгү үн кубултуп көркөм же көрктүү сүйлөө менен гана чектелбейт. Көрктүүлүк сөз каражаттарын, грамматикалык формаларды өз эрежелери, тактап айтканда, орфоэпиялык нормаларды сактоо,

¹¹³ Максимов В.И. Русский язык и культура речи. —М., 2000.—285-б.

¹¹⁴ Ошол эле жерде. — 283-б.

¹¹⁵ Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. —М., 1975. — 12 б.

ошондой эле адабий тилдин нормасынын калыптануу деңгээлине жана адамдын кебиндеги диалектилик жана говордук артыкчылыктарга байланыштуу. Ошондуктан өзгөчө кебинде “диалектилик каталар учураганда окуучулар орфоэпиялык нормаларды өздөштүрүүсү”¹¹⁶ зарылдыгын айтпаса да түшүнүктүү.

Ушул туурасында окумуштуу Ж.Дүйшеев “Мектепте көркөм окуунун методикасы” аттуу эмгегинде: “Атайын көркөм окууга арналган сабактарда гана эмес, бардык сабактарда тыбыштарды орфоэпиялык нормага ылайык айтып, интонацияны так коё билишине көз салып, кемчилдиктерди түзөтүп турганда гана көркөм айтууга көнүктүрүү талаптагыдай ишке ашат”¹¹⁷,—деп белгилейт.

Андан ары, окумуштуу Ж.Дүйшеев буларды мисалга келтирет:

1. Этимологиялык дублеттерди М.: борум—форма (келбет, тышкы көрүнүш), **үстөл — стол** (кызмат орун)

Ошондой эле, орфографияда оозеки кептеги айтылышындай жазылышына жол берилген сөздөр. Мисалы:

бөлкө — булка

керебет — кровать

самоор — самовар

бөтөлкө — бутылка

2. Диалектилик сөздөрдү туура айтуу. Мисалы:

музоо — торпок

бал — асел

жумуртка — тукум

ширеңке — күкүрт

3. Омографтарды айырмалап айтуу да зор роль ойнойт.

Мисалы: атлас (геогр.атлас) — атлас (кездеме) — атлас, карта (геогр. Карта) — карта (ойноочу карта)¹¹⁸ — карта ж.б.

Мындан сырткары, төмөндөгүдөй учурларда да орфоэпиялык нормалардын бузулушунан улам кептин көрктүүлүгү бузулган учурларды да окуучулар менен талдаганда, алар төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү түзүүгө жетишишти:

Бир сөз ичинде таасири улам жумшарып айтылган үнсүз тыбыштар катышканда:

Мисалы: аба—ава, табайын—тавайын, кабат—кават, ж.б. Биздин мектеп эки кабаттуу.

4. Сөз ичинде ч тыбышы катар келген учурларда.

Мисалы: каччы — кашчы,

аччы — ашчы

¹¹⁶ Ошол эле жерде...—17-бет

¹¹⁷ Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы. —Ф.,1988.— 19-б.

¹¹⁸ Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы. —Ф.,1988.— 19-б.

кеччи — кешчи

уччу — ушчу

Машина келе жатат, жолдон каччы.

5. Биринчи сөздүн аягы каткалаң үнсүз, экинчи сөздүн аягы жумшак үнсүз болгондо:

Мисалы: алып бер—алпер

алып кел — апкел

Балдарга алмадан алып бер.

Аягы кыска үндүү (ү,у) тыбыштар уланган адат өткөн чакта турган сөздөрдү айтканда: Мисалы:

барчу эле—барчуу

келчү эле—келчүү

алчу эле—алчу ж.б.

Ал күнүгө биздикине келчү эле.

6. Арсар келер чактын -ар мүчөсү уланган сөздөрдүн жазылышында: Мисалы:

барарсың—бараарсың ,

келерсиң—келээрсиң

карырсың—карырсың- түрүндө созулуп айтылат, бирок жазууда жол берилбейт.

Сен эртең окууга келерсиң?

7. Төмөнкү сөздөр айтылганда Ы тыбышы И тыбышына өтөт.

Мисалы:

жарыя—жария

карыя—кария

Карыя кишилер көптү билишет.

Эки сөз аралыгындагы аккомодациялык процесстин учурунда каткалаң үнсүздүн жумшарып кетиши. Мисалы:

көк уй—көгуй, ак ун—агун

Биздин көк уй сүтгү көп берет.

Мындай учурларда жазылгандагыдай айтылганда, сөздүн угумдуулугу жоголот, ал эми айтылышында жеңил да, жумшак да, угумдуу да болору белгилүү.

9.Сөздү туура айтууда басымды туура коюунун мааниси.

Кыргыз тилинде басымдын сөз ажыратарлык касиети болбосо да, анын угумдуулугун камсыз кылууда мааниси чоң. Мисалы: **кызыл-кызыл эмес кыпкызыл**

Сүйлөм курулушуна катышкан сөздөрдүн грамматикалык байланышын түзүүчү негизги каражаттардын бири—интонация болуп саналат. Интонация сүйлөм мүчөлөрүнөн материалдык эмес, формалдык жагы экепдиги менен айырмаланат.¹¹⁹ Анткени сүйлөм мүчөлөрүнүн ар бири өз

¹¹⁹ Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. II бөлүм.—Ф., 1966.—10-б.

алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болгон, кандайдыр бир кызмат аткарган, логикалык ой жүгүртүүнүн сырткы материалдык оболочкасы катары милдет аткарат. Ал эми интонация кептен тышкары өзүнчө бир ойду билдире албайт¹²⁰. Себеби интонация үндүн бийиктиги, күчү, темпи, тембри жана тыныгуу (пауза) формасында берилет. Бирок интонацияны сүйлөмдүн түзүлүшүнүн толук чагылышы деп айтууга да мүмкүн эмес.

Демек, интонация сөздүн, сөз айкашынын, сүйлөмдүн, кептин коммуникативдик милдет аткарышында активдүү катышат. Сүйлөөчүнүн кебинин орундуулугу, сөз байлыгы, көркөмдүгү ж.б. белгилери анын жекече сапаттарынан гана эмес, интонациянын туура коюлушу менен да мүнөздөлөт.

Кепте интонациянын ролу төмөндөгү учурларда көрүнөт.

1. Кептин динамикасын камсыз кылган анын күчү, темптүүлүгү;
2. Кептин угумдуулугун, тыбыштардын туура айтылыш ритмин, рифмасын камсыз кылуусу;
3. Кептин темпин, ритмин камсыз кылып, анын токтоо, жай, ылдам ж.б. түрдө айтылышы;
4. Кептин эмоционалдык жагын камсыз кылуучу, анын мүнөзүн билдирүүчү темпи.¹²¹

Интонацияны сүйлөмдө негизги тондун, тембрдин, темптин, үндүн бийиктигинин өзгөрүшү деп айтууга болот. Окуучу интонация аркылуу белгилүү нерсеге басым жасап, суроо, тастыктоо иретинде ага карата эмоциясын жана мамилесин билдире алат. Ал жазууда тыныш белгилери менен берилет.

Интонациянын үндүн күчү, бийиктиги, тембри, темпи сыяктуу акустикалык компонентинин ар бири өз алдынчалуулукка ээ болуп, түрдүү кырдаалда түрдүү милдет аткарат. Ал эми үн да ушундай эле компоненттерден тургандыктан, үн менен интонациянын жаралышы бир эле артикуляциялык-акустикалык процесс экендигин түшүндүрөт.¹²²

М.: Ии, кана, сүйлө!

Сүйлөмдү окуучулар менен талдай келгенде, кандай маанини билдирип тургандыгын мындайча түшүндүрүштү:

1-окуучу: “Бул сүйлөмдө көрүнүп тургандай, сүйлөөчү үнүн бийик чыгарып, жай темпте, маектешинен суроого жооп күткөн абалда кайрылды. Ошондой эле интонация аркылуу үн жөнгө салынып, учурда сүйлөөчүнүн кебиндеги кандайдыр өкүмдүк, буйрук берүүчүлүк сыяктуу касиеттер да байкалды”, — дейт.

¹²⁰ Ошол эле жерде.

¹²¹ Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание. —М., 1975. — 31-б.

¹²² Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. —Ростов-на-Дону, 1999.—361-

2-окуучу: “Бул жерде улуу кишинин балага карата аёо сезими көрсөтүлүп, сүйлөөгө, өз оюн айтууга мүмкүндүк бергендей абал байкалып турат”,—дейт.

Сүйлөмдө үндүн күчү төмөндөн жогору карай көтөрүңкү, бийиктиги, тембри ар бир адамда ар түрдүүчө, темпи кырдаалга жараша жай же тез болуп, ал эми тыныгуу сүйлөмдүн айтылыш максатына, багытталышына карата коюлду. Маселе ушуну менен эле чечилип калбайт. Тажрыйба учурунда байкалгандай, интонация маселеси кыргыз тили сабагында тез эле жолго коюла бербейт. Айталы, сөз анын маанисин өздөштүрүүгө караганда интонацияны туура коюуну үйрөнүү бир аз татаалыраак көрүндү. Себеби интонацияны туура коюудан мурда сөздүн маанисин толук түшүнүү жана сүйлөмдү туура түзө билүү маселеси турат.

Демек, окуучуларда кептин көрктүүлүгүн калыптандырууда кепти көркүнө чыгаруучу жана ал аркылуу адамдардын аң-сезимине таасир этүүчү¹²³ негизги каражат интонация экендигин айрыкча белгилөөгө болот.

Жазуучусу В.Аксенов интонация кеп аркылуу таасир этүүнүн эң эле курч жана күчтүү формасы.¹²⁴ экендигин белгилеген.

Күндөлүк практикабызда байкалган бул көрүнүштөр жогорудагы фактыларды ырастады. Анткени эч бир жандуу кеп интонациясыз айтылышы мүмкүн эмес экендигине окуучулар ынанды. Себеби ар кандай кеп айтылуу учурунда адамдын психологиялык абалына жараша болору белгилүү. Адамдын кубанычтуу абалында анын сөзү көтөрүңкү болуп айтылса, көңүлү чөгүп же ачууланып турган учурда айткан сөзү түнт чыгып, иретсиз да болушу ыктымал.

Демек, интонация кептин тыбыштык табиятын туюнтуп, тыбыш менен тыбыштын, сөз менен сөздүн, сүйлөм менен сүйлөмдүн арасында иреттүүлүктү, тексттеги ойдун башталып, уланып, өнүгүшүн, аякташын, жай, суроо, буйруу маанайдагы ыргагын билдирет да, кептин көрктүүлүгүн камсыз кылуучу негизги каражат болуп саналат.

Анын үстүнө, ар бир айтылган кеп кырдаалга жараша бааланат жана аны чагылдырат. Мына ошол кырдаалдарга жараша кептин интонациясы түрдүүчө байкалат. Суроо кырдаалында суроо интонациясы, буйруу кырдаалында буйрук интонация, жай кырдаалында жай интонация болорун окуучулар менен бирдикте байкадык.

М.: 1. Тоо тараптан муздак шамал согуп турган эле.

2. Силердин мектебинерде компьютердик класс барбы?

3. —И, балам, билгенинди тартынбай айт.

Кырдаалга жараша кептеги сөздөргө коюлуучу логикалык басымдарда да анын интонациясы байкалат. Ал кептин айтылыш максатына

¹²³ Головин Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1988. — 201-б.

¹²⁴ Аксенов В. Искусство художественного слова. — М., 1954. — 121-б.

жараша коюлган басым ойду тереңдетет жана интонациялык-маанилик бирдикти күчөтөт.

Маанисине жараша сүйлөм ичинде бир нече сөз бир бирдикти түзүү менен паузалар аркылуу ажырап да, биригип да турат. Пауза аркылуу сөздөр сөз айкаштары ажыратылат. Эгер логикалык басым туура эмес коюлса, андагы айтылган ой да, бүткүл фраза да ишенимсиз болот.

Бир эле сүйлөмдү төрт окуучу төрт түрдүү окуп, интонацияга жараша логикалык басым кандай коюларын байкадык. М.:

1-окуучу: Сен эртең китепканага барасыңбы?

2-окуучу: Сен эртең китепканага барасыңбы?

3-окуучу: Сен эртең китепканага барасыңбы?

4-окуучу: Сен эртең китепканага барасыңбы?

Жалпы талдоо-иликтөө ишинен соң мындай жыйынтыкка келдик:

Логикалык басым негизги сөз түркүмүнө тиешелүү болгон зат, сын, сан ж.б. атоочтордо турган сөздөргө коюлат. Ал эми кызматчы сөздөр өз алдынча турганда мааниге ээ болбогондуктан жана сүйлөмдө айрым суроого жооп бербегендиктен логикалык басым коюлбайт.

Жыйынтыктап айтканда, адамдын сүйлөө маданияты көп факторлорго байланыштуу жаралат жана сакталат. Ал — адамдын ички маданияты. Бир адамдын маданияты ал алып жүргөн улуттун рухий маданияты катары да түшүндүрүлсө мыйзамдуу болот. Ошондуктан сүйлөөдө да, жазууда да анын маданиятын сактоо, ал маданиятты алып жүрүү — адамдын атуулдук маданиятын билгизет. Аны сактоо — атуулдун ыйык парздарынын бири дегибиз келет.

Үчүнчү бөлүм Жазуу жана кеп ишмердиги

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ЖҮРГҮЗҮЛҮҮЧҮ ЖАЗУУ ИШТЕРИНИН СИСТЕМАСЫ

Жат жазуу жана окуучунун жазуу ишмердигин өркүндөтүү технологиялары

Алгы сөз

Адамдын билимдүүлүгү - анын маданияттуулугунун бир белгиси деп эсептелген болсо, анын сабаттуулугу - билимдүүлүгүнө эшик ачкан алгачкы кадам. А адам сабаттуу жана билимдүү гана болбостон, рухий дүйнөсү бай, ички маданияты кең болушу үчүн кам көрүү башталгыч мектептен баштап эле окутуу-тарбиялоонун эң негизги факторлорунан болуп саналат. Буга кошумча мектепте баланын окуу ишкердүүлүгүн калыптандыруу, өстүрүү эң эле маанилүү иш аракет экени талашсыз. Окуу ишкердүүлүгү адегенде баланын эне тилиндеги кеп ишкердүүлүгүнүн түптөлүшү, калыптанышы жана андан ары жетилүүсүнүн деңгээли менен өлчөнмөкчү.

Баланын окуу жана кеп ишкердүүлүгүн баалоо – көп жактуу процесс экендиги маалым. Мында ал - баланын инсандык жетилүүсүнүн күзгүсү, ошондой эле, мугалимдин да интеллектуалдык, кесиптик жана методикалык аброюнун деңгээлин туюнтуучу татаал педагогикалык, этикалык (философиялык) чен-өлчөмдөрдүн өзгөчө бир көрүнүшү болуп калат.

Баланын билимин баалоо үстүртөн, формалдуу болбошу керек. Антпесе, ал баланын билим жана инсандык сапаттарынын туура өнүгүүсүнө тескери таасир этери бышык. Ошол үчүн, баланын билимдүүлүгүн жана сабаттуулугун туура баалоо - мугалимдин негизги жана артыкча милдеттеринин бири катары бааланмакчы. Мындай талаптарды ишке ашыруу менен окуучунун билимин, билгичтигин, машыккандыктарын туура баалоо, баланын объективдүүлүгү, биринчи кезекте, окуучунун окууга болгон кызыгуусун арттырат, аларды ар кандай маселелерге объективдүү мамиле кылууга үйрөтөт, балада өзүн-өзү аңдап көрө билүүсүн калыптандырууга жардам берет. (Кыргыз тили жана адабиятынын программасы, “Мектеп”, 1987, 152-б.).

Учурда коомдук турмушубузда түп-тамырынан тарта өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Анын ичинде, билим менен тарбияга, нравалык-эстети-

калык баалуулуктарга болгон баа да өзгөрдү. Мунун баары педагогика, психология илиминде, баланын билими менен тарбиясына баа берүүнүн критерийлерин да кайра карап чыгуу, өркүндөтүү маселелерин алдыга коюуда.

Анын үстүнө, жаш адамга, анын билимине жана нравалык сапатына болгон талап да өзгөрдү. Өлкөбүзгө билимдүү да, нравалык да жактан жеткиликтүү, маданияттуу адам мурун болуп көрбөгөндөй керек болууда.

Сууроо туулат: өлкө билимдүү адамдары менен бааланабы, же нравалык-этикалык жактан жеткилең адамдары менен бааланабы? Же өлкө ушул эки түшүнүктү өзүнө синтездеген, ар тарабынан өнүккөн атуулдары менен сыймыктанабы?

Кийинкиси жөндүү экендиги ырас. Андыктан, адам бир жактуу сапаттары менен гана баалануусу жетишсиз экен. Ошондуктан, мектепте мугалим баланы баалоодо анын жеке өзгөчөлүгүнө, жөндөм-шыгына, мүнөзүнө, адеп-ыйманына карап, жүрүм-турумуна биринчи кезекте көңүл бөлүүсү да жөндүү көрүнүш. Андай баланы тарбиялоо, өстүрүү жеңил иш эмес экендиги практикада белгилүү. Бирок баланын билим сапатын баалоодо анын окуу ишкердүүлүгү гана көңүлгө алынмакчы. Ошондуктан, балага баа берүүдөн мурда, ага билим берүү менен тарбияны бирдиктүү талаптын деңгээлинде жүргүзүүбүз гана ошол ишкер аракеттибиздин натыйжасы катары өзүбүзгө өзүбүз баа бергенибиз акыйкаттуурак.

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу иштери жана алардын түрлөрү

Окуучунун жазуу ишмердиги жана анын түрлөрү

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын максаты окуучунун жазуу ишмердигин калыптандыруу болмокчу. Ал төмөндөгү үч түшүнүктү өзүнө камтыйт:

1. Текстти сабаттуу жазуу ишмердиги. Бул ишмердик жат жазуу (диктант) иши менен аныкталат.

2. Текстти кайра түзүү жана өркүндөтүү ишмердиги. Бул ишмердик баяндама жазуу менен аткарылат. Көрүнүп тургандай, баяндама, эки түрдө, кадыресе баяндама (текстти кайра түзүү) жана дилбаяндын элементин камтыган баяндама (текстти өркүндөтүү) менен ишке ашырылат.

3. Жаңы текст түзүү ишмердиги. Албетте, жазуу ишмердигинин бул түрү чыгармачыл дил баяндарды жазуу менен далилденет. Бул үч ишмердик жазуу жумуштарынын системасын түзүп турат.

Окуучунун жазуу ишмердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

Эми, окуучунун жазуу ишкердүүлүгү туурасында сөз болуп бараткан соң, ой тизгинин ошол тарапка буралы. Окуучунун жазуу ишкердүүлүгүнө баа берүүдө төмөндөгү талаптарды эсепке алабыз:

- 1) окуучунун жекече иш-аракетинин абалын туура талдоо;
- 2) жалпы класстын деңгээлин көңүлгө алуу;
- 3) окуу материалдарынын оордугунун жана татаалдыгынын деңгээлин эсепке алуу;
- 4) эне тилибиздин жазуу эрежелерине, анын нормаларына таянуу.

Мына ушул талаптарды көңүлгө алуу менен гана баланын жазуу жумуштарынын абалына туура баа берүүгө болмокчу.

Жазуу жумушунун оозеки иштерден айырмасы, айрыкча, оозеки кептин мүмкүнчүлүгү канчалык көп болгон болсо, жазуу жумуштары да өзүнө кеп маданиятынын жана жазуу нормасынын эрежелерине таянуу сыяктуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири.

Ошондуктан, *мугалим жогоруда айтылган талаптардан бөлөк төмөндөгү жагдайларды көңүлгө алат:*

■ уккан сөздү туура кабыл алып, эне тилибиздин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан бирдиктүү эреже-нормаларын сактап жаза билүүсү;

■ окуучунун кол жазмасы, каллиграфиясы, тамгалардын графикалык эрежелерине туура келүүсү;

■ чыгармачыл мүнөздөгү жазуу иштеринде кеп маданиятынын талаптарынын сакталышы;

■ кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иш жүргүзө алуусу;

■ грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык тапшырмалары бар жазуу иштерин жүргүзүүдө талдоолорду туура жүргүзүүгө машыгуу;

■ текстти мазмуну боюнча кайра түзүү, текстти өркүндөтүп түзүү, тема боюнча жаңы текстти өз алдынча түзө алуу;

■ иш кагаздарын практиканын талаптарына ылайык түзө билүү ж.б.

Бул айтылгандарды карап көрсөк, жазуу жумуштарынын системасы анын бир нече түрлөрүн камтый турганына күбө болобуз. Тактап айтканда:

■ жат жазуу;

■ баяндама (изложение) жазуу;

■ дил баян (сочинение) жазуу;

■ иш кагаздарын түзүү ж.б.

Булардын ар бири өз алдынча бир нече түрлөргө бөлүнөрү да белгилүү. Алардын ар бири өз алдынча кең-кешири сөз кылууга да арзыйт. Мында жатжазуу жумуштары, анын түрлөрү, жатжазууга коюлуучу

талаптар алардын дидактикалык көлөмү жана баалоонун критерий-нормалары, жазуу ылдамдыгы, жазуу кезиндеги дидактикалык тыным тууралуу сөз кылабыз.

Жат жазуу деген эмне?

Бүгүнкү күндө мугалимдер менен окумуштуу-методисттер арасында жат жазуу деген терминдин өзүнө карата түрдүү көз караштар айтылып келүүдө.

Мисалы, алардын биринчи тобу “жат жазуу” деген термин өз аталышына туура жооп бербейт, ал окуучу жаттап алганын кайталап жазууну гана түшүндүрөт дешсе, экинчи тобу - бул терминди “диктант” деген сөз менен алмаштырып колдонуу гана өзүнүн маанисине топ келер эле дешет.

Бул пикирлердин экөөнө тең кошулбай, “жат жазуу” деген терминдин функционалдык маанисин тактап, дидактикалык ролун тууралап түшүнүү менен, такыр башкача мааниде чечмелөө зарылдыгы келип чыкты. Ал мындан көрүнөт, тактап айтканда, баланын жазуу ишкердүүлүгү бир нече иш-аракеттердин: угуу, көрүү, окуу, сүйлөө сыяктуу кеп ишкердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өзүнө синтездеген, аны жыйынтыктаган, бир нече деңгээлдеги – тыбыш - тамга - муун - сөз - сүйлөм - текст жазуу сыяктуу иш-аракеттерине чейин камтыган жатыгууну көздөгөн өзүнчө бир системаны түшүндүрөт. Ал система бирин-бири уланткан, тамганын каллиграфиясын туура сактап жазуудан, аларды бири-бирине туура улантып курап жазууга; муундук структураны так сактоо, сөздү, сөз айкаштарын туура түзүп жатыгуудан сүйлөм, андан текст түзүп же уккан текстти туура, так жазып жатыгуу функцияларын бүтүндөй өзүнө камтыйт. Көрүп жазуу аркылуу жатыгуу, угуп жазып жатыгуу да көңүлдөн чыкпайт. Ал өтө татаал да, жоопкерчиликтүү да процесс экендиги талашсыз. Бул жерде – бардык машыгуу иш-аракеттеринин натыйжасы – *жазып жатыгуу* болуп саналат. Ушундан улам – *жатыгып жазуу* түшүнүгү келип чыгары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андай болсо, жат жазуу жаттаганын гана туура жазуу эмес, сөздү, сүйлөмдү, текстти эне тилдин эреже-нормаларына жараша туура жатыгып жазуу деген өзгөчө дидактикалык функцияны өзүнө камтыган, бүткүл жазуу иш-аракеттеринин функционалдык маанисин жалпылаган түшүнүктү билдирет. Андыктан, “жат жазуу” деген термин биз буга чейин түшүнүп келген тар маанисинен алда канча кеңири болгон, баланын сабаттуу жаза билүүсүнүн деңгээлин гана аныктабастан, эне тилиндеги кеп маданиятынын деңгээлин да түшүндүргөн жазуу иш-аракетин түшүндүрөт. Ошондуктан, “жат жазуу” деген терминди тактап,

тууралап түшүнүп, практикада жаңыча мазмунда колдонуубуз пайдалуу гана болмокчу.

Терминдин маанисин дагы да тактоого аракет жасайлы. “Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгүндө” (Фрунзе, 1986, 102-бет) *жат* деген сөздүн омоним катары маанилери берилген. Мисалы, 1. *сын*, (*чужой, посторонний, чужак*) *бөтөн, чоочун, башка, өз эмес*; 2. *сын*, (*память, наизусть*) *көңүлдө, эсте толук сакталган, унутулбаган, ойдон кеткис* – деген маанилери берилген. Демек, бир жагынан омонимдик мааниге ээ, экинчи жагынан, энантиосемалык мааниге ээ бул сөздүн 2-мааниси, канткенде да, көңүлгө бек сакталган, туура жазуу эрежелери толук эске алынган так жазууну билдирген, сабаттуулуктун жогорку үлгүсү болгон жана ага үйрөтүп-жатыктыруучу жазуу ишкердигин **жат жазуу** деп айтсак мыйзам ченемдүү болмокчу. Термин – кыска, так, түшүнүктүү жана буга чейинки колдонулуп келген маанисин тереңдетип түшүнүү менен, ушул калыбында колдоно беришибиз жөндүү.

Жат жазуу иштеринин типтери жана түрлөрү

Ошол себептүү, жат жазуу дегенге келгенде, көпчүлүк мугалимдер текшерүү мүнөздөгү гана чейректик жазуу жумуштарын түшүнүшөт. Дээрлик бардык убактарда мугалимдер жат жазууну кең мааниде, жазуу ишкердүүлүгүнүн бир тиби экендигин эске алышпайт, т.а.

- сөздүк;
- үйрөтүүчү;
- эскертмелүү;
- чыгармачыл;
- тандамалуу;
- эркин;
- өздүк;
- чейректик;

■ жылдык жыйынтыктоо мүнөзүндөгү жат жазуу жумуштарынын ар бири өз-өзүнчө дидактикалык максаттарына ылайык жүргүзүлөт. А жатжазуунун бул түрлөрүн, чындыгында, дидактикалык максаттарына жараша топторго бөлсөк, ал эки чоң топко бөлүнөр эле. Атап айтканда, биринчи тобуна калыптандыруучу, экинчи тобуна жыйынтыктоочу жатжазуу иштери кирет. Машыктыруучу жат жазуунун тобуна - сөздүк, эскертмелүү, тандамалуу, эркин, өздүк жана чыгармачыл мүнөздөгү иштер кирсе, ал эми жыйынтыктоочу жат жазууга аты айтып тургандай, чейректик, жылдык жыйынтыктоочу жатжазуу жумушу кирмекчи.

Ошентсе да, бул иштердин ар бири, өз алдынча алганда да, тобу менен алганда да, эне тилинде баланын сабаттуулугун калыптандыруучу

да, текшерүүчү да дидактикалык функцияны бирдей камтыган иш-аракет экендигине күбө болобуз.

Төмөндө жат жазуу иштеринин ар бирине мүнөздөмө берүү менен аларды жүргүзүүнүн технологиялары туурасында сөз кылалы.

Калыптандыруучу жат жазуу жумуштары

Үйрөтүүчү жат жазуу ишин жүргүзүүдө мугалим, адегенде, текстти тактага жазып берет, же даяр текстти балдар окуп-таанышып чыгышат. Кайсы сөз, кайсы грамматикалык форма кандай жазыларын (айрыкча, жазылышы татаал сөздөр), кайсы учурда кандай тыныш белгиси коюларын, коюлуу себебин түшүндүрөт. Андан соң, тактадагы текст жабылып коюлат, же таратып берилген даяр текст алынып коюлат. Мындан кийин, мугалим текстти окуучуларга окуп берет. Текст окулуп бүткөндөн кийин, мугалим кайрадан тактадагы же даяр текст менен өзүлөрүнүн жазганын салыштырып, каталарын текшертет. Окуучулар мындай учурда өз каталарын өзүлөрү оңдоо менен, кандай мүнөздөгү катаны кайсы учурда кетиргенин, кандай сөздөрдү туура эмес жазарын аныктай алышат.

Үйрөтүүчү маанайдагы мындай жат жазуу иши, адегенде, текст тааныштырылбай деле жазылса болот да, андан соң, даяр текст балдарга таратылып берилет. А бул сыяктуу иш балдардын өзүн-өзү текшере билүү, өз катасын өзү жөб билүү мүмкүнчүлүгүн калыптандыраты шексиз.

Өз катасын өзү оңдогон окуучунун жумушу мугалим үчүн да эн зарыл аныктоочу документ болуп калат, т.а. өз окуучусун өзү изилдеп үйрөнөт, мүмкүнчүлүгүнө баа берет. Айрым учурда, бул иш окуучунун психологиясына да зор таасир этет. Өз катасын өзү текшерип жана аны аныктоо менен, окуучу өзүнүн мүмкүнчүлүгүн мындан ары да өнүктүрүү, ката кетирбөөнүн жолун издөө жолуна түшүүгө намысын ойготуусу да толук ыктымал.

Мындай иш окуучу менен мугалимдин ортосундагы кызматташтыктын педагогикасын табуунун да бир жолу болуп каларында шек жок. Анткени үйрөтүүчү жат жазуу ишине көпчүлүк учурда окуучулардын өзүлөрүнүн суроо-өтүнүчүнө жараша мугалим журналга баа койбой коюсу да мүмкүн. Мунун өзү бала менен мугалимдин ортосунда бирин-бири туура түшүнүү атмосферасын жаратуусу жана ишенимдерин бекемдөөсү толук мүмкүн.

Сөздүк жат жазуу, өзү эле айтып тургандай, эне тилин окуп үйрөнүүнүн алгачкы кездеринде, т.а. 1-класста окуу жылынын 2-жарым жылдыгында жүргүзүлөт да, фонетикалык жана лексикалык минимумдун чегинде активдүү сөздөрдү туура жазууга машыктырууну көздөйт.

Эскертмелүү жат жазуу иши мурунку жумуштан башкача аткарылат. Андагы айырмачылык - мугалимдин окуп берүүсүндө текстти

жазуудан мурда окуучулар жазылышы кыйын айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдүн орфографиялык-пунктуациялык жактан туура жазылышынын эрежелерин тактап сурап алышы эсептелинет. Же болбосо, окуучулар бири-биринен сурап, жакшы жазган окуучунун ишин көрүп, текшерип алышына уруксат берилет.

Мындай кырдаалдар, өзгөчө, орфоэпиялык-орфографиялык жактан айтылышы жана жазылышы эки түрдүү болгон, же йоттошкон тыбыштар катышкан жана орус тилинен кирген сөздөрдү, абзац, төл жана бөтөн сөздөрдү жазууда жана тыныш белгилерди коюу ж.б. учурларда болуусу толук ыктымал.

Бул иштин түрү да мугалим менен окуучунун ортосундагы кызматташтыктын педагогикасын ишке ашырууга кызмат кылары шексиз.

Чыгармачыл жат жазуу иши да өзүнүн көптөгөн өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Мындай иштер кыргыз башталгыч мектебинде дайыма иштелүүчү салттуу иштерден болуп саналат. Ошентсе да, ал атайын жат жазуу жумушунун бир түрү катары эмес, окуу китебинде берилген айрым көнүгүү тапшырмасынын талаптарына ылайык аткарылган кезектеги бир жумуш катары гана саналат. А жат жазуунун бул түрү башталгыч орус мектебинде окуучунун байланыштуу кеби менен сабаттуулугун бирдикте калыптандырууну көздөгөн өзүнүн максаттуулугу менен айырмаланбай койбостугу маалым.

Чындыгында, чыгармачыл бул жат жазуу жумушун жүргүзүүдө берилген “таяныч сөз жана сөз айкаштарынын негизинде окуучулар өз алдынча текст түзүшөт. Мугалим ишти баштоонун алдында окуучуларга, түзө турган тексттин мазмуну кандай болорун алдын ала түшүндүрөт” (“Сборник диктантов для начальных классов”, М., “Просвещение”, 1984, 4-бет). Мындай ишти текшерүүдө аткарылган иштин сабаттуулугу гана көңүлгө алынбастан, окуучунун байланыштуу кеби, кеп маданиятынын, кеп адебинин деңгээли айрыкча бааланат.

Атайын жат жазуунун бир түрү катары эсептелбей, ошентсе да, күндөлүк практикада жыш колдонулуп келген жазуу жумушунун дагы бири бул – **тандоо жат жазуусу** болуп саналат. Мында негизги айырмачылык – окуучулар мугалимдин айтып берүүсүнүн негизинде текстти жазышат да, орфографиялык бир катар тапшырмаларды да аткаруу сунушталат. Мисалы, этиштин чактарын, сын атоочтун же сан атоочтун кайсы бир түрүн аныктоо, алдын сызуу ж.б.

Демек, мындай тандоо жат жазуу иши баланын сабаттуулугун да, грамматикалык-орфографиялык темалар боюнча машыгууларын да бирдикте комплекстүү текшерүүнү максат кылып койгону менен өзгөчөлөнөт. Ошондуктан, мындай ишти аткарууда убакытты үнөмдөө, ага жараша тексттин көлөмүн ылайыктап эсепке алуу негизги көңүлдүн борборунда болууга тийиш.

Эркин жат жазуу жумушу окуучунун чыгармачыл ишин арттырууну, байланыштуу кебин өстүрүүнү көздөгөнү менен мүнөздөлөт. Мында мугалим текстти адегенде бир ирет окуп берет да, андан соң, ар бир сүйлөмдү өз-өзүнчө окуп берип отурат. Окуучу уккан сүйлөмдөрүн ошол калыбында жазабы же өзгөртүп, өз алдынча башка сөз каражаттарын колдонуп жазабы? – окуучунун эркине коюлат.

Мугалим мындай жумушту баалоодо баланын ишке чыгармачыл мамиле жасаганын жана сөз каражаттарынын кептеги функциясын ыктуу колдоно билүү чеберчилигин эске алмакчы.

Окуучунун өз алдынчалуу ишин, эске тутуусунун денгээлин, сөз каражаттарынын кептеги функциясын так колдоно билүүсүн дагы да текшерүү иретинде жүргүзүлө турган жат жазуунун негизги бир түрү - бул **өздүк жат жазуу** болуп саналат.

Өздүк жат жазуу жумушун аткаруу бүгүнкү күндө башталгыч мектептерде көңүлгө алынбай келатканын айта кетүү ашыктык кылбайт.

Өздүк жат жазуу ишин аткаруудан мурун мугалим окуучуларга айрым ырларды, тамсилдерди, жаңылмачтарды, чакан, чулу, монолог түрүндөгү көркөм тексттерди жаттоого берет. Окуучулар ал тексттерди жаттоо менен гана чектелбей, абзац, тыныш белгилеринин да туура коюлуусун көз жаздымда калтырбоого тийиш. Демек, окуучу мындай жат жазууну жазууда өзүнүн эсте тутуусунун да, сабаттуулугунун да денгээлин өзү мугалимдин алдында ишенимдүү текшере алат.

Биз жогоруда даярдоочу мүнөздөгү жат жазуу жумуштарынын түрлөрүн, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн сөз кылдык. Сөзсүз, даярдоочу иш-аракеттер акырында жыйынтыктоону талап кылат. Демек, андай болсо, эмики сөздү жыйынтыктоочу жат жазуу жумуштары тууралуу уланталы.

Жыйынтыктоочу жат жазуу

Жат жазуунун бул түрү кайсы бир главалар аяктаганда, ал боюнча балдардын теориялык билимин жана практикалык машыгууларын текшерип жыйынтыктоо жана чейректердин аягында, ошондой эле окуу жылынын акырында жыйынтыктоочу максатта жүргүзүлөт.

Көпчүлүк учурда, дээрлик бардык мугалимдер мындай ишти “текшерүүчү жат жазуу жумушу” деп аташат.

Ой туулат: чейректик жумуш гана текшерүү деп аталат да, окуучунун иши текшерилип, калган учурдагы аткарылган жумуштар текшерилбейт бекен? А, текшерилбеген ишти аткаруунун кандай мааниси бар? Деги, эмне болсо да, ар нерсени өз аты менен атоо акыйкаттуу болот эмеспи.

Андай болсо, акылга келели да, текшерүү иши деп атаган чейректик ишти, жөн гана “чейректик жат жазуу иши” деп түшүнөлү.

Анткени, бул чейректик, жыйынтыктоочу жат жазуу иши, негизинен, чейрек же жыл боюнча өздөштүрүлгөн грамматикалык, лексикалык материалдарды окуучулардын өздөштүрүү жана аны практикада колдонуу деңгээлин байкоо, жыйынтыктоо максатын көздөйт.

Мындай жумушту жүргүзүү методикасы жалпыга маалым. Адатта, бул жумушту аткаруу алдында мугалим текстти жай, түшүнүктүү кылып, уккулуктуу үн менен окуп берүүсү, андан соң, ар бир сүйлөмдү кайтадан үч ирет, ар бир сөздү тамгалабай, муундап, же ар бирин өз-өзүнчө үзүп-үзүп эмес, сүйлөмдөгү ойду мазмунуна жараша, сөз тизмектерин эске алуу менен сөздөп, же сөз айкаштап окуп, арасында дидактикалык тынымдарды жасап туруусу менен ишке ашырылат. Пунктуациялык белгилерди мугалим айтып бербейт. Мындай учурларды мугалим, ар бир сүйлөмдү жазып бүткөн соң тыным менен белгилейт, чекит белгиси коюлаарда гана “сүйлөм бүттү, жаңы сүйлөм” деп эскертип отурат.

Акырында, мугалимдин кайра бир ирет жай, көрктүү окуп берүүсү менен, окуучулар жазган текстин бир ирет көз жүгүртүп текшерип чыгат.

Эми айтылуучу маанилүү нерсе – жат жазууга сунушталган текст окуучунун лексикалык-грамматикалык мүнөздөгү билимин, орфографиялык-пунктуациялык сабаттуулугун гана текшерүүчү каражат катары эмес, алардын көз карашын, таанып-билүүсүн, таалим-тарбия алуусун калыптандырууну бирдикте эске түйгөн комплекстүү жазуу иши болууга тийиш. Ошондуктан, жат жазуу текстин түзүүдө, же мугалим окуучуларына жат жазуунун кайсы түрүн жаздырууга киришпесин, текст тандоодо окуучуга коюлуучу бардык дидактикалык талаптар менен катар, фонетикалык-грамматикалык жана да тематикалык минимумдарды толук көңүлгө алуусу милдет.

Окуучунун жат жазуусун баалоо жана анын чен-өлчөмдөрү

Эмки маанилүү милдет бул – баланын жазган жат жазуу ишин туура баалоо болуп саналат.

Жат жазууну баалоо – атайын иштелип чыккан, көп жылдык практиканын сыноолорунан, түрдүү талдоолорунан өткөн критерийлердин негизинде ишке ашат.

Баалоо - беш балдык системага ылайык “5”, “4”, “3”, “2” жана “1” деген баалар менен бааланат. Алардын ар бири өз-өз деңгээлине жараша “жүк көтөрөт” жана баланын сабаттуулугунун деңгээлин аныктап, журналга белгиленет.

Грамматикалык тапшырмалары бар тандоо түрүндөгү жат жазуу жумуштарын баалоо:

“5” деген баа - иш таза жазылып, грамматикалык тапшырмалары туура аткарылса, бирок одоно эмес бир орфографиялык же пунктуациялык ката жиберилсе коюлат;

“4” деген баа - иш таза жазылып, бирок грамматикалык тапшырмаларды аткарууда 2 орфографиялык-пунктуациялык ката кетирилсе коюлат;

“3” деген баа - иш, негизинен, таза жазылып, өзүнүн ондоолору бар, ошону менен бирге, грамматикалык тапшырмалардан 2 жана орфографиялык-пунктуациялык 5 тен ашпаган ката кетирилсе коюлат;

“2” деген баа - иш булганыч аткарылып, ошого жараша грамматикалык тапшырмалардан жана орфографиялык-пунктуациялык жактан 8 ден ашык ката кетирилсе коюлат;

“1” деген баа - иш аткарылбай, жалпы 12 ден ашык ката кетирилсе коюлат.

Эскертүү: Айрым учурда, иш таза аткарылып, одоно эмес бир нече каталар кетирилсе, аларды топтоштуруп, 3 катаны 1 ката катары эсептөөгө башталгыч класстарда жол берилет.

Окуучулардын сабаттуулугун, байланыштуу кебин жана кеп маданиятын бирдикте текшерүүчү чыгармачыл, эркин, тандалмалуу жана өздүк жат жазуу жумуштарын баалоо:

“5” деген баа – эгерде окуучу уккан тексттин мазмунун туура, жеткиликтүү түшүнүп, же таяныч сөз жана сөз айкаштарын пайдаланып, өз алдынча кайра түзүүдө сөз каражаттарын орундуу колдонуп, кебин байланыштуу бере алса, стилдик 1 ката жана одоно эмес орфографиялык же пунктуациялык 1 ката кетирсе коюлат;

“4” деген баа – сөз каражаттарын орундуу колдонбой, стилдик 2 ката кетирип, 2-3 орфографиялык же 3-4 пунктуациялык каталары бар ишке коюлат;

“3” деген баа – ишке өз алдынча чыгармачыл мамилеси болбогон, сөздү орундуу колдонбой, 3-4 стилдик, 6-7 орфографиялык же 6-9 пунктуациялык ката кетирсе коюлат;

“2” деген баа – өз алдынча эч кандай иш аткарбаса, стилдик жактан сабатсыз болсо, текст курууда ички логика сакталбаса, 8 ден ашык орфографиялык же 10 дон ашык пунктуациялык ката болсо коюлат;

“1” деген баа – жогорудагы критерийлерден ашык каталары болгон ишке коюлат.

Чейректтик, жылдык жыйынтыктоочу жат жазууга баа коюу өлчөмү

“5” деген баа – иш таза жазылып, өзүнүн бир ондоосу болсо, одоно эмес 1 орфографиялык, же 1 пунктуациялык катасы болсо коюлат;

“4” деген баа – иш таза жазылып, бирок, 2 ден ашпаган орфографиялык же 3 тен ашпаган пунктуациялык (2 орфографиялык + 1 пунктуациялык) ката болсо коюлат;

“3” деген баа – каллиграфиясы анча дурус эмес, 5-6 орфографиялык жана пунктуациялык катасы бар ишке коюлат;

“2” жана “1” деген баа – жогорулардан алда канча көп каталары бар ишке коюлат.

Эркин, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталардын типтери, түрлөрү жана алардын мүнөздөмөсү

Негизинен, каталардын жалпы типтери төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

- 1) орфографиялык катарлар;
- 2) пунктуациялык каталар;
- 3) стилдик каталар.

Буллардын ар бирин өз алдынча мүнөздөөгө жана окуу материалдарынын табиятына жараша түрлөргө бөлүүгө болот.

Орфографиялык каталар

Катанын бул тибине төмөндөгүлөрдү кошууга болот:

- **фонетканын объектисине кирген** кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү, дублет тыбыштарды, йоттошкон жана тыбышсыз тамгаларды, сингармонизм мыйзамын туура сактабай, орус тилинен кирген тамгаларды, аталышы жана жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү, баш жана кичине тамгаларды туура эмес жазуу;

- **лексиканын объектисине кирген** архаизм, неологизм, диалектизм сөздөрүн, кесиптик сөздөрдү, бириккен жана кыскартылган сөздөрдү, татаал сөздөрдүн түрлөрүн, т.а. кош, кошмок жана бириккен сөздөрдү ж.б. жазууда кетирилген каталар;

- **морфологиянын объектисине кирген** уңгу-мүчөнү ажыратууда, куранды, уланды, жак, чак мүчөлөрдү жазууда, сөз түркүмдөрүнүн жасалыш шарттары туура өздөштүрүлбөгөн учурларда, энчилүү жана жалпы аттарды жазууда сөздөрдү ташымалдоодо кетирилген каталар;

- **синтаксистин объектисине кирген** сөз айкаштарды туура ажыратуудан, жөнөкөй, татаал, жалаң, жайылма, бир составдуу сүйлөмдөрдү туура эмес куруудан, бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү

туура эмес, өз орду, маанисине жараша түзүүдө өзгөчө, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталар.

Пунктуациялык каталар

- жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилерден;
- татаал сүйлөмдөрдү ажыратуучу тынымды белгилөөчү тыныш белгилерден;
- сүйлөм ичиндеги каратма сөздү, киринди, модаль, сырдык сөздөрдү ажыратып белгилөөдө коюлуучу тыныш белгилерден;
- төл, бөтөн жана тике сөздөрдү жазууда коюлуучу белгилерден;
- бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздөрдү жазуудагы белгилерден кетирилген каталар эсептелинет.

Стилдик каталар

Көпчүлүк убакта окуучулардын дил баяндарын (сочинение), баяндамаларын (изложение) жана чыгармачыл жат жазууларын, өз алдынча түзгөн сүйлөмдөрүн, тексттерин баалоодо орфографиялык жана пунктуациялык каталардан тышкары кетирилген каталарды, жалпы жонунан эле, “стилдик каталар” деп белгилешип жүрөт. Стилдик деп аталган каталардын мүнөздүү белгилери, тактап айтканда, алар кеп продуктусу болгон текст түзүүдө жана сүйлөм түзүүдө:

- айтылган ойдун тематикасына жараша сөздүн орундуу тандалышынан жана колдонулушунан;
 - эне тилинде ойду так айтуудан жана эне тилинде таза, так берүүдөн;
 - сүйлөмдө ойдун логикалуу, ырааттуу берилишинен;
 - сөз каражаттарынын орундуу жана орунсуз кайталанган учурларынан;
 - тарыхый жана документалдык фактылардын туура, так берилишинен;
 - синоним сөздөрүнүн туура тандалып алынышынан;
 - ойдун көрктүү баяндалышынан;
 - иш кагаздарын өз стили боюнча түзүүдөн;
 - фразеологизм сөздөрүнүн орундуу, туура колдонулушунан;
 - терминдерди туура, өз орду менен билип пайдалануудан ж.б.
- кетирилген каталар болуп саналат.

Мугалим окуучулардын ишин текшерүүдө буларды туура баамдап жана баалоосу кажет. Окуучулардын кетирген каталарын өз убагында, окуучунун көз алдында белгилөө, өз катасын өзү таба билүүгө жана аны

жое билүүгө машыктыруу зарыл. Мунун өзү каталарды андан кийин да өнөкөт түрүндө кетируүнүн алдын алууга шарт түзөт.

Мындай каталарды кетирбөө үчүн алдын ала аткарылуучу иштердин бири катары – төмөндөгү ыкманы мугалим ырааттуу пайдалана билүүсү зарыл. Ал **сабаттуулуктун мониторинги** болмокчу жана анда, каталардын эсеби чейрек сайын, окуу жылы боюнча ырааттуу эсепке алынып, окуучулардын көз алдында жарыя айтылып туруусу пайда гана бермекчи.

Мисалы, үлгү иретинде бир окуучунун чейрек ичинде жазган түрдүү жат жазууларында кетирилген каталарынын картасын келтирели:

№	Каталардын мүнөзү	Чейректер				Жыл бою
		I	II	III	IV	
1	Орфографиялык каталар - кыска жана созулма үндүүлөрдөн; - жумшак жана каткалан үнсүздөрдөн; - йоттошкон тамгалардан; - татаал сөздөрдү жазуудан; - энчилүү аттарды жазуудан; - сөздөрдү ташымалдоодон					
2	Пунктуациялык каталар: - суроолуу, илештүү сүйлөмдүн тыныш белгилеринен; - татаал сөздөрдөгү тыныш белгилерден; - төл жана бөтөн сөздөрдөн; - бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу белгилерден; - каратма, модаль, сырдык сөздөрдөн					
3	Стилдик каталар: - сөздүн орундуу колдонулушунан; - кыргызча таза жазуудан; - ойду так, туура айтуудан, - фактылардан, - ойдун логикалуу берилишинен; - кеп адебинен; - кептин байлыгынан; - ойдун көрктүүлүгүнөн ж.б.					

Окуучунун мындай мүнөздүү каталарынын мониторингин дайыма ушинтип түзүп отуруу өтө түйшүктүү иш. Ошондуктан каталардын мындай эсебин алууну ар бир окуучунун өзүнө да тапшыруу, жыл аягында

жыйынтык чыгарып, анын сабаттуулугун акыйкат баалап отуруу мугалимдин өз ишин илимий уюштуруунун негизги белгилеринен болор эле демекчибиз.

Дегинкиси, жат жазуу, анын түрлөрү, дидактикалык көлөмү, текст тандоонун, баланын сабаттуулугун баалоонун критерийлери, каталарды типтештирүү жана балдардын каталарынын алдын алып иш жүргүзүү атайын илимий-изилдөөнүн темасы экендиги талашсыз. Ошентсе да, учурдагы практикага таянып, келечектеги илимий-изилдөөлөргө жем таштап туралы.

Жат жазуу ишин жүргүзүүнүн технологиясы

Жат жазуу ишин жүргүзүүдө, биринчиден, мугалим окуучуларга эмки сабакта жат жазуу иши жүргүзүлөрүн күн мурунтан кабардар кылуусу тийиш. Анткени, окуучулар бул ишке, адегенде психологиялык жактан даяр болуусу шарт. Ошону менен бирге, окуучулар буга чейин өтүлгөн грамматикалык эрежелерди эске түшүрүп, грамматикалык эрежелерди, сөздөргө уланган формаларды, жазылышы татаал айрым сөздөрдүн жазылыш эрежелерин кайталашат. Мындай алдын ала аткарылган даярдоо жумуштары иштин натыйжалуулугуна жол ачмакчы.

Экинчиден, окуучуларга жат жазуу иши өтө жоопкерчиликтүү иш катары сезилиши зарыл. Себеби, окуучулар мындай жазуу ишинде өзүлөрүнүн буга чейинки алган теориялык билимин, практикалык машыгууларынын деңгээлин, байланыштуу кебинин, кеп маданиятынын, кеп адебинин абалын аныкташат, кол жазмасынын сулуулугун да сыноого алышат.

Үчүнчүдөн, мугалим жат жазууга сунуш кылынар текстин да күн мурунтан даярдап алуусу керек. Сабактын планын түзүүдө жат жазуунун түрүн да аныктап, аны жаздыруунун жол жоболорун так эсепке алуусу керек. Ошондо гана мугалим жат жазуу жумушун талаптагыдай жүзөгө ашыра алмакчы.

Жат жазуу жумушу кантип жүргүзүлөт?

Адегенде, мугалим окуучунун кагаз, калемин даярдап, дарегин жаздырган соң, жат жазуунун аталышын (темасын) тактага даана жазып коет. Андан соң, текстти окуучуларга үн чыгарып, токтоо, көрктүү, уккулуктуу үн менен окуп берет. Даярдоо мүнөзүндөгү жат жазуу жумуштарында анын түрүнө жараша иш алып барат. (Алар тууралуу жогоруда айтылган).

Бул учурдагы мугалимдин сөзү болжол менен төмөндөгүдөй болмокчу:

“Балдар, тексттин атын (темасын) дептериңерге жазгыла... Жазды-нарбы? Эмесе, тексттин өзүн жазууга киришебиз. Көңүл коюп, ойлонуп уккула. Мен бир сүйлөмдү окуйм. Анан жаза баштайбыз...”

Мугалимдин ушу мүнөзүндөгү кириш сөзүнөн кийин жат жазуу жумушу башталат.

Көпчүлүк мугалимдер окуучуларды шаштырбас үчүн жана түшүнүктүү болсун деп ойлоп, жат жазуу жумушун жүргүзүүнү өтө кунарсыз ишке айлантышат. Айрым учурда татаал сөздөрдү тамгалап, кээде дээрлик сөздөп айтып беришет. Бул методикалык жактан эң эле жаңылыштык болуп саналат.

Жат жазууну эч качан тамгалап айтып жаздырууга болбойт. Окуучу жазып жаткан тексттеги ар бир сүйлөмдө эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын билсин үчүн, бир сүйлөмдү толук окуп берет. Ошол сүйлөмдө башталган ойдун учугун окуучу кийинки сүйлөмдөн “жоготуп койбос” үчүн, ар бир сөздү жалаң эле муундап-сөздөп, же сөздөп айтып берүү да туура эмес. Мындан кутулуунун негизги жолу – айрым зарыл учурду гана муундап-сөздөп, сөздөп жана сөз айкаштап айтып берүү менен бирдикте ишке ашыруу керек.

Ошондо гана окуучу:

- 1) текстти жазып жатып, анын мазмунун да түшүнө алат;
- 2) сүйлөмдүн мазмунун түшүнүү менен гана аны интонациялык, стилистикалык жактан туура жаза алат;
- 3) сөздөрдү орфографиялык эрежелерге ылайык туура жазат.

Иштөөнүн үлгүсү:

Мындай жаздырууга эч качан болбойт: Мисалы, К...о...й...л...о...р а...ң...ы...з...д...а к...ы...з...у...у... о...т...т...о...п ж...а...т...т...ы же, К-үн... ы-сып... а-й-ла-на-га... б-оз... тү-ш-үп... ту-р-ат (“Менин боз торгоюм” аттуу С.Байгазиевдин китебинен үзүндү).

Биринчиден, мында 1-2-класстарда мугалим окуучуларга жай, тамгалап жана муундап-сөздөп окуп берүүгө аракет жасады. Бирок сөздөрдү бири-бири менен туура улантып, тамгаларды эрежеси менен жаздырууга үйрөтүү үчүн, мындай тамгалап айтып жаздыруу тескери гана таасир этет.

Экинчиден, жалаң гана сөздөп айтып жаздыруу, жогоруду айткандай, балдарга тексттин мазмунун түшүнүп жазуудан алагды кылат. Ошондуктан, 2-класстарда төмөндөгүдөй тартипте ар бир сүйлөмдү окуп бергендеги кеткен убакытты жана сөз арасындыгы аралыкты көңүлгө

алуучу дидактикалык тынымды колдонуу, муундап-сөздөп жана муундап-сөздөп-сөз айкаштап, а 3–4-класстарда ырааттуу түрдө сүйлөмдөгү ойдун мазмунуна жараша сөздөп-сөз айкаштап айтып жаздыруу жолу гана туура болмокчу.

Жаздыруунун үлгүсү

Мугалимдин сөзү: Окуучулар, мен бир сүйлөмдү окуп берем. Аңыздарда учуп-конуп каргалар жүрүшөт. Сүйлөм бүттү. Эми жаза баштайлы. А-ңыз-дар-да... у-чуп-ко-нуп... кар-га-лар... жүрүшөт (Мында сөздөр муундап, сөздөп айтылды. Сөз арасындагы чекиттер – дидактикалык тынымды билдирди). Жетиштиңерби? Мен кайталап окуйм. Сүйлөмдүн кыраатына (интонациясына) көңүл койгула. Аңыздарда учуп-конуп каргалар жүрүшөт. Текшердиңерби? Эми жаңы сүйлөм... ж.б.

Мугалим эч качан: чекит, үтүр, илеп белгиси, же суроо белгиси – деп интонациялык белгилерди айтпайт.

Алардын ордуна: Сүйлөм бүттү. Жаңы сүйлөм. Энчилүү ат. Суроо иретинде айтылдыбы, кандай белги коюлат? Чакырык түрүндө, күчтүү сезим менен айтылдыбы? Кандай белги коюлат? Кайталап окуйм, жакшылап ойлонуп, уккула! – деген сыяктуу стимулдочу, окуучулардын оң эмоциясын жаратар, ой жүгүртүп иш аткара турган мүнөздө мамиле жасоочу иш-аракеттердин тарбиялык таасири күчтүү болмокчу. Анткени, мугалимдин мындай мүнөздөгү методикалык талабы да окуучуларды туура көндүмдөргө калыптандыраары шексиз.

Эскерте кетүүчү нерсе: Сүйлөм сөздөрдөн гана эмес сөз айкаштарынан түзүлөт, тактап айтканда, сүйлөмдү грамматикалык бөлүктөргө ажыратканда, ал сөздөргө эмес, сөз айкаштарына ажыратылып талданат.

Мисал келтирели: Ар кандай ойлорду ойлоп, кой четинде олтурам. Бул сүйлөм төмөндөгүдөй сөз айкаштарына ажырайт. Ажыратуу сүйлөмдүн мазмунуна жараша ички маанилик-логикалык, ыргактык табиятына жараша ишке ашырылат, т.а:

- 1) Ар кандай (ыктышуу байланышы);
- 2) ойлорду ойлоп (башкаруу байланышы)
- 3) кой четинде (таандык байланышы)
- 4) олтурам

Демек, сүйлөмдөгү сөздөр мына ушундай логикалык-маанилик байланышына жараша топторго бөлүнөт. Жат жазуу учурунда ушул тартип сөзсүз эске алынат. Андай болсо, бул сүйлөм жатжазуу учурунда мындайча окулууга тийиш: Мисалы. Ар кандай ой-лор-ду ой-лоп кой четинде олтурам. Сүйлөм бүттү. Текшергиле. Кайталайм... Жетиштиңерби? Жаңы сүйлөм ж.б.

Жазуу жумушунун аягында, текст жазылып бүткөн соң, мугалим аны дагы бир ирет шашпай, угумдуу үн менен көрктүү окуп берет. Окуучулар мугалимдин сөзүн ээрчип, өзүнүн жазганына көз жүгүртүп карап чыгышат. Андан кийин, окуучулар 2-3 мүнөт өз алдынча дагы бир ирет текшерип чыгат да, иш жыйналып алынат, же болбосо, башка чыгармачыл мүнөздөгү иштер аткарылат, грамматикалык тапшырмалар жана түрдүү талдоолор жүргүзүлөт.

Окуучунун жазуу ылдамдыгы кандай болот?

Окуучу үчүн окуу ылдамдыгын өздөштүрүү кандай маанилүү болсо, жазуу ылдамдыгын өздөштүрүү да дал ошондой зарыл иш-аракет болуп саналат. Демек, жазуу жумушу кеп ишкердигинин бир түрү катары окуучунун класста жүргүзүлүүчү иш-аракетинин бир түрү, бир формасы катары көңүлгө өзгөчө алынмакчы.

Улуу педагог К.Д.Ушинский окуу ишин жазуу иш-аракети менен тыкыс байланышта өнүктүрүүнү сунуштаган. А андан алда качан илгери эле педагогдордун улуу атасы Я.А.Коменский да жазуу ишин кандай жүргүзүү керектигин, адегенде сулуу, андан соң тез жана акырында, туура жазуу керек (“Улуу дидактика”) деп эң эле туура, элестүү белгилеп жазган. Анткени, бала сөздү китептен муундап туура окууга жетишип машыкса, ал сөздү жазып жатканда да ичинен тамга-муундап талдап, анализ-синтез ишин көңүлдөн чыгарбоосу керек (С.Рысбаев, “Алиппенин методикалык көрсөтмөсү”, Бишкек, 2000, 20-б.). Бул иш жатжазуу жумушун жүргүзүүдө да жетекчиликке алынмакчы.

Жат жазуу учурунда кеп ишкердигинин дагы бир түрү - угуу жардамга келет. Угуу ишкердиги жазуу ишкердиги менен бирдикте ырааттуу ишке ашканда гана, туура угуп-жазуу ишкердиги өркүндөйт.

Туура угуп-жазуу ишкердиги тез жазуу ишкердиги менен байланышпай койбойт. Анын үстүнө, туура жазылбаган, бирок тез жазылган жатжазуудан эч кандай натыйжа чыкпастыгы белгилүү.

Ошондуктан, жат жазуу иши окуучунун туура угуу, тез жазуу жана туура жазуу иш-аракеттеринин ырааттуу комплексинен турган кеп ишкердигинин бир түрү десек жаңылышпайбыз. Муну орус методисти В.В.Воропкова: “Фонетикалык жактан туура жазылган иш угуу, көрүү, мейкиндикте элестете алуу, кеп түзүү жана жалпы дене кыймылы менен бирге, көңүл салуу жумуштары бирдикте ишке ашырылганда гана жаралат” деп туура белгилеген (“Обучение грамоте и правописания”, -М., “Школа-Пресс”, 1995, 97-б.).

Андай болсо, тез жана туура жазуу логикалык жактан ажырыгыс иш-аракет экен. Булар жазуу ишинин чен-өлчөмдөрүнүн чегинде кантип ишке ашырылышы тийиш? Тактап айтканда, 1-класстын окуучусу 1

минутада канча тамга же муун жаза алат? 2-класстын окуучусу? 3-4-класстын окуучусу?

Жат жазуу ишинин дидактикалык көлөмү жалпы класс үчүн туруктуу болсо, жазуу ылдамдыгы да, аны баалоо да өз алдынча туруктуу чен-өлчөмдү талап кылары талашсыз.

Тез жана туура жазуу ишкердиги жазууга үйрөтүү технологиясы менен да тыкыс байланыштуу.

Жазууга үйрөтүүнүн буга чейин колдонулуп келген төмөндөгүдөй принциптүү технологиялары белгилүү:

- 1)сызыктуу ыкма;
- 2)көчүрүү (копировкалоо) ыкмасы;
- 3)чекиттөө ыкмасы;
- 4)генетикалык ыкма;
- 5)ритмдик (тактык) ыкмасы;
- 6)абага жазуу ыкмасы;
- 7)таякчалар, манжалар менен элестетип жазуу (“Алиппеге”

методикалык көрсөтмөдө айтылган) ыкмасы.

Жазуу ишине көнүктүрүүдө булардын ар биринин салымы зор, бирок 1-класстан тартып эле, баланы ритмдик ыкма менен жазууга машыктуруу алгылыктуу экендигин тажрыйбалуу кыргыз мугалимдери эчак эле жазып белгилешкен. (Ж.Энтериев, “Окуу жана таза жазуу” Башталгыч класстын мугалимдери үчүн колдонмо, 1989).

Ал көп жылдык тажрыйбасында тамгаларды бирдей убакытта, бирдей темпте бири-бирине улаштырып, кошуп жазуу ритмдүү жазууга үйрөтүүнүн эң сонун шарты экендигин ырастаган. Мына ушунун өзүн жатжазуу ишинде эске алсак, адегенде 1-класстан тартып, тамгаларды жайгаштырып, улаштырып ритмдүү жазууга машыктыруу гана бара-бара тез, туура, таза жазууга алып бармакчы.

Ритмдик (такт менен) жазууга мугалим жетекчилик кылат да, оркестрдин дирижеру сымал, тамгаларды абада бири-бирине улаштырып, жалгаштырып бирдикте жазуу процессин башкарат. Окуучулар, мисалы, алма деген сөздү жазыша турган болсо, адегенде А тамгасынын иймектүү узун таякчасын ылдыйтан жогору карай сызып тартуу, андан дептердин жогорку сызыгына жеткен калемсапты төмөндү көздөй түз түшүрүп, бирок дагы да калемсапты дептер бетинен албастан үзгүлтүксүз, б.а. сызыкты үзбөстөн илмек түрүндөгү түйүндү жазуу аркылуу эки таякчаны бириктирүү, анын өзүн кийинки келе турган л тыбышынын иймек таякчасын көздөй буруу сыяктуу иш-аракет жалпы класс боюнча аткарылат.

Кайталап айткыбыз келет: мугалим дирижер сымал, калем таякчасы менен тамганын жазуу элементин абада жазып, жалпы класстын жазуу жумушун башкарат.

Мына ушундайча, бир убакытта, бирдей эле тамгаларды класс боюнча жалпы жазууга мугалимдин жетеги менен жетишүү гана ар түрдүү даярдыгы бар окуучуларды бир нукта, бирдей ылдамдыкта тез, таза жана да тамгалардын аралыгын бирдей тартып жазууга калыптандыраары шексиз.

Андай болсо, түрдүү тамганын жазылыш ыгы жана жазылуу убакыты түрдүүчө болгонуна ылайык, бир тамганын, бир сөздүн, бир сүйлөмдүн жана бир бүтүн тексттин жазылуу ылдамдыгын, ошонун натыйжасында жатжазуу үчүн тексттин дидактикалык көлөмүн болжолдуу аныктоого неге болбосун?!

Мына ушундай максатта, Бишкек шаарындагы жана республиканын мектептеринде (№ 5 гимназия, № 39, 64, Кочкор, Аламүдүн райондорунун мектептеринде) жүргүзгөн байкоолорубуздун жыйынтыгында окуучулардын жат жазуу ылдамдыгынын көрсөткүчтөрү орто эсеп менен орточо деңгээлде төмөндөгүдөй болгон (убакыт өлчөмү – 1 мүнөт):

1-класс – 5-10 тамга (2 сөз);

2-класс – 15 тамга (3 сөз);

3-класс – 30 тамга (5 сөз)

4-класс – 40 тамга (8 сөз).

Ушундан улам жат жазуу ишинин узактыгы окуучунун жазуу ылдамдыгы жана дидактикалык тыным маселелери чечилип, андан дидактикалык көлөм аныкталары шексиз. Анын үстүнө, окуучу текстти китептен көчүрүп отурган жери жок, андай болсо, жат жазуу учурунда мугалимдин текстти окуп берүү учурунда окуучулардын колун жана дене боюн эс алдыруу жана сөз арасында кеткен убакыттарды эске алганда, дидактикалык тыным маселеси аныкталат. Андай болсо, жат жазуу учурундагы бул мыйзамченемдүү иш-аракеттерди төмөндөгү цифралар менен болжолдуу түшүндүрсөк болот.

Класс	Жазуу узактыгы (мүн.)	Жат жазуу тексти, көлөмү	Жазуу ылдамдыгы		Дидактикалык тыным (орточо)
			Тамга (орточо)	Сөз (орточо)	
I	10 мүн.	10-15 сөз	5-15	1-2	2,5 мүн
II	20 мүн.	25-45 сөз	20-27	3-4	6-7 мүн

III	25 мүн.	45-65 сөз	28-35	4-5	11 мүн
IV	30 мүн.	65-90 сөз	37-45	5-6	13, 52 мүн

Белгилүү дидакт Ю.К.Бабанскийдин Россиянын Харьков шаарынын мектептериндеги окуучулардын жазуу ылдамдыгын арттыруу иштери тууралуу мындай деп жазганы бар:

- Окуучуларга тез жазуунун мааниси, анын артыкчылыктары жактары туурасында айтуу менен, ойдун маанисине жете түшүнүүгө, негизги ойду бөлүп билүүгө үйрөтүүгө болот, ошол эле учурда, жай жазган окуучу толкунданып, сөздөрдү калтырып, өзүн-өзү текшере билүүгө жетишпей калышат;

- төмөндөгүдөй типтеги тапшырмалар аткарылышы керек: бир мүнөттүн ичинде бирдей эле сөздөрдү мүмкүн болушунча тез жазууга машыгуу; белгилүү бир убакыттын ичинде жаттап алган ырдан мүмкүн болушунча көп сөздү жазууга жетишүү;

- төмөнкү класста эмгек сабагында манжалардын булчуңдарын өнүктүрүү үчүн пластилинден фигураларды жасоо;

- дене тарбия сабагында колдун муундары үчүн көнүгүүлөрдү аткаруу;

- үйдө өз алдынча убакытты өлчөп алып, текстти ылдам темпте көчүрүп жазууга жатыгуу;

- ар бир чейректин аягында тез жазуу боюнча машыгуулардын жыйынтыгын атайын таблица түзүп чыгарып туруу, аны менен окуучуну, классташтарын жана алардын ата-энелерин тааныштырып туруу ("Комплексный подход к воспитанию школьников", - М. "Педагогика", 1980, 38-б)

Жогоруда айтылгандай, сабакта окуучунун билимдерин, көндүмдөрүн жана машыгууларын арттырууда окуу техникасына калыптандыруу, ылдамдыгын арттыруу, окуу маданиятын көтөрүү канчалык маанилүү болсо, жазуу техникасын да калыптандыруу, жазуу ылдамдыгын арттыруу, жазуу маданиятын көтөрүү дал ошондой эле маанилүү. Андыктан, жазуу ылдамдыгын арттыруу максатын көздөгөн атайын тапшырмалар берилип, иш-аракеттердин системасы окуу китептерде да эске алынуусу зарыл.

Ушул багытта төмөндөгүдөй мүнөздөгү проблемалуу суроолорду чечүүнү мугалим өз сабагын пландаштырганда жетекчиликке алса болот:

Мисалы, 1) Окуган тааныш сүйлөмдөрдөн (тексттен) 1 минута ичинде канча сөздү (тамганы) көчүрүп жазууга үлгүрүүгө болот?

2) Бейтааныш тексттен 1 минута ичинде канча сөздү (тамганы) көчүрүп жазууга болот?

3) Жаттаган ырдан 1 минутада канча сөздү (тамганы) жатка жазууга мүмкүн?

4) Мугалимдин айтып берүүсүндө окуучулар тааныш жана бейтааныш тексти жазууда 1 минутада канча сөз (тамга) жазууга жетишет?

5) Ошондой иш-аракеттер кийинки чейректерде, окуу жылынын аягында кандай натыйжа берет?

6) Китепти шар окуган, жай окуган, начар окуган окуучунун жазуу ылдамдыгы кандай болот?

7) Тез ойлонгон, жай ойлонгон баланын жазуу ылдамдыгы кандай болот?

8) Окуучу өзү китептен көчүрүп жазгандагы жазуу ылдамдыгы кандай?

9) Айтып берген текстти жазгандагы ылдамдыгы кандай?

10) Жаттаган текстин жазгандагы ылдамдыгы кандай?

11) Тааныш текстти жазгандагы ылдамдыгы кандай?

12) Бейтааныш текстти жазгандагы ылдамдыгычы?..

Мындай илимий-методикалык иш-аракеттер ырааттуу жүргүзүлүп, ар бир чейрек арасында таблица менен көрсөтмөлүү жыйынтыгы чыгарылып турса, баланын ал көрсөткүчтөрү ата-энелерине да билгизилип, үйдө да мындай иш-аракеттер баланын өз алдынча же ата-энеси менен бирге аткарылып турса, сөзсүз жакшы натыйжага ээ болууга болот.

Мунун өзү баланын жазуу техникасын өстүрүүгө, жазуу маданиятына көнүктүрүүгө, өзүн-өзү текшерүүгө, өз катасын өзүнө таптыруу аркылуу өзүн-өзү өстүрүүгө багыт аларын да түшүндүрүү натыйжа берери шексиз.

Мындай иш-аракеттерди төмөнкүдөй таблица менен көрсөтмөлүү берели.

№	Аты-жөнү	I жарым жылда					II жарым жылда				
		Тааныш тексти	Бейтааныш тексти	Жаттаган ыры	Айтып берген тексти	Жыйынтык	Тааныш тексти	Бейтааныш тексти	Жаттаган ыры	Айтып берген тексти	Жыйынтык

1	Асанов А.		баа	баа	баа	баа	Жыйынтык баа		Баа	баа	баа	баа	Жыйынтык баа

Мындай мониторингдик эсептөөлөрдүн тактасы ар бир класс үчүн, ар бир чейректе жана жыл аягындагы жыйынтыгын билүү максатында түзүп койсо болот. Мындай жазуу иш-аракеттерин өркүндөтүүдө баланын сабаттуулугун текшерүү ага калыптандыруу менен гана чектелбеш керек. Иштин мындай бир жактуулугунан качуу үчүн балдардын чыгармачыл, тандоо жат жазуу жумуштарын жүргүзүүдө, окуучунун кебинин байлыгына, тазалыгына, тактыгына, сүйлөм түзүү логикасына, сөз каражаттарын ыктуу колодоно билүүсүнө, кеп адабине, кебинин көрк-түүлүгүнө да көңүл бурулушу кажет. Бул сыяктуу комплекстүү иш-аракеттер окуучунун жазуу техникасын жана жазуу маданиятын өркүндөтүүдө мугалимге көмөк бербей койбойт.

Чыгармачыл мүнөздөгү жат жазуу иштерин жүргүзүүдө кеп маданияты, кеп адеби кандайча эске алынат?

Чындыгында, жазуу жумуштары дегенде, жат жазууну гана түшүнбөшүбүз керек. Жазуу жумуштарынын бир түрү катарында 1-2-класстардан тартып эле чакан баяндама жана дилбаян жазуу тапшырмасы коюлуп жүрөт. Ошондуктан окуучуларга чыгармачыл мүнөздөгү жат жазууларды жана чакан дил баяндарды жаздырууда, жогоруда айтылгандай, кеп адеби да эске алынышы мыйзамдуу.

Чыгармачыл мүнөздөгү жат жазууларда, жогоруда айтылып өткөндөй, кеп маданиятынын төмөндөгү дидактикалык белгилери:

- кебинин кыргызча тазалыгы;
- кебиндеги айтылган ойдун тактыгы;
- кебинин орфографиялык-пунктуациялык жактан туура, эрежелерге ылайык кагазга түшүрүлүшү;
- ойду берүүдөгү туура логикасы;
- кебинин бай болуусу;
- айтылган сөзүнүн, колдонулган сөз каражаттарынын орундуулугу;
- кебинин адептүүлүгү;
- ойдун көркөм берилиши – эске алынат жана туура сакталат.

“Кеп адеби” дегенде, сөзсүз түрдө: адептүү саламдашуу, сылык кечирим суроо, адамга сылык кайрылуу, сылык таанышуу жана тааныштыруу, бир нерсени илбериңки сурап алуу, сурап билүү, адептүү маектешүү ж.б. боюнча да окуучулардын жазуу түрүндөгү машыгууларын өстүрүү көнүлгө алынат. Ошондуктан мугалим даяр тексти жаздыруу менен гана окуучунун сабаттуулугун текшерүү менен гана чектелбей, темага ылайык чыгармачыл маанайдагы жатжазууларды да, дилбаяндарды да зарылдыгына жараша айкалыштыра жүргүзүүсү зарыл.

Жазуу жумуштарына коюлуучу гигиеналык талаптар

Окуучунун жазуу жумуштарын баалоо, кандай татаал болсо, аны уюштуруу жана башкаруу иши андан бетер татаал педагогикалык процесс болуп саналат. Ал эми жат жазуу жумушун уюштуруу, анын педагогикалык-гигиеналык талаптарын так эске алуу андан татаал.

Атап айтканда, балдардын курактык өзгөчөлүгүнө (классына) жараша дептерди жана калемсапты туура тандоо жана туура кармоого, партада денени түз, башты, колду жана бутту туура кармап, көз менен кагаздын аралыгын туура сактап отурууга үйрөтүү дененин келбеттүүлүгүн сактоодо ролу зор экендигин түшүндүрүүнүн педагогикалык, социалдык, гигиеналык маанисин танууга болбойт.

Муну менен бирге, жазуу жумушун натыйжалуу жүргүзүүгө төмөндөгү шарттар таасир этерин да эске алуу зарыл:

1. Жазуу жумушу окуу жылынын кайсы чейрегинде өткөрүлүп жатканын көңүлгө алуу керек. Анткени, окуу жылынын башында окуучулар жайкы узак каникулдан келип, окуу ишкердигине көнүү бат эле ийгиликтүү болуп кете албайт.

Москва, Суздаль ж.б. аймактарында жүргүзүлгөн физиологиялык-гигиеналык эксперименталдык изилдөөлөрдө Москванын окумуштуулары окуучулар III, IV окуу чейрегинде жакшы ийгиликтерге жетишерин далилдешкени бекеринен эмес (китепте: “Нормализация учебной нагрузки школьников”, М., “Педагогика”, 1988).

2) Жазуу жумушунун ийгиликтүү болуусун алдын алууда мугалим аны жуманын кайсы бир ыңгайтуу күнүндө өткөрүүсүн тандап алуу да камсет. Анткени, ойноок балдар дүйшөмбү күндөрү сабакка анча көңүл койбой, өз ийгилигин камсыз кылууда өз мүмкүнчүлүгүнө маани бербей коюсу да ыктымал. Жуманын акыркы күндөрүндө болсо, чарчачаалыгуунун натыйжасында балдар жакшы натыйжага жетпей калуусу да толук мүмкүн.

3) *Сабакта жатжазуу жумушунун узактыгы канча болууга тийиш?* деген маселе да көңүлгө аларлык. Мурунку совет кезиндеги, 80-90-жылдар ичиндеги изилдөөлөргө кайрылсак, мындай цифраларга күбө болубуз:

- 1-класста II жарым жылдыкта 15 мүнөт;
- 2-класста I жарым жылдыкта 15, II жарым жылдыкта 20 мүнөт;
- 3-класста I жарым жылдыкта 20, II жарым жылдыкта 25 мүнөт;
- 4-класста I жарым жылдыкта 25, II жарым жылдыкта 30 мүнөт.

Албетте, бул учурда окуучулардын колун эс алдыруу, алаксытуу сыяктуу физминуталар өткөрүлөт. Ошону менен бирге, тамганы, сөздү, сүйлөмдөрдү жазуу ылдамдыгына жараша алынган убакытка туура келер дидактикалык көлөм эске алынмакчы.

4) *Жазуудагы тамгалардын өлчөмүн эске алуу да окуучулардын туура жазуусун камсыз кылат.* Баш жана кичине тамгаларды элементи менен туура жазуу эң негизги милдеттерден.

Мугалим дагы да мына буларды:

- 1-класста баш тамганын бийиктиги 8 мм, ал эми, кичине тамганын бийиктиги 4 мм болуусун;
- 2-3-4-класстарды жол сызыктуу дептерге жазышкандыктан, кичине тамгалардын өлчөмү 3, баш тамгалардыкы 7 мм болуусун;
- тамгалар солдон оңду көздөй 60-65% жантайыңкы жазылышын көңүлүнө түйүп алуусу ашыкча болбойт.

Тамганы туура жазуу менен баланын орфографиялык сабаттуулугун арттыруунун байланыштуулугу

Тамганы туура жазууга үйрөтүү менен катар эле, балдардын орфографиялык сабаттуулугун жарыш жүргүзүп отуру эң маанилүү. Мугалим баланын тамганы элементи менен туура жазуусуна гана көңүл коюп, алар менен муун курап сөз түзүүгө жана орфографиялык жактан туура жазууга маани бербей коюусу тийиш эмес. Демек, тамганы графикалык жактан туура жазууга үйрөтүү менен бирге, балдардын орфографикалык сабаттуулугун жарыш жүргүзүүнү өзүнчө метод катары (окууну жазуу менен бирдикте жүргүзүү сыяктуу) активдүү колдонсок пайда гана берет.

Мында мугалим текшерүүнү өзү гана жүргүзүп, текшерүүнүн мүмкүнчүлүгүн балдарга бербей, аларды туура эмес калыптандырууга акысы жок. Бала өзүн-өзү байкоо, текшерүү жана баалоо менен гана өсүп отурарын унутпайлы. Ошон үчүн, тамганы туура тартып жазуу менен орфографиялык жактан сабаттуу жазуусун баланын өзүн-өзү текшерүүсүн (үлгүгө жараша) уюштуруу эң сонун болмок.

Баланын тамга тыбыштык талдоо жүргүзүсүнө, алардын туура элементи менен жазуусуна жана орфографиялык сабаттуулугуна кайсы

убакта бирдей үлгүрүп, жетише алабыз? Же болбосо ушул иштердин комплекстин балдар качан өзүлөрү жетишип аткара алышат?

Бул жумуш атайын көңүл коюп аткаруунун талап кылат. Ал балдардын тактадан көчүрүп жазуу же айтканды шашып жазуу ж.б. учурларда өзлөрүн контроль жүргүзө албай калышат да, тамга элементтерин туура сактабай, ката кетирбөөгө гана аракет жасап калышат. А андай учурда балдарга төмөндөгү эки нерсени:

1. тапшырманы өз убагында аткара билүүнү;

2. анын тууралыгын өзү текшере алууну бирге жүргүзүүнү үйрөтү зарыл. Ал үчүн балада кеп ишкердүүлүгүн тажрыйбасын арттыруу керек. Ошондо:

–графикалык жаңылыштыктар;

–орфографикалык каталар;

–тамгалардын жалгашуусундагы туура эместиктер жоюлат;

–сулуу, так жазуу ишке ашат.

1-класста жазуу ылдамдыгына көп көңүл коюуга жарабайт, андан көрөкчө, баланын өзүн-өзү ишенип жазуусуна жетиштирүү кажет (Л.Я.Желтовская, Е.Н.Локколова). Ошол эле учурда жазуунун ылдамдыгы жана жазуунун сапаты эки башка маселе экендигин байкообуз керек. Эгер бир жазуунун ылдамдыгын 1-класста эле байкай турган болсок, анда сөзсүз жазуунун сапаты, тамга элементи жана баланын орфографиялык сабаттуулугун унуткан болобуз. Демек, жазуу сабаттуулугу жазуунун ылдамдыгына тикеден-тике байланыштуу болот.

Жазуу сабаттуулугуна үйрөтүүдө жазуу ылдамдыгы эле эмес, жазуу узактыгы да эске алышыны керек. Балдар тез жана узак жазуу учурунда бат чарчашат, аны үчүн аларды эс алдырып туруу натыйжа берет.

А жазуу узактыгы: 1 кл. 5 мүнөт, 2 кл. 8 мүнөт, 3 кл. 12 мүнөт, 4 кл. 15 мүнөттө гана созулуусу талапка ылайык. Жазуу ишинен кийин 2-5 мүнөт колду, денени, көздү эс алдырып туруу зарыл.

«Алиппе» мезгилинде жазууга үйрөтүнүн методдору

Орус педагогу К.Д.Ушинский эне тилни баштооч этапта окутууда окуу менен жазуунун бирдикте жүргүзүү принцибин сунуш кылган. Демек, бул жазууга үйрөтүү менен окуу, ошондой эле окууга үйрөтүү менен жазуу окуулушу бирге аткарылат дегенди билдирет.

Мунун өзү жазуу менен окууга аң сезимдү мамиле жасоо процессинде ишке ашары белгилүү болот. Ошону менен бирге, бардык тамганы оозеки таныганы соң, анан бала жазууга киришүү керек деген сыяктуу ойлонулбаган иш-аракет туура эмес экендиги ушуну менен түшүндүрүлөт.

Жазуу үйрөтүү иши өз алдынча эле жүргүзүлө берер жумуш эмес. Ал бир катар иштерди көңүлгө алууну көздөйт. Тактап айтсак, а дегенде, балдардын коллиграфиясын тамганын графикалык белгисине жараша калыптандыруу көңүлдүн борборунда болуу менен (педагогикалык жагы) алардын курактык психологиялык өзгөчөлүктөрү да эсепке алынат. Ошондой эле, баланын ден-соолугуна терс таасирин тийгизүүчү айрым жагдайлардын алдын алуу (гигиеникалык талаптар) да жана физикалык өзгөчөлүктөрүн унутпоо да зарыл. Демек, мындай комплекстүү талаптарды көңүлгө албай туруп, жазуу ишин талаптагыдай жүргүзүүгө болбой тургандыгы далилденген.

Жазууга үйрөтүүдө төмөндөгүдөй методдорду жетекчиликке алабыз:

1) **Копировкалоо методу.** Мугалимдин даяр модель кылып берген жазуу үлгүлөрүн окуучу механикалык кайталоо менен чектелет, аң сезимдүүлүк жок. Муну окумуштуулар И.Е.Евнев, Ф.В.Грековдор сынга алган. Бирок аны балдардын эрте курактагы учурунда өз алдынча колун көндүрүүгө сунуш кылуу максаттуу экендигин методисттер Д.А. Писоревский, Н.И.Боголюбовдор туура белгилешкен. Ал баланын туура почеркин калыптандырууда керек экендигин Д.А. Писаровский колдоп чыккан.

2) **Сызыктуу (линейный) метод**-тамганын жазылыш, тартылган аралыктары, элементтери туура сакталган графикалык сетка аркылуу жазуу. Бул 1857-жылдан баштап Германияда колдонула баштаган. Бирок, Россияда четке кагылган. Ал ыкманы художниктер пайдаланылышкан. Бул сетка тамгалар жазылууга ылайыкталган, кыйгач тартылган сызыктары бар тамганын бийиктиги, чоңдугу аныкталган каражат болуп саналат. Бирок, бул ыкма дептер түрүндө пайдаланылып келип, кийин гана Е.В. Гурьяков, Ф.Г.Голованов, Е.Н.Соколовалар тарабынан алынып азыркы жол сызыктуу дептер сунуш кылынган.

3) **Генетикалык ыкма** – жазылышы жөнөкөй тамгадан –жазылышы татаал тамгаларды жазууга карай багытталуу, т.а. жазууну оңой тамгалардан тандап үйрөтүүнү көздөйт.

Суроо туулат:

- а) Жазуунун алфавит тартиби боюнча жүргүзү ылайыктуубу?
- б) же жөнөкөй тамгадан баштап жазуу пайдалуубу?
- в) мүмкүн сөз түзүү, кептеги колдонулуу жыштыгына жараша жазууга үйрөтүү пайдалуудур? Бул өзүнчө татаал проблема боюнча калууда.

4) **Ритмикалык ыкма-жазууга үйрөнүүдө** балдардын тез, таза, туура так жазуусун текшерүү жана ага калыптандыруу үчүн мелдештирүү максатында жазууга үйрөтүү. Ал үчүн атайын көнүгүүлөр аткарылат:

- а) колду туура алуу,
 - б) калемди туура кармоо,
 - в) тамганы туура куроо,
- аралыгын так, туура сактоо.

Булар көңүлгө алуучу эң зарыл талаптар болуп саналат. Демек, бул ыкмалардын бардыгынын айрым алгылыктуу жактары бар. Ушул гана туура деген эч бир ыкма болбойт.

Жазуу маданияты деген эмне же аны жат жазуу учурунда кандайча эске алууга болот?

Жат жазуу жүргүзүүдө мугалим окуучунун жазуу сабаттуулугун баалоонун кандай зарыл экендигин эсепке алган болсо, жазуу маданияты да ошондой эле эң керектүү түшүнүк экендигин унутпоосу керек. Анын үстүнө, жазууга коюлуучу бардык талаптардын жыйындысы – **жазуу маданияты** болорун эстен чыгарбоо зарыл. Ошондой эле жазуу маданияты адамдын жалпы маданиятынын маанилүү бир бөлүгү болот десек жаңылыштык болбос. Бүгүнкү күндө эне тилин окутууда тил маданияты жана кеп маданияты деген терминдерди кеңири колдонобуз. А жазуу маданияты деген түшүнүктү анчейин баалабай, ал тургай, такыр эле пайдаланбай келебиз.

Башталгыч класстарда баланын эне тилинен сабатын ачууда жана аны калыптандырууда жазуу ишкердигине үйрөтүү иши мындан бир канча жылдар мурда жарык көргөн Э.Бердибаев, Б.Рысбекова жана К.Сартбаевдин “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы” (Фрунзе 1978-ж.) жана Б.Рысбекованын “Алиппени окутууга карата методикалык көрсөтмө” (Фрунзе 1985-ж.), Ж.Энтериевдин “Окуу жана таза жазуу” (Ат-Башы кыштагы, 1989) аттуу эмгектеринде анын илимий-практикалык проблемалары бир топ деңгээлде чечилген. Орус методисти В.В.Воропкова да (Обучение грамоте и правописание в I-IV классах вспомогательной школы, М., 1995) окуучунун жазуу сабаттуулугун калыптандыруу боюнча баалуу пикирлерин айтканы бар.

Бирок, булардын баарында окуучунун жазуу маданияты жана анын элементтери (компоненттери) туурасында сөз болбойт.

Эгер жазуу маданияты жазууга коюлган бардык фонеткалык, орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик талаптардын синтези (жыйындысы) болсо, анда ал өзүнө мүнөздүү компоненттерден турат деген жыйынтык чыгарууга болот. Ошону менен бирге, методисттер окуучунун таза жазуусу жазуу сапатынын гана эмес, анын сабаттуулугунун да өзөгү катары караганы жөндүү. Анткени окуучунун жат жазуу жумушун баалоодо тамгалардын өз элементи менен бири-бири менен туура жалганып, таза, “шурудай тизилип” жазылышы да эске алынбай койбойт.

**Мында жазуу маданияты төмөндөгүдөй
талаптарды алдына коет:**

- жазуунун тазалыгы, кооздугу, сулуулугу;
- тамга элементтеринин туура сакталышы;
- тамгалардын бири-бири менен туура жалганып уланышы;
- тамгалардын бир ык менен жантайыңкы, жумуру тартылып, бирдей чондукта, аралыктары иреттүү орун алышы;
- фонетикалык, грамматикалык, пунктуациялык жана стилдик каталардын кетирилбегендиги;
- тексттин ички тематикалык-композициялык табиятына жараша абзацтарды туура сактоо;
- текстке ат коюуда анын ички мазмунуна дал келиши.

Эскертүү: Буларга окуучунун даана, жакшы жуга турган, бир түрдөгү калемсапты колдонуусу да жазуунун сапаттуулугуна сөзсүз таасир этпей койбостугун кошумчалоого болот.

Жогоруда айтылгандай, тамга элементтеринин туура сакталышы эң эле зарыл маселелерден экендигин мугалим өзгөчө эске алуусу зарыл. Анткени, окуучу кээде айрым, мисалы, **д, ж, з, н, п, р, т, х, ы**, ж.б. тамгаларын элементи менен жазбай, өзүнүн туура эмес адат болуп калаган “өздүк орфографиялык эрежелеринин” чегинен чыкпаган учурлар көп учурайт. Мугалим буларды алгач ирет окуучуга эскертүү иретинде айтуусу керек, эгер **кайра-кайра кайталай берген болсо, аларды ката катары эсепке алса болот**. Бул иштер окуучунун жазуу маданиятын калыптандырууга жасаган аракеттеринин дагы бири болуп калмакчы.

Жазылган иштин тазалыгын сактабай окуучу өзүнүн кетирген каталарын чеги жок эле оңдой берүү адатын тыюуну да эске алуу керек. Анткени, кээде мындай фактылар окуучунун пайдасына чечилип, катага эсептелинбей жүрө берет да, жазуу маданиятынын сапатынын төмөндүгүнө жол берилет.

Анча одоно болбосо да, тамгалардын бири-бирине жалганып-улануусун туура сактабаган учурларды башталгыч класстан тартып жоюу илимий-практикалык жактан баалуу экендиги байкалган. Мунун өзү окуучунун жазуу ылдамдыгын калыптандырууда сөзсүз салымын кошмокчу.

Ошондуктан, мугалим окуучунун жазуу жумуштарын уюштурууда төмөндөгү учурларды: **биринчиден**, жазуу ылдамдыгына жалпы класс боюнча бир эле убакта бирдикте интерактивдүү түрдө иштөө менен жетишүүнү;

Экинчиден, окуучунун өз катасын өзү таба билүүсүн үйрөтүүчү, машыктыруучу жат жазуу жумуштары аркылуу камсыз кылууну;

Үчүнчүдөн, сапаттуу жазууга мугалимдин чексиз эле эскерте берүүсү менен эмес, окуучунун өз алдынча сезимдүү мамиле жасоосу аркылуу үйрөтүүнү эстен чыгарбоосу пайдалуу.

Ошондой эле мугалим окуучулардын жазуу маданиятын калыптан-дырууда, бири-биринин ишине баа берүүгө да, элдик тарбия салттарына жараша бири-биринин мисалында тарбиялоого да көңүл бөлүүсү, мыкты жазылган иштердин класстык көрсөтмөлөрүн уюштуруусу, аларды үлгү катары пайдалануусу максатка ылайык келет.

Жазуу маданиятынын адам турмушундагы пайдасы тууралуу окуучуларга түшүндүрүү

Окуучулардын жазуу маданиятын көтөрүү үчүн мугалим анын адам турмушундагы мааниси кандай экендиги жөнүндөгү макал-лакап, уламыш-жомокторду айтып берүүсү да ашыктык кылбайт.

Мисалы, аны “**Манжалары жок чебер жазгыч**” деп аталган бир жомоктун мисалында көрөлү.

Илгери-илгери кооз, сулуу жазуу боюнча атагы алыска кеткен Теңиз аттуу бир адам болуптур. Аны падыша алтын сарайына чакыртып алат да, мечиттерине, чайканаларына, түрдүү мунараларына кооз-кооз сүрөттөрдү тарттырат, сулуу кылып жазууларды жаздырат. Падыша ал үчүн Теңизге көп маяна берип, өзүнөн алыс кетирбейт, башка эч кимге кызмат кылдырбайт. Андан башка бардык сүрөтчү жана жазгычтарды кызматтан бошотот. Теңиздин жазган ажайып жазуулары жана керемет сүрөттөрү менен бул падышанын да атагы, даңазасы артат.

Мындай абал Теңизден башка сүрөтчүлөр менен жазгычтардын көчөдө жумушсуз калышына алып келет. Алар бул үчүн нааразы болушуп, айрымдары намысына чыдабай, Теңизди жок кылууну ойлошот. Бир күнү алар каракчыларды жалдап, Теңиздин “көзүн тазалоого” жумшашат. Бирок, ушунчалык чебер сүрөтчүнү, устат жазгычты өлтүрүүгө колдору барбайт да, каракчылар анын эки колунун тең манжаларын бүтүндөй кесип салышат. Манжаларынан ажыраган бул мунжуну падыша көрөт да, “эми мындан ары сенин керегин болбой калды” деп сарайынан чыгарып таштайт. Мунжуга айланган кечээки даңазалуу Теңиз эми эмне кыларын билбейт, үй-бүлөсүн кантип багуунун жолун таппай, шаар ичинде кангып калат.

Сүрөтчүлүк менен жазгычтыктан башка эч нерсе колунан келбей турганына, ансыз ал бир үзүм нан да таба албастыгына көзү жетет. Ал ошондо, кантсе да, баягыдай чебер жазууга манжасы жок каруу жилигин көндүрүүнүн аракетин жасайт. Калемин каруу жилигине байлатып алып, жазууга көнүгө баштайт. Адегенде кайра баягыдай кооз жазуудан калдым деп, кайгырып, көзүнүн жашын көлдөтөт. Бирок бар күчү менен эркин

жумшап, каруу жилигине таңып байлаган калем менен жазууга чындап машыгат. Көшөрүп кылган аракетин текке кетпейт. Жазган жазуулары, тарткан сүрөттөрү мурдагыдан да кооз болуп чыга келет.

Теңиз, качан, өзүнө-өзү ишенгенде, баягыдан да кооз тамгаларды көшөрө тизип кат жазат падышага. Падыша ушунчалык кооз тамгалар менен жазылган катты таң кала окуйт да, бул жазгычтын тезинен өзүнө келүүсүн өтүнүп, жигиттерин жөнөтөт.

Көп өтпөй эле, падышанын алдына манжалары жок, каруу жилигине калемин байланган баягы өзүнүн жазгычы алынып келет. Падышы аны көрүп, чеберчилигине башын ийип, Теңизди кайрадан өз сарайына кызматка алат. Анын манжаларын кестирген ичи арам сүрөтчүлөр менен жазгычтарды орго салдырат. Теңиз мурдагыдан да кооз сүрөттөрдү тартып, кооздоп жазып, “манжасы жок чебер жазгыч” катары даңазасы мурдагыдан да артыптыр...

Мугалим бул уламышты айтып берген соң:

1) Көрдүнөрбү, балдар, кооз, таза сулуу, чебер жазуунун адам үчүн кандай пайдасы бар экен?

2) Теңиз ал үчүн кандай аракеттерди жасаптыр?

3) Силер өз кол жазмаңарды кооз, сулуу, катасыз жана таза деп ойлойсуңарбы?

4) Теңиздей кооз, сулуу жазуу үчүн силер кандай аракет жасай алар элеңер? – деген сыяктуу ***проблемалуу жагдайларда интерактивдүү аңгемелешүүлөрдү жүргүзсө да болот.***

Демек, окуучунун жазуу маданиятын калыптандырууга, жогоруда айтылгандар сыяктуу, уюштуруу мүнөзүндөгү жана илимий-методикалык жумуштар мугалимдин күндөлүк аткарылуучу иш-аракеттеринин негизгилеринен болуп калганда гана жетишүүгө болот.

Окуучуларды жат жазуу ишине даярдоодогу көнүгүү иштери

1. Сөздөрдү толуктап жаз:

китеп тере...

деп... кой...

пар... ку...

2. Сөздөрдүн окшош маанилерин тап:

бала-бөбөк таттуу...

жакшы—... айт...

абышка—...

3. Сөздөрдүн каршы маанилерин жаз:

чоң-кичине өйдө

улуу—... семиз—...

жакшы—... ак—...

4. Үндүн узундугуна карата сөздөрдү айырмалап жаз:

эр-ээр уз—...

жан—... тек—...

ук—... жан—...

3. Сөздөн жаңы сөз таап жаз:

Балаты

Китептер

4. Мында кандай сөз бар?

Кпети, казга, батук

5. Мындан кандай сөз түзүгө болот?

т.л. а.аа. к.г.ч.к.н. ө.ң.ү.

6. Сүйлөмдөрдү толукта:

Мен мектепке...

Сабак саат 8 де...

Биз кино...

7. Бул сөздөрдөн сүйлөм түз:

Мен, мектеп, кел,

Саат, 8, сабак, башта.

8. Макалдарды толукта:

Жакшы кыз... кундуз,

Жакшы уул... жылдыз)жакадагы, көктөгү)

Жакшыга... сөз

Жаманга... сөз (бир, миң)

9. Бул сүйлөмдөрдүн кайсынысы туура түзүлгөн?

а) Биздин айыдыбыз—Токтогул көчөсү.

б) Биз Токтогул көчөсүндө жашайбыз.

10. Бул сүйлөмдү кантип оңдоп жазса болот?

Сен мектеп барабы?

Аскардын менин досум.

11. Сүйлөмдөгү алды сызылган сөздөрдүн маанилерин түшүндүр.

Айгул таекеси менен таятасы келгенине аябай сүйүндү.

Биз музейден бөлтүрүк көрдүк.

12. Сөздөргө мүчөлөрдү туура улантып жаз:

мектеп+га= досум+нын=

жол+ге= тоо+дан=

13. Сөздөрдү көптүктү билдиргендей өзгөртүп жаз.

бала-балдар таш-...

козу-... дубал-...

14. Бир тамгадан сөздү өзгөртүп жаз.

аз-... жаз-...

каз-... дарак-...

15. Буюмдардын кимдики экендигин сүйлөм түзүп айт.

көйнөк, байпак

батиңке тиш жуугуч

16. Сүйлөмдөрдү тууралап жаз.

Уйдун козусу мөөрөп турат,

Эчкинин кулуну маарады,

Карышкырдын мамалагы сайрады.

17. Балдар ишти туура аткарыштыбы?

Асанбек айры менен чөп чапты.

Бекташ радиодон жаңы фильмди көрдү.

Кемел музейге барып, аюу, маймыл жана илбирсти биринчи ирет көрдү.

18. Сүйлөмдөгү сөздөр таза кыргызча айтылдыбы?

Эсенбек школга эрте келди?

Бүгүн понедельник эмес, экинчи күн.

Максат мага кечинде звонить этти.

19. Калтырылган тамгаларды коюп, сөздөрдү толуктап жаз:

Биш...к ша...ры,

А...а То... а...ты

Кыр...з ком...зу ша...шып угу...ат.

20. Кубанганда бул сүйлөмдөрдүн кайсынысы айтылат?

Кооз жер.

Эх, кандай кооз жер!

21. Өкүнгөндө бул сүйлөмдөрдүн кайсынысы айтыла?

Кечигип калдым.

Кап, кечигип калдым!

22. Сурганда бул сүйлөмдөрдүн кайсынысы айтылат?

Бүгүн саат 5те кино башталат.

Бүгүн саат 5 те кино башталабы?

23. Көп чекиттин ордуна кайсы сөздү коюуга болот?

Автобус келип токтоду.

Алмаз... минди.)аялдамага, ээрге, бугакка, айга)

24. Сүйлөмдүн аягы кантип аяктайт?

Балдар сабактан тараш...

Гүлай чачын тара...

25. Сүйлөмдө ой туура айтылдыбы?

Ћтүкчү автобусту тез айдады.

Айдоочу өтүктү жакшы тикти.

26. Бул сөздөр муундарга кантип бөлүнөт?

комуз, тоолор

коен, тыйын

27. Булар муундарга бөлүнөбү?

шаар, суу

тоо каш

28. Булардын ичинде заттын атын билдирген сөздөр кайсылар?

ак, жашыл, алма, кел, казан, кайың, отур, өстү, парта, калпак.

29. Булардын ичинде заттын санын билдирген сөздөр кайсылар?

дептер, таза, үй, кирпич, жаңы, тумак, щетка, кымбат, кызыл, сары.

30. Булардын ичинен жандуу заттары кайсылар?

адам, кийим, кымыз, жылкы, чоң эне, жайлоо, булак, балдар, кыздар, оюн, тоо, бөбөк, кулун.

31. Жансыз заттардын атын бөлүп айт.

Музоо, машина, айдоочу, айран, кымыздык, ышкын, мышык, короз, чөп, чан, аска, улак, элечек.

32. Кыймыл-аракетти билгизген сөздөрдү айт.

айт, мына, тез, отур, кел, кайда, эртең менен, тур, ойгон, азыр, даярдап, тамактан, чач, тара.

33. Булардын кайсынысы туура?

Саат 12 болду.

Саат 1 ден 60 мүнөт өттү.

34. Сылык түрдө кайрылууда сөздөр кандайча айтылат?

Бер—бериңиз эс ал—...

ал—... жүр—...

тур—... ич—...

35. Бул сөздөрдү туура өзгөртүп жаз.

суу—суудай, суучул, сууда...

тоо—...

шаар—...

айыл—...

36. Бул сөздөргө мүчөлөрдү туура улап жаз:

Мен иштейм (иштеймин)

Сен...

Сиз...

Ал...

Окуучуларды жат жазуу жумуштарына даярдоодо окуу- жазуу ишкердигин калыптандыруунун ритмикалык ыкмалары

Башталгыч класстарда окуучулардын жазуу-оозеки машыгууларын активдештирүүдө машыгуулардын өзгөчө бир түрү - ритмикалык көнүгүүлөрдүн кызматы чоң. Анткени, 2-класста алиге, шар, сезимдүү окууга үйрөнө элек окуучунун окуу ылдамдыгын өстүрүү - ритмикалык окуусуз ишке ашышы кыйынга турат. Ошол сыяктуу, окуучуну жазуу ылдамдыгына туруктуу көнүктүрүүдө да ритмикалык жазуу сөзсүз жардамга келмекчи.

Ал үчүн, адегенде, кыргыз тилиндеги муундук структурага ылайык, активдүү колдонулуучу сөздөрдүн ритмикалык моделин аныктоо, ошого ылайык ритмикалык көнүгүүлөрдүн топтомун гана эмес, бирдиктүү системасын түзүү максатка ылайыктуу.

Кыргыз башталгыч класстарында окуучулардын ритмикалык угуу жөндөмүн (слухун) текшерүү, аны калыптандыруучу мүнөздөгү иш-аракеттер атайын жүргүзүлбөйт. Антсе да, 1-класстын “Алиппе”, 2-3-4-класстардын “Кыргыз тили” окуу китептеринде муундук структура, анын түрлөрү (ачык, жабык, туюк) менен тааныштыруу жана ага көнүктүрүүчү иш-аракеттер жүргүзүлөт. Бирок, булар дагы ритмикалык окуу жана жазуу деген түшүнүккө толук дал келбейт. Андагы тапшырмалар сөздөрдү ички ыргагына (“музыкасына”) жараша муунга бөлүп окуу жана жазуу, анын түрлөрү тууралуу маалыматтарга ээ кылууну гана көздөйт.

Ошондуктан, ритмикалык көнүгүүлөрдүн системасын түзүү, аны окуучулардын жазуу жана окуу ылдамдыгына ээ кылуудагы кызматын аныктоо актуалдуу маселе болуп чыга келет.

Орус тилин окутууда окуучулар үчүн ритмикалык көнүгүүлөрдүн системасын түзүп, аны окуу процессинде колдонуунун жолдорун иштеп чыккан окумуштуу-методист Г.М.Богомазовдун иш-тажрыйбасына көз жүгүртсөк, мындай ишкер аракеттердин кыргыз тилин окутууда да эң эле зарыл экендигине ынанабыз. Ал иштеген П.Ламумба атындагы Достук университетинин орус тили кафедрасында орус тилинде бир эле ритмикалык моделге (мисалы, ТАТА) ылайык 2380 сөз бар экендигин аныкташкан. А кыргыз тилинде мындай сөздөрдүн ритмикалык механизмине жараша минимумдарды түзүү туурасындагы илимий-изилдөө иштери алигүнчө жүргүзүлө элек экендиги ойлондурбай койбойт.

Андыктан, окуучулардын эне тилиндеги активдүү иш-аракетин өркүндөтүү максатында ритмикалык көнүгүүлөрдүн системасын түзүү, аны кыргыз тили сабагында колдонуунун жол-жоболорун иштеп чыгуу зарыл милдеттерден.

Ритмикалык көнүүлөрдүн системалуу топтомун түзүүдө өз алдынча методикалык принциптерди, т.а. “фонетикалык, артикуляциялык, татаалдык” (Г.М.Богомазов, журнал “Русский язык за рубежом”, -М., 1975, № 1, 40-41-б.б.) жана да морфологиялык принциптерди эске алабыз, т.а. тилдеги сөздөр баары эле бирдей ритмикалык бирдикте түзүлбөйт, же бирдиктүү муундук структурада болбойт.

Чындыгында, сөздөр: биринчиден, ачык, жабык жана туюк муундардын структурасында түзүлөт.

Экинчиден, сөздөрдөгү муундар жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн бири-бири менен айкалышы жана каршылашы аркылуу жалганат.

Үчүнчүдөн, сөз мүчөлөрүндөгү үндүүлөр уңгудагы жоон жана ичке үндүүлөргө жараша сингармонияга ээ болот.

Төртүнчүдөн, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн муундук структурасы ритмикалык жактан жөнөкөйдөн татаалга карата түзүлөт (мунун ичинде, орус тилинен кирген сөздөрдүн муундук структурасы өзүндөй сакталат).

Демек, ритмикалык көнүүлөрдү түзүүдө жана алар менен 2-3-4-класстарда кыргыз тилин окутууда муун жана анын түрлөрү, ташымал өңдүү темаларды өтүүдө жана да, деги эле, окуучулардын оозеки-жазуу жумуштарын жүргүзүүдө бул айтылгандар сөзсүз эске алынат.

Ритмикалык көнүгүүлөр менен мугалим кантип иштейт? Сөздү ошол туурасында уланталы.

Ритмикалык көнүгүүлөр менен иштөө эч кандай чоочун жумуш эмес. Ритмикалык жазуу ыкмасын мугалимдер 1-класстан баштап эле колдоно башташат. Анткени, сөздү шар окуу, андан соң туура жана тез жазуу ыкмасына көнүктүрүүдө - ал өз алдынча методикалык принцип катары эске алынат. Ошондуктан, ритмикалык көнүгүү кыргыз тили мугалимдеринин ар күнкү аткаруучу иш-аракеттеринин бири болорун көңүлдөн чыгарбашыбыз керек.

Ал эмнеден билинет?

1) Жазууда тамганы абада жаздырып, мугалим баланын каллиграфиялык сабаттуулугун калыптандырат;

2) Ошол эле учурда мугалим жалпы класс боюнча тамгаларды абада бирдей убакытта тынымсыз жаздыруу менен, баланын тез жазуусун калыптандырат;

3) Ошол эле ташымалды дептерге бирдей учурда (хор менен) жаздыруу аркылуу да тез жазуу маданиятына көнүктүрөт.

Эми, ири алдыда, кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн муундук түзүлүшүнүн моделин тактап алалы. Белгилүү окумуштуу, түрколог, профессор К.Дыйканов бул маселеге мурда эле кайрылып, өзүнүн “Кыргыз

тилинин таблицалары” аттуу жогорку окуу жайлар үчүн окуу китебинде кыргыз тилиндеги муундук структура туурасында төмөндөгүлөрдү келтирет.

А чындыгында, кыргыз тилиндеги мындай муундук түзүлүштүн түрлөрү алда канча көп, аларды талдай келсек, төмөндөгүчө типтүү моделге ээ болор элек.

Муундук көнүгүүлөрдүн моделдери

1-модель. Ачык муундуу уңгу сөздөр, тактап айтканда, **а-та** тибиндеги сөздөр (Эскертүү: мындан ары **-а-** белгиси үндүү, **т** белгиси үнсүздү туюнтат).

Мислы, **а-та, о-то, о-бо, о-ро, ө-рө...**

2-модель. Жабык муундуу **-ат-** тибиндеги уңгу сөздөр, мисалы, **ат, от, эт, ит, уй, үй, ай, ой, ир, ор, өр, ур, үр...**

3-модель. Ачык эки муундуу **-та-та** түрүндөгү сөздөр, мисалы, **ча-ка, та-ка, те-ке, чү-кө, тү-кө, са-ры, да-ры...**

4-модель. Туяк муундуу **-тат-** түрүндөгү сөздөр, мисалы, **кат, кут, гүл, күл, беш, баш, чач, чеч...**

5-модель. Жабык муундуу **-атт** тибиндеги сөздөр, мисалы, **эрк, ырк, арс, өрт, арт...**

6-модель. Туяк эки муундуу **-тат-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, **жар-дам, бат-как, сек-сен, кыр-гыз...**

7-модель. Биринчиси ачык, экинчиси туяк муундуу **-та-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, **кө-чөт, жа-рык, ка-рык, та-рак, жү-рөк...**

8-модель. Биринчиси жабык, экинчиси туяк муундуу **-ат-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, **ар-кан, ор-хон, үр-түк, эр-дик, өр-дөк, ар-кар....**

9-модель. Биринчиси жабык, экинчиси ачык муундуу **ат-та** тибиндеги сөздөр, мисалы, **ус-та, ас-та, өз-гө, ар-ка...**

10-модель. Биринчиси ачык, экинчиси туяк муундуу **а-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, **а-рыз, о-рус, ө-рүш, у-руш, у-кук, о-рук...**

11-модель. Созулма үндүүлөрдөн түзүлгөн **аа** тибиндеги бир муундуу сөздөр, мисалы, **аа, оо, уу, үү, өө, ээ...**

12-модель. Созулма үндүүлөр катышкан жабык бир муундуу **аат** тибиндегилер, мисалы, **ээр, оор, ууз, ооз...**

13-модель. Созулма үндүүлөр катышкан ачык бир муундуу **таа** тибиндегилер, мисалы, **баа, таа, маа, жаа...**

14-модель. **а-таа** тибиндегилер, мисалы, **та-лаа, ка-лаа, жа-буу, су-луу, ка-туу, та-туу...**

15-модель. **таат** тибиндегилер, мисалы, **саат, жаат, жаан, таан, муун, жүүн...**

16-модель. таа-таа тибиндегилер, мисалы, суу-луу, туу-луу, баалуу, күү-лүү...

17-модель. таат-тат тибиндегилер, мисалы, туур-дук, соор-дук, жаан-чыл, баам-чыл...

18-модель. тат-таа тибиндегилер, мисалы, тат-туу, шат-туу, кут-туу, бут-туу, жүн-дүү, сүт-түү...

19-модель. ат-таа тибиндегилер, мисалы, үн-дүү, эн-дүү, уч-туу, өч-түү...

20-модель. аат-таа тибиндегилер, мисалы, уул-дуу, ээр-дүү...

21-модель. татт тибиндеги бир муундуу сөздөр, мисалы, салт, жалт, курт, күрт, керт, торг...

22-модель. тгат тибиндеги (сырттан келген) бир муундуу сөздөр, мисалы, кран, грос, крос...

23-модель. тгатт тибиндеги (сырттан келген) бир муундуу сөздөр, мисалы, спорт, класс...

24-модель. тат-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, кат-та-ма, жат-та-ма, кез-де-ме, көз-дө-мө...

25-модель. а-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, о-ро-мо, у-ра-ма, а-ра-ла, ө-гө-лө, о-бо-ло...

26-модель. та-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, бу-ра-ма, кү-бү-рө, су-ра-ма, ку-ра-ма, жа-бы-ра

27-модель. а-тат-тат тибиндеги сөздөр, мисалы, А-сан-бай, Ү-сөн-бай, А-сан-бек, Э-сен-бек...

28-модель. та-тат-тат тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, та-быш-мак, жа-шын-мак, Са-дыр-бек, Ай-дар-бек...

29-модель. та-татт тибиндеги орус тилинен кирген сөздөр, мисалы, по-езд (по-йезд)

30-модель. татт-татт тибиндеги орус тилинен кирген сөздөр, мисалы, разь-езд (раз-йезд), подь-йезд (под-йезд)

Эскертүү: Сырттан кирген эле эмес, төл сөздөрүбүздү дагы да талдап келсек, муундук түзүлүштүн моделдери мындан да көбөйө бермек. Аы мугалим өз окуучулары менен иш жүзүндө дагы да издеп, таап келүүгө тапшырма берип, байыта берсе болот.

Мындай муундук түзүлүшгөрдү эсепке алып иш жүргүзүүнүн мугалим жана окуучулар үчүн кандай мааниси бар?

Албетте, мааниси чоң мааниси бар:

1) Окуучулар сөздөргө муундук-тыбыштык анализ-синтез жүргүзүүгө машыктырылат;

2) Сөздөрдү ички ритм, рифмасына ылайык тез, шар, көрктүү окуп жана жазууга үйрөтөт;

3) Булардын натыйжасында, сөзгө талдоо жүргүзүү боюнча фонематикалык угуу жөндөмүн (слухун) бекемдейт;

4) Кеп маданиятына, анын ичинен туура, так жазууга жана көрктүү сүйлөөгө жатыктырат;

5) Ички жана сырткы уйкаштыктырына жараша сөздөрдү таап айтуу жана жазуу менен чыгармачылыкка багыттайт;

6) Сөздүк корун байыгат, байланыштуу кебин өстүрөт.

Эскертүү: Мугалим мындай сөздөр менен ритмикалык көнүгүүлөрдү иштөөдө 1-2-класстарда сөздү муундап айтууга жана окууга үйрөтүүдө ар бир муунду бир иреттен алакан чабуу менен белгилеп иштөө да талапка ылайык.

Мисалы, **Көз** деген сөз бир муундуу, демек, бул сөздү айтканда бир ирет алакан чабылат,

Ки-теп -эки муун, эки ирет алакан чабылат,

Ба-ла-пан-үч муун, үч ирет алакан чабылат. ж.б.

Сабаттуу жазууга үйрөтүүчү ритмикалык көнүгүүлөрдүн топтому

1-көнүгүү: а-га, о-бо, э-же, ы-гы, ө-зү, ү-кү, и-чи, и-зи...

2-көнүгүү: ба-ла, то-ло, бу-гу, ке-не, бө-лө, би-ри, кү-лү, бы-жы...

3-көнүгүү: суу, баа, боо, буу, туу, бээ, төө, күү, жоо, уук, ээк, оор

4-көнүгүү: та-лаа, са-наа, ка-лаа, то-гоо, су-луу, бү-лөө, жы-луу, кө-нүү, бу-роо, су-роо, ка-роо, таа-ны.

5-көнүгүү: баа-луу, суу-луу, күү-лүү, төө-лүү, бээ-лүү, тоо-луу.

6-көнүгүү: ба-ла-луу, ко-роо-луу, та-лаа-луу, кө-нү-гүү, ти-ри-гүү, ма-шы-гуу, жа-шы-руу, таа-ны-шуу, та-шы-мал.

7-көнүгүү: уу-ру, оо-ру, жуу-ру, таа-ры, аа-ры, баа-ры, каа-ры, суу-ну, суу-ру, куу-ру, күү-нү, жаа-ны, жаа-гы.

8-көнүгүү: а-та, э-не, ба-ла, ча-ка, ма-га, са-га, а-ны, му-ну, мы-на.

9-көнүгүү: ат, от ут, ит, эт, ык, ук, ок, ак, из, аз, өз, уз, ай, ой, ий, ыр, ар, ор, ур.

10-көнүгүү: ок-то, ук-та, өк-чө, ус-та, үз-бө, ий-не, үй-лө, ой-ло, ий-ле, эз-бе, из-де, ук-ту, уг-ту.

11-көнүгүү: ук-та-ба, от-то-бо, ат-та-ба, өк-чө-бө, ак-ча-луу, ас-ка-луу, Ар-ча-лы, Ал-ча-лы.

12-көнүгүү: арт-ка, арт-та, эрк-түү, өрт-түү.

13-көнүгүү: а-я, о-е, у-я.

14-көнүгүү: а-юу, то-юу, чи-е, кы-юу, са-юу, жо-юу, ба-юу, сы-я, кы-я, мы-со, ки-ет, у-ял, у-юк, ту-юк.

15-көнүгүү: сы-як-туу, ту-як-туу, у-ят-туу, кы-ял-кеч.

16-көнүгүү: бат, ат, топ, сен, мен, күл, гүл, күн, түн, кат, жет, мол, көл, кыт, тыт, кут, буг, кит, тик.

17-көнүгүү: бат-как, тап-так, топ-том, сек-сен, мен-дик, күл-гүн, түн-дүк, кет-мен, жет-пес, мөл-мөл, көл-чүк, кыт-мыр, кут-ман, буч-как, кеттик, жет-тик, маж-бур, мук-таж.

18-көнүгүү: та-бак, са-бак, ар-дак, өр-дөк, үр-түк, эр-дик, ол-пок, ул-пак.

19-көнүгүү: бак-ча, тек-че, чак-ча, күч-тө, бут-та, кол-до, жат-га, тап-га, ат-па, кат-па, күт-пө, кеч-те, чеч-пе, өз-гө, көз-гө, жыт-га, кыс-ка.

20-көнүгүү: о-рун-дук, кө-рүн-дүк, жал-бы-рак, кал-ты-рак, жал-ты-рак, дөң-гө-лөк, күл-кү-чү, сү-йүн-чү.

21-көнүгүү: төрт, бөрк, барк, жалт, курт, тарт, жарк, салт, түрп, кырт, карт, жырт, силк, стол, спорт, торт.

22-көнүгүү: көрк-түү, салт-туу, жырт-кыч, тарт-кыч, күрт-кү, курт-туу.

23-көнүгүү: саат, жаат, жаак, жээк, тээк, сээп, суук, жөөк, сөөк, таар, баар, туур, куур, коон, жоон, бөөн, чээн, жээн, зээн, муун.

24-көнүгүү: мей-ман-дар, жар-дам-даш, кап-кан-дар, тап-кан-дар, ку-рул-тай, кап-чы-гай.

25-көнүгүү: а-йыл, жа-йыл, бы-йыл, кы-йын, би-йик, бу-юк, сү-йүн, кү-йүн, тү-йүн, ка-йыл, ма-йор.

26-көнүгүү: по-езд, съ-езд, разь-езд, подь-езд.

Баяндама, анын типтери, түрлөрү жана баяндама жазуу жолдору

Баяндама деген эмне жана анын максаты кандай?

Мектеп практикасында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын ичинде жат жазуу жумуштарынан кийин эле көбүрөөк жазылуучу түрү – бул баяндама болуп саналат. Анын мындай мааниси – окуучуларды дил баян жазууга машыктыруучу каражат экендигинен улам айрыкча экендиги талашсыз. Бирок анын мындай ролу анча байкалбай, программанын талаптарына жараша гана аткарылуучу иш сыңары көрүнгөнү – мектеп мугалимдеринин көпчүлүгү баяндаманын максат-милдеттерин анча баалабагандыгынан болуп келаткан сыяктанат.

Баяндама балдардын жаш курак өзгөчөлүгүнө, ал гана эмес, тил сабагы менен адабият сабактарынын баланын кебин өстүрүүдөгү бирдей максаттарына жараша аткарыла турган иш формасы катары да бааланат. Анткени балдар тил сабагынан тилдик каражаттарды жазуу жана оозеки кебинде туура, так, таза жана логикалуу пайдалана билүүгө үйрөткөн болсо, адабият сабагы болсо, окуяны логикалык түрдө уланмалуулукта баяндай алуу, көрүнүштү образдуу бере билүү, адамдын ички дүйнөсүн ача билүү сыяктуу иш-аракеттерди аткарууга машыктырса, мына ошол экөөнү эми органикалык түрдө байланышта ишке ашыруу – дал ушул баяндама жазуу ишине жүктөлгөндүгү илимий-методикалык жактан эң максаттуу болору талашсыз.

Мына ушундан улам, окуяны, көрүнүштү логикалык түрдө баяндап жазуу максатынан улам бул жазуу иши баяндама деп аталганы жөндүү. Баяндаманын максат-милдеттерине жараша иш жүргүзүлбөгөндүгүнөн улам ал үчүн тексттердин да туш келди тандалгандыгы байкалат. Андыктан мугалимдер баяндама жаздырууда текст тандоо ишине айрыкча маани берүүсүнүн зарылдыгын айта кетүүнү туура көрүп отурабыз.

Дагы бир айта кетүүчү сөз – баяндама жазууда мугалимдер тексттин мазмунун окуучулар кайталап жазуусуна гана маани беришет. Ошондон улам да окуучулар баяндама жазууда окулган тексттин мазмунун түшүнүп калууга гана ашыгышат. Албетте, ал туура, бирок алар негизги эки иш-аракетти, тактап айтканда, текстти өзгөртүп түзүү жана текстти өркүндөтүп кайра кантип жаңы текст түзүү керектиги тууралуу негизги ойду көңүлдүн сыртында калтырышат.

Демек, бул айтылган ойдун негизинде, баяндама жазуунун алдында үч негизги максат жатат, алардын биринчиси – тексттин мазмунун кайталап жазуу, экинчиси – текстти өзгөртүп кайра түзүү жана үчүнчүсү – текстти өркүндөтүп кайра түзүү.

Ушундан улам баяндама ишине анча маани берилбей, көңүлсүз аткарылган иш катары тажатмалуулукка айланган учурлар да кездешет. Натыйжада, анын түпкү максаты болгон – дил баянга окуучуну даярдоо, көнүктүрүү, машыктыруу, окуучунун тил каражаттарын жазуу кебинде колдоно билүү ишмердигин өнүктүрүү иши унутта калат.

Баяндама үчүн тексттер кантип тандалат?

Баяндаманын өзгөчөлүктөрүнүн бири анын адабий чыгармачылыкка көнүктүрүү өбөлгөлөрүнүн бири экендигинен улам, ал үчүн текст тандоодо мына булар көңүлгө алынууга тийиш:

1) Тексттердин тематикасынын көп түрдүүлүгү, ал – жазуу иши болобу, оозеки иши болобу, балдардын ар түрдүү тематикада сүйлөө кебин өстүрүүгө кызмат кылат;

2) Тексттердин кептин функционалдык түрлөрүнө шайкеш талданышы, ал балдардын окуяны ырааттуу баяндай алуусуна, көрүнүштү жеткиликтүү сүрөттөй билүүсүнө жана өзүнүн ою, кыялын туура бере алуусуна даярдоо жана ага машыктырууга алып келет;

3) Тексттерди тандаганда анын стилдеринин да эске алынышы, анткени баяндама жазууда окуучулардын көркөм ой жүгүртүүсү үчүн көркөм стиль, учурдун проблемалары боюнча туура ой жүгүртүүсү үчүн публицистикалык стилдеги тексттердин жана да ой жүгүртүүнүн тактыгына машыктырар илимий стилдеги тексттердин тандалышы айрыкча зарыл;

4) Баяндама, көбүнчө, тил сабагында аткарылгандыктан, кептин каражаты болгон грамматикалык категориялардын да тексттеги катышын эске алуу, ал каражаттарды колдонуп, кептин кайсы бир стилине же түрүнө ылайык жазуу-оозеки жумуштарын жүргүзүүгө машыктыруу жүргүзүлөрү унутта калбоосу зарыл.

Жалпысынан алганда, баяндаманын өзөгүн – окуучунун кебин өстүрүү болгондуктан, анда баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү сыяктуу кептин түрлөрү, көркөм, публицистикалык жана илимий сыяктуу стилдери жана сабаттуу болууга кызмат кылар грамматикалык зарыл категориялар түзөт.

Баяндаманын негизги типтери кайсылар?

Дагы бир белгилей турган нерсе, баяндама жазууда мугалим сунуштаган текст негизги материал болуп саналат, ошондуктан баяндаманын автору окуучу болбойт. Окуучунун мындагы максаты – мугалим сунуштаган тексттин мазмунун кайталап жазуу, текстти мазмундук-структуралык жактан өзгөртүп жазуу же өркүндөтүп кайра түзүү болуп калат. Ошону менен катар, баяндама жазууда текст гана эмес, сүрөт да

сунушталат. Демек, мында сүрөт боюнча баяндама жазылат. Андагы көрүнүш эмне жөнүндө экендиги, кандай ой айтылгандыгы ирети менен баяндалат. Андыктан баяндама жазууда үч нерсе: текст, сүрөт жана жандуу жаратылыш пайдаланылат. Алар текст менен жазылуучу жана сүрөт менен жазылуучу баяндама болуп жалпысынан экиге бөлүнөт.

Ушундай табиятына жараша баяндама жазууда анын иреттүү болуусу үчүн атайын план түзүлүшү да ыктымал. Планда окуянын башталышы, негизги учурлары жана жыйынтыкталышы берилиши менен, окуучунун да сүйлөө жазуу ишмердигин иреттүүлүккө салууга машыктырары шексиз.

Баяндама жазууда кептин түрлөрүнүн жана стилдердин эске алынышы

Баяндама жазууда балдардын курактык өзгөчөлүктөрү айрыкча эске алынуусу зарыл, ошондуктан, текст тандоодо андагы кептин түрлөрү менен стилдери жана тематикалары тууралуу ойлоноуга туура келет.

Мисалы, 2-3-класстарда баяндама жаздырууда кептин баяндоо түрү тандалса, 4-5-класстарда кептин сүрөттөө түрү, ал эми 6-7-8-класстарда кептин ой жүгүртүү түрү басымдуу болуусу ыктымал, анткени бул класстарда балдардын кеби, ой жүргүртүүсү бара-бара өнүгүп келаткан мезгил болору талашсыз. Ошону менен бирге, 2-4-класстарда тексттин публицистикалык стилиндеги, т.а. баланын күндөлүк жашоо-тиричилигине жакын мазмундагы маданий темадагы тексттер ылайык келсе, 5-6-класстарда адамды, көрүнүштү же табиятты сүрөттөп сүйлөп жана жазып бере алар, адабият сабагы менен байланышкан көркөм-адабий стилдеги тексттер көбүрөөк пайдаланылышы мүмкүн. Ал эми ой жүгүртүүсү, кыялдануусу өскүлөң болуп калган куракта ой жүгүртүү түрүндөгү илимий стилдеги тексттер ылайык келери шексиз.

Муну менен катар эле, баяндама үчүн текст тандоодо анын тематикасы айрыкча ролду ойноосу тийиш. Анткени баяндама үчүн ар түрдүү эле текст ар кайсы курактагы балдарга сунуштала бербейт. Андай болсо, алар кандай тандалат: 2-4-класстардагы окуучуларга балдардын турмушунан алынган окуялуу, кызыктуу, структурасы жөнөкөй, баланын окуу, тиричиликтик жана маданий темалардагы тексттер ылайык келмекчи; 5-6-класстарга адамдын жүрүм-турумун, адептик-ыймандык маселелерди камтыган, ички дүйнөсүн, ар кандай сапаттарын, балдардын күндөлүк турмушун чагылдырып, коомдук турмушка катышууга чакырган, табиятты коргоого, ага туура мамиле жасоого көнүктүрөр сюжеттүү тексттер болсо ылайык болору шексиз; 7-8-класстарга коомдук турмуштун түрдүү көрүнүштөрүн камтыган, адамдын коомдогу ордун чагылдырган, адамдын турмуштагы эрдиктерин баяндоо менен, алардын келечегине үлгү болор, эл-жерди сүйүүгө үндөп, патриоттук сезим-туюмун

өстүрөр, дүйнөлүк окуялар менен тааныштырар, маданий-коомдук маселелерди камтыган тексттер болсо максатка ылайык келмек.

Эмне үчүн 2-8-класстарда гана баяндама жазуу тууралуу кеп болуп отурат? Анткени баяндама жазуу 9-класстардан тартып дил баян жазууга алмашат жана дил баян окуучунун буга чейинки ишин улантып, адабий чыгармачылыкка машыктырууну активдештирет. Ошондуктан 8-9-класстарда баяндаманын жаңы тиби – дил баяндын элементин камтыган баяндама жазууга киришилет.

Ушундай мүнөзүнө жараша баяндама жазуунун мазмуну улам татаалдап, көлөмү кеңейип, сөздүк составы байып жүрүп отурат.

***Баяндаманын жанрдык тибине жараша иштөө жолдору кандай?
Кара сөз түрүндөгү баяндама***

Баяндаманын бул түрү – мектеп практикасында дайыма практикаланып келаткан түрү болуп саналат. Андыктан аны өткөрүү ыкмалары, жолдору ар бир мугалимге белгилүү. Анын үстүнө, кара сөз түрүндөгү баяндама демейдеги көнгөн ыкма менен жазылат жана мугалимге гана эмес, окуучуларга да жеңил. Мугалимдин окуп берүүсүндө уккан кара сөз түрүндөгү текст жанрына жараша өзгөртүлбөгөн боюнча жазылат.

Ушундай мүнөзүнө жараша баяндаманын бул жанрдык түрүн кара сөз түрүндөгү баяндама деп атоого болот. Кара сөз түрүндөгү баяндамаларды жазууда кептин түрүнө жана кептин стилдерине жараша тексттер тандалат. Мунун өзү балдарга кептин кайсы гана стилдери болсо да, ой жүгүртүп иштөөсүнө багыт берет жана ага үйрөтүүнү көздөйт.

Төмөндө кептин үч стилинде, тактап айтканда, көркөм, публицистикалык жана илимий стилдерге кирген үч текст мисалга алынды.

Кептин көркөм стилине мисал келтирели.

Сүйлөбөс кыз

Өткөн заманда бир хан болуптур, анын кеңеш бергич мыкты вазири бар экен. Хан да, вазири да бала көрбөй, көпкө чейин зарлап жүрүштү. Бир жылы хандын аялы эркек, вазирдин аялы кыз төрөдү. Бой жетип чоңойгондо ата-энелери экөөнү үйлөнтүп коюшту. Хандын уулу Мээнетбек акылы тайкы, шайкелең, вазирдин кызы Акылжан акыл-эстүү, токтоо болду.

Күндөрдүн биринде Мээнет ойлонуп отуруп, Акылжанды чакырып алды.

– Мен сени менен тура албайм... Мен хандын гана кызын алышым керек.

Муну угуп, Акылжан да сөздү кесе сүйлөдү:

– Өз оюңдан калба, мен макулмун. Эми сага бир акыл айтайын. Үзүр шаарында Жаннат аттуу акылман, сулуу кыз бар. Аны ким үч жолу сүйлөтсө, ошол алат. Эгер мыкты болсон, ошого бар.

Арадан көп күн өтпөй, Жаннат кызды издөөгө Мээнетбек жалгыз аттанып кетти. Нечен күн, нечен түн жол жүрдү. Арып-ачып, аты ыргайдай, өзү торгойдой болду. Күндөн-күн, түндөн-түн өтүп, акыры толук токсон күн дегенде Жаннат кыздын шаарына жетти. Жаннаттын ордосуна кирип баратып, дарбазада мындай деп жазылган жазууну окуду: “Кимде ким Жаннатты үч жолу сүйлөтсө, Жаннат ошого тиет. Эгер сүйлөтө албаса – өлөт”.

Ордонун сакчылары Мээнетбектин атын алып, өзүнө тамак берип бир аз тыныккан соң, Жаннаттын үстүнө алып келишти.

Мээнетбек Жаннатка кол куушуруп таазим кылды да, анын жанынан орун алды. Эртең менен сөз баштаган Мээнетбек өзү туулгандан берки көргөн-билгенин бүт айтып таң атырды. Жаннат эч үн чыгарган жок. Таң ашпак атып, боз торгой чурулдаган кезде конгуроо кагылды.

“Кечээги келген жигит Жаннатты сүйлөтө алган жок, эми хан ага жаза колдонот”, – деп жарчы жыйылган элдин баарына маалымдады. Хандын буйругу боюнча Мээнетбек зындандын түбүнө түштү. Ошентип бир жылдан ашык убакыт өттү.

Мээнетбек жөнүндө эч кабар билбеген Акылжан атасынан уруксат сурап, эркекче кийинип, жарак-жабдык асынып, күйөөсүн издеп чыкты. Бир нече күн жол жүрүп Үзүр шаарына келди. Хандын сакчылары Акылжандын атын алып, Жаннат кыздын үстүнө киргизди. Акылжан кол куушуруп таазим кылды да, Жаннаттын бет маңдайына отурар замат сүйлөй баштады:

– Жаннат кыз, мен сүйлөгөн сөзгө кулак коюп, адилеттик кылыңыз. Менин айтайын дегеним элдин сөзү. Эч ким туура чечпегендиктен сизге келдим. Ал мындай:

Жакында эле жыгач уста, темир уста, кийим тиккич жана илимпоз – төртөө узак жолго чыгышат. Жүрүп отурушуп, бир күнү кеч киргенде калың токойго өргүп калышат. Токойдун жырткыч айбандары көп болгондуктан, кезек менен аттарын кайтарышат. Биринчи кезек баарынан кичүү жыгач устага ыйгарылат. Ал аттарды карап отуруп эригет да, бир дөңгөчтү жонуп, кадимки кыздын кебетесин жасап, тургузуп коёт.

Экинчи кезек кийим тиккичке келет. Жыгачтан жасалган кызды көрүп, анан ал өз өнөрүн көрсөтмөкчү болуп, кездемеден кийим тигип, кызга кийгизип салат.

Үчүнчү кезек темир устага жетти. Ал берки экөөнүн өнөрүн көрүп: “Мен булардан кем бекем” деп алтын-күмүштөн шөкүлө, билерик, сөйкө, кала берсе топчусуна чейин жасап тагат.

Акыры кезек илимпозго келет, ал баары жасалгалуу жансыз кызды көрүп: “Мен да өз өнөрүмдү көрсөтөйүн”, – деп кызга жан киргизет... Эртеси “Бул кыз мага тийиштүү”, – деп талашып-тартышып, төртөө тең чарчап бүтөт. Акыры элдеги кара кылды как жарган калыстарга келишет. Калыстар: “Муну биринчи ойлогон жыгач устага тийиштүү” дешет. Буга сиз кандай дейсиз?”

Эч качан үн чыгарбас, Жаннат эми чыдай албады:

– Жок, кызга жан киргизген илимпоз алышы керек, – деп кыйкырып жиберди.

Жаннаттын сүйлөгөнүн билдирип, ошол замат конгуроо кагылды.

– Эмки сөз мындай, – Акылжан дагы сөзгө кирди. – Бир кишинин үч баласы болот. Бир кызга үчөө тең кызыгып калышат. Чатак ырбап кетпесин дейт да, атасы үчөөнүн ар бирине миң дилде берип:

– Эң баалуу буюмду кимин алып келсең – бул кыз ошонуку, – деп балдарын шаарга жөнөтөт.

Булардын эң улуусу кырк күнчөлүк жерге бир күндө учуп жете турган килем, ортончусу төгөрөктүн төрт бурчун тегиз көрсөтө турган таш күзгү, эң кичүүсү тиштесе, өлгөнүн тирилте турган алма сатып алды. Үчөө кайра жолго чыгып, эмне алганын өз ара айтып өтүштү.

– Кана эмесе, күзгүн менен өзүбүздүн айылды көрөлүчү, – деди улуусу ортончусуна.

Үчөө күзгүдөн караса, баары эле аман-эсен, бирок баягы кыз өлгөнү жатканын, анын төшөгүн курчаган элди көрүштү. Үчөө килемге отурушту да, учуп жөнөштү. Кыз ырас эле өлгөнү жаткан экен. Балдардын эң кичүүсү алмасын тиштетер замат кыз:

– Оф, ушунчалык уктаган экем, – деп тура келди.

Үчөө кызды дагы талашты. Калыстар: “Биринчи көргөн күзгүнүн ээси алат”, – дешти. Мен буга макул эмесмин, эми сиз калыстык кылыңыз, кыз кимге ылайык?”

Жаннат шашып кетти:

– Алмасын тиштеткен балага ылайык, а берки экөөнүн эч нерсеси корогон жок, – деп жиберди.

“Жаннат экинчи ирет сүйлөдү” деген кабарды берип, конгуроо дагы кагылды.

Акылжан үчүнчү суроосун чечип берүүнү өтүндү:

– Кыйын уруу, чоң балбан жана жел жетпес күлүк – үчөө жол жүрүп келатса, бир жерге ата-энеси кызын алтымыш жаштагы абышкага бергени жатыптыр. Кыз ага “барбаймын” деп ыйлаганын угуп үч жолдош куткарып алмакчы болот. Бирок кантип ала качат?

– Мен уурдап келем, – дейт ууру бир үйгө кирип, кыздын кийимин кийип, анан чалга бергени жаткан кызга жетип, аны эптеп сыртка алып чыгып ээрчитип чыгат. Даяр турган жел жетпес ошол замат кызды көтөрүп сызат. Жер жайнаган киши кууп жөнөйт. Балбан жигит алардын

жолун тосуп, бирин да жибербей кайра айдайт. Үчөө айлына келип кызды талашып, “Кыз кимибизге тийиштүү?” – деп калыска келишет. Калыстар: “Ууру алсын”, – деп чечишти. Буга сиз кандай дейсиз?

Жаннат дагы шашып калды:

– Жок, андай эмес, жел жетпес алышы керек, – деп үчүнчү жолу сүйлөдү.

“Жаңы жигит Жаннатты үч жолу сүйлөттү” дегенди билдирип, коңгуроо үч угулду. Шаар ичи дүңгүрөп калды...

Стилдин бул түрүндө баяндама жазууда төмөндөгүлөргө көңүл буруу керек:

1. Тексттин окуялуулугу;
2. Образдуулук;
3. Көркөм баяндоо;
4. Идеялуулук;
5. Тарбиялык таасири бар экендиги.

Эми кептин публицистикалык стилине жараша жазылуучу баяндамага мисал келтирели.

Тилибиз – дилибиз

Бүгүнкү учурда кыргыз тили көп улуттуу өлкөбүздө жашап жаткан ар бир жаран үчүн эне тилиндей эле болуп, улуттар аралык карым-катнаштын жана пикирлешүүнүн куралы катары кызмат кылуусу керек. Жарандарыбыз бири-бирин түшүнүшүп, тең укуктуулукта ынтымакта жашаса, өлкөбүз ишенимдүү өнүгөт.

Өлкөбүздө бүгүнкү күнү өз Ата Мекенин сүйгөн, нарк-насилди билген, жаратылышты, табиятты, элибиздин көркөм өнөрүн урматтаган, адамзаттагы асыл сапаттарды барктаган, мекенчил, таза, чынчыл инсандарды тарбиялоону биздин ыйык милдетибиз катары карайбыз. Мамлекеттик идеологиянын эң алдыңкы катарында маяк болгон республикабыздын эн белгилери – гимн, герб, желек экендигин эч ким танбайт. Бирок ошолор менен эле бирдей “Мамлекеттик тил гимнин” да ала жүрүүбүз зарыл. Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2020-жылга чейин өнүктүрүү концепциясынын долбоору талкууланып жаткан учурда бул маселе ачык көтөрүлүүгө убакыт келди го дейм. Мамлекеттик жана расмий гимндерди ырдоо менен келечек муундары үндүн жашоодогу ролун – сулуулугун, кооздугун, обон гармонияларын сезүү аркылуу маани-маңызын түшүнүшөт, таза жана так сүйлөөгө тарбияланат. Музыка адамдарды тарбиялоочу зор күч болуп да саналат эмеспи. Башка улуттун өкүлдөрү болуп туруп, кыргызча ырларды ырдап, телеберүүлөрдү калың журттун катмарына жеткизип жаткан замандаштарыбызга канткенде суктанбай, аларга ыраазы болбой коёбуз.

Келгиле, тилибизди көтөрөлү, улуттук намысыбызды, тарыхыбызды дүйнөгө тааныталы. “Мамлекеттик тил гимни” анда-санда гана аткарылып калбастан, ырда айтылгандай, мекен тили куттуу кыргыз элимдин, көкүрөктө согуп турган жүрөгү болуу менен, ар бир кыргыз-стандыктын көз ирмеминде аткарылып туруучу эн белгисине айланууга тийиш.

Жанузакова У.Ш. (“Мугалимдер дүйнөсү” гезити)

Кептин бул стилине жараша баяндама жазууда мына буларга көңүл бурулат:

1. Коомдук маселенин көтөрүлүшү;
2. Коомдук проблеманын коюлушу;
3. Проблеманы чечүү жолунун камтылышы;
4. Жалпыга түшүнүктүү сөз каражаттары менен жазылышы.

Кептин илимий стилине мисал.

Жер

Жер – Күн системасына кирүүчү планета. Өз алдынча орбитага ээ. Башка планеталар менен биримдикте Күндү тегеренет. Атмосферасы ар кандай газдардын аралашмасынан турат. Жердин бетинде жана анын терең бөлүгүндө физико-химиялык процесстер жүрөт. Жердин кыртышы өзгөрүүлөргө дуушар болот. Жердин бетинде ыңгайлуу шарт түзүлүп, жашоо тиричилик өкүм сүрөт.

Жер өз огун батыштан чыгышты карай айланып, бир суткада (23 саат, 56 минута, 4 секунда) толук бир тегеренип чыгат. Ошол учурда 40075,7 км жол басып өтөт. Күн менен түн алмашат. Сутка жана күн менен түндүн алмашуусу дайыма туруктуу, күн кечигип чыкпайт же эрте батпайт. Эгерде жер өз огунда айланбаса, анда анын бир тарабы ысып, какыраган чөлгө, экинчи жагы тоңуп, музга айланмак. Сутка, жума, ай, төрт мезгил болмок эмес. Сутка ичинде күн менен түндүн алмашуусунан температура, нымдуулук, жарык, абанын которулушу, атмосферанын басымы, аба ырайы, жаан-чачын өзгөрөт. Тиричилик үчүн ыңгайлуу шарт түзүлөт.

(Жалпы биологиядан)

Баамдалып тургандай, бул стилдеги баяндаманы жазууда төмөндөгүлөргө көңүл буруу керек:

1. Илимий ой жүгүртүү;
2. Илимий далилдердин болушу;
3. Илимий чөйрөгө даректелиши;
4. Илимий тыянактын болушу.

Бір түрүндөгү баяндама

Баяндаманын бул түрү – демейдегиден башкача, тактап айтканда, ыр түрүндө жазылат. Аны жазуунун себеби мындай, биринчиден, мугалим баяндама үчүн ыр түрүндөгү текстти тандагандыктан, айрым таланттуу окуучу анын мазмунун кайтадан ыр түрүндө жазуусу мүмкүн. Мындай учурлар практикада жолугат.

Экинчиден, мугалим кара сөз түрүндөгү текстти баяндама катары окуп берсе да, таланттуу окуучулар аны ыр формасында жазган учурлар бар. Мына ушундай көрүнүштөн улам баяндаманын бул түрүн ыр түрүндөгү баяндама деп атоого болот.

Пьеса түрүндөгү баяндама

Баяндаманын бул жанрдык тиби мектеп практикасында чанда кездешет. Анткени мугалимдер кара сөз түрүндөгү баяндама жазууну гана практикалап келаткандыктан, пьеса түрүндө дээрлик жаздырышпайт.

Канткен күндө да, пьеса түрүндө баяндама жазуу – окуучунун таланттуу чыгармачыл жөндөмүнө байланыштуу. Ошондуктан пьеса түрүндө баяндама жазууга окуучуну адегенде даярдаш керек. Ал үчүн баяндама жазууга пьеса тибиндеги мазмундуу, кепке бай, балдарды кызыктырар текст тандалышы керек. Андагы каармандарды, алардын кебин, ага жараша каармандардын мүнөзүн талдап түшүндүрүү кажет. Ошондон кийин гана балдар кайсы каарман эмне деди, ал эмне үчүн ошондой деп айтты, ага жараша кайсы карман кандай жооп кайтарды, окуя кантип уланып, эмне менен жыйынтыкталды? – деп ой жүгүртүү аркылуу гана пьеса түрүндөгү текстти кайтадан пьеса түрүндө жазуусу ыктымал.

Экинчи учурда окуучу мугалим окуп берген сюжеттүү текстти уккандан кийин андагы сюжетке карата каармандарын сөздөрүн пайдаланып, кара сөз тибиндеги тексти кайтадан пьеса тибинде жазып коюусу ыктымал.

Мисалга пьесанын элементи катышкан чакан текстти алалы.

Манжалар кеңеши

Илгери-илгери беш бир тууган болуптур. Алардын аттары Бармак, Сөөмөй, Ортон, Аты жок жана Чыпалак экен. Бул жигиттер кудайдын үйүндө кызматта жүрүшөт. Күндөрдүн бир күнүндө, кудай үйдө жокто, жеңил ойго азгырылган Бармак туугандарына кеп салат:

Б а р м а к: Урулук кылбайлыбы?

С ө ө м ө й: Кылса кылалы.

О р т о н: Кудайдан кантебиз?

А т ы ж о к: Кудай келгиче,

Ч ы п а л а к: Кууруп-сууруп жеп коёбуз.

Бармак уурулук кылбайлыбы деген кенеши үчүн күнөөсү көп болуп, кыска болуп калган экен. Ортон: «Кудайды кантебиз?» – деп ызаат кылгандыктан, күнөөсү чечирилип, узун боюнча калат. Башка манжалар да өздөрүнүн күнөөсүнө карай, узун-кыска болуп, беш манжа бирдей болбой калган дешет.

Уламыштын чын-төгүнүн билген киши жок, бирок ар бир айтылган нерсе сабак болууга тийиш.

Беш манжанын аталышынын дагы бир түрү мындайча айтылат:

Баш бармак,

Бадал жүрөк,

Ортон оймок,

Оюу чиймек,

Кичинекей бөпөлөң, – деп аталат.

(Элдики)

А силер дагы да башка түрүн билесинерби? Билсеңер, ушул сыяктуу кылып, өзүңөр жазып бергилечи.

Албетте, бир жанрдагы текстти экинчи жанрга айландыруу – окуучу үчүн кыйынга турат. Ошентсе да бул окуучунун талантына, жөндөмүнө байланыштуу чечилмекчи. Анын үстүнө баяндаманын бул түрү окуучу үчүн абдан кызыктуу да бааланат.

Баяндаманын кептин тибине жараша бөлүнүшү

Баяндоо тибиндеги баяндама

Баяндаманын бул түрү күндөлүк практикада жыш кездешүүчү иш-аракетке мисал боло алат. Анткени көпчүлүк учурда мугалимдер баяндоо тибиндеги тексттерди тандашат, анткени ал, бир жагынан жазууга оңой, экинчи жагынан текшерүүчү баяндамаларды жазууга даярдык көрүү катары болмокчу.

Мындай баяндамалардын мүнөздүү белгилер кайсылар?

- болуп өткөн окуя ирет, тартиби боюнча баяндалат;
- каармандардын аткарган иш-аракеттери уланмалуулукта берилет;
- баяндоодо окуянын башталышы, өнүгүшү жана жыйынтыгы так көрсөтүлөт;
- баяндоонун тил каражаттары катары, көбүнчө, зат атоочтор, ат атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрү жыш кездешет.

Мисал келтирели.

Боз үй

Боз үй – элдин тарыхы, үй-бүлө ыйык туткан эстелик, ар бир кыргыз баласынын образы. С. Орозбаковдун варианттарында боз үйдүн кооздугун биринчи манасчы Жайсаң ырчы жарым күн ырдаган дешет.

Дасыккан уста боз үйдүн жыгачын жыйырма беш күндө жасайт, боз үй чейрек кылым чыдайт.

Боз үйдү тигүү босогону орнотуудан башталат. Анан кереге жайылат. Анын сыртынан түркүн түстөгү жип менен оролгон чий каланат. Ар бир керегенин канаттары өткөрө устаттыкта, өзгөчө кылдаттыкта жасалган. Алардын оюулары да түр салынган чий менен ажарланат. Түндүктү эркек көтөрөт. Андан соң кереге менен түндүктү бириктирүүчү уук сайылат. Ошентип кайындан ийип жасалган түндүктүн көтөрүлүшү менен үйдүн үстү да, мору да, үйгө жарык берүүчү терезеси да, күндү карай умтулган күндүн белгиси да, анын оюучулук түрү да бүтөт.

Боз үйдүн бардык касиетин бириктирип, аны үй катары кармап турган борбор – бул түндүк алдындагы от жагылчу коломто.

Коломтодон ары, дал босогонун карама-каршысында жүк: бул жерде сандык коюлуп, такта орнотулуп, үй-бүлөнүн тиричилик оокаты түгөл жыйылат, килем-килче, шырдак, ала кийиз, төшөк салынат ж.б.

Жүк алды – төр, ал үйдөгү кадырлуу жер, аксакалдар, сыйлуу меймандар олтурат. Төрдүн оң жагы – чыгдан, ашкана – эпчи жак, сол жагы – эр жак. Эр жактагы керегеде ат жабдыктар, эркекке тийиштүү аспаптар, буюмдар илинет. Эпчи жагына аялдардын буюмдары коюлат жана чыгдан (ашкана чий) тартылып, анын ичинде тамак-аш, идиш-аяк сакталат.

Сүрөттөө тибиндеги баяндама

Сүрөттөө тибиндеги баяндама окуучуларды ойлонтуучу, адабий көркөм чыгармачыл жөндөмүн өнүктүрүү максатын көздөгөнү менен баалуу. Анткени баяндаманын бул түрүн жазууда темасы да, жазуу маанайы да башкача, баяндоо тибинен өзгөчөлөнүп турат.

Сүрөттөө тибиндеги баяндаманын өзгөчө белгилери булар:

- табияттын көрүнүшүн сүрөттөө;
- адамдын кебетесин, келбетин сүрөттөө;
- буюмдун көрүнүшүн сүрөттөө;
- жан-жаныбарлардын сынын сыпаттоо;
- болуп жаткан жана болуп өткөн окуяны, кыймыл-аракеттин кандай жана кантип болгонун сүрөттөп, сыпаттап берүү;

– сүрөттөөдө, көбүнчө, сын атооч жана тактооч сөздөрү кеңири колдонулат;

Мисал келтирели.

Жыл мезгилдери

Жаз мезгилине жалган куран (март), чын куран (апрель), бугу (май) айлары кирет. Жазда күн узарып, түн кыскарат. Жаз – өмүр жазы. Бак-дарак жалбырак жайып, куштар үн безейт. Күндүн жылуу нуру жерге төгүлөт. Жаратылыш жанданып, кызуу кыймыл башталат. Жаздын биринчи жарчысы чыйырчык. Жаздын жаш баладай мүнөзү бар. Асман тез эле бүркөлүп, бат эле жарк дей түшөт. Булуттан түшкөн тамчы сайга агып келет. Ал тамчы жерге кубат берет, көркүн чыгарат. Эгин тез өсөт. Береке төгүлөт.

Жай мезгилине болсо кулжа (июнь), теке (июль), баш оона (август) айлары кирет. Жай айларында күн өтө ысык болот. Алма, шабдалы, өрүк, дарбыз, коон бышып, базардын көркүн ачат. Адамдар аптаптуу шаардын ысыгынан качып, жаратылышка умтулушуп, курортторго, санаторияларга, эс алуучу жайларга барышат. Окуучулар дагы каникулда дем алышып, жаңы окуу жылына жаңы күч менен келишет.

Ал эми күз мезгилине аяк оона (сентябрь), тогуздун айы (октябрь), жетинин айы (ноябрь) айлары кирет. Күз жылдын сонун мезгили, жалбырактар саргайып, токой көрктөнүп, бышыкчылык болот. Абанын салкын желин айтпа. Асман көгөрүп мелжирейт. Күндүн назик нуру жер балкытып турганын көр. Жерде жашаган айбанаттар бак-дарактардын бугактарында уялап, тиричилигин өткөргөн канаттуулардын жашоосу өзүнчө бир кызык. Дыйкандар өздөрүнүн түшүмдөрүн жыйнап алышат.

Кыш мезгили айрыкча керемет мезгил эмеспи. Ал мезгилге бештин айы (декабрь), үчтүн айы (январь), бирдин айы (февраль) айлары кирет. Кышында күн кыскарып, түн узарып, адамдар жылуу кийимдерин кийишет. Суулар тоңот. Айлана-чөйрө жалгылдап күмүш чөгөрүлгөн ак тонун жамынат. Ушул мезгилде элдер чана тээп, кар уруп ойношот. Биринчи карды бардык адамдар чыдамсыздык менен күтүшөт. Токойдогу жаныбарлар азайып, ийин-чээндеринде укташат.

Ой жүгүртүү тибиндеги баяндама

Ой жүгүртүү тибиндеги баяндама буга чейинки түрлөрүнөн айрыкча мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Анда көбүнесе окуучунун ой жүгүртүүсүнүн күчүн, кыял чабыттарынын кеңдигин текшерүү жана өнүктүрүү максаты көздөлөт.

Ой жүгүртүү баяндамасынын түзүлүшү да мурдагылардан башкача болот. Анын темасы да суроолуу сүйлөм тибинде болуусу мүмкүн. Ички мазмуну мына ошол суроого жооп берүү мүнөзүндө болуп, окуучунун мүдөөсү, каалаганы, кыялы тизмектелип берилет.

Ой жүгүртүү баяндамасынын мүнөздүү белгилери булар:

– адегенде тезис берилет да, андан соң ошол тезисти далилдөөчү мисалдар ирети менен келтирилет;

– кээде натыйжа берилет да, андан соң ошол натыйжанын келип чыгуу себеби мүнөздөлөт;

– алдын-ала суроо коюлуусу да ыктымал, андан соң ошол суроону чечмелөө же жооп берүү ордуна иреттүү баяндоого кезек берилет.

Жаныбарлар дүйнөсүндө

Деги, биз адамдар табияттын пайдасын көрүп жашап, көркөмүнө ыракаттанып эс алып жүрүп, анын кадырын билебизби? Ушул туура-сында ойлонуп көрөлүчү.

Өсүмдүктөр жаратылыштын кайталангыс көркү болгон сыяктуу эле, жаныбарлар дүйнөсү да жаратылышка өзгөчөлөнгөн көрк кошуп турат.

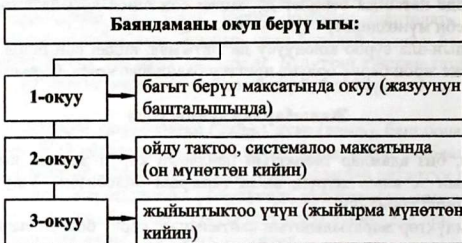
Деги эле инсанмын дегендин тынчын алып, өксүтүп жаткан маселе, жаныбарлардын азайып бара жатышынын, айрым жерлерде таптакыр жок болуп кетишинин себепчиси, кайрадан эле өзүбүз. Чынбы?

Өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жашоо-тиричиги бири-бирине тыгыз байланыштуу. Биз токойду кыйып, кыйратып жок кылдык. Анын келечекте зыянын ким тартат да, ал зыяндын ордун ким толтурат?

Жаныбарларга аңчылык кылууну тескеп турууга маани берилбей калган. Ошондон улам жаратылыштын бул байлыктарын орду толгус абалга дуушарланып, өкүнүп жатабыз.

Жаныбарлардын кайсы гана түрү болбосун, кандай шартта, кайсы жерде жашабасын, деги эң эле майдасы дегенде да өзүнө таандык жаратылышта орду бар. Жаныбарлардын мунусу пайдалуу, тигиниси зыяндуу деп ылгап мамиле жасоого акыбыз жок.

Ошон үчүн табиятты сактообуз керек? Албетте, ал үчүн ишибизди эмнеден баштасак дейсиңер? Келгиле, ойлонолу!

Баяндама үчүн алынган тексттердин көлөмү кандай болот?

5-класска – 100-150 сөздөн турган текст алынат.

6-класска – 150-200,

7-класска – 200-250,

8-класска – 250-350,

9-класска – 350-450 сөз алынат.

Баяндаманын бааланышы:

Баяндамага эки баа коюлат.

Биринчи баа – **мазмунуна** коюлат, ал баа журналга белгиленет.

Экинчи баа – сабаттуулугуна коюлат, ал баа баяндаманы талкуулаганда аныкталат жана мындан ары ката кетирбөөнүн жолдору эскертилет.

Баяндаманы баалоо талаптары:

«5» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасына толук жооп берсе, фактылар, цитата, цифралар ыктуу колдонулса, тексттеги ой, идея, тематика, мазмун системалуу ачылса, окуучунун кеби бай болуп, стилдик биримдик толук сакталса, жазып жаткан материалга карата жекече көз карашы бар болуп, өз алдынча жыйынтыктарга жана жалпылоолорго келе алса, баяндаманын композициялык түзүлүшү тыкан, таптакыр катасы жок, же 1 орфографиялык, же 2 пунктуациялык катадан ашпаганга коюлат.

«4» деген баа – баяндаманын мазмуну темага негизинен жооп берсе, айрым урунттуу факт, цифра, цитаталар туура эмес колдонулуп, так эместик, жетишсиздик, стилдик жактан одоно эмес, айрым бир мүчүлүш учурлар болуп калса, б.а., 2-3 жерден орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан мүчүлүштүктөр байкалса коюлат. Негизинен 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык, 3 пунктуациялык, же 3 орфографиялык, 4 пунктуациялык катадан ашпаган дил баяндар «4кө» бааланат.

«3» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасынан бир кыйла алыстап кетсе, факт, цифра, цитаталарды колдонууда жетишпестик болсо, синтаксистик жактан сүйлөм куруулары, лексикасы жарды экенин көрсөтсө, негизинен 4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык же 7 пунктуациялык катага чейинкилер «3кө» бааланат.

«2» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасына жооп бере албаса, фактылар, окуялар калтырылып кетсе, окуучулардын стили жарды, ою чачкын болуп, 7 орфографиялык, 7 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 8 пунктуациялык же 8 орфографиялык, 6 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 9 пунктуациялык катадан ашпагандар «2ге» бааланат.

«1» деген баа – тема таптакыр тескери ачылса, тексттин мазмуну ачылбаса, жалпысынан, «2дегиден» ашып кеткен каталар кетирилсе коюлат.

ДИЛ БАЯН – АДАМДЫН ЖАЗУУ ИШМЕРДИГИНИН БИР БЕЛГИСИ КАТАРЫНДА

ДИЛ БАЯН ЖАНА ОКУУЧУНУН АКЫЛ ЧАБЫТТАРЫ

Дил баян (сочинение) деген эмне же ага коюлуучу талаптар.

Эне тилин мектепте окутуунун башкы милдеттеринин бири балдардын жазуу, оозеки сабаттуулугун өстүрүү жана кеп маданиятын калыптандыруу сыяктуу маанилүү иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу болуп саналат. Бул иш тил жана адабият сабагында комплекстүү түрдө аткарылууга тийиш.

Чындыгында, тил жана адабият сабагын эки түрдөгү, бири-биринен түп-тамырынан айырмаланган окуу предмети катары кароого болбойт. Болгону, тил сабагында биздин кебибиздин лексикалык-грамматикалык курулушуна өзгөчө маани бере турган болсок, адабият сабагында анын адабий-эстетикалык, мазмундук-композициялык жагына басым коёбуз. А бул экөө биригип, эне тилибизди окутуу предметинин башкы максаттарынан болмокчу. Андай болгон соң, окуучунун өз эне тилиндеги жазуу-оозеки сабаттуулугун, байланыштуу кебин жана кеп маданиятын калыптандырууга, тактап айтканда, өз оюн сабаттуу, маданияттуу, байланыштуу жеткире алууга калыптандырууда кыргыз тили жана адабияты сабагынын максат-милдети бирдей эле даражада экени талашсыз.

А жазуу түрүндөгү өз алдынча ишинин негизги формасы окуучунун дилбаяны болуп саналат.

Дил баян жазууга үйрөнүү жумушу кыргыз тилинин программасында да атайын көңүлгө алынган. Ал үчүн VIII класстан баштап атайын убакыт бөлүнүп, тематикалары көрсөтүлгөн. Бул окуучуну дилбаян жазууга көңүктүрүүнүн түздөн-түз өзү болбосо да, дилбаян жазуунун зарылдыгына мугалимдин көңүлүн буруу экендиги маалым. Программага киргизилген «Байланыштуу кеп» бөлүмүнүн негизги максаты да окуучунун жазуу-оозеки ишине, дилбаян, баяндама сыяктуу жазуу жумуштарын жүргүзүүгө багыт берүү болмокчу. Ошентсе да, илимий-методикалык жол-жоболорун, багыттарын так көрсөтө албай жаткандыгы байкалууда.

Ал эми адабиятты окутуунун программасында мындай жазуу жумуштарын жүргүзүүгө V-XI класстарда жалпысынан -47 саат ыйгарылган. Анын ичинен, V класска - 6, VI класска — 5, VII класска - 8, VIII класска - 7, IX класска - 7, X класска -8 жана XI класска — 6 саат бөлүштүрүлгөн. Бул, чындыгында, эң туура жана зарыл болуп эсептелинет. Ал

сааттарды мугалимдер календардык пландарын түзгөндө мүмкүнчүлүккө жараша бөлүштүрүп алышары белгилүү.

Бирок ошол сааттар максаттуу пайдаланылабы? Жазуу жумуштары, асыресе, дил баян жазуу иштери туура уюштурулабы? Дил баян жаздыруудагы мугалимдердин илимий-методикалык даярдыгы кандай? Окуучулардын жазган дил баяндары ага коюлуучу илимий-методикалык талаптарга жооп береби?

Бул суроолор ар бир методистти да, практик мугалимди да аргасыз, беймаза ойго салбай койбойт.

Учурда мектеп окуучуларынын жазган дил баяндарын окуп, талдап көргөнүбүздө, жогорудагы проблемалуу суроолорго далилдүү жооп таба албай, бушайманга түшөбүз.

Чындыгында, абалды төмөнкүчө мүнөздөөгө болор эле: кыргыз адабиятынан окуучулардын жазган дил баяндарынын тиби жана жанрлары эң эле жарды. Алар коёндой окшош мазмундагы (дил баяндарды) эригип отуруп жазышат. Дээрлик көпчүлүгүнүн дил баяндары китептеги тексттен айырып алгыс окшош болушу менен мүнөздөлөт. Көпчүлүгү китептен сөзмө-сөз көчүрүп да жазышат.

Балдарга, дил баян жазууда, чыгармачылык менен ойлонуп иштөөсүнө багыт берилбейт. Ошол себептерден улам стилдик жана жанрдык жактан кунарсыз мындай дил баяндарды баалоо, баа коюу эң эле азапка алып келип такайт.

Анткени алардын баары китептеги фактыларга олдоксон таянып, же алар түздөн-түз көчүрүлүп алынган, шаблондуу ой жүгүртүп, кургак баяндалган, тили жарды, стилдик жактан бир беткей иштер болуп чыга келет.

Андай болгон соң, «дил баян — окуучунун чыгармасы» деген сөзүбүз өзүн өзү актайбы?

Мындай иштерде жалпыга мүнөздүү мүчүлүштүктөр - окуучунун жекече чыгармачылык ой жүгүртүүсүнүн, жекече талдоонун, жекече баа берүүнүн, чыгармачыл фантазиянын жанрдык жактан көп түрдүүлүгүнүн жоктугу болуп саналат.

Деги эле, мектепте дил баяндын максат-милдеттерин биз кандай түшүнөбүз? Ушул сыяктуу проблемалуу маселелерди чечмелөөгө арналган кыргыз методист-окумуштууларынын, болгону, эки китеби жарык көргөнү таң калыштуу. Анын бири - педагогика илимдеринин доктору, профессор Б. Алымовдун «Мектеп сочинениеси», (Ф., 1979) жана экинчиси Кыргыз билим берүү институтунун ага илимий кызматкери, методист А. Муратовдун «Сочинение кандайча жазылат?» (Б., 1991) аттуу эмгеги.

Бул экөө тең мындан бир канча жылдар илгери чыгарылганда, эчак эле библиографиялык сейректикке айланган. Табияты боюнча окуучунун жазуу иштерине илимий-методикалык талдоо жүргүзүп, дил баян жазууга

үйрөнүүгө арналган, көзгө басарлык бул эки эмгекте мугалимдер үчүн да, окуучулар үчүн да кыйла алгылыктуу кеңештер айтылган эле. Атап айтканда: «Сочинение жазуу, - деп белгилейт А. Муратов, - бул илим да, өнөр да, ага өмүр бою үйрөнүү керек, эч ким эч убакта жазуу ишинин бул түрүн толук өздөштүрдүм деп айта албайт. Канчалык тереңдеген сайын жаңы сырлары ачыла берет, ааламдын чексиздигиндей, сочинение жазуунун да мейкиндиктери улам ачыла берет».

Демек, бир сырдуу, миң кырдуу болгон жазуу өнөрүнүн бир түрү - бул окуучунун дил баяны көптөгөн талаптардын комплексин - окуучунун байланыштуу кеби менен кеп маданиятынын өсүү деңгээлин жана да сабаттуулук дараметин текшерүүчү бирден-бир абройлуу жумуш экени баарыбызга маалым.

Андан ары, методист А. Муратов дил баянга далилдүү мүнөздө-мөлөрдү берүү менен, анын очерк, рецензия, макала, репортаж, аңгеме, кат, ыр, драма деген жанрларын жана кептин түрлөрүнө жараша түрдүү табиятын талдоого алат.

Бул эмгектин өзгөчө басым коюп сөз кылар дагы бир жагы мектеп окуучусунун дил баянын баалоонун критерийлерин да илимий-методикалык жактан туура аныктап берүү менен, дил баян жазуудагы окуучулар кетирген типтүү (орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик) каталарын далилдүү мисалдары менен так көрсөткөн. Окуучунун дил-баяндарынын мыкты үлгүлөрүн тиркеме катары киргизген.

Орус адабиятынан дил баян жазуу жумушун илимий негизде жүргүзүүгө арналган көптөгөн эмгектер чыгарылганын айтпай коё албайбыз. Ошолордун ичинен методист-окумуштуу Ю. А. Озеровдун «Раздумья перед сочинением» аттуу (М., «Высшая школа», 1990) эмгегин көңүлгө алгым келет.

Аталган китепте автор дил баяндын жанрдык классификациясын жана анын проблемалык-тематикалык типтери боюнча кеңири сөз кылуу менен буга кошумча, адабият теориясынан окуучунун теориялык билимин бекемдөө максатында: көркөм тексттин темасы, идеясы, образдар системасы, композициясы ж.б. туурасында бир топ малыматтарды берген. Аягында үлгү дил баяндардын темалары жана алардын болжолдуу пландары сунушталган. Бул китеп жогорку класстын окуучуларына, ал тургай, мектеп мугалимдерине да керектүү окуу куралы болуу менен, мектеп дил баянынын бир катар түйшүктүү маселелеринин айрым табышмактуу жагдайларын тактап алууга ой салат.

Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында - дил баяндын жалпыга белгилүү эки тиби (адабий дилбаян жана эркин темадагы дилбаян) жана үч түрү бар: атап айтканда, жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында; чыгарманын идеялык-теориялык мааниси жана образдар системасы жөнүндө. Болгону ушулар. Ал эми дил баянды баалоо - мазмунуна жана сабаттуулугуна карап жүргүзүлөт да, негизги көңүл анын

мазмунуна бурулат. Бул дил баяндын адабий-эстетикалык баалуулугун жогору коюуга кылган аракеттердин башаты экендиги талашсыз. Бирок, эң негизгиси, бул сыяктуу түшүнүктөр көңүлдө калат: Биринчиден, дил баян аркылуу окуучунун адабий билиминин деңгээлине, этикалык-эстетикалык сезим-туюмдарынын калыптанышына; Экинчиден, окуучунун оозеки, жазуу кебинин сабаттуулугунун абалына; Үчүнчүдөн, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө, фактыларды топтоо, талдоо, анализдөөсүнө, корутунду чыгара алуусуна; Төртүнчүдөн, атуулдук активдүүлүгүнө, патриоттук сезим-туюмунун өсүшүнө, коом, чөйрө ж.б. жөнүндө ой жүгүртүүсүнө, жалпы эле, баланын рухий жетилүүсүнүн деңгээлине баа берүү ишке ашырылат.

Бул милдеттер, коюлган талапка жараша алганда, дилбаян жазуучунун максат-милдеттерин да чагылдырып турат. Андай болгон соң, окуучунун дил баяны деп, окуучунун адабий билиминин, эстетикалык сезим-туюмунун жана рухий жетилүүсүнүн деңгээлин чагылдырып, ошол максатта жазылуучу текстти айтабыз десек жаңылышпайбыз дегим келет. Анткени дил баяндын материалдары, негизинен, адабий чыгарма, турмуштук фактылар, окуучунун же-кече тажрыйбасы, көз карашы, ой жүгүртүүсү жана аларды жалпылоо болуп саналат. Ал эми «эркин» темадагы дил баяндын негизинде, турмуштук чындык, ага мамиле, окуучунун келечек ой чабыттары, жашоонун, турмуштун ар кандай чөйрөлөрү, анын реалдуу картинасы жатары шексиз. Андай болсо, биз ошого кантип жетишүүбүз керек? Биринчиден, окуучуларга бир типте, же бир эле түрдө, коёндой окшош формада жазылган текст дил баян болбой турганын, ал үчүн анын типтери менен жанрдык өзгөчөлүктөрүн ажыратып түшүндүрүү кажет. Экинчиден, дил баян жазууга окуучуларды даярдоо, ал үчүн даяр тексттердин үлгүлөрү менен тааныштыруу, алардын композициялык курулушун, тилдик каражаттарын, стилдик өзгөчөлүктөрүн талдап үйрөтүү зарыл. Мындай системалуу иш-аракеттерсиз окуучуларды коюлган талаптын деңгээлинде дил баян жазууга үйрөтүүгө мүмкүн эмес.

Ал эми кыргыз адабияты боюнча орто мектептин курсун - XI классты бүтүрүүчүлөрдүн билимине, билгичтигине коюлуучу негизги талаптар төмөндөгүдөй болуусу шарт:

- адабияттын коомдук ролун, эстетикалык кызматын, таанытуучулук, таалим-тарбия берүүчүлүк функциясын;
- кыргыз адабий процессинин өнүгүш этаптарын, анын башкы тенденцияларын;
- окулган чыгарманын сюжетин, композициялык бөтөнчөлүгүн, образдар системасын;
- чыгарманын негизги идеялык-нравалык проблематикасын;
- чыгарманын башкы каармандарынын мүнөзүндөгү типтүүлүк

менен жекеликти;

- сунуш кылынган адабий теориялык түшүнүктөрдүн негизги белгилерин билүү;

- көркөм чыгармадагы сүрөттөөлөрдү, окуяларды, ар түрдүү кырдаалдарды көз алдыга келтирип, оозеки айтып берүү, ошонун негизинде жазуучу сүрөттөп жаткан турмуштун бирдиктүү элесин түзүү;

- чыгарманын идеялык-көркөмдүк бүтүндүгүн, автордук позициясын эске алып талдай билүү;

- чыгарманын негизги проблематикасын аныктап көрсөтө алуу;

- сюжеттик элементтердин, композициясынын, образдар система-сынын жана тил каражаттарынын өз ара биримдиктеги идеялык көр-көмдүк ролун аныктай алуу;

- окулган чыгармага далилдүү баа бере алуу;

- өз пикиринин планын түзө билүү;

- үйрөнүлгөн чыгарма боюнча ар кандай мазмунда жана формада дилбаян жаза билүү;

- адабий темада доклад, реферат даярдоо;

- чыгармаларга карата аннотация, рецензия жаза билүү.

Демек, мунун баары, окуучунун адабий билим деңгээлин өстүрүү, чыгарманын табиятын түшүнүү, образдарды өз алдынча талдай билүү жөндөмүн калыптандыруу, жазуу жана оозеки машыгууларын жеңилдетүү сыяктуу иш-аракеттерди өзүнө камтыйт. Алар, натыйжада, окуучулардын дилбаян жазууга болгон машыгууларын өнүктүрүүсү шексиз.

Жогорудагы атап өткөн Ю. А. Озеровдун эмгегинде (дилбаяндын) сочинениени, биз буга чейин эле практикалап жургөндөй, проблемалык-тематикалык принциптеги үч чоң түрүн атайт. Алар: сочинение-мүнөздөмө, адабий сын сочинениеси жана «эркин» темадагы сочинение. Андан ары, бул үч түрдөгү жумушту өзгөчөлүктөрүнө жараша өз алдынча төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлөт. Атап айтканда:

I. Сочинение-мүнөздөмө:

- бир адабий каарманды мүнөздөө;

- эки адабий каарманды салыштырып мүнөздөө;

- бир канча окшош адабий каармандарды сыпаттап жазуу;

- адабий каармандарга жалпы мүнөздөмө.

II. Адабий сын сочинениеси:

- бир темага талдоо жасоо;

- жазуучунун чыгармачылыгынын белгилүү бир учуруна же тематикасына мүнөздөмө берип талдоо;

- адабий чыгарманын мазмунун жана формасынын айрым проблемалары боюнча изилдөө;

- сын-пикир түрүндөгү макаланы талдоо;
- адабий чыгармада чагылдырылган маанилүү бир коомдук тарыхый окуяга талдоо жүргүзүү ж.б.

III. «Эркин» темадагы сочинение:

- жекече байкоолорун чагылдыруу;
- жекече ой жүгүртүү, толгонуу ж.б.

Бул айтылгандар дил баяндын принциптүү типтери болуп саналат. Тактап айтканда, дил баян жазууда эске алынуучу негизги принциптүү жагдайлар мына ушулар. А булардын ролу: окуучу кандай темада болсун, кандай типте, кандай жанрда жазуу керектиги тууралуу багыт алганда гана жетиштүү жана ишкер аракет жасай алмакчы.

Бизге белгилүү кептин: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү сыяктуу типтери жана адабий-көркөм, публицистикалык иш кагаз жана илимий стилдери бар. А булар тексттин кандай типте түзүлөрүн гана айтып отурган жок. Методист А. М. Гришина-Земскова белгилегеней, жанрдын үч түрүн - көркөм, публицистикалык жана илимий жанрда дилбаян жазууга боло турганын да көңүлгө салат («Сочинение в газетных жанрах. IV-VIII кл. М., 1997, 8-б.») Ошондой эле методист А. Баланкиндин жазганын эске алсак, сочинениени сегиз түргө бөлүштүрүүгө болот:

- адабий темада жазылган сочинение;
- эркин темада жазылган сочинение;
- сочинение-рецензия;
- портреттик очерк;
- салыштырыш мүнөздөө түрүндөгү сочинение;
- аннотация түрүндөгү сочинение;
- аңгеме түрүндөгү сочинение;
- фельетон түрүндөгү сочинение... ж.б.

Бул айтылгандардын ар бири, чындыгында, окуучунун өз ал-дынча ой жүгүртүүсүнө багыт берүүчү мүнөзгө ээ экендиги талашсыз.

Ошондо да, окуучу көңүлгө ала турган ойду берүү ыкмалары, композициясын түзүү, сүйлөм куруу чеберчилиги, кеп маданияты ж.б. жагдайлар ийгиликтүү чечилүүсү тийиш. Эми дил баяндын жанрдык түрлөрү жөнүндө сөз кылалы.

Методист Ю.А. Озеров сочинениенин түрлөрү катары төмөндөгүлөрдү сунуш кылат:

- сочинение-мүнөздөмө;
- сочинение-адабий портрет;
- сочинение-рецензия;
- сочинение-очерк (же сочинение-аңгеме);
- адабий сын макала түрүндөгү сочинение;
- сочинение-эскерүү;

● сочинение-күндөлүк;

● ыр-сочинение;

Муну менен катар, методист алардын ар биринин өзгөчөлүктөрү, мүнөздүү белгилери, композициялык кубулушу жөнүндө маалымат берет да, анын айрым үлгүлөрүн сунуш кылат. Бул, албетте, мугалимге да, окуучуга да зарыл илимий-методикалык кеңеш гана эмес, практикалык жардам да болмокчу.

Бирок бул айтылгандар канчалык деңгээлде зарыл жана туура экендигине карабастан, аларды мектеп окуучусуна милдеттүү түрдө таңуулоого болбойт, ошондой эле аларды окуучулардын курактык жана ишкердик өзгөчөлүктөрүнө жараша чыгармачылык менен пайдаланууга болот. Антсе да, алар адабий-лингвистикалык багытка өзгөчө даярдык талап кылынган профилдүү (журналистикалык, филологдук багыттагы терендетип үйрөтүүчү) класстарда пайдаланса болчудай. Ошондуктан, жогорудагыларды синтездеп келип, жана да кыргыз мектебинин учурдагы практикасынын негизинде төмөнкүдөй түрлөрүн сунуш кылабыз:

- 1) Мүнөздөмө-дил баян (каармандарга талдоо жасоо түрүндө);
- 2) Очерк-дил баян (жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу);
- 3) Рецензия-дил баян (чыгарманы талдоо мүнөзүндө);
- 4) Публицистика-дил баян (көбүнчө, эркин темада ой жүгүртүп жазуу);
- 5) Аңгеме-дил баян же новелла-дил баян (айрым бир каармандын образын алып, ошонун негизинде чыгармачылык менен эркин образ түзүү);
- 6) Поэма-дил баян (бир образдын негизинде, же эркин темада);
- 7) Пьеса-дил баян (полемикалуу, маек түрүндө);
- 8) Репортаж-дил баян (учурда болуп жаткан окуяны так, таасын сүрөттөп берүү);
- 9) Этюд-дил баян;
- 10) Фантастика-дил баян;
- 11) Жомок-дил баян;
- 12) Улама-дил баян.

Дил баяндын мындай жанрдык өзгөчөлүктөрүн айырмалап билдирүү жана аларга машыктыруу окуучулардын адабий чыгармага сынчыл ой жүгүртүүсүнө, жекече көз карашын жана өз чыгармачылыгын өстүрүүгө багыт берери шексиз. А адабий шыгы бар, таланты ойгонгон балдардын жөндөмүн андан ары улантып, адабий-чыгармачыл ишкердүүлүгүн мындан ары жетилдирери да бышык.

Эмесе, мына ошол дил баяндын түрлөрүнүн ар бирине кыскача мүнөздөмө берүү менен үлгү мисалдарын келтире кетели.

ДИЛ БАЯНДЫН ТҮРЛӨРҮ

1. Мүнөздөмө-дил баян

Дил баяндын бул түрү жогоруда биз келтирген, Ю. А. Озеров сунуш кылган сочинение-мүнөздөмө түрүндөгү аткарылган иш болуп саналат. Мында, негизинен, каармандардын мүнөздөрү, кылык-жоруктары, жекече өзгөчөлүктөрү ошондо да, башкалардан болгон айырмачылыгынын негизги белгилери сыпатталып жана жалпы окшоштук белгилери салыштырылып мүнөздөлөт. Каармандын мындай мүнөздүү белгилери сыпатталууда чыгарманын өзүнөн үзүндүлөр келтирилип, ар бир ой далилденип отурат.

Мындай шартта каармандардын баары эле бир кылка окшош эместиги (жана баары эле бири-биринен айырмалуу эмес да экендиги) өзгөчө эске алынат. Ошондуктан, а дегенде бир каарманга мүнөздөмө берилүүсү, андан соң анын окшоштук, айырмачылык жактарын анализдөө менен, экөөнү (балким, үчөөнү) салыштырып сыпаттаса да болот.

Мисалы, Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы Саадат менен Сапардын, же Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Мырзакул менен Ысмайылдын образдарынын мисалдары мына ушундай эки полустагы мүнөздөргө ээ каармандарды салыштырып изилдөө - бул дилбаяндын предмети боло алат. Кыргыз адабиятында ушул сыяктуу каармандар бир кыйла. А алардын образдары, жекече кылык-жоруктары менен коом алдындагы милдети же коомго жараша мамилеси аркылуу окуучулардын көз карашы калыптанат, жалпы эле өсүп-өнүгүүсүнө оң таасир бербей койбойт.

Кээде бир адабий чыгармада мүнөздөрү, кылык-жоруктары бир типте болгон бир нече каармандардын тобу да болот. Окуучулардын мүнөздөрүндөгү мындай жалпылыктарды сезе билип, таап, далилдей алышы - ал чыгарманын сюжетин да, идеялык-эстетикалык дүйнөсүн да толук түшүнө алганын далилдейт. Мисалга алалы: Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасындагы эркиндик үчүн күрөшүүчүлөрдүн (Бектур, Искендер, Зулайка ж.б.), же болбосо Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повестиндеги фронт үчүн деп балтыр эти толо элек балдардын бирдиктүү максатка умтулуулары, уюмдашкан аракет-күрөштөрү, бирине бири түшүнүү менен жасаган мамилелери, биринин сөзүн бири угуп, ага баш коюп, туу тутуп, бирдиктүү идея үчүн умтулуулары... ж.б.

Мүнөздөмө-дил баяндын дагы бир мүнөздүү белгиси - берилген чыгарманын (М.: «Манас» эпосундагы) образдар системасын бүтүндөй мүнөздөп, салыштырмалуу иретинде жазуу, аларды чыгарманын урунттуу жерлеринен фактыларды мисалга тартуу менен сыпаттоо болуп саналат. Ал тургай, окуучу чыгармадагы айрым каармандарга жасалган автордун симпатиясына өзүнүн көз карашын билдирүү менен сүрөттөө иш аракети дил баянга кошумчалануусу толук мүмкүн.

Ушул түрдөгү бир окуучунун жазганын эч ондоосуз, мисалга алып көрөлү. Дил баян акын С. Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасынын негизинде жазылган.

«БИЙЛИК: СУЛУУЛУК ЖАНА МАХАБАТ»

Поэмада теңсиз замандын капканына түшкөн, тилектин ишке ашпай калган трагедиясы башкы каармандар Болот жана Мөөр аркылуу берилген. Сүйүү - өмүрдүн негизги бөлүгү, бирок анын эркиндиги болбосо, ал сүйүүдөн эмне пайда? Мөөрдүн Жантай менен баш кошушу ага ардак жана даңк алып келбеди. Ошондо дагы, Болотко болгон сүйүүсү өчпөйт. Демек, бийлик махабат менен сулуулуктан алсыз.

Эх сүйүү, сүйүү! Кандай гана кол жеткис бийиксиң, кандай гана татаалсың, кандай гана таттуусуң. Адамга акыл-эс, бакыт кошо турган да сенсиң, акылынан ажыратып, бактысыз, армандуу кыла турган да сенсиң, сүйүү!

Мына ошол сүйүүнүн убалына калган - хан Жантай. Ал өз бийлиги менен гана чектелип, башка бирөөлөрдүн сүйүүсүнө, бактысына чок салып, Мөөрдү алган. Аны Мөөрдүн сулуулугу гана кызыктырган, демек, чоң эгоист. Жантай ак сүйүүнүн баркын түшүнгөн эмес. Анын жапайы мүнөзү поэмадагы көптөгөн деталдардан байкалат. Эгер ал чыныгы татыктуу болуп, чыныгы адамдык парасаты болсо, андай ишке барат беле? Айтор, ал кыларын кылды, жаштардын өмүрүнө балта чапты.

Ал эми Мөөргө кайрылсак, анын Жаңыл Мырзаныкындай баатырдыгы, же оозунан сөздөрү куюлушкан төкмөчүлүгү, же Каныкейдей колунан көөрү төгүлгөн узчулугу болбосо да, анын келишкен, ак куу кейпин кийген Айчүрөк сымал сулуулугу бар. Мөөрдүн бактысыздыгына себепкер жана анын арманы болгон дал ошол сулуулук.

Мөөр сыны: аппак ыран, кара көз,

Кырдач мурун, субагай бой чырайлуу.

Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей

Саал ийилип, саамай жакка тартылуу.

Мында Мөөрдүн бирде тунгуч сүйүүсүнүн бийиктиги элестелсе, бирде токтоолугу, назиктиги элестейт. Поэманы барактап жатып, анын акылдуулугуна, адамкерчилигине, ички сабырдуулугуна баш ием. Эгер Мөөрдү Соңкөлдүн мүнөзүнө салыштырсак, кандай шайкеш келер эле. Деги эле чыгарма толугу менен Соң-Көлдүн коштоосу аркылуу жүргөнү бекеринен эмес го.

Ал эми Болотчу? Болоттун кандай сапаттарына Мөөр ашык болду экен? Ооба, Болоттун да өзүнө тиешелүү сыймыктантчу касиеттери бар. Анын ак ниеттиги, турмушка тике карагандыгы, сулуулукту жана ак сүйүүнү баалай билгендиги, адилеттүүлүгү кандай гана жакшы сапаттар.

Бекеринен эле Мөөр Болотту сүйүп калган жок да. Мөөр түбөлүккө Болоттун жүрөгүнөн түнөк тапты. Болот чын жүрөгү менен сүйө билгендиги жана ажалга тике карагандыгы менен күчтүү каарман.

Ошентип, сүйүүнүн чырагы өчкөн соң, андан ары жүрүүгө жол караңгы...

«Жол катуулап, боз булуттар удургуп,
Жакын жерде добул барын сездирет...»

Ал эми азыркы турмуштагы, азыр эмне күчтүү? Билбейм. Айтор, азыр көрүп жатабыз, чыныгы махабат, чыныгы сулуулук, чыныгы бакыт жокко эсе! Мени көпкө ойлонткон нерсе, чын эле теңсиз заманга сапар тартканы, чын эле бара-бара убакыт өткөн сайын колунда бийлиги барлар гана чыныгы турмушта жашап, ал эми карапайым эл күнүмдүк гана жашоосу жөнүндө ойлоп калабы?.. Жок, мен буга ишенгим келбейт! Бирок, бул – чындык. Чындыгында эле, азыр ар бир кыймыл үчүн маяна төлөшүң керек, билим алуу да абдан кымбатка турат. Колунда жокторчу, алар эмне кылышы керек! Ошондой эле чыныгы сулуулук жөнүндө да акырындап унутуп, ал жөнүндө таптакыр башка түшүнүк алып баратабыз. Алсак, бизде Мөөр сымал ашкан сулуу кыздар азбы? Жок, аларды биз сулуу дейбиз, бирок алардын чандасынын гана ички дүйнөсү сулуу, ал эми экөө шайкеш келбесе, аларды сулуу дешке мүмкүнбү?.. Ошондой эле Жантай ханга окшогон зөөкүрлөр, адилетсиз, бийлигине, байлыгына ишенген адамдар азыр да көп эле кездешет. Көп эле жаш кыздар көр оокаттын айынан чоң атасы менен курдаш кишилерге турмушка чыгыш жатышпайбы. Бирок, биз бүгүрүүчүлөр, XXI кылымдын кадрлары, убактылуу бийликтин күчүн жоготуп, сулуулукту, адамгерчиликти жана ишенимди алдыга сүйрөйбүз, мен ага ишенем.

Ошентип, буга чейин адабият майданында салгылашып, канчалаган тагдырлар менен таанышып, анализ жасоону үйрөндүк. Алардын бардыгы бизге сабак болуп берди. Адабият аркылуу жаман менен жакшыны айырмалай билдик, чыныгы турмуш жөнүндө бир аз түшүнүк алдык. Атаганат, бардыгы эле жомоктогудай, китептегидей болсо кана?! Бирок андай болбойт, анткени турмуштун өйдө-ылдыйы болбосо, кызыксыз болмок...

Мына «Ак Мөөр» поэмасын окуп чыгып, бийликтин убактылуулугун түшүндүк. Жантай бийлик менен сулуулукту, ак сүйүүнү жеңип алам деген ою ишке ашпай калды. Бул туура, анткени сулуулук жана махабат эч убакта бүтпөйт, ал кылымдан-кылымга даңазаланчу нерсе. Бардык акын-жазуучулар бул темага кайрылышат. Мисалы, «Жамийланы» алалы: Жамийла Мөөрдөй болуп байланып калган жок, ал сүйгөнү Данияр менен бардыгынан кечиң, бакыт издеп кетти. Аттиң, эгерде бардык эле адамдар бактысы үчүн ушинтип күрөшсө болбойт беле?..

«Ак Мөөр» поэмасы - түбөлүккө жашай турган чыгарма, анткени ал - чексиз махабатты даңазалайт. Поэманын таалим-тарбиялык мааниси мен үчүн абдан зор болду.

«Ак Мөөр» поэмасын талдап чыгып, алла-таала адамга берген сулуулукун, сезим кылдарын черткилеген сүйүүнүн, бардык нерсе-ни бийликтин күчү менен колуна алам деген хан Жантайдын зөөкүрлүгүнө күбө болдум.

Көрсө, сулуулук менен махабат байлыкка алмашылбаган, бийликке баш ийбеген, табиятынан жалтанбаган улуу күч тура!

Жашоодо сулуулук болсун, сүйүү болсун!

Сүйүү таза,

Сүйүү бийик асмандай.

Сүйүү ысык,

Айтып бүткүс дастандай!

*Ч. БОСУМБАЕВА. Бишкек шаары, 1998-жыл,
№5-гимназиянын 11-классынын окуучусу.*

2. Очерк-дил баян

Дил баяндын бул түрү башкалардан адабий-публицистикалык мүнөзгө ээ болуусу менен айырмаланат. Анткени мындай дилбаяндын объектисине жазуучунун өмүр жолу, же көркөм чыгарманын айрым бир типтүү каарманынын тагдыры алынуу менен, алар биз жашаган турмуш чындыгынын фонунда публицистикалык көркөм ой жүгүртүү аркылуу ишке ашырылмачы.

Өзгөчө көңүл буруучу деталдар: очерк-дил баянда реалдуу адамдардын тагдыры ачылуу менен болгон окуялар чагылдырылат. Анын бир өзгөчөлүгү: фактыга таянуу, т.а., документалдуулук, бирок алар көркөм сөздүн күчү менен сыпатталат. Каармандардын мүнөзү, пси-хологиясы, ички дүйнөсү ачылат.

Мисалы, белгилүү публицист С.Байгазиевдин «Жазуучунун индивидуалдык өз алдынчалыгы: Жусуп жана Мукай», же адабиятчы А. Акматалиевдин «Ч. Айтматовдун өмүр жолу менен чыгармачылыгы» аттуу очерки эн сонун далил боло алат. Бул очерктерде кыргыз адабиятынын алп өкүлдөрүнүн өмүр жолу менен чыгармачылыгын турмуштук күрөштөрдөн ажыратып карабастан, ал тургай алардын ажырагыс биримдигин (адам менен коомдун) фактылар менен илимий-популярдуу, адабий-публицистикалык маанайда баяндалат.

Аталган жазуучулардын адамдык да, жазуучулук да тагдырлары жандуу фактылар жана жумшак тил менен жазылып, алардын өз алдынчалуу ажары даана ачылат. Бул айтылган ойлор улуу орус сынчысы В. Г.

Белинскийдин: «Эгер очерк жандуу жана кызыктуу болсо, демек, ал кургак көчүрмө да, кургак тизме да, эч ажары ачылбаган бозомук нерсе да эмес, ал адамдарды же окуяларды «көркөм кайра жаратуу болуп саналат» - дегенин далилдеп отурат.

Очерк-дил баяндын экинчи түрү – анын борбордук каарманы адабий чыгарманын көркөм каарманы болуп алынган дил баян болорун айттык эле. Жогорудагы В. Г. Белинскийдин сөзү да муну эске салбай койбойт.

Демек, ал - окуучу өзү сүйгөн адабий каарманынын тагдырын көркөм жана турмуштук чындыктын негизинде талдап, анализдөө менен адабий жана турмуштук байкоолоруна таянып, кайрадан өз алдынча типтүү бир каарманды жаратуучу болуп калмакчы.

Мындай дил баянда көркөм каарман биз жашаган турмуштагы эле биз менен жанаша жашаган адам катары чыга келет. Анда сюжет кургак көчүрүлбөйт, фактылар жөн гана тизмектелинбейт, анын конкреттүү кайталангыс мүнөздөрү сыпатталат да, коомдук маанилүү окуялардын күүсүндө, замандын мүнөзүнүн фонунда өз алдынча типтүү каарман түзүлөт. Мунун баары, окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн негизинде, көркөм публицистиканын тили менен берилет.

Эмесе, очерк-дил баянга мисал катары бул үзүндүнү келтирели:

АЛЫКУЛ МЕНЕН ЗЕЙНЕП

«Адегенде Зейнеп эже менен телефон аркылуу сүйлөшүп, кайсы күнү барарыбызды билдирдик. Эженин үнүнөн кубанычын жашыра албагандыгы байкалып, оозуна «келгиле, келгиле» дегенден башка сөз кирбеди. Үйүнүн дайнын болсо, мурда эженин үйүндө бир сапар болгон журналист Мундузбек Тентимишовдон алдык. Ташкентке баруубуздун негизги максаты бир кезде агабыз Алыкул менен эки жылча болсо да бирге жашаган Зейнеп эжеге жолугуп, белгилүү акындын 75 жылдыгына арналган, туулган айылы Каптал-Арыкта курулуп жаткан музейине коюу үчүн магнитофондун тасмасына эскерүүсүн жаздырып келүү эле. Ошентип, тийиштүү даярдыктарды көргөндөн кийин, Ташкентти көздөй сапар алдык.

Убадалашкандай эле, Зейнеп эже ошол күнү үйүнө балдарын чакырып, бизди күтүп жаткан экен. Биз, партиянын Панфилов райондук комитетинин мүчөсү Вера Үсөнова, райондук «Эмгекке даңк» газетасынын сүрөт кабарчысы Оңолбек Абрамзаев жана республиканын тарых музейинин улуу илимий кызматкери Айнаш Төлөмүшова болуп, жекшемби күнү саат 10до эженин үйүнө кирип бардык. Меймандарды кастарлап тосуу өзбек элинин баштан берки адаты. Колдорун бооруна алышып, сомодой жигиттер каршы алышты. Атайын ат арытып баргандан кийин убакытты бекерге кетирбестен, дароо эле Алыкул тууралуу сөз баштадык.

Зейнеп эже деле буга каршы болгон жок. Бир азга улутунуп алды да: «Эмнеден башта-рымды дагы билбей турам», - деп ооз учунан күбүрөп, өзбекче бир да сөз кошпой нукура кыргызча баянын баштады:

- Мен анда Москвада театралдык институтта окуп жүргөн кезим. Жайында каникулга келип, кандайдыр бир отуруштардын би-ринде Алыкул менен таанышып калдым. Мурда ал тууралуу агаман бир-эки ирет уккам. Себеби, ал экөө Токмоктогу жетим балдар үйүндө бирге болушуптур. Отуруш аяктаганча Алыкул менин жаныма кыналыша отуруп, кызыктуу сөздөрдөн күлдүрө сүйлөп, өзүнө менин көңүлүмдү бөлдүрүүнүн аракетинде болду. Мага да анын орундуу сүйлөгөнү, калбаат кыймылы жагып калды. Алыкул тууралуу дагы билгеним - анын сүйлөшүп жүргөн кызы Айдай экөөбүз жакшы болчубуз. Ошол кезде Алыкул аны унуга албай жүргөн кези окшойт, кээде мени менен сүйлөшүп жатып, менин сөздөрүмдү укпай бир чекитти карап, бир топко чейин телмирип калар эле. Анан гана уйкудан чочуп ойгонгондой селт этип, дароо сөздү башкага буруп кетчү.

Дегинкиси Алыкул боорукер эле. Ушунча болгону Алыкулдай боорукер жанды кезиктире элекмин. Өзү жетим өсүп, турмуштун азаптозогун көп тарткандан болсо керек деп ойлочумун. Көпчүлүк убакта оюмда эмне болуп турганын билип койчу.

Отуруш аяктагандан кийин мени үйгө жеткирип барды. Көңүлү шайдоот. Үйгө кирип баратканда артыма бир кылчайып карасам, ал мени узата телмире тиктеп турган экен. Ошо боюнча бир топко чейин жок болуп кетти. Алыкул бир топко жок болуп кетип, анан капыстан эле пайда боло калчу. Мен эми Алыкул келбейт, жөн гана узаткандыр деп ойлоп, оюма эч нерсе албай жүрө бердим. Бир күнү дарбазанын эшиги акырын саал-паал ачылып, Алыкул же эшикти жаппай, же ичкери кирбей телмире карап туруптур.

-Эмне турасың босогодо, ичкери кирбейсиңби,-деди агам Сапаргалый Алыкулга.

-Зейнешти карап турам. Зейнешке эле үйлөнүп алсамбы деп турам, - деди жүзүнөн эч кандай күлкүнүн изи билинбей.

-Мейлиң, мейлиң, - деп койду агам да оюна албай. Каникул аяктап, кайрадан Москвага окууга жөнөдүм. Бул 1939-жылдын күзү эле. Көп узабай эле артыман Алыкул жетип барды. Үйлөнүү тууралуу оюн билдирди. Мен: «Окууну бүтөйүн. Ага чейин турмушка чыкпайм», - деп көшөрүп туруп алдым. Ошондон баштап, Алыкул Кара-Балтадан Бишкекке каттагандай эле, Москвага байма-бай каттай баштады. Сабактан кийин экөөбүз Москванын кооз жайларын көрөбүз, кинотеатрларга барабыз. Алыкул күлкүлүү сөз айтып, зериктирбейт. Ошол кезде ал «Жолборс терисин кийген баатырды» которуп жүргөн кези экен, көрсө. Өзгөчө Шота Руставели, Шекспир жөнүндө берилүү менен сүйлөйт. Ошол кезде Шекспирди да которуу оюнда бар турбайбы.

–Ээ, Зейнеш, - дечү ал кыялданып, - биз жөн эле пенде экенбиз да. Мына, жазса Шота абадай жазсын. Тим эле жүрөктүн түпкүрүнөн сууруп алат го, чиркин! «Баатыр» не деген чыгарма. Анык классика деген ушул!

–Аманчылык болсо муну которуп тартууласам, арманым болбос эле бул эки дүйнөдө!.. –деп калар эле...»

Ж. ТУРУСБЕКОВ. «Алыкулга таазим»,
Бишкек, 1995-ж. 39-41-б.

3. Рецензия-дил баян

Рецензия-дил баян мектептерде бүгүнкү күндө кеңири практикаланып жүргөн, чыгарманын идеялык-тематикалык мааниси жөнүндөгү дил баянга окшош, бирок рецензия деп аталып, анын жанрдык өзгөчөлүгү даана көрсөтүлүп отургандыктан, кайсы бир көркөм чыгарма жөнүндөгү курулай декларативдик сыпаттоо эмес, чыгарма же анын каарманы туурасында окуучунун жекече талдоосу, жекече көз карашынын берилгендигинде экендиги талашсыз.

Рецензия - латын сезү, караптыруу дегенди билдирет. Ал – чыгармага болгон адабий сындык талдоонун оперативдүү бир формасы: А рецензия-дил баян адабий рецензиянын ушул белгисин өзүнө камтыйт.

Мындай дил баяндын мүнөздүү белгиси, биринчиден, чыгармага же каарманга аналитикалуу, ар тараптан мүнөздөмө берилет, экинчиден, окуучу тарабынан ага акыйкат баасы берилүүсү мүмкүн.

Окуучу адегенде мына буларды эске алууга тийиш: рецензияда чыгарманын аталышы, чыккан жери, жылы аталып, чыгарманын кыскача сюжети, каармандардын кыскача мүнөздөмөсү берилет да, андан ары автордун сюжет куруу, образ түзүү ж.б. чеберчилиги сыпатталат.

Эгерде рецензия-дил баян ушундайча чеберчилик менен жазылып, автордун стилдик өзгөчөлүгү, чыгарманын тили, каармандын өз алдынчалыгы ж.б. маалыматтар, цитаталар менен ынанымдуу жазылып, автордун ийгилиги менен кемчиликтери даана көрсөтүлүүгө жетишилсе, анда ал дил баян жанрдык өзгөчөлүгүн так аныктай алган болор эле. Ошон үчүн, методист Ю. А. Озеров: «Мүнөздөлүнбөй берилген баа - куру сөздүүлүк, далилсиздик, логикасыздык» гана болорун туура эскертип отурбайбы.

Мындай дил баяндын түрүнө мисал катары окуучулардын колунан жаралган ойдогудай ишти табуу кыйын. Ошентсе да, айта кетким келет, айрым учурда республикалык олимпиадалык мелдештерде айрым чыгармачыл, ишкер окуучулардын Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Жамийла менен Даниярдын образдары тууралуу жекече ой жүгүртүүлөрүн учуратууга болот. Алардын айрымдары Жамийла менен Да-

ниярдын турмуш куруп кетүүсүн Данияр Садыктын үй-бүлөсүн бузуп, Жамийланы аялдыкка алып кетти, же болбосо, «батышта кандуу согуш жүрүп жатса, ал эми Жамийла күйөөсүн күтпөй, Даниярды ээрчип кетүүсүн каталык деп эсептейм, а анчалык эле Даниярды сүйгөн болсо, согуштун бүтүшүн, Садыктын келишин күтүп, анан деле ажырашып кетпейби...» - дешип сындашат. Же болбосо, «Делбирим» повестинде Байтемирдин Аселди үйүнөн кетирбей коюшуна же кичинекей Сапарды Аселдин атасына жибербей коюшуна ичтери күйүп, атадан баланы кантип айрып бөлүүгө болот, алар канчалык ошентилсе да, «Самат акыры өз атасын табат да» дешип, мында да чыгармага, андагы каармандардын кылык-жоруктарына өз алдыларынча жекече талдоосун, ой-пикирлерин билдиришүүдө.

Мындай ой-пикирлерди четке кагууга эч жарабайт, андан көрөкчө окуучулардын кайчы ой-жүгүртүүлөрүн колдоо гана керек, аны андан ары өстүрүүгө багыт берүү кажет.

Ал эми чыныгы рецензия тууралуу айтылуучу сөз - башка. Мисалга, жаңы жаралган көркөм чыгармага жазылган адабий сын, талдоо же чакан рецензияларды көп эле тартууга болот. Ошентсе да, мугалим алардын ичинен тили жатык, объективдүү жазылган эки-үч рецензияны мисалга алып, андан соң жаңы чыккан чыгармага же жаңы таанышып отурган кайсы бир повестке, аңгемеге, ырга өзүлөрүнүн чакан пикирлерин жаздырууга көнүктүрсө ашыктык кылбайт. Мындай ырааттуу иш-аракет өз учурунда жемишин берери шексиз. Окуу китептеги жазылган талдоолорду жана баяндоолорду сөзмө-сөз пайдаланып, же андагы берилген баа-мүнөздөмөлөрдү сокур ээрчип, кайталап жазгандан көрөкчө, мындай дил-баяндарда окуучулардын өз чыгармачылыгы жылт этип көрүнө калып отурбайбы.

4. Публицистика-дил баян

Дил баяндын бул түрү көбүнчө эркин темада, ой толгоо түрүндө жазылат да, публицистиканын стили сакталат.

Мында да, негизинен, тандалып алынган тигил же бул тема боюнча окуучунун жекече ою, көз карашы, фактыларды чогулга билип, аны талдай билүүсү, аягында өз баасын айтып, жыйынтык чыгара билүү, «турмушка карата аналитикалык мамиле» (А. Муратов) жасай алуусу өзгөчө эске алынат.

Мындай болгон соң, публицистика-дил баян кептин ой жүгүртүү түрүндө мисал болору анык. А ой жүгүртүүнүн структурасы, адегенде проблемалуу тезис коюлуп, анан аны далилдүү фактылар менен чечмелөө, анын негизинде жекече ой жүгүртүү менен жыйынтыкка келүү болуп саналат.

Бирок жекече жыйынтык жөнүндө айтканда, окуучу ой келди тенденциялуу, ишке ашпаган кыялдарды саймедиреп берүүсү жарабайт. Окуучунун ой жүгүртүүсү учурдагы коомдук турмуш, анын чыныгы картиналары, далилдүү, урунттуу окуялар, тарыхый фактылар менен далилденип отурат да, алардын негизинде реалдуу өнүгүү боло турган же сөзсүз аткарылууга тийиш болуучу проблемаларды алдыга сунуш кылуунун негизинде жыйынтыкталмакчы.

Мындай багытка ылайык келүүчү айрым материалдардын тематикасы тууралуу буларды атасак болот. Мисалы, «Мен келечекте ким болгум келет?», «Бүгүнкү базар экономикасы жана жаштар», «Динге менин мамилем», «Жаратылышты коргоо - Ата Журтту коргоо», «Мен илим кылымынын адамымын», «Мен ыймандуулукту кандай түшүнөм?», «Канча тил билсем - ошончо кишимин», «Эне тил тагдыры - эл тагдыры» ж.б.

Бул аталган тематикалар мектеп практикасында бир катар жылдардан бери эле практикаланып келе жатат. Анткени алар ар бир муундун өкүлүн, өзгөчө жаңы өсүп келе жаткан бүгүнкү жаштардын жигердүү муунун өзгөчө ойго салары бышык.

Мындай тематикалардагы публицистикалык макалалар мезгилдүү басма сөздөрдө (газета, журналдар) жана радио-теледе дамаамат ой жүгүртүү багытындагы публицистикалык дил баяндарды жазууга даярдоодо ошол материалдарды окууну жана угууну сунуш кылуусу, аларды үлгү катары мисалга тартып, талдап үйрөтүп, анан гана ошондой дил-баяндарды жазууга үйрөнүүсү, ага багыт берүүсү зарыл.

Мындай даярдык иштерин жүргүзүүдө мугалим берилген тема боюнча ага план түзүп берип, алга жетелеп, анан андан ары эмнеден баштап, ишти кайсы багытта улантуусу, ал үчүн кандай материалдарды, фактыларды кантип тандоосу, алардын негизинде изилдеп-талдоо иштерин жүргүзүүсү, аягында фактыларды салыштырып жыйынтыктоосу зарыл экенине көнүктүрүлмөкчү. Жыйынтыктап айтканда, публицистика-дил-баян күндөлүк коомдук-саясий, актуалдуу маселелерге карата, курч, көркөм сөздүн күчү менен жазылган, турмуштук фактыларга негизделген өзгөчө ой жүгүртүүнүн коомдук активдүүлүгүн, турмушка ой жүгүртүү аракетинин алгачкы кадамдарын билгизет.

Бул сыяктуу дил баяндар, эгер өз аты менен атай тургандай деңгээлде болсо, анда ал окуучунун эркин темада жазылуучу мыкты жумушу болуп саналары белгилүү. А окуучулар мындай эркин темалардагы дил-баяндарды жазууга өзгөчө кызыгышат. Ал негизги темаларды анча жеткиликтүү билбегендигинен эмес, бир теманын чынжырында тушалбай эркин темада чабыттап эркин жазууну, ой жүгүртүүсүн, билимин сынап көрүүнү самагандыгы экенин, мугалим окуучусунун андай максат оюн ишке ашырууга сөзсүз көмөктөшүүсү, багыт берүүсү зарыл. Эмесе, публицистика-дил баянга мүнөздүү үзүндүнү окуп көрөлү.

ҮЧҮНЧҮ КАТ

Дос күтүү жөнүндө. Жаман дос - көлөкө сыяктуу, күн тийип турганда качып кутула албайсың, күн бүркөөдө издеп таба албайсың. Ушунун сыңары колундан иш, оозундан сөз келип, ооматың артып турганда, достошууга ашкере жан тарткан адамдардын чыныгы досу да (кээде сен ага, ал сага түшүнбөй) акыбет кылбай кетет. Ошон үчүн эртеби-кечпи көңүл суутуп, сени сындырып таштап кетпеген, бу дүйнөдөгү чыныгы, ишенимдүү дос - экөө гана: бу – эмгек жана китеп. Жашыңдан китепкей, эмгекке дербиш болуп, эмгегин, акылың менен чөйрөнө, элиңе жаксаң, бейтааныш кишилер түгүл, араздарың да сага - дос, жолдош.

Ал эми сен күткөн турмуштагы дос-жоро, ар кыл курагында ар башкача болот, тагыраак айтканда, өзүнө жараша болот. Адам ыл-габай жаш кезинде отеле дос-жоро күтөт. Бирок мезгил өткөн сайын алар азайып, картайган кезинде эң ишенимдүү, эң жөнөкөй досторуң гана калат. Анткени курак өткөн сайын адам турмуштан сыналып, иргелип отурат да, анын аңдоо сезими жашоодогу отеле көп төтө сырды таанып билүүдөн улам, айрыкча, мезгил өтүп, турмуш аларды коомдо өз-өз ордуна коё баштаганынан улам, бири өйдө, экинчиси төмөн карап, башканы кой салам айтуудан калып, сууп кетишет.

Дагы бир себеп, кээ киши чыныгы сүйүүсүн сактай биле албагандай эле, чыныгы достукту да сактай албайт. Мындайлар кичине эле зоболосу көтөрүлсө, дароо үнү, сүйлөгөн сөзү, кыймылы өзгөрүп, өзүнөн төмөнүрөөк кызматтагы досторуна мамилеси өзгөрүлүп, өзүн көсөм сезип, корсоюп калат. Не кыласың, анын болгон жаман акылы ошо, көр пенделиги, бечаралыгы ошо!

Жан уулум, ошон үчүн өзүн көсөм, өңгөнү төмөн санаган адам менен эзели достошпо. Сырынды душманым билбесин десең мындайларга ооз ачпа. Айрыкча, дагы айтарым: ичи тар, көралбас менен кабинетте, жыйында бирге отурба, түркөй, өжөр менен талашпа; эки жүздүү, жалганчы, сараң менен мамиле түзүп, наадан менен ичимдик ичпе.

Бакайдай, чыныгы доско өзүң тете болуу үчүн: «Досум мага эмне берип, эмне жакшылык кылды?» — деп ойлобой, — «Мен досума эмне берип, эмне жакшылык кылдым?» — деп ойло. Эгер жакшылык кылсаң ал жакшылыгыңды милдет кылып, ага айтпа. Милдет кылуу, эсептешүү, майда кишинин, дүнүйөкор кишинин иши.

Жан уулум, акырында айтарым, өзүнө дүйнө-дос издебей, идеялаш дос изде!.. Албетте, төрт тарабы шай киши болбойт дүйнөдө. Ошон үчүн, бой жетип турган чагында өзүн периште сезип, жигиттен жигит тандап жүрүп, акыр аягы күйөөсүз калган бейооба карадалы кыздай болуп, кемчилиги жок, төрт тарабы шай дос издейм деп жүрүп, акыр аягы дос-жоросуз жалгыз-жарым калба ... *К. САКТАНОВ. «Кыргызын» жсурн. 1996-жыл, №2.*

ЭНЕ ТИЛГЕ КАЙТЫП КЕЛҮҮ

«Өзгө тилди канча жакшы көрсөм да, өз тилимди сүйгөнүмдөн жаңылбайм», – деп акын абдан таамай айткан. Бөлөк тил кантсе да, биздин колубуздагы инструмент, пайдалана турган курал. Ал эми эне тилибиз болсо, кан-жаныбыз менен кошо бүткөн, боор эт менен тең, эч нерсе менен алмаштыргыс ыйык дөөлөтүбүз, сыймыгыбыз. Бекеринен: «Эне тилим - эне сүтүм», - деген акылман учкул сөз арабызда жашабайт. Кыргыз тили — өз алдынча улут экенибиздин эң орчундуу белгиси. Демек, эне тилди сүйүү, урматтоо, ыйык тутуу - эгемендүү республикабыздын ар бир атуулунун нравалык жүрүм-турумунун башкы критерийлеринин бири болууга тийиш.

Тилекке каршы, тоталитардык системанын, сверхинтернационализмдин шарттарында маңкуртчулук оорусуна чалдыккан, улуттук тамырлардан оолактап калган көптөгөн жарандарыбыз 1989-жылы кабыл алынган өз эне тилибиз жөнүндөгү мамлекеттик мыйзамды жүзөгө ашыруу ишинде ыкшоолукту көрсөтүп жатышат. Биз көп учурда тил мыйзамынын ойдогудай аткарылбай жаткандыгын, өкмөткө, президентке шылтайбыз. Ырас, жогору жактан да кемчиликтер кетип жатат. Бирок эң негизги чоң өксүк - биздин көбүбүздөгү эне тилибизге карата патриоттук рухтун өнүкпөгөндүгү, улуттук аң-сезимдин, тилдик өзүн өзү аңдап түшүнүүбүздүн (языково самосознание) төмөнкү деңгээли, маңкуртчулук өнөкөтүбүз болуп отурат. Кыргыз тили кыргыз пенделеринин кайдыгерлигинен азап чегип, өз ата мекенинде арыш керип, өркүндөп өсө албай отурат. Мен Кыргызстанымдан кыргыз тилине кайдыгер кыргыз академигин көрдүм. Кыргыз тилине кыйшык көз менен караган кыргыз министриди, депутатты көрдүм. Эне тилин унуткан Бишкектик Такинди көрдүм, ошондой эле немени соттон көрдүм. Эне тилин сүйбөгөндү Чүйдөн көрдүм, ошондой эле маңкуртту үйдөн көрдүм, урмат-сыйлуу төрдөн көрдүм. Эне тилде эки ооз сөз жазалбаган айымды көрдүм, ошондой эле бизнесмен байынды көрдүм. Мына ошентип, жергебизде, бөтөнчө, улутубуздун жүрөгү - Бишкекте эне тилибизди уул-кыздарыбыздын кайдыгерлигинин калың туманы басып жатат. Иш кагаздары дээрлик орус тилинде.

Бурадар, тетиги өзбектерди, чечендерди, еврейлерди карачы. Израилде еврейлер иврит тилин баладай багып турат, эне тилдин отун алоолонтуп жагып турат. Эне тилге еврейдин сүйүүсү, дайра болуп ташкындап агып турат, мунусу бүт дүйнөгө жагып турат. Ал эми Бишкектеги кыргызбайды карачы өз тилине аркасын салып турат, эне тили арт жакта калыга турат. Эне тилин таманга тепсеп турат, уй сыяктуу маңыроо кепшип турат.

С. БАЙГАЗИЕВ. «Инсандын ич жактан жаңылынуусунун зарылдыгы»,
Бишкек, 1998-ж. 25-б.

5. Аңгеме-дил баян же новелла-дил баян

Дегинкиси, аңгеме жанры турмуштун бир үзүм окуясын чагылдырып, аз сандагы каармандардын тагдырын камтыган, көлөмү чакан окуя тез өнүгүп, бат жыйынтыкталган, бирдиктүү бир турмуштук ойду камтыган, кара сөз түрүндөгү (прозалык жанрдагы) чыгарма экени белгилүү. Анын кандай чыгарма экенин окуган адам дароо эле сезери да анык. Анткени андагы бирин-экин каармандардын тегерегиндеги өткөн окуяны, же кайсы бир окуянын үзүмүн окуп эле туят.

Аңгеме жаза билген, же жазууга аракет кылган балдар да мек-тепте жок эмес. Себеби аңгеме өзүнүн табиятына жараша баланын көңүлүн ойготуп, өз турмушундагы кыялдуу, өз алдынчалуу, шок, күлкүлүү окуяларына жакын, окшош болуусу менен, балдарды өзүнө тартып турары шексиз.

Новелла дагы ошондой. Ал дагы көлөмү, камтыган окуясы менен аңгемеге окшош болгону менен, бирок окуянын жыйынтык бөлүгүндөгү адамды терең ойго салган, түйшөлтүп, ичти тыз эттирген тагдырлар аңгемеден айырмаланып турат. Ошентсе да, ал экөө бири-бири менен психологиялык жагдайларга жараша шарттуу түрдө гана айырмаланбаса, *новелла* деген сөз француз тилинен которгондо *аңгеме* дегенди эле түшүндүргөнүн эске алсак жетиштүү.

Окуучулардын мына ушул айтылган багыттарда өз алдыларынча иш жүргүзүп, чыгармачылыкка багыт алган учурлары жок эмес. Образдуу айтсак, адабият же тил сабагында дил баян жазууда негизги теманын тегерегиндеги адабий ой жүгүртүүнүн чегинен чыгып, эркин ой жүгүртүүгө өтүп кеткенин байкабай, өз алдынча жаңы чыгарма жазып жатканын туйбай калган чыгармачыл окуучулар жок эмес.

Мисал келтирели: Окуучу 9-класста К. Баялиновдун «Ажар» повести боюнча, же 11-класста Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестинин негизинде «Жалгыз тал ширенке да өчөт, анан мен да өчөм» жана «Армандуу махабат жөнүндөгү эң сонун дастан» деген темаларда дилбаян жазууга киришти дейли. Өз ишине чыгармачыл мамиле кылган, теманы эң сонун билген, сезимтал окуучу китептен окуганын жөн салды гана кургак баяндап коюп гана чектелип калбайт. Ал автордук баянды жүрөгүндөгү электен өткөрүп, каармандар менен кошо жашап, тагдырлаш пенде катары көз ирмем болсо да бирге боло калып, акырында балалык баёо, сезимтал жүрөгү менен «ооруп» өз алдынча жаңы аңгемени - аңгеме-дил баянды, өзүнүн алгачкы чыгармасын жазып койгонун билбей калары бышык.

Мындай учурлар практикада жок эмес, мектептик же олимпиадалык сыноолордо окуучулардын жазган чыгармаларын, дил баяндарын көп эле учураткан учурлар болгонун айткым келет.

Алсак, аңгеме-дил баяндарда Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар», «Ак кеме», А. Токомбаевдин «Мезгил учат», Ж. Турусбековдун «Жеңишбек» ж.б. чыгармалардагы образдарды талдоодо дал ошондой учурлар кайталанары шексиз.

Мындай учурларды кубаттоо керек, окуучулардын чыгармачыл эмгектерин татыктуу баалап, аны өркүндөтүү багыттарын көрсөтүп, андан ары аңгеме-новелла жанрындагы өз чыгармаларын жаратууларынын жолун таап берүүсү кажет. Анткени адабият сабагынын эң негизги милдеттеринин бири ушул эмеспи.

Антпесе, методист А. Муратов айткандай: «Китептен көчүрүү – дилбаян жазуу эмес, анда окуучунун өздүк чыгармачылыгы жок жана болбойт».

Жогоруда айтылган оюбуз куру болбосун деп, алтын медаль үчүн сыноого жазылган эркин темадагы дил баянды мисалга тарталы.

ЭЛЕТ ТУРМУШУ: БҮГҮН ЖАНА ЭРТЕҢ (Аңгеме-дил баян)

Эртең менен таң кылайып, күн жарык шооласын жерге төккөндө автобуска олтурдум да, алыскы бир айылга сапар тарттым. Качан болсо да жер кыдырып, элдердин турмушун көрүп, кайра ошол көргөндөрүмдү газета, журналдар аркылуу элге жеткирүү журналисттин милдети эмеспи. Бүгүн да элет турмушу жөнүндө ойго батып, өз көзүм менен көрүп, кулагым менен Укканымды кагаз бетине түшүрүп, эл менен бөлүшөйүн дедим.

Мага керектүү аялдамадан түшүп калып, эмнеден баштарымды ойлонуп тургуча, шаарга бара турган автобус келип калды. Ошол жарым сааттын ичинде мурдагы жана кийинки келген жүргүнчүлөр жайнап кетти.

Ансыз да толуп турган автобуска жөөлөшүп, түртүшүп жатып баары кирди да, чүкөдөй кичинекей кемпир калып калды. Шаарга барбай калып калганына өкүнүп, автобустун боорун чаап жиберди да, терлей түшкөн жүзүн жоолугунун учу менен аарчый кетти. Мен ага жакын басып келдим да:

– Энеке, шашпай кийинкисине эле түшүп кетпейсизби?

– Кийинкиси дейт тура, кийинкиси түштө келет.

– Шаарга эмнеге бармак элениз?

– Чай-пайды айылдан эле алып алайын десем, дүкөндүн эшигин күнү-түнү кара кулпу кайтарып турса, шаарга барбаганда кайда бармак элем. Минтип автобустан да калып калдым. Жүр балам, эми үйгө барып, бир чыны чай ичели, – деди.

– Рахмат, эне, жумушум бар эле, - дедим.

– Кемпир колундагы түйүнчөгүн колтугуна кысты да, шашпай басып, үйүнө жол тартты.

Айылдык Кеңештин төрагасына жолугайын деп, айылдын борборун карай бастым. Жолдон жашы он бештерге чамалап калган балага жолугуп, аны токтоттум.

– Эй, бала! Атың ким? Саат он болуп калды, мектепке барбайсыңбы?

– Саламатсызбы, эже. Атым - Айдар, мен мектепте окубайм.

– Кандайча окубайсың, же бүгүн калып калдыңбы?

– Жок, такыр эле окубайм. Тогузунчу классты бүткөн соң, атам менен апам жибербей коюшту.

– Эмнеге?

– Агай күн сайын кайдагы бир эски-уску китептерге, тигиге, буга деп акча сурай берет. Атамдын болсо жумушу жок, үйдө отурат.

– Азыр эмне иш кыласың?

– Апам нан жасап берет, ошону күн сайын сатып келем, анан атама жардам болсун деп, инилеримди ээрчитип, үйдөгү чарбаны карайбыз.

– Азамат жигит турбайсыңбы, Айдар. Чоңойгондо ким болосуң?

– Мен чоңойгондо Бекиштей бригадир болом. Бирок Бекиштей караниет, өзүмчүл болбой, эл үчүн ак иштеген адам болом. Себеби ал бизге тамеки, кызылча эккенге жер бербей койду. Эми кантебиз деп атам менен апамдын башы ман, жаз келип калбадыбы...

Айдар чоң кишидей үшкүрүнүп койду. Кичинекей баланын бешиктен бели чыкпай жатып, турмуш жөнүндө ойлонгонун көрүп, бир чети ыраазы болуп, бир чети зээним кейий түштү.

– Айдар, сен сөзсүз окушун керек. «Окуу, окуу жана окуу» -деп ким айткан, билесиңби?

– Билем, аны айткан адам - Ленин. Ал киши азыр жок да? Мен баланы саясатка да кызыгат тура, окуп билим алса, бирдеме чыкмак экен деп койдум. Белек кылып калемимди бердим да, сапарымды уладым. Баратып, бир эле жолуккан кишиге арыз мунун айткан балага эч кандай жардам бере албаган чабалымды ойлоп, өзүмдү өзүм күнөөлөдүм. Бул оюмду алдыман чыккан ак сакалдуу, көздөрү чүңүрөйгөн, жаагы шимирилген, башында ак калпагы бар, кара тонду желбегей жамынган карыя бузду.

– Саламатсызбы, атаке.

– Саламатчылык. Кел бери, отур мындай, - деп жаңы чыккан көк чөптү көргөздү да, өзү отура кетти.

– Ии, кайдан, кызым?

– Шаардан. Келечекте журналист болуу максатында, өзүмдүн калемимди элет турмушун жазуудан баштоого өзүмө өзүм максат коюп, сиздердин айылга кайрылып калдым.

- Түшүнүктүү, максатың жакшы экен, кызым. Ким менен маектешейин дедиң эле?

- Айылдык Кеңештин төрагасы менен...

- Ага барбай эле кой, жокту бар кылып, төөнү бээ кылып айтып салат. Андан көрө, менден сура. Мен деле элдин турмушун жакшы билем. Айлана-чөйрөнү байкаган калыс адаммын, - деди.

- Макул, ата. Баштай берелиби? - деп жооп бердим да, калемимди, блокнотумду алып даярдандым.

- Алгач аты-жөнүнүздү, кесибиңизди айтсаңыз.

- Бекбоев Акман. Мугалим болуп отуз беш жыл эмгектендим. Азыр пенсиядамын.

- Демек, пенсионер экенсиз да, алган пенсияңыз сиздин жашоо-тиричилигиңизди канааттандырабы?

- Кайдан, балам, алганым - үч жүз сом. Тамак-аш жетсе, кийим-кечеге жетпей калат. Андан калса, мурда чыккандар өтө аз алабыз. Мына ошолорду жаз. Депутаттар калыс чечсин.

- Сөзсүз ушул маселе жөнүндө жазам, ата. Мурда социалисттик түзүлүш менен айырмасы кандай, эгемендүү болуп эмнеге жетиштик? Ушул тууралуу оюңузду айтсаңыз.

- Мурдагы замандын деле жакшы жагы да, жаман жагы да бар эле. Ал мезгил, ошол учур кайра келбейт. Мен - оптимист адаммын. Али жакшы турмушка жетишебиз деген илгери үмүт мобу көкүрөктө, балам.

Эгемендүү болуп эмнеге жетиштик? Көп нерсеге, алгач башаламан болсо да, азыр системага түштү десек болот. Койду, уйду таратып фермерлер уюшулуп, кайра элди бага башташты. Дыйкан чарбалар түзүлүп, техниканы бөлүштүрдүк да, жер иштетилип, түшүмүн берип жатат. Айыл чарбаны өнүктүрүүнүн «америкалык» жолуна өтүптүрбүз. Бирок чет элден сурап алган кредиттердин көптүгү жана алардын кумга сиңген суудай жок болуп жатышы жаман. Ушул карыздардан качан кутулабыз, келечектеги урпактар кандай күн көрөт? Биле албайм...

-Жакшы, ата. Эккен түшүмүн жыйначу учур да келет, мунуңуз туура. Эми жаштар маселесине кичине кайрылсак кантет?

-Өзүмдүн эки уулум бар. Бири - Россияда, бири - Турцияда чапкылап жүрүшөт. Мурда клуб жок, кино жок деп шаарга урушчу эле азыр акчанын, көр окаттын айынан качып жатышат. Ошол эле акча менен жашоонун көйгөйүнөн улам уурулук кылып, киши өлтүрүшүүдө. Ушунун баары жумуштун жогунан деп ойлоймун. Жумушчу орундары түзүлсө, алар түрмө эмес, иш менен алаксышмак. Арак ичип, тамеки тарткан жапжаш балдарды көрүп, жүрөгүң оорубай койбойт экен...

- Кокус ооруп калсаңыз, медициналык тейлөө кандай деңгээлде дейсиз?

-Кудай анын бетин ары кылсын. Кышында сыркоолоп калсам: «Эртең кел, бүгүн кел» - деп кыйнады. Текшерип, толгон-токой дары

жазып берди. Алардын бирин тапсам, бири жок, бирин алсам, экинчисине акчам жетпей, айлам куруду. Оорум да күчөп калды.

–Ылайым оорубаңыз, ата. Курган маегиниз үчүн чоң рахмат.

–Кызым, жети атаңды билесиңби?

–Жок, ата.

–**Кыргыз кыргыз болгону жети атасын унуткан эмес, үйрөнүп ал да, эсиңе туткун.**

–Макул, ата, кош болуңуз... Ак жол, кызым.

Акыркы автобуска эптеп отурдум да айнегине жөлөнүп, ойго баттым. Бүгүн барып макаланы жазам. Эртең аны окушканда, ар ким өзүнчө жыйынтык чыгарышат. Күткөнүм, кары-картандардын тилегин таш каптырбай, кичинекей балдардын жүрөгүнө так калтырбай, элеттин эле эмес, жалпы журттун жашоо денгээлин көтөрүүгө багытталган программалар чаң басып кала бербей, ишке ашса экен...

А.Мавлянова. Бишкек шаары, №39-мектептин 11-классынын окуучусу.

6. Поэма-дилбаян (же ыр-дил баян)

Ыр формасындагы дил баян, негизинен, эки түрдө жазылат, тактап айтканда, тандалып алынган темага ылайык окуучунун өз пикирин, ички толгонууларын, ой-туюмдарын билгизген, кептин сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү түрүндөгү ыр формасындагы дил баян жана. даяр сюжеттин негизинде жазылган окуялуу, чакан поэма түрүндөгү дил баян болуп эсептелет. Ошондуктан жазылган дил баяндардын жанрына жараша, поэма дил баян жана ыр-дил баян деп шарттуу түрдө бөлүп көрсөтсөк болот.

Ыр-дил баян поэзия жанрындагы чыгармалардын түрлөрүнө жараша өз ара пейзаждык, сүйүү, граждандык, же дидактикалык (философиялык) делинип бөлүнсө болот. Алардын ар бири өзүнүн мүнөзүнө жараша же пейзаждык сүрөттөө, турмуштук баяндоо, ички сезим-туюмун билдирүү, философиялык толгонуу же болбосо дидактикалык акыл-насаат айтуу түрүндө жазылмакчы. Чыгармачыл окуучулар бул сыяктуу дилбаяндарды жазууга ынтызар келишери белгилүү. Анын үстүнө, көпчүлүк учурда салттуу эмес формада жазылган дил баяндарды баалоодо көтөрмөлөп баа коюу практикасы балдардын мындай башталма иш-аракеттеринин өсүшүнө оң таасир бере алат.

Демек, ыр түрүндөгү дил баяндарга коюлуучу талаптар, негизинен, поэзиялык жанрдагы чыгармаларга кандай талаптар коюлса, ошого окшош, бирдей коюлат. Тактап айтканда, дил баянга турмуш чындыгы лирикалык каармандан (автордун) ички сезимдери (кубанычы, кайгы-арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү) аркылуу берилет да, андан окуучунун дүйнөгө болгон жеке көз карашы туюлат. Анда кептин эмоцио-

налдуулугу, салыштырмалуу, эпитет, метафора ж.б. көркөм сөз каражаттары жыш колдонулуусу мүмкүн. Ошентсе да, болгону, бул дил баян - окуучунун чыгармасына дароо эле жогорку талап коюп баалоо да калыстыкты жаратпай койбойт. Мындайда ыр-дил баяндын мазмуну темага жооп береби, окуучу бул ыр-дил баянда теманын мазмунун кандай деңгээлде ача алды, стилдик, көркөмдүк каражаттарды колдонуу, ыр куруу чеберчилиги кандай?.. ж.б. жагдайлар өзгөчө эске алынмакчы.

Мисал катары: «Эне, сага бардык сыймык жарашат, Эне, сенден сыйлыкты ким талашат» аттуу темага ылайык жазылган ыр-дил баяндан үзүндү келтирелик:

ЭНЕ ЫЙЫК

Эне ыйык жашообузду жарчысы,
Эне - дайра, биз булактын тамчысы.
Бешиктеги балтыр бешик баланын,
Эне өзү жүрөгүнүн жартысы.

Эне кымбат чындыгында баарыдан,
Бир мүнөткө бөлөк болсо сагынган.
Эне сүтүн эмип жатып наристе,
Ыракаттанат көзүн ачпай уйкудан.
Эне күйөт, эне сүйөт баласын,
Энең кыдыр, таалай жолун табасың.
Аска-зоодой чалкып жатса эмгеги,
Кыялданып, толкунданып каласың.

*Н. ШАМЫРКАНОВА. «Кырчын» журналы,
1996-ж. №2.*

Кээде көлөмдүү ыр түрүндөгү сюжетсиз чыгармаларды да поэма деп атап коюучу учурлар адабиятта салтка айланган. Бул анын баяндоо максатына, камтыган материалдын кеңдигине жараша аталары белгилүү. Мындай ойду методист-окумуштуу Ю. А. Озеров да жогоруда айтып өткөн китебинде кеп кылып өгөт.

Дил баян, негизинен, ыр түрүндөгү, көлөмү анча чоң эмес, турмуштук, бир сюжеттин негизинде, 2—3 каармандын тегерегинде бо-луп өткөн окуяларды, алардын тагдырын баяндаган чыгарма экендиги белгилүү. Демек, ушул мүнөздүү өзгөчөлүгүнө жараша поэма-дил баянга коюлуучу талаптарды түзүүдө мурдатан белгилүү болгон талаптарга таянабыз.

Чыгарманыш негизинде жазылган дил баян коюлган темага ылайык, анын сюжеттик өзөгүн кайталаган, андагы айтылган ойго, каарманда-

рынын кылык-жоруктарына мүмкүн жекече, автордук көз карашын билдирген мүнөздө жазылуусу ыктымал. Ошондой сапаты менен ал оңой түрдө жазыла койчу иштерден эмес экендигин да тастыктап турат. Мындай дил баяндар жөн жерден эле жазыла бербейт, чыгармачылык шыгы чындап ойгонгон, «чымындуу» окуучулардын гана колунан келип, калеминен жаралмакчы.

Төмөндө Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестинин негизинде жазылган поэма-дил баянга көңүл буралы:

ДЕЛБИРИМ

Мен бүгүн өткөн күндү эске салдым,
Ал күндү эстей албай ойго баттым.
Ошондогу кейиштүү окуяны,
Жазайын деп колума калем алдым.

Анда мен шофёр элем «Зил» айдаган,
Ал ишке кирүүмө жардамдашкан,
Армияда мени менен бирге болгон
Алыбек Жантуровго рахмат айтам.

Жүктөрдү ташычубуз зымыратып,
Бул жолу да бетон-шагыл жүктөп алып,
Күтүлбөстөн машинам тык токтоду
Жолдогу бир ылайга батып калып.

Ошол замат машинамдын газын бастым,
Чыккандай түрү жок бул машинамдын.
Ошентип тердеп-тепчип жаткан кезде
Ак жүздүү сулуу кызды көрүп калдым.

Машинам да кызыктыбы сулуу кызга
Ылайдан чыгып кетти бир заматта.
Чыгып алып: «Кир» - дегендей белги берип,
Эшикти ачып койдум ошол кызга.

Кыйылып аста-секин чыга калды,
Улам-улам мен жакты карап жатты.
Кайдагы жаш селки деп ойго баттым,
Мен ага: «Атың ким?» - деп суроо салдым.

«Асел» - деп мени карап бир күлдү да,
Ушул жерде түшөйүн деп суранды.
Токтой калып мен эшикти ачканымда
Секирип машинадан түшө калды.

Элесин кетпей койду эч эсимден,
«Асел» — угулгансыйт сени эстесем.
Ар дайым сени менен бирге болуп,
Өзүндүн жүрөгүңдү мен ээлесем.

Экөөбүз жүрө бердик жолугушуп,
Эки күн көрүшөбүз бир күн туруп.
Ошондой жакшы күндөр өткөн кезде
Баш коштук, бакыт тилеп турмуш куруп.

Досторум куттук айтып баары келди,
Тапшырды колубузга белектерди.
Жан досум Алыбек бакыт каалап,
Өзүнүн жашап жүргөн үйүн берди.

Ошентип, экөөбүз жашап жүрдүк
Күндөр өтүп, бактылуу өмүр сүрдүк.
Бактыбызга дагы да бак кошулуп,
Кудай берип бир наристе уул көрдүк.

Уулумдун атын өзүм Самат койдум,
Карачы атасына окшоштугун.
Эки сөздүн бирөөсү Самат болуп,
Тоолорго да сүйүнчүлөгөндөй болдум.

Ах, чиркин бул окуя болбогондо,
Асел менен түбөлүккө болбойт белем.
Тагдырдын жазмышы ушул болсо,
Айла канча баш ийип жүрө берем.

Прицептин экөөн тең сүйрөп алгам,
Долондун ашуусунан өтүп жаткам.
Ошол кезде машинама тарта албай,
Жылбай калды бир орунда туруп далай.

Ошондо прицебим чыгып кетти,
Кулады, жар түбүнө барып жетти.

Досторумдун алдында мактанганым
Эми кантип айтамын болгон ишти.

Уят болдум. Досторго баралбадым,
Асел менен Саматка карабадым.
Ал күнү арак ичип мас болдум да,
Диспетчер Кадича менен түнөп калдым.

Ант урган Жантай акмак айткан тура,
«Ыраспы» - деп Кадичадан бир ооз сурай.
Чындыкты билген соң, Асел Саматты алып,
Мен жокто үйдөн чыгып кетип калды.

Мен болсо намысыма чыдабадым.
Алыбектен да, Аселден да мен айрылдым.
Болду эми өткөн күндү унутайын,
Дедим да Кадича менен жашап калдым.

Экөөбүз үч жыл жүрдүк Анархайда Жалгызсырайм.
Бир нерсе жетпейт мага,
Акыры Кадича менен коштоштум да,
Аселиме жөнөдүм мен айылга.
Мына эми айылыма келип жеттим,
Аселдин үйүн көздөй баса бердим.
Эгерде Асел мага макул болсо,
«Жоголгон бактымды табам» - дедим.

Аселдин үйүнө жеткен кезде,
Бир кыздан Аселди сурай бердим.
«Күйөөгө чыгып кеткен» - дегенде ал,
Теңселип бир ордумда тура бердим...

*Т. КАНБАЕВ. Ош шаары,
«Сема» лицейинин 11-классынын окуучусу.*

7. Пьеса-дил баян

Пьеса-дил баян окуучунун чыгармачылык фантазиясынын кендигин, сөзгө чебердигин, образдуу ой жүгүртүүсүнүн ар тараптуулугу менен терендигин далилдөөчү өзгөчө касиетке ээ. Анткени мындай типтеги дилбаян турмуштук көрүнүштөрдү типтүү образдар жана мүнөздөр менен полемикалуу ой жүгүртүү аркылуу жаралат эмес-пи. Мындай ой жүгүртүүдө автор (окуучу), каарман жана турмуштук тагдырлар бетме-бет келип, проблемалар үчүн чакан драма жаралат.

Пьеса-дил баян конкреттүү бир чыгарманын сюжети боюнча (буга чейин өтүлгөн, тааныш чыгарма) же эркин темада өз алдынча ой жүгүртүү менен жазылуусу мүмкүн.

Даяр сюжет боюнча (окуган чыгарма ылайык) пьеса-дил баян жазууда, кайсы бир урунттуу эпизод тандалып алынышы мүмкүн, же болбосо, чыгарманын сюжетин үстүртөн кайталоо менен, анын идеялык мазмунун автордук баянды кошуу аркылуу башка, өз алдынча, жаңы «чыгарма» жаралуусу ыктымал.

Мисалы, «Ажар» повестиндеги Ажардын Чырдын үйүнөн качып чыгуусу, энесинин мүрзөсүнө барышы, карышкырга жем болушу сыяктуу эпизоддорду же «Ак кеме» повестиндеги «Бугу Эне» жомогун, же Т. Касымбековдун «Сынган кылычындагы» Абил менен Бекназардын антипод образдарын салыштыруу аркылуу Бекназардын өлүмү сыяктуу урунттуу эпизодду заман менен үндөштүрүп, турмуштук проблемаларды образдуу ой жүгүртүү, жогоруда айтылгандай, сабак-сахна үчүн чакан пьеса жазууга неге болбосун!?

А эми эркин темадагы пьеса-дил баянда автордун үнү (автордук баяндоо) биринчи планга чыгат.

Өз алдынча түзгөн сюжет бирдиктүү бир идеяны туюнтуу менен, ал идеяны берүү үчүн автордук публицистикалык ой жүгүртүү ал сюжетти курчутту. Сюжетти курчутууда публицистиканын курч тили жана көркөм образ чоң роль ойнойт. Андай болгон соң, дил баяндын өзөгүндө конфликт жатат.

Кандай болгондо да, окуучуга бир рецептти таңуулоого болбойт, ар бир окуучунун чыгармачылык дараметине койгон жөндүү.

Ошентсе да, пьеса-дил баяндын төмөндөгүдөй жыйынтыктуу мүнөздүү белгилерин сунуш кылууга болот:

1. Пьеса-дил баян окуучунун өз алдынча түзгөн сюжети же кайсы бир чыгарманын (лирикалык, прозалык) даяр сюжетинин негизинде, диалог түрүндө жазылат;

2. Каармандары типтүү, алардын кептери курч, полемикалуу, эмоционалдуу, так, орундуу келип, окуя ырааттуу, логикалуу, «каармандар»

дын кебинде өнүгүүсү», анын негизинде конфликт түзүүсү зарыл. (Кыргыз адабияты, терминдер сөздүгү 30-б.);

3. Көлөмү боюнча чоң болбой чакан жазылып, чыгарманын урунттуу эпизоддорун гана камтышы, же болбосо, автор өз алдынча оригиналдуу сюжет курса, же философиялуу, публицистикалуу мүнөздө ой жүгүрткө турган болсо, урунттуу ой корутундулардын болушу кажет;

4. Пьеса-дил баян окуучулар сахнасында, же сабак-сахнада аткарууга ылайыктуулугунда, анткени драма сахнага коюу үчүн жазылат эмеспи.

Эми эркин темада жазылган төмөндөгү дил баянды сунуш кылалы:

«ЖОК, ЫР - АТКАН ОК»

Мугалим: Балдар, 3-4 сабактан бери биз жакында 125 жылдыгы калайык-калк тарабынан белгиленүүчү улуу акын Токтогулдун өмүр баянын жана чыгармачылык жолун окуп-үйрөнүп жатабыз. Силерге ой жүгүртүүнүн материалдары: ырлар жаздырылган, акынын өмүрү программаланып айтылган. «Сынган комуз» деген темада чыгармачыл дил-баян (ой толгоо, аңгеме, диалог, пьеса, публицистика түрүндөгү) жазуу сунуш кылынган. Ошондой эле, баарыбыз тең акындын өмүр нускаларын издеп жатабыз: «Чын эле азыр, эртең жана келечекте сен үчүн Токтогулдун эмнеси кымбат? Эмнеси керектүү? Терең түшүнүү, ынануу менен катар, Токтогулдун турмушунда курал катары уруна калуучу нерселер барбы? Демек, ар ким өзү үчүн улуу акындын керектүүсүн табылга катары ачып алууга тийиш. Бүгүнкү сабакта Токтогулду адам катарында үйрөнүүнү күчөтөбүз. Максат төмөндөгүдөй:

1) Силерге күн мурдатан даярдалган сабактын бет ачары тартууланат, ал ар биринди ой жүгүртүүгө, талкууга, талаш-тартышка чакырат.

2) Өзүнчө жаңы ой айткандар, жыйынтык чыгаргандар, талашты уюштургандар жана кыйын суроо бере билгендердин эмгеги өзгөчө урматталат, аларга убакыт жетишсе, так ушул сабакта, же каалоосуна жараша башка учурда Токтогулдун күүлөрү сыйлык катары уктурулат. Эмесе, бет ачар ...

(«Тогуз кайрык» куусу баиталат. Ал улам бийиктөөдө. Доскада окуучулар: Токтогул - Нуржамал, Заман - Гулсайра, Керимбай - Гулжамал, Эшен - Чынар, куу пастап барып угулбай калат. Акындын үнү жаңырат.)

1. Токтогул (монолог)... Мына, бул кумду шилей, илкип басып келем. Бир калыптагы кишендин шылдырт-шылдырт деген үнү. Илкип-калкып туткундар чубап келебиз. Ошондон мени ой термейт. Оо, куу дүйнө, сен жалгансың! Кантип көңүлдөн чыгат, көп журтум буркурап боздоп ыйлап калды. Ушунуң калыстыкпы?

Ооба, куу дүйнө, сен жалгансың? Туткун болуп ат жетпеген жолдо баратам. Бутумда кишен, колумда чынжыр. Баскан сайын шылдырттайт. Артымда тил билбеген солдаттар. Ачкадан жаагым карышат. Оо, куу дүйнө, сен жалгансың. Күнадыр теңчилик кылган жок, арманым толкуган суу болду. Жонумда камчынын тагы. Далым курушат. Кардым ач. Кызыл өңүмдү кир басты. Көзүмдүн жашы мончоктойт. Жаралуу билегим сыздайт, жалындуу жүрөгүм муздайт. Ооба, куу дүйнө, сен жалгансың. Сибирдин алыс жолунда сары оору болдум. Өңүм кер сары. Белим ийилип бөкчөйдү. Бирок жүрөгүм күйүп, өрт... болот. Ушунчалык кыйнагандай менин заманга жазыгым эмне? Айткылачы, кандай жазыгым бар?

2. Замандын үнү. О, томаяк акын Токтогул! Үнүмдөн таанып жаткандырсың. Мен куу дүйнөмүн, мен заманмын. Мен кимдин байлыгы, кимдин акчасы көп болсо, кимдин союлу күчтүү, азуусу бычак, курсагы кучак болсо ошонун ырын ырдап, оюн ойлоп, сөзүн сүйлөп, күүсүн черткенмин. Күн тийген жердин чоросумун. Ошон үчүн жазыктуусуң. Ошон үчүн ээн жер, эрме чөлдө бир ууртам сууга зар болуп, жонуңдан туздуу тер шорголоп, айдалып баратасың. Ха-ха! Өлсөң сөөгүңдү ким көмөт? Эч ким! Карга, кузгун, ит-куш жейт. Эй, томаяк, «Беш каманды» ырдап эмне кыласың? «Беш каманды» «беш жолборс» десең болмок! Эми таңдайың так катып, көзүңдүн нуру өчкөндө, ушул эрме чөлдө эсиңе келип жаткандырсың.

Токтогул: Жок, мен сени көрө билдим, куу дүйнө. Менин жүрөгүмдө сен мындайча ырдаласың. Кыйшыкты кыйшык деп ай-туу күнөө эмес. Сенин калыстыгың жок, шумсуң. Муну айтуу жазык да эмес.

Байларга кең, кедейге
Тар болосуң замана.
Кедейге кымбат, байга арзан
Мал болосуң замана.
Кедейди түлкү, байларды
Бүркүт кылган замана.
Байды бөрү кедейди,
Кой кылгансың замана.
Жок кылмакка кедейди,
Ой кылгансың замана.
Кедейди жапыс, байларды
Бийик кылган замана.
Байды мерген, кедейди
Кийик кылган замана.

Керимбайдын үнү. Ой. Токтогул, мени да үнүмдөн таанып тургандырсың, мен сени Сибирге айдатып, азапка салган Керимбаймын.

Ук, сенин күнөөң тоодой. Менин алдымда жазыктуусуң. Бактылуу менен баалашпа, таалайлуу менен талашпа, тектүү менен тирешпе дегенди уккансыңбы? Байлыкты мага сен берген эмессиң? Кудай берген. Заман меники. Иттиктин баары өзүңдөн кетти. Болбосо, сени колго алалы дегенбиз. Үстүңдө үй, астыңда алчактата минген күлүк ат, башыңда суусар бөрк болмок. Мартаба, даңк да сенде болмок. Сен ошол ырыс, бакытты тептиң. Чор тамандарга жан тартып, ошолордун тилегин ырдадың. Чала болот сага! Чала!

Токтогул. Жок, ыр - аткан ок, Керимбай. Аткан - мен, ок жеген - сен. «Беш каман» деген ырыма өкүнбөймүн. Ал ыр элдин жүрөгүндө калды. Карыбас сапар чегет. Ал ыр силерди жана силерге окшогондорду дайыма куйкалап турат.

Б. ИСАКОВ. «Дүйнөнү ачуу», Ф., 1989-ж. 19-21-б.

8. Репортаж-дил баян

Дил баяндын бул түрү башкалардан түп-тамырынан тарта айырмаланып турат. А бул эмне менен байланыштуу? Ойлонуп көрөлүчү, рецензия-дил баянда же поэма-дил баянда көркөм баяндоо ишке ашырылып, көркөм образ түзүлөт, публицистика-дил баянда болсо, коомдук проблеманы көтөрүп чыгып, ал тууралуу публицистикалык курч ой жүгүртүү берилсе, а репортаж түрүндөгү дил баянда жогорудагылардан жанры боюнча бөтөнчөлүккө ээ болуу менен, бирок алардын айрым белгилерин өзүнө камтып турганы байкалат. Тагыраак айтканда, репортаждарда айрым учурда, илимий стилге мүнөздүү кептин түрлөрү пайдаланылса (М.: илимий конференция боюнча репортаж алынса), кээде публицистикалык, а кээде көркөм стилдин бел-гилери пайдаланылат. Демек, бул — репортаж алынып жаткан чөйрөнүн өзгөчөлүгүнө жараша мүнөздөлмөкчү. Ошентсе да репортаждын негизги өзгөчөлүгү анын оперативдүүлүгү, учурдагы болуп жаткан кыймыл-аракети, коомдук маанилүү бир окуяны (өкмөттүк официалдуу жыйындардын, спорттук мелдештердин, же бир маданий маанилүү жаңылыктардын жүрүшүн) чагылдырып, сүйлөп жаткан радио-тележурналисттин кеби, же газетага жазган журналисттин макаласы дал ушул репортаждын негизги үлгүсү болуп саналат.

Репортажда кептин баяндоо түрү негизги керектөөчү компонент болуп саналат да, илимий, же публицистикалык баяндоо ишке ашырылат. А кептин сүрөттөө түрү ага жардамчы компоненти болуп кирет, айрым учурда окуя жүрүп жаткан жердин, чөйрөнүн, орундуу же кагышып жаткан адамдардын абалын кийим-кечесин сүрөттөө элементтери кошулуусу

да толук мүмкүн. Ошону менен бирге учурда окуянын жүрүшүнө ылайык ой жүгүртүүнүн элементтери да пайдаланылышы ыктымал.

Демек, **репортаж-дил баянга мүнөздүү белгилерди жыйынтыктап айта кетели:**

- репортаж алынып жаткан жер, чөйрө;
- толук датасы, күнү, айы, жылы;
- репортаж алынып жаткан окуянын аталышы;
- автордун аты, жөнү ... ж.б.

Эмесе, ушуларга ылайык бир репортаж-дил баянды мисалга келтирели:

СПОРТТУК МЕЛДЕШ

Урматтуу көрөмандар!

Биз азыр Бишкек шаарындагы Улуттук компьютердик гимназиянын спорттук аянтында турабыз. Бүгүн 20-апрель, 1998-жыл, саат 15⁰⁰.

Азыр, аз убакыттан соң, аталган гимназиянын 11⁰ жана 11⁶ класстарынын ортосунда футбол боюнча жолдоштук мелдеш башталат. Өзүңүздөр билесиздер, кечээ ушундай эле жолдоштук мелдеш 10⁰ жана 10⁶ класстардын ортосунда болуп, 10⁰ класс атаандашын 3:2 эсебинде утуп алган эле. Ал гана эмес, өткөн күз айында шаардык мелдеште экинчи орунду жеңип алган.

Мына, баарыбыз чыдамсыздык менен күткөн мүнөт келди, мелдеш башталды. Командалардын капитандары бири-бири менен кол алышып учурашышты да, оюнду башташты.

Ана, топту 10⁰ класстын «Шумкар» командасынын чабуулчусу Асанов топту алга көздөй катуу тепти. Аны 11⁶ класстын «Кайрат» командасынын коргоочусу Бектуров төшү менен тосту да, топту оң жактагы чабуулчу Касымовго берди. Касымов топту эч кимге бербестен, «Шумкардын» дарбазасын көздөй алып жөнөдү. Ага борбордук чабуулчу Усманов жардамга келди. Ошентип, Усманов топту дарбазаны көздөй катуу тээп жиберди. 0, гол! «Шумкар» командасы оюндун 5-минутасында эсепти ачты. Азамат, «Шумкардын» балдары... Ушул басыгыңардан жазбагыла!

«Кайраттын» балдары жооп иретинде оюнду катуу башташты. Ана Бектуров топту дарбазаны көздөй катуу тепти...

Гоо-оол!

Эсеп теңелди: 1:1 болду.

...Ушинтип, оюндун 1-бөлүгү аяктады.

Уландысы 10 минутадан кийин башталат. Көңүл бурганыңыздар үчүн рахмат!

Комментатор - Т. РЫСБАЕВ. УКГнын 7-классынын окуучусу.

9. Этнод-дил баян же сүрөттөмө-дил баян

Этнод, же сүрөттөмө негизинен көрүнүштү сүрөттөөгө жакындыгы менен өзгөчөлөнөт, ошентсе да учурдагы көрүнүштү сүрөттөө менен ал репортажга окшоп кетет. Бирок адабий этнод же сүрөттөмө булардын бирине да кирбейт. Этнод менен сүрөттөмө нагызында, табияттын көрүнүшүнүн, анын учурдагы абалынын көркөм элесин, картинасын сөздүн күчү менен кайра жаратат. Мындагы табияттын элеси адамдын ички сезими менен үндөшүп, адам кейисе «кейип», сүйүнсө «жадырап» тургансып, адам менен жаратылыштын жандуу биримдиги ачык туюлат.

Этнод же сүрөттөмө-дил баянды жазууда окуучу табияттын өзү күбө болгон ажайып бир сүрөтүн, элесин көз алдына келтирет. Анын көркөм элесин, ага болгон өзүнүн ички сезимин, кубанычын, кайгысын, толкундануусун билгизет. Бул жагынан алганда, этнод-дил баян кара сөз түрүндө жазылган ыр (прозадагы ыр) сыяктанат. Анткени эгер чыгармачыл окуучу ошол өзү жазган этнодун ыр түрүндө кайра жазса, ал табият лирикасына эң сонун мисал болуп чыга келер эле. Бирок этнодду ыр түрүндө да жазууга болору практикада белгилүү.

Ал эми сүрөттөмөнүн бир айырмасы — анда натуралдуулуктун белгилери сакталат, көрүнүштү дал өзүндөй сүрөттөгөн учурлар да кездешет. Кээде аңгеменин элементин камтыган айрым сюжеттик белгилер да болушу мүмкүн.

Ошентип, этнод-дил баян да, сүрөттөмө да, башкача эч кандай жанрдагы дилбаяндарга окшобогон, өз алдынча форма экенин эске алуубуз кажет. Себеби алардын төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилери бар:

–табияттын бир учурдагы гана көркөм сүрөтүн көркөм сөз менен тартып бергендиги;

–анын автордун ички сезим-туйгусу менен ажырагыс биримдикте сүрөттөлгөндүгү;

–окуясыздыгы, андагы ой, идея лирикалык каармандардын көз карашы, ички сезими, көңүл баасы менен бааланып берилгендиги;

–көркөм сөздүн күчү менен көркөм образ түзүлүп, көтөрүңкү же чөгүңкү маанай туюлган эмоционалдуулугу ... ж.б.

Бул ойлорду далилдөө максатында төмөндөгү этнодду жана сүрөттөмөнү окуу керелү:

КЕРЕМЕТ МЕЗГИЛ

(Этюд)

Сыдырым жел согуп, шактары ийиле самсаалаган, жалбыраксыз мажүрүм талды ыргап жатты. Көңүлгө жагымдуу жаз жыты келип, кайгыга батып тумандаган жүрөгүмдү тынчтандырып койду. Чымчыктар улам жаңы, улам башка кайталангыс ырларын ырдашып, жер да оор уйкудан ойгонгондой. Баары жаңы, баары татына.

Кыш бою ак кар, көк муз жамынган тоолордогу мөңгүлөрдүн бир тобу жаздын сулуу келбетине, жылуу илебине туруштук бере албай бир-тикеден эрип, шылдырап ага берди. Анын ар бир шылдыр үнүн тоонун да, жер энинин да бугуп жаткан муңун, кайгысын кошо агызып, бардыгын тазалагандай.

Адамзаттын жүрөгү да ошол тоо суусу жууган жылга-жыбыттардай таза, адырлардын гүлдөрүндөй назик, аруу болсо кана...

Жаздын жаңырган келбетине, жагымдуу илебине кошулуп, баары жаңырып, баары тазарып, баары арууланып, жер үстүндө адамдын жашоосу көктөм күнүндөй бейпил болсо экен.

Сыдырым желге эркелегендей, шуулдаган мажүрүм тал менин жүрөгүмдө кубанычтын, жакшынакай жышаандын элестерин ойготту. Жаз жыты, жаз керемети жан дүйнөмдү сергектеншти. Керемет мезгил. Сен сулуусуң, сен аярысың, наристедей тазасың...

А. КАЙЫПОВА, студент.

Бишкек шаары «Кыргыз» журналы, 1996-ж., №2.

АСКА УРАП

(Сүрөттөмө)

Мен өткөн жайда Боор-Теке жайлоосунда болдум. Боор-Текеде гүлдөр, чоң таштар, болгондо да үйдөй болгон таштар кеп боло турган. Мен жайнаган гүлдөргө суктана карап, ошол таштардын бирине олтура кеттим. Сыдырым жел бетимден сылап эркелеткенсиди. Гүлдөрдүн башы ыргалып, акырын гана шуудурайт. Асманды карасам, мектептен тараган окуучулар сыяктанып, булуттар да кайдадыр бир жактарга тарап жатыптыр.

Бир маалда ойлодум: эгерде менин курбуларым ушул жерде болсо, кандай кубанышар эле. Бир күнү апам, атам жана мен болуп, кудум ушул жерде турсак... Каап, алардын жок болуп калганын. Ичимден улутунуп койдум.

Анан күндөрдүн биринде атам, апам жана мен болуп, кичине шаркыратмага бардык. Ал мөңгүнүн шаркыратмасы экен. Айланасында кызыл-тазыл гүлдөр. Жыпар жыты аңкыган гүлдөр. Суунун тунуктугу ай! Күнгө чагылып, тим эле көздү уялтат. Тамчылары берметтей болуп, эки жакка тып-тып этип таамш жатат.

Кооздук деп ушуну айт. Ушундай кооз чөлкөмдө үкөм экөөбүз гүл тере баштадык. Эмнегедир гүлдөрдүн баарын тергим келди, бирок биртикеден кийин айнып калдым. Анткени мен гүлдөрдү аядым.

Күндөр куштай учуп өтө берди. Ошентип, биз өз айылыбызга кайттык. Келгенден кийин көп өтпөй эле жер силкинип, катуу зил-зала болду. Андыктан Боор-Текедеги аска урап, таштар кулап, жер көчүп, жайнаган гүлдөрдү басып калды дегенди уктум. Негедир ичим тызылдап, өзүмчө ыйлагым келди. Мына эми жаз да кирип келди. Эми ошондогудай гүлдөр чыгар бекен?

*Э. САГЫНБЕКОВА. окуучу. Бишкек шаары,
«Кырчын» журналы, №2, 1996-ж.*

10. Фантастика-дил баян

Фантастика - кыялдан ойлоп чыгарылган, турмушта боло элек, же болууга мүмкүн эмес сыяктанган көрүнүштөрдү илимий же көркөм баяндоонун, чагылдыруунун тиби, б.а., турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу болуп саналат. Фантастика адабиятта өзгөчө орунда турат. Ал дүйнөлүк адабиятта, анын ичинде кыргыз адабиятында бир кыйла түптөлүп өнүккөн. «Манас» эпосунда да анын белгилери бар, т.а., Манастын төрөлүшү, аны коштоп жүргөн касиеттүү көрүнүштөр, Семетейдин кайып болушу, Алмамбеттин жайчылык өнөрлөрү, же Төптүк баатырдын окуялары, ошондой эле бүтүндөй кереметтүү-укмуштуу жөө жомоктордун фантастикалуу эпизоддору... ж.б.

Демек, фантастика элдин кыялый ой жүгүртүүлөрү аркылуу жаралган көркөм чыгарма болуп саналат. Анын элементтери бүгүнкү күндө да жазуучу Ч. Айтматовдун белгилүү чыгармаларында бараандуу орунду ээлөө менен, учурдун маанилүү коомдук-социалдык проблемаларына тиешелүү экендигине адамды ишендириүүдө. Алсак, «Кылым карытар бир күн» романындагы «Токой таш» планетасы жөнүндөгү эпизоддор жана акыркы «Шайтандын эн-тамгасы» аттуу романынын сюжеттик өзөгү.

Фантастиканын элементтери романтикалык ой жүгүртүүнүн эң сонун үлгүлөрү катары А. Осмоновдун белгилүү «Майдын түнү» жана «Эшимкандын тереги» поэмалары да эң сонун пайдаланылган. Ал эми белгилүү кыргыз фантастары К. Эсенкожоев менен Б. Сартовдун аңгемеповесттери адабиятыбыздын өнүгүүсүндө өз орду бар чыгармалардан.

Кантсе да, фантастика - илимий жана романтикалык ой жүгүртүүнүн продуктусу. Ал жок жерден келип чыкпайт, аны турмуштун өзү жаратат жана айрым фантастикалуу ой жүгүртүүлөрдүн аныктыгына турмуштун өзү алып келет. Дүйнөдө чындыкка чыккан фантастикалуу сюжеттер, фактылар көп. Мисалы, А. Беляевдин «Профессор Доуэлдин башы» же анын «Звездалеттору» ж.б. Бүгүнкү күндө мындай идеяларды илим эчак эле турмуш жүзүндө далилдеп койду.

А фантастиканын элементтерин камтыган дил баяндар деле мындай ойдон алыс кетпейт. Анда окуучунун кыялын же романтикалуу ой жүгүртүүсүнүн күчтүүлүгү, байлыгы, кыялкеттиги чоң роль ойнойт да, айрым тарыхый фактылардын тегерегинде мезгилге, заманга байланыштырган көркөм ой жүгүртүү ишке ашуусу толук мүмкүн.

Кантсе да фантастика-дил баяндар берилген темада, кайсы бир көркөм чыгарманын, же турмуштук көрүнүштүн негизинде жаралып, окуучунун чыгармачылык дараметинин чегинде бааланмакчы. Ал эркин жазылып, мугалимдин эрки менен эмес, окуучунун эрки менен ишке ашырылышы толук ыктымал.

Анткени мындай дил баян ар дайым эле жазыла бербейт. Ал, биринчиден, анын татаалдыгын, экинчиден, андай формада дайым эле жаза берүүнүн анча зарыл эместиги менен да түшүндүрүлөт. Так-тап айтканда, ал окуучунун жеке чыгармачылыгына гана тиешелүү чечилүүчү нерсе.

Үлгү иретинде окуучунун дил баянынан үзүндү келтирели:

«ӨТКӨН КЫЛЫМГА САЯКАТТАП БАРГЫҢ КЕЛЕБИ?»

Оо, кыял, кыял, учкулсуң да, күлүксүң, кызыктуусуң, сырдуусуң. Аралайсың ааламдын мейкиндигин. Өткөндөгү, алдыдагы кылымдарга барасың. Баса, экөөбүз сүйлөшүп отура берип, Чубак батырдын байыркы Бухара шаарынан көргөн окуясынан кечигип, калбайбызбы. Кана эмесе, жүр кеттик. Жок, сөз башынан болсун. Менин досум Канат техникага аябай кызыгат. Көп күндөрдөн бери сырдуу техникалык иштин үстүндө иштеп жүрөт. Мен сурасам, айтпай койду: «Убагында билесиң», - деп. Бир күнү үйүнө чакырды. Бардым. Ал өзүнүн ар кандай приборлордон киши жол таап баса алгыс бөлмөсүндө экен. Бет маңдайында экраны боз чаңгыл болуп чыбырчыктаган, телевизорго окшогон бир нерсе турат. Канат мага мындай деген кызыктуу суроону берди:

—Өткөн кылымга саякаттап баргың келеби?

—Албетте, баргым келет.

—Сөзсүзбү? Айныбайсыңбы?

—Сөзсүз. Айныбайм. Бирок кандайча бармак элем. Мындай нерсе миң жылда да ишке ашпайт. Сүйлөйсүң тим эле.

—Ишке ашты. Ашкан үчүн ушинтип айтып отурам да. Сен айныбасаң эле болду. Анда эмесе, даярдан.

—Кандайча? - Дал ушундайча.

Канат жанагы телевизорго окшогон прибордун жайнаган кнопкаларынын бирөөсүн басты. Ошол замат мен өзүм кандайча кийингенимди билбейм, карасам үстүмдө узун, шөлбүрөгөн көйнөк. Дагы бир кнопканы басты. Мен өзүмдү өзүм билбейм, каалгып учкан бойдон түз эле боз чаңгыл болуп турган экранды көздөй жөнөдүм. Мага экран катуудай, азыр аны менен сүзүшүп, башым быт-чыт болчудай болуп сезилип кетти. Бирок сүзүшпөстөн эле экрандан өттүм. Кебез менен кыскандай жумшактыкты сездим. Анан жымжырт, караңгы тунгуюкка куладым. Андан башка эч нерсени билбейм. Этегим желбиреп, калкылдап барам жылдыздар дүйнөсүндө. Кулагымдан шамал ышкырат, жан-жагымда жылдыз жыбырайт. Тээ төмөндө өтүп жатат Ильич шамдары жылт-жулт этип зымырап. Кээ-кезде алдым-дан от куйруктуу ракета, космостук кораблдер кезигет. Улам-улам жакындап келе жаткан учу-кыйыры жок караңгы тилкеден белгисиз сырдуулук сезилет. Зуу! Жап-жарык тилкеден караңгы тилкеге өттүм. XX кылымдын чегинен ашып, XIX, XVIII, XVII, XVI, XV, XIV ... кылымга кирип кеттим. (Мында бир да Ильич шамы жок. Ракета, кораблдер да кездешпейт.) Деңиздерден, тоолордон өттүм. Мына өрөөндөр башталды. Зуу! Ой кайда келип калдым? Тээ төмөндө кайсы жерде бийик-бийик мунаралар, үстүндө жарым «айы» бар. Ал эми асмандагы каалгыган ай шооласын шаардагы жыбыраган жарым айларга төгөт. Анан алар шоолага чагылышып, жаркылдаган сансыз көп айларга окшоп кетет. Күмүш седепке окшоп жыл-тылдаган жылдыздары жыбыраган чексиз, түпсүз кара-көк асманда илинип турган чоң жарым ай шаар үстүндө койкоюшкан сансыз көп айлардын ханзаадасы сыяктанат...

*Ч. КАИМОВА. Талас району,
Арал орто мектеби.*

(Андан ары Чолпондун дил баянында Бухара шаарынын дарбазалары, найзага окшогон түркүктөр, шырт эткен дабышты тыңшаган сакчылар, оозун кере ачып эстеген кароол башы, тандын үрүл-бүрүл атышы, ээгинде эрбейген төрт кылы бар, кылжыйган ичке мойну сынып кетчүдөй илмейген молдонун кулак жара заңкылдап азан чакыра башташы, андан кийин Чубактын эч кимди кийирбей, эч кимди чыгарбай шаарды камашы, бой-мүчөсү келишкен оймок ооз, ботө көз, кара сурдун сулуусу, аялзаттын нардуусу — Саани кыздын душман менен беттешүү

үчүн атасынан уруксат сурашы, Темиркандын макул болушу, андан ары найза сайышуу, Чубактын качышы сүрөттөлөт...))

С. О. БАЙГАЗИЕВ, С. К. РЫСБАЕВ.

Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар. Ф., «Мектеп», 1992-жыл, 18-21-беттер.

11. Жомок-дил баян

Окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн текшерүүнүн жана дагы бир түрү - бул жомок тибиндеги дил баяндарды жазуу. Бирок мындай дил баяндардын адабий дил баяндардан айырмасы чоң. Адабий дил баяндар кобун эсе адабият сабактарында гана жазылса, жомок-дил баяндар кыргыз тили сабактарында жана окуучулардын өз алдынча чыгармачылык ишин улантууда да жазыла берет.

Мындай дил баяндарды жазуу жок жерден, ойдон чыгарылган жок. Буга чейин эле айрым методисттер аркылуу баланын өз алдынча кыялданууларын, ой чабыттарын өстүрүү, калыптандыруу максатында жомок жаздыруу же оозеки баяндоо мүнөзүндөгү тапшырмалардын системасын сунуш кылып келген фактылар бар. Же болбосо, ата-энелердин өзүлөрү да балдарынын кебин өстүрүү максатында кызыктуу жомокторду окуп берүү менен алардын кайра айтып берүүсүн, же өз алдыларынча жомок ойлоп табууларын талап кылуу багытында иштер жүргүзүлөт.

Ошондой эле айрым чыгармачыл мугалимдер кыргыз тили сабактарында тигил, же бул грамматикалык категорияларды окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүүдө элдик материалдардын негизинде, кээде өзүлөрү ойлоп табышып, дидактикалык жомоктордун сериясын түзгөн учурлар да кездешпей койбойт.

Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинде баланын эч бир жанга белгисиз жомогун, болгондо дагы төл жомогун алалычы. Бул анын таятсы Момун чалдын Бугу Эне жөнүндөгү жомогунун таасиринде келип чыккан, өз тагдырын, умтулуусун, кыялдануусун чагылдырган төл жомогу эмеспи. Же болбосо, француз жазуучусу Сент-Экзюперинин «Кичинекей Ханзаада» аттуу повестиндеги баланын кыялданууларын алалы. Анда 6 жашар бала кыялынын күчү жана ар тараптуулугу менен турмуштагы ар кыл кырдаалдарды өзү тарткан сүрөттөр, аларга болгон өзүнүн мамилеси аркылуу чагылдырып отурат.

Биз сөз кылып жаткан жомок-дил баянды жазууга үйрөтүүнүн негизги максаты – жогоруда айтылган жагдайлар сыяктуу эле баланын аракетин, фантазиясы, ой чабыттары аркылуу дидактикалык жомокторду түзүү болуп саналат.

Ал кандай жомоктор? Ал биз ар күнү окуп-билип жүргөн эле ар түркүн көрүнүштөрдүн сырын чечмелеп, же аны башка бир көрүнүштөр аркылуу салыштыруу түрүндө түшүндүрмө берүү адатка айланган.

Мисалы, балык неге сүйлөбөйт, шамал кайдан пайда болот, жылдыздар эмне деген ажайып нерселер, ай кантип жаралган, айдын бетиндеги сүрөт эмнени түшүндүрөт, жамгыр кантип жаайт? -деген сыяктуу түркүн-түстүү суроолорду кыял менен чындыктай сүрөттөп жазуу аркылуу же оозеки түрдө дил баян жаратуу тестиер окуучулардын курагында кыйла туура келет.

Анткени тестиер балдар түркүн турмуштук же сыйкырдуу-кереметтүү жомокторду окуу менен, өзүлөрү да ошол жомоктордогу адилет, баатыр каармандардай болууну көздөп кыялданышары жана ошондой кыял дүйнөсүндө жашары практикада белгилүү. Демек, мындай көрүнүштөрдөн улам мектептеги кыргыз тил жана адабияты сабактарында же башка предметтерди (математика, биология, химия, география) окуп-үйрөнүүдө илимдин же табияттын түрдүү сырларын чечмелеген дидактикалык жомокторду, т.а., жомок-дил баяндарды жазуу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Эмесе, сөзүбүз кургак болбосун үчүн, дил баяндын бул түрүнө ылайык үлгүлөрдү сунуш кылалы.

ДИДАКТИКАЛЫК ЖОМОКТОР

(Жомок-дил баян)

Чындыгында кийинки мезгилдерде мектептерде билим берүүнүн кошумча каражаттары катары колдонулуп жүргөн жомоктор көп кездешет. Аларды дидактикалык, б.а., окууга үйрөтүүгө арналган жомоктор деп атоого болот.

Жомоктор кыска, мазмундуу, так болушу керек. Мугалим окуучулардын чыгармачылыгын өстүрүүгө, ой жүгүртүүгө өз «жомогун» түзүүгө үйрөтүү менен, үнөмдүү убакытта эле окутулуучу билимдин негизин түшүндүрүп коёт. Баланын билимин бышыктоо менен өз алдынча чыгармачылыгын өстүрүүгө негиз түзүлөт. Дидактикалык жомокторду сабактарда кеңири колдонуунун зарылчылыгы ушунда.

Дидактикалык жомоктор балдардын таанып-билүүсүн, ой жүгүртүүсүн, фантазиясын өстүрөт. Демек, мындай методикалык, дидактикалык баалуу каражатты ар бир мугалим пайдалана жүрүшү максатка ылайык.

Сүйлөмдөр өлкөсү. Илгери-илгери гүлдөгөн өлкөдө сөздөр жашаган дешет. Алардын чоңу да, кичинеси да бар экен. Бирок өтө ынтымактуу жашашчу. Сүйлөмдө ар биринин өз орду болгон. Бири-бирин урматтап, бири-бирине жардамдашчу экен. Бир күнү алардын ынтымагына суктанган ач көз, каардуу сыйкырчы сөздөрдүн ордун алмаштырып салат.

Өлкөдө башаламандык, кагылышуу жүрүп, орун үчүн күрөш башталат. Сөздөр арасында ынтымак кетет, чатак-тар арбыйт. Ушул убакта өтүп бараткан акылдуу саякатчы буларга жардам бермекчи болот. Ал биринчи орунга «Ким? Эмне?» деген суроого жооп берген сөздөрдү коёт да, аларга «ээ» деген ат берет.

Экинчи орунга «Эмне кылды? Эмне кылып жатат? Эмне кылат?» деген суроолорго жооп берген сөздөрдү коёт да, аларга «баяндооч» деген ат берет. Ошондон кийин буларды сүйлөмдүн «Баш мүчөлөрү» деп атап кетишет. Кийин өлкөдө чыр-чатак токтоп, ынтымак, адептүүлүк, бейкутчулук менен токтолук орногон экен.

Грамматика өлкөсү. Бул өлкөдө эң көп шаарлар жайгашкан. Алардын борбору «Сөз түркүмдөрү» деп аталат. Эгерде бул шаардан түз өтүп, оңго кайрылсаң, жолуккан элдери: «Ким? Эмне?» - деп, буюмдарды көрсөтө беришет. Анан шаар башчысы - Зат атоочко жолугасың. Андан кийин солго кайрыласың, Сын атооч башкарган элге жолугасың. Алар да өздөрү сүйгөн «Кандай?» деген суроосу менен жооп күтүшөт. Туура жооп берсең, булардан да өтөсүң.

Кийинки шаарда эмгекти сүйгөн ынтымактуу эл жашайт. Алар сага: «Эмне кылат? Эмне кылды? Эмне кылып жатат?» - деген суроо менен кайрылышат. Буларды карыган Этиш башкарат. Туура жооп берсең, андан да өтөсүң. Эч нерсе колундан келбесе, бир өнөргө үйрөнмөйүнчө бул шаарда калып каласың. Эгерде өнөрлүү болсоң, сый-урматка бөлөнүп, Грамматика өлкөсүнүн бардык шаарларын кыдырып, саякаттап кайтасың.

Этиштин чактары. Сөз түркүмдөрү өлкөсүндө Этиш жашаган экен. Ал саякатка чыгууну жакшы көрчү. Анын гаражында убакыт машинасы бар эле. Каалагандай минип, каалагандай саякаттап жүрчү. Убакыт жолун болсо, көңүлүнө жаккандай тандачу. Бала чагын эсте-гиси келсе, дароо убакыт машинасы менен Өткөн чакка жөнөчү. Бала кезинде ойногонун, апасы сүт бергенин, чоң атасы оюнчук жасап бергенин көрүп, күнгө кактанып, кумда ойноп кайра кайтчу.

Келечекке баргысы келсе, убакыт машинасына минип, өзү кура турган шаарларына, станцияларына, заводдоруна карай учуп жөнөчү. Убакыттын кандай өткөнүн билбей кыялданып, ой жүгүртчү. Келер чактан кечинде үйгө кайтчу.

Эң кызыктуу иштер Учур чактагы жолдон жолукчу. Ал ырдачу, бийлечү, досторуна жолукчу. Алар менен бирге саякаттап, эң көп кызыктуу жакшы иштерге аралашчу. Саякаты улана берчү.

Көп бурчтуктар өлкөсү. Илгери-илгери Геометриялык фигуралар деп аталган хандыкта Көп бурчтук падыша болгон экен. Анын көп балдары болуптур. Балдары ынтымактуу, адептүү, эмгекчил болуп өсүптүр. Бирөөнү чакырса эле баары чуркап келишчү, бир иш тапшырса баары колдон талаша иштешчү. Падыша балдарына ат тандап, көп убара тартыптыр. Акыры өзүмө уйкаш ат койгонум дурус деген ойго келет.

Бирөөнү, Үч бурчтук, экинчисин Төрт бурчтук, үчүнчүсүн Беш бурчтук, дагы бирөөнү Чарчы деп атаптыр.

Унгулаш сөздөр. Илгери бир акылдуу сыйкырчы жашаптыр. Өзүнүн билими, акылдуулугу, айлакерлиги, сулуулугу менен атагы чыгыптыр. Керек болгон учурда бардык өнөрүн көрсөтө алчу. Өзгөчө бир сөздөн бир нече окшош, келишимдүү, уккулуктуу сөздөрдү тез эле жарата койчу экен. Бир күнү өнөрүн көрмөккө коңшу өлкөдөн өкүлдөр келишет. Ошондо ал сыйкырдуу таягы менен жерди бир урганда Бала, балапан, балача чуркап Баластан, баладай күлүндөгөн Балакайлар оң жагына, ал эми сол жагына Чынчыл, Чыныбек, чы-нысын колуна кармаган Чыныбай, Чыныгүлдөр тизиле калышат. Ошентип, келген элди өнөрү менен кубанткан акылдуу сыйкырчы-нын аты ким деп ойлойсуңар?

З. МАРАЗЫКОВА. Кыргыз билим берүү институтунун окутуучусу.

12. Улама-дил баян

Кадимки дил баяндардан түп-тамырынан бери айырмаланган дагы бир түрү - бул улама дил баян. т.а. кадимки дил баяндар даяр чыгарманын сюжетинин, каармандардын тагдырларынын, мүнөздөрүнүн негизинде жазылса, бул дил баян окуучуга тааныш чыгарманын негизинде, бирок андагы окуянын логикалык уландысын, каармандардын кийинки тагдырларын окуучу өз алдынча ой жүгүртүп, аны жекече чыгармачылык фантазиясы менен көрө билип, андан ары «улап» жазууну туюнтат.

Экинчи бир өзгөчөлүгү — бир чыгармада автор тарабынан «чыгарманын жаны» болуп «киргизилип» окуучуга рухий күч тартуулап турган идеяны табуу, анан да автор баарын «айтып берип» койбой, калганын өзү түшүнүп алсын деп окурманга «аманат калтырган» ой туюмдарды туюу; окуучу аларды өз алдынча ойлонуп, өз көзү менен көрүп, өз сөзү менен айткысын келтирген керемет сезим-дин жаралышы... Мына ушунун баары улама дил баянды жазууга негиз болуп берери мыйзам ченемдүү. Ошондуктан окурманды түйшөлтүп, ички дүйнөсүнө бүлүк сала турган чыгарманын финалындагы окуянын күтүлбөгөндөй жыйынтыгы, же трагизм, «көшөгөнүн артындагы» идеялар (чыгармадагы замысль) автордун айтайын деген оюнун сырдуу табышмагы (автордук вымысль) да улама дилбаяндарды жазууга түрткү берери бышык.

«Кутбилим сабак» газетасынын 2000-жылдын декабрындагы санында мына ушундай улама-дил баян туурасында мугалим Б. Абдразаковдун (Кара-Кулжа району, М. Абакиров атындагы орто мектеп) иш-тажрыйбасы басылып чыккан. Ушул эле типтеги дил баянды Бишкек шаарындагы Улуттук компьютердик гимназиянын (№ 5) кыргыз тили,

адабияты мугалими А.Батыркулованын, Нарын шаарындагы Кыргыз-Турк лицейинин мугалими Б. Асыранкулованын эң сонун практикасынан окуучуларга улама-дил баянды жазууга түрткү берген чыгармачыл аракеттеринен көрүнүп турат.

Мындай жазуу жумушун кантип жүргүзүү керектиги тууралуу жогоруда аталган мугалим Б. Абдразаковдун практикасы - колдоого арзый турган көрүнүш. Анткени ал окуучу окуган чыгарманын сюжетинин жана каармандарынын андан аркы тагдырларынын негизинде өз алдынча ой жүгүртүп, өз алдынча жаңы чыгарма жазууга жол көрсөтөрү шексиз.

Мисалы Б. Абдразаков өз макаласында: «Окуучу берилген темада белгилүү окуяны андан ары улантат» жана мындай дил баянда «өзүнүн индивидуалдык ой жүгүртүүсү менен теманы андан ары улап, өзүнчө чыгарма жаратат». («Кутбилим сабак», декабрь, 2000.)

Мугалим буга мисал катары К. Баялиновдун «Ажар» повестинин негизинде «Ажар эми байкуш эмес» деген темада Ажардын карышкырга кез болгон жеринен баштап, окуяны өз каалоолору боюнча чыгармачылык менен улантуу же болбосо, Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги Султанмурат менен карышкырдын тиктешип турган жеринен андан ары улантып жазууга окуучуга багыт берет. Улама-дил баян муну менен эле чектелип калбайт. Анын жолдору, ыкмалары, тематикалары түрдүүчө болуусу ыктымал. Мисалы,

1) А. Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасынын негизинде Жеңиш-бек менен Миңбай абышканын кийинки тагдырлары, акын толук айтпай, окуучунун жан дүйнөсүнө оптимисттик идея жаратып, калганын өзүнүн түшүнүүсүнө таштаганын туюу;

2) Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолундагы» Толгонайдын жан боорлору Субанкулдун, Касымдын, Жайнактын, Майсалбектин согуш алааматынан аман калып, «жалган келген» кара кагаздардын арты сүйүнчү менен алмашылышы, же гүл сүйгөн келин Алимандын жана анын жетим калган баласы Саманчынын эл-жерин, баары биригип Толгонай эни бактылуу кылышы;

3) же болбосо, «Делбирим» повестиндеги Асел менен Ильястын кайрадан жолугуп, бирин бири кечирип, баласы Самат менен бирге бактылуу үй-бүлө куруусу, жол мастери Байтемир өз «күнөөсүн» сезип, аларды кайрадан жолугуусуна көмөк кылуусу ж. б.

Ушул сыяктуу идеялар мурдатан эле практикабызда жок эмес болчу, т.а., «Манас» үчилтигин окуп-үйрөнүп жатканда (8-класс, Кыргыз адабияты), «Сейтек» бөлүгүнүн аягында акылман Бакай, Кан Кошой, Чыйырды эне, Каныкей апалардын жана Семетейдин элге, жерге тынчтык заманды орнотуп, анан баары чогулуп кайып болуп кетшти. Мунун өзү - эл өзү сүйгөн каармандарынын өлүмүн, кайгылуу тагдырын калабастыгы, алардын түбөлүк тирүү бойдон биздин арабызда жүрүшү катары түшүн-

дүрүлөрү белгилүү. Ошондой эле, «Ак Мөөр» аттуу телефильмдин сонунда жылкычы жигит Болот менен сүйгөнү Мөөр сулуунун «тиги дүйнөдөгү» кайрадан жолугушуусу...

Кыргыз адабиятында улама-дил баян жазуу, же ага багыт берүүчү, чынында эле материалдар арбын. Көркөм фантазиясы, кыял чабыгы күчтүү окурман (мектеп окуучусу) окуган чыгармадагы өзүнүн жан дүйнөсүнө уялап түнөк тапкан каарманынын кийинки, китепке сыйбай калган тагдыры тууралуу түйшөлүп, аны ой туюмунун призмасы аркылуу «көрө билүүсү» же чыгарманын финалындагы жыйынтык жана анын автору менен келишкиси келбей, өзү күткөндөй башкача жыйынтык чыгарып, таптакыр башка чыгарманы жазып коюусу талашсыз эмеспи.

Дагы бир эскере кетчү нерсе мугалим Б. Абдразаков өз макаласында: «Улама-дил баян – дил баяндын жаңы түрү, буга чейин практикалык жактан да, теориялык жактан да, болгон эмес» («Кутбилим сабак» газетасы), - деп жазып жатпайбы. Жаңылышат. Окуган тексттин финалында окурманды ойго салып, «Эми эмне болот? Тиги каармандын кийинки тагдыры кандай болот? Окуя эмне менен жыйынтыкталат?» деген проблемалуу жагдай тууралуу түйшөлүп, жогорку класстын окуучулары гана эмес, бөжүрөгөн 3-класстын балдары да чакап дил баян жазган практика жок эмес.

Бишкек шаарынын Т. Сатылганов атындагы №69 орто мектептин башталгыч классынын мугалими **Ч. Жакыпованын** окуучуларынын (3 «Б» класс, 1996-жыл) дил баяндарын мисалга алалы.

Мугалим Ч. Жакыпова өз окуучуларына «Бир түйүнчөк акча» аттуу аңгемени окуп берет (авт.С. Рысбаев). Аңгеменин кыскача сюжети төмөнкүчө: таң эртең мектепке келатып, Талант деген кичинекей бала автобустун аялдамасынан бир түйүнчөк акча таап алат. Таап алат да, эмне кыларын билбей, үйгө атасына алып барып берет. Мынча көп акчаны кармап көрбөгөн атасы «акчаны кайдан таап алганын, кимдир бирөө көрбөгөнүн сурап» билет да, «эч кимге айтпагын» деп баласына кышкы кийим, чана, велосипед... ж.б. сатып берерин айтып, мектебине кайра узатат. Баласы да акча тууралуу эч кимге бир ооз сөз айтпоого катуу убада кылат. Бирок экинчи сабакта эле мектеп жанындагы дүкөндүн сатуучусу Райкан эже ыйлап класска кирип келет. Акча жоготконун, балдардын баары эле аялдаманын жанында турганын айтып, көргөн билгениңерди айта койгулачы деп жалдырайт.

Өзү жакшы көргөн, күндө момпосуй алып жечү Райкан эженин мындай абалын билип туруп, таап алган акча тууралуу айтпай коюуга кудурети жетпеген Талант дайыма бозо жыгтанып жүргөн атасына убада бергенине карабай: «Райкан эже, акчаңызды мен таап алдым, акчаңыз үйдө, атамда...» - деп айтып, аңгеменин финалы бүтөт.

–А андан ары эмне болду?

–Үйгө барганда акча кайда болду экен?

–Бозокор атасы акчаны эмне кылды экен?

–Райкан менен баласын атасы кантип кабыл алар экен? ж.б. сыяктуу суроолор баёо дүйнөлүү баланы сөзсүз бушайманга салары шексиз. Анан, арга жок, кыялында түрдүү кырдаалдарды элестетип, эмне болсо да, «окуя оң чечилсе экен, иш оңунан чыкса экен» деп кыялданмагы бышык.

Ошондой кырдаалдан улам жазылган улама-дил баяндын эки үлгүсүн мисалга келтирели. Анда жогоруда айткандай, аңгеменин финалын 3-класстын окуучулары кантип улантып, чыгармачылык кыялы менен кандайча «жаңы чыгарманы» улама-дил баянды жазышканын окуп көрөлү (дил баяндар эч өзгөрүүсүз берилди).

1-мисал. «Бир түйүнчөк акча»

Райкан эже экөө үйгө келишти. Атасы үйдө экен.

– Ата, - деди Талант. - Ии, балам эмне болду. Ата мен таап алган акча Райкан эженики экен. - Ээ, чын элеби?

–Ооба, ооба, чын эле. - Чын эле болсо акчаны Райкан эжеге берип кел. -Жоок ата, Райкан эже эшиктин алдында күтүп турат. - Анда үйгө чакыр, -деди атасы.

Талант Райкан эжени үйгө чакырды. Райкан эже үйгө келди. Атасы аларга чай берип, Райкан эжеге акчаны берди. Райкан эже атасына да, Талантка да ыраазычылыгын айтты. *(Кожобаева Мунара)*

2-мисал. «Бир түйүнчөк акча»

Таланттын атасы бир ай келген жок. Талант менен Райкан эже үйдө күтө беришти. Бир күнү Райкан эже менен Талант отурса, эшик ачылды да, ошол маалда атасы келиптир. Талант эшик ачылар ме-нен кыйкырды: - Ата, - деди Талант. Райкан эже Таланттын атасын көрүп сүйүндү. Таланттын атасынын аты Жоомарт болчу. Райкан эже Жоомарт байкеге суроо берди. Райкан эже: «Акча кана?» - деди. Жоомарт байке жообун айта албай койду. Талант буркурап ыйлап сурады.

– Ата, кана акча? Мага сиз кышкы пальто, жылуу өтүк, чана, коньки, велосипед сатып берем дегенсиз.

Атасы жооп берди. Жоомарт байке акчаны бир жерге катып койдум, - деди. Аны угуп Райкан эже сүйүндү. Райкан эже Жоомарт байкени бетинен бир өптү. Жоомарт байке акчаны кайда бекиткенин айтты Талантка. Талант акчаны чуркап барып алып келди. Райкан эже «рахмат» деди. Жоомарт байкени Райкан эже бетинен дагы бир өптү. Рахмат деп дагы айтып кетти. Таланттын атасы ошондон кийин чынчыл болуп калды.

(Курманалиева Перизат)

«БАКТЫСЫН ЖОГОТКОН АДАМДЫН ЖОМОГУ»

(Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестиндеги сүйүү жана үй-бүлө ынтымагы маселесинин көркөм иликтениши)

Жалгыз аяк жол менен жоон дүпүйгөн бактарды аралап бара жаткан адам аркы алыс эмес жердеги мажүрүм талдын жанындагы отургучта отурган эки жашты теңселе карады. Бул адамды көп эле киши таанып калды. Бирок тышынан тааныганы менен эч ким менен салам алышып, беришпейт. Тегерек четибиз аны «Бактысын жоготкон адам» деп коюшат.

Эки жаш бири-бирине тамашалуу сөз айтышып, шыңгыр күлүшүп, кобурашып отурушкан. Кыз бир аз тартынгансып жигитти жалжылдай карады. Буга эртеден бери көз жүгүртүп жаткан адамдын оюна бир нерсе келгенсип, селт эте түштү да, денеси дүркүрөп, деми кысылып бараткансыды. Бул адам – бактысын жоготкон Ильяс эле.

Бир кездерде каруу күчү толуп турган, анча-мынча кишилерди көзгө илбеген жакшынакай жигит болчу. Өзүнүн мүнөзүнө окшоштуруп удургутуп айдаган көк кашкасы бар эле.

«Эх, атаганат, ошол күндөрдү кайра бир кайрып алгыдай болсом!» – деп, оор үшкүрүнүп алды да, терең ойго чумкуп кетти.

Башка бирөөлөр келечегин ойлоп жашаса, Ильяс болсо өзүнүн эскерүүлөрү менен гана жашоочу. Кээде өзүн өзү жек көрүп ичип алып, бул дүйнө менен кош айтышууга да даяр болчу.

Кылчайып кызды карагыча көз алдына Аселдин элеси тартылды. Ошол замат күчтүү, ачуу үн менен жер жүзүн жаңырта кыйкыр-гысы келди. Өзүн өзү кармап. Тынч алып калды. Бул Ильястын биринчи жолкусу эмес. Күнүгө эски күйүтүнүн айынан ушул жерге келип бирде мас, бирде соо бойдон ар кайсыны сүйлөнүп отуруп уктап калат...

Бир маалда ойгонуп кетти. Күн кечтеп, жаан жаап кириптир. Эки жагын элендеп карады да баягы отурган эки жашты көрө албады.

Туурулуп, сакал баскан бетиндеги сууну колу менен силкип таштап, туруп алып үйдү көздөй темтендеп бара жатты. Жаан катуулап жаап, үстүндөгү өңү өчүп калган плащты жууп жиберди. Карап туруп боорун ачыйт, бир туруп жиниң кашаят.

Ар бир адам ката кетирет. Ошол кылган кагаларыбызды оңдоо менен кайрадан оңолобуз, ошондуктан баарыбыз адамбыз да.

Бул үй-бүлөнүн соолуган гүлдөй болушуна, эң биринчиден, адам баласын ал муздактан бери азгырып келген аракты күнөөлөйм. Сүйүү жана үй-бүлө куруу оңой эмес, оюнчук да эмес. Үй-бүлөнүн бактылуу болушу үчүн эки жаш бири-бирин сүйүү менен бирге түшүнө да билүүсү керек. Азыр болсо бүгүн үйлөнүп. Эртеси ажырашкан, турмушка жеңил караган кыз-жигиттердин бактысына балта чабылууда.

Асел менен Ильястын жашоосунда көп эле өйдө-ылдый нерсе-лер болду. Бири-бирин сүйгөндөн кийин кайра жарашып алса деле болмок. Бирок бул Асел үчүн да, Ильяс үчүн да оңой нерсе болгон жок. Же Ильяс кеч ойлондубу? Ильястын кур намыскөйлүгү бир-ден бир себеп болдубу дейм.

Ырас, Байтемир Асел кыйналып турганда жардам берди. Бирок баланын атасы -Ильяс, Аселдин сүйгөнү да - Ильяс болгон соң, эм-неге Асел кайрылып келген жок? Менимче, дегеле Байтемирдин ордунда мен болсом, үй-бүлөнү жараштырып, алардын бактылуу болушуна батамды бермекмин. Албетте, Байтемирге жалгыз жашоо кыйын, аны түшүнөм, бирок мындан башкача болушу мүмкүн эмес эле. Эгерде Байтемир чын эле Аселге күйүмдүү, боорукер болуп аны аяса, сүйсө анын бактылуу жашап кетишин эмне себептен каалаган жок?

Бул чыгарманын ушундай трагедиялуу бүтүшү деги эле жаш уланкыздарга сабак болуу менен бирге турмуштун ачуу-таттуусун баамдап түшүнө билүүгө жардам берет деп толук ишенем.

*М. МАМБЕТОВ. Нарын кыргыз-түрк лицейинин
11-классынын окуучусу.*

«БАКТЫСЫН КАЙРАДАН ТАПКАН АДАМДЫН ЖОМОГУ»

*(Ч.Айтматовдун «Делбирим»
повести боюнча улама-дил баян)*

Отуз жыл мурда Асел менен Саматыман айрылып, жашоодон үмүтүмдү үзүп койгон кезимде, Памирде таанышкан жакын досум Алибек абалымды түшүнүп, керегеме жараган. Ал өзү иштеген фирманын жетекчиси менен кеңешип, мени жумушка алдырды. Ишимде көп-көп ийгиликтерге жетишкендигим үчүн, мени Голландияга иштөөгө жибершти. Ошондон бери Мекениме эч кайтпадым. Бүтүн гана Ата Журтума жөнөөнү чечтим.

Кеч курун, саат алты болуп калды. Негедир бүтүн таза абанын жытын туйдум. Күн батып жаткан учурда көгөргөнү менен кызарганы кошулуп жагымдуу жылуу жел бетимди аймалап, башымдан өткөн башы таттуу, сону ачуу окуя оюмда жандана түштү. Катуу ойлонуп кетиптирмин. Бир оокумда аңчыны байкаган эликтей селт эте түштүм. Көрсө, жанымда отурган жигит мени карап олтуруп, акыры чыдай албай кайрылган экен. Кызарып кеттим, жанымдагы жигит сурай калды:

– Жүзүңүз мага тааныш көрүнөт, аба, сизди бир жерден көргөн эмес белем?

– Сен, сен ... кыргызсыңбы? Бул жерге кандайча келип калдың?

– Мен сиздин жердешим экениңизди көрөр замат байкадым. А мен кызматым боюнча келген журналист болом.

– Журналист болом дечи. Атың ким болот уулум?

– Атым Самат.

– Самат дейсиңби?!

Жүрөгүм ордуна козголо түшкөнсүдү. Жок, бул бала менин уулум болушу мүмкүн эмес. Мен андан эчак эле үмүтүмдү үзгөм. Ал тээ эки жашында эле менден качпады беле! Ошентсе да мен ансыз отуз жыл жашадым. Кап, бул отурган жигит менин уулум болуп чыга келсе кана?!. Анда калган өмүрүмдү ошого гана арнап, анын көргөн көздөрү, баскан буттары болбойт белем. Бирок ал азыр мени көрсө эч көңүл бурбастаныр. Күноөнүн баары өзүмдө. Кайран гана өмүр ...

– Аба, сиз өтө көп ойлонот экенсиз да. Эмнени ойлонуп жатканыңызды билсек болор бекен? – деп, Самат оюмду бөлдү.

– Тим эле Амстердамда мындай көрүнүштү биринчи жолу көрүп турам. Өз жергеме кетээрде ушундай сонун аба менен дем алып кеткеним жакшы болгону турат.

– Ырас, мындай пейзаж Амстердамдын көркүн ачып коёт экен. Бирок кичине чыдасаңыз тендешсиз өз жериңиздин сулуулугун көрөсүз.

– Аның да чын. Ысык-Көл менен Нарынымды абдан сагындым.

Ошентип, айтылуу Шифол аэропортунда болуп жаткан жагымдуу маегибиздин соңуна чыкпай эле биз күткөн самолет учууга даяр болду. Орундарыбызга жайланыша баштадык. Кудай жалгап Самат экөөбүз жанаша жайгашкан орундарга туш келиптирбиз. Көп өтпөй Амстердам менен ал жерде өткөн күндөрүм менен кош айтышар мезгил да жетип келди. Көрсө, отуз жыл көз ирмемде эле өтүп кетет тура.

Убакыт өткөн сайын Амстердамдан алыстап, жүргүнчүлөрдүн кеп-сөздөрү түгөнө баштады. Самолеттин ичин уйку каптады. Менин болсо уулум эч оюман чыкпай койду. Акыры сабырсыздана түшүп, көзү илинип бара жаткан Саматтан сурадым:

– Кай жерлик болосуң уулум? Ойгоно түшүп:

– Өзүм Нарында төрөлүптүрмүн, кийинчерээк Долонго жакын жерде жолдун боюнда жашап калдык.

Саматтын ар бир айткан сөзү жүрөгүмө ийне сыяктуу кадалып, үзүлгөн үмүттү кайрадан жашарта баштады. Кайраттанып, кайра кайрылдым.

– Деги кимдин уулу болосуң?

– Байтемирдин уулумун. Көп жыл жол оңдоочу болуп иштеп, тапкан ташыганын мени окутууга жумшады. Оорукчан эле, өзү бул дүйнө менен кош айтышып, мен окууга кетип, энем жалгыз калды.

– Баса, – деп сөзүн улады, – аэропортто отуруп «Асель!» деп чочуган болчусуз. Ал ким? Менин апамдын аты да Асель, – деп эч нерседен

бейкапар айтып берип жатты.

–Сизге эмне болду, аба?! Бир жериңиз ооруп турабы? Азыр, мен жардамга киши чакырайын...

Ошол учурда мени көргөн киши өлүк деп ойломок. Ийне сайышкандан кийин өзүмө келип, ичимдеги чексиз сүйүнүчтү ый менен чыгардым. Акыры бар күчүмдү жыйнап, сөзгө келдим.

–Уулум, Саматым! Айланайын уулум, келчи бешенеңен жыттап алайын. Кантип билбедим? Кечир уулум, кечир мени.

–Уулум дедиңизби? Түшүнө албадым...

Бүгүнкү күндүн мен үчүн өзгөчө күн экенин башынан жүрөгүм сезген. Ооба, Самат айткандарыма ишенмек түгүл, түшүнө алмак эмес. Ошентсе да, башыман өткөн кайгылуу окуяны, кетирген катамды ага түшүндүрүп берүүнү чечтим.

Арадан үч сааттан ашык убакыт өттү. Самат көпкө ойлонуп отурду. Мен ичимде эмне болсо бардыгын ага төгүп берип, Аселден сурай албай калган кечиримди уулуман сурадым. Бир оокумда Самат бир чечимге келгенсип, ый күлкү аралаш жүзү менен мени карады да:

–Андай болсо кеттик, Көлгө! - деди.

Ишене албай кеттим. Ушунча жылдан кийин жолугушсак да, уулумдун мени ылдам түшүнө билгендигине, кечиримдүүлүгүнө ыраазы болдум. Өз оюмда Памирге бармакмын. Бирок жаңыдан тапкан бактымды экинчи ирет жоготкум келген жок. Самат канча кечирсе да, өзүмдү күнөөкер сезип турдум. Анын бир сөзүн эки кылбай. Көлгө барууну чечтим. Ошентип, өзгөчө сапарыбыз соңуна чыгып бара жатты.

Самолеттон эң бактылуу киши менмин дегенсип түштүм да, туулган жеримдин алтын топурагын жыттап-жыттап алдым. Көп күтпөй эле Ысык-Көлдү көздөй сапар тарттык. Байтемир каза болгондон кийин Асел Саматты алып Көлгө көчүп кеткен экен.

Кайрадан жашара түштүм. Жолдо кетип бара жатып, жаш кезде машиналды зымыратып айылдан айылга айдап жүргөнүм эсиме келди. Кайра азыркы кейпимди ойлоп, көңүлүм чөгө түштү. Токтогул эсиме келди. Анын сүргүндөн келгендеги сүйгөнү Алымкан менен жолугушуусун эстедим. Анда ал алынан тайса дагы, жүрөгүндөгү тунук махабатты жылдардын агымы менен бирге сактап, туулган жерине келген. Өзүмдү андан эч айырмалай албадым.

Ошентип, айылга жетип келип токтодук. Машинанын ичинде отурдум, дароо чыга алдабым. Эшиктин алдында оокат кылып жүргөн байбичени бир карап тааныдым. Бизди көздөй келе жатты. Өзүмдү жоготуп койсом дагы, байкап калгандарым булар болду: бугунда маасы-колош, кийгени узун көйнөк, башында «кызыл жоо-лук». Мен аны алгач көргөнүмдө да ушундай эле. Азыр болсо жалгыз гана өзгөргөнү саамай чачы агаргансып калыптыр.

Уulum, Саматым, данакерим Асел экөөбүздү кайрадан тааныштырып, кайрадан жараштырды. Асел менин кетирген каталарымды кечирди көрүнөт...

*Ы. КЕРЕЗБЕКОВ. Нарын кыргыз-турк лицейинин
11-классынын окуучусу*

Кыргыз тили жана адабияты боюнча орто мектептин курсуна ылайык окуучулардын дил баяндарын баалоонун нормалары

«5» деген баа – дил баяндын мазмуну темага толук жооп берсе, фактылар, цитата, цифралар ыктуу колдонулса, мазмун системалуу ачылса, окуучунун кеби бай болуп, стилдик биримдик толук сакталса, жазып жаткан материалга карата жекече көз карашы бар болуп, өз алдынча жыйынтыктарга жана жалпылоолорго келе алса дил баяндын композициялык түзүлүшү тыкан, окуучунун ой чабыты ар тараптуу көрүнсө, т.а., таптакыр катасы жок, же 1 орфографиялык, же 2 пунктуациялык катадан ашпаганга коюлат.

«4» деген баа — дил баяндын мазмуну темага негизинен жооп берсе, факт, цифра, цитаталар колдонулуп, бирок айрым учурда так эместик, жетишсиздик, стилдик жактан одоно эмес, айрым бир мүчүлүш учурлар болуп калса, б.а., 2-3 жерден орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан мүчүлүштүктөр байкалса коюлат. Негизинен 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык, 3 пунктуациялык, же 3 орфографиялык, 4 пунктуациялык катадан ашпаган дилбаяндар «4ке» бааланат.

«3» деген баа – дил баяндын мазмуну темадан бир кыйла алыстан кетсе, факт, цифра, цитаталарды кодонууда жетишпестик болсо, синтаксистик жактан сүйлөм куруулары, лексикасы жарды экенин көрсөтсө, тема боюнча өзүнчө ой жүгүртүүсү ачык берилбесе, жалпысынан, 4-5 жетишпесиздик байкалса коюлат. Негизинен 4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык же 7 пунктуациялык катага чейинкилер «3кө» бааланат.

«2» деген баа – дил баяндын мазмуну темага жооп бере албаса, факт, цифра, цитаталар ыктуу колдонулбаса, окуучулардын стили жарды, ою чачкын болуп, өз алдынчалуулугу дээрлик көрүнбөсө, жалпысынан, дил баянда 6-7 кемчилик кетирилсе коюлат, б.а., 7 орфографиялык, 7 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 8 пунктуациялык же 8 орфографиялык, 6 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 9 пунктуациялык катадан ашпагандар «2ге» бааланат.

«1» деген баа - тема таптакыр тескери ачылса, мазмуну китептен сөзмө сөз көчүрүлсө, жалпысынан, «2дегиден» ашып кеткен каталар кетирилсе коюлат.

Дил баянга эки баа: биринчиси мазмунуна, экинчиси сабаттуулугуна коюлат.

Оозеки жоопторду баалоонун нормалары «5» деген бааны коюуда чыгарманын идея, темасын, андагы коюлуп жаткан маселелерди, негизги мазмунду түшүнүүсү, образдарды, көркөм сөз каражаттарын туура талдоосу, чыгармага адабий-теориялык анализ жасоосу, адабият теориясы боюнча билимин, чыгарманы адабий процесс жана доор менен байланышта көрсөтүүсү, кебинин сабаттуулугу жана ырааттуулугу логикалык ой жүгүртүүсүнүн жогорулугу, фонетикалык, синтаксистик, сөз жасалышына карай жана сөз түркүмдөрүнө карата талдоону мыкты билүүсү, кыргыз тилинин теориялык маселелеринин, айрыкча байланыштуу кептеги стилдин түрлөрү (көркөм, илимий, публицистикалык, оозеки сүйлөшүү, иш кагаздарынын стили) жана кептин түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) боюнча малыматтарынын кеңири болушу, өз алдынча өмүр баян, кулактандыруу, арыз, токтом, репортаж, түшүнүк кат ж.б. иш кагаздарынын үлгүлөрүн сабаттуу жаза билүүсү, кругозорунун, көз карашынын, даярдыгынын деңгээлинин жогорулугу эске алынат. Ошондой эле көркөм чыгарма боюнча түшүнүгү эң жакшы болсо, башкы теманы, идеяны жогорку деңгээлде ача билсе, образдык, композициялык талдоолорду жүргүзө алса, талдоо мезгилинде өтүлгөн теориялык билимдерин колдоно алса, жооп «беш» деген баага бааланат.

«4» деген баага - окуучунун чыгарма жөнүндөгү түшүнүгү жалпысынан жакшы болуп, бир-эки жеткиликтүү талдоо болбой калса, чыгарманы тарыхый учур менен байланыштыра албаса, кептин стилдери, түрлөрү, иш кагаздарынын үлгүлөрү боюнча жана грамматикалык талдоо мезгилинде айрым кемчиликтер жол берилсе, адабий тилди колдонуп, оозеки, жазуу түрүндө жооп даярдоодо мүчүлүштүктөр кетирилсе баланат.

«3» деген баа менен окуучу чыгарма жөнүндө түшүнүгүн толук эмес, чаташтыруу менен айтса, жообунда үч-төрт маанилүү учурду калтырып кетсе, адабий-теориялык талдоону, грамматикалык талдоону толук ишке ашыра албаса, стилдин түрлөрүн, кептин түрлөрүн чаташ-тырса, иш кагаздарынын үлгүлөрүн талаптагыдай түзө албаса, кошумча суроого жообу жеткиликсиз болсо бааланат.

«2» деген баа менен чыгарманы толук түшүнө албаса, «жөлөптаяганда» да уланта албай, чыгармага байланыштуу өтүлгөн теориялык жөнөкөй малыматтарды билбей, чыгарманын темасын, идеясын эч кандай ачып бере албаса, грамматикалык талдоону, стилдин түрлөрүн, кептин түрлөрүн, иш кагаздарынын үлгүлөрүн ажыратып биле албаса жана жазып бере албаса, тилдин теориялык маселелери боюнча малыматы жок болсо бааланат.

«1» деген баа тема боюнча эч кандай түшүнүгү жок окуучунун жообуна коюлат.

Эскертүү: Оозеки жооптордун бааларынын жыйынтыгы ар бир суроого берилген жооптордун баарын кошуу менен чыгарылат.

Текстти көркөм окуй билүүсүн баалоонун талаптары

Көркөм окууда «эң жогорку баа» тексттин темасы менен идеясын окуучунун түшүнүп, үн кубултуп, артисттик кырааты менен окуусу, окуганын өз сөзү менен баяндап бере алуусу, тексттин интонациясын окутуунун темпин, үзүндүдөгү айтылган ойдун маанисин сактай билүүсү, тыныш белгилерине туура басым жасап окуй билүүсү, сөздөрдү туура окуусу, көркөм окуунун бардык эрежелерин туура сактоосу, ал тургай монологдорду, ыр саптарын, же эпостордон үзүндүнү өз алдынча көркөм жатка айтып берген окуучуларга коюлат.

«**Жакшы**» деген баа менен бир катар синтаксистик обороттордун айтылышынын же интонациядан мүчүлүштүк кетирип, бирок жалпысынан тексттин мазмунун түшүнө билсе, көркөм, үн кубултуп окуй алса, тыныш белгилерине туура мамиле жасаганда бааланат.

«**Орто**» деген баа менен окуучунун окуу дикциясы, интонациясы ырааттуу түрдө сакталбай, тексттин мазмунун жеткиликтүү түшүнүп айтып бере албаса, көркөм окуунун эрежелерин жана тыныш белгилерди туура сактай билбесе бааланат.

«**Жаман**» деген баа - көркөм окуунун талаптарын такыр билбесе, тексттин мазмунуна жараша окуу интонациясын такыр сактаба-са, мазмунун айтып бере албаса, тыныш белгилеринин маанисин түк да билбесе коюлат.

ТИРКЕМЕЛЕР: ҮЛГҮ ДИЛ БАЯНДАР

«АРЫБА, АК КЕМЕ, МЕН КЕЛДИМ»

(Пьеса-дил баян)

(Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестин мектепте тереңдетип окуп-үйрөнүү максатындагы үч бөлүмдүү музыкалуу сабак-инсценировка)

Адабий чыгарманы изилдеп үйрөнүү үчүн анын ар бир эпизодуна, ар бир каармандардын кыял-жоругуна үнүлө карап, алар менен кошо күлүп, кошо ыйлап, аралаша жашоо жана көркөм дүйнөдөгү чындыкты турмуш чындыгынан издеп таап, ак-карасын ажырата билүү сыяктуу иш-аракеттер талап кылынат. Ошентсе да, бул иштер чыгарманы тушүнүүнүн «тышкы» гана жагы. Анын «ички» жагы чыгарманын адам рухуна таасир берүүчү - калыптандыруучулук, өстүрүүчүлүк маселелери экендиги талашсыз. Кыргыз адабиятында, балдарга рухий тарбия берерлик мыкты адабияттар бир топ эле. Ошолордун бири - азыр биз сөз кыла турган - «Ак кеме» повести. Ааламдын далай жерине «сүзүп» жеткен бул айтылуу «Ак кеме» повестин мектеп окуучулары өз алдынча деле окуп-үйрөнүшөт. Ошентсе да аны тереңдеп окуп-үйрөнүү, ал аркылуу баланын адеп-ыймандык тарбиясын, кеп маданиятын калыптандыруу жумуштарын, натыйжалуу жолдорун, иштин формасын издесек көп. Алардын бир формасы - класстык, же класстан тышкаркы сабактар үчүн ушул «Ак кеме» повести боюнча өткөрүлүүчү сабак-инсценировка (же сабак-сахна) десек жаңылышпайбыз.

Мына ушул максатта түзүлгөн бул инсценировкада пвесттин окуялары 3 чоң блокко бөлүштүрүлдү, б.а., үч актыга (бөлүккө) ылайыкталды. Алар: «Баланын жомогу», «Таятанын жомогу» жана «Жылаажындын үнү» деп аталды да, ар бири боюнча талкуу, дил баян жумуштарын жүргүзүү үчүн суроолор, тапшырмалар түзүлдү.

Дагы бир айта кетер сөз - мугалим да, чыгармачыл окуучу да иш учурунда, же кийинки учурларда да, чыгарманын: адамды ыйманга чакыруу, Ата Журтгун кечээкиси менен эртенкисин ойлонууга, жаратылышка, улуу-кичүүгө астейдил мамиле кылууга үндөгөн учурларга өзгөчө маани берүү, сөздүн күчүн, сөз адебин, маданиятын сезе билүү зарыл.

Эмесе, сиздерди, чыгармачыл иштин көгүлтүр жээгинде «Ак кеме» күтүп турат. Адымдайлы, анда, арыба, чыгармачыл мугалим жана окуучу!

САБАКТА БУЛАР КАТЫШЫШАТ:

1. Автордун үнү (*мугалим аткарат*).
2. Бала.
3. Момун.
4. Орозкул.
5. Майрык-Чаар-Жез кемпир.
6. Мүйүздүү Бугу Эне.
7. Сейдакмат.
8. Эл.

БУЛАРДАН БАШКА:

1. Баланын үнү.
2. Момундун үнү.

1-ДИЛ БАЯН «Баланын жомогу»

Автордун үнү (*магнитофондон*):

Бул баланын эки жомогу боло турган. Бири - жан билбеген өз жомогу, экинчисин таятасынан уккан. Акырында эки жомогунун бири да калбады. Кеп оролу ушунда.

Ошол жылы бала жетиге толуп, сегизге аяк баскан. (*Улутунуп.*) Оболу кара дермантин портфель колго тийди... Кеп ушул порт-фелден башталды...

Мына эми портфель колуна тийгенден баштап, бала өзүн башка балдарга тең эсептеп, китеп кабын түшүрбөс болду. Так секирип туйлаган бойдон үй-үйдүн баарын кыдырып, бир сыйра мактанып чыкты. Эң оболу таенесине сүйүнчүлөдү. Анан Бекей таежесине, андан соң Гүлжамалга, анан Сейдакматка көрсөттү. (*Музыка. Сахнага Сейдакмат чыгат, чөп чаап жатат, аңгыча портфелин асмандата көтөргөн Бала энтендеп чуркап келет: башында токойчунун шапкеси, мойнунда дүрбү.*)

Сейдакмат: Эмне, мени чакырып атышабы?

Б а л а : Жок, менин китеп кабым бар! Карачы! Таятам сатып берди. Мен окууга барам.

Сейдакмат: Эй, энтендеп жүгүрүп келгениң ушулбу? (*Күлөт.*) Сен да таятаңды тартып айный баштадыңбы, ыя? Кана, кандай китеп кап экен? (*Калитин чырылдатып, портфелди айландыра карап, башын чайкайт.*) Эй, коё турчу, сен кайсы мектепке барасың, мектебиң каерде?

Б а л а : Кайсы? Бермедеги мектепке.

Сейдакмат: Кайсы? Тиги Желе-Сайдагы мектепкеби? (*Таң калып.*) Бел ашып, аякка беш километр, кайра беш километр...

Б а л а : Ат менен жеткирип турам, — деди таятам.

Сейдакмат: Күн сайынбы? Күндө барып келип турат бекен? Алжып бүткөн чал экен да... (*Мыскыл аралаш тамашалап.*) Өзүн да кошо оку де. Экөөнөр бир партага отуруп аласыңар да, сабак бүткөндө чогуу карагерге учкашып келесинер. (*Каткырып күлөт. Бала мурчуюп, капа болуп унчукпайт.*)

Сейдакмат: Эй, эси жок десе, эмне таарынып калдыңбы, ыя, чын элеби? (*Ал баланын мурдунан чымчып, анан шапкесин көзүнө тушурө кийгизип коёт. Сейдакмат күлүп карап турат.*)

Сейдакмат: Таарынбачы э, сени жөн эле тамашалап койдум, карачы портфелиң абдан жакшы экен. Эми, бар үйгө, барагой, менин чөбүмдүн чети али оюла элек... (*Бала үнсүз баш ийкеп, портфелин кармалайт. Сейдакмат бат эле узап, көрүнбөй калат. Бала ойлуу турат.*)

Бала (*портфелге*): Сен ага ишенбе, менин таятам андай алжыган чал эмес. Ал сен экөөбүздү мектепке жеткирип турат. Мектеп каерде экенин

сен али билбейсиң. Анчалык деле алыс эмес. Азыр Кароол дөбөгө чыгып, дүрбү салып көрөбүз. Ак кемени да көрсөтөм. Үйдө чоң торпогубуз бар. Аны откозуш менин мойнумда, бирок мен болбой эле Ак кемени көргөнү кетип калам. Ага менин такыр алым жетпейт. Анан күндө эле энесин ээмп алат. А торпок ээмп кеткен күнү менде күн жок. Таенемдин тили заар экенин сен билбейсиң. Аны ойлогум да келбейт, а көрөкчө жүрү, Ак кемени көрөлү... *(Бала ташка чыгып, Ак кемени көздөй дүрбү салат. Аңгыча артынан Орозкул келет. Мас. Калпагы желкесине кеткен, жузу майланышкан, курсагы ачылып, кышылдап турат. Камчысын сүйрөп, бери баланы көздөй басат. Балага суктанып карап турат. Бутунда жалтыраган крым өтүк.)*

О р о з к у л *(оолжун)*: Ой... Сен... Эмне турасың? **Б а л а** *(коркуп, эптен)*: Орозкул аба, Орозкул... аба, менин китеп кабым бар! Мен окууга барам! Карачы, китеп кабымы!

Орозкул: О, азыгкыдай болгон атанды... сен бул жерде эмне жүрөсүң?

Б а л а: Үйгө бараткам, китеп кабымды Сейдакмат ... акеме... көрсөттүм... *(Орозкул чыт түкүрүп, камчысы менен бир сермейт баланы көздөй.)*

Орозкул: Эх! *(Улутунуп, күңгүрөнүп.)* Бирөөгө кор бала, бирөөгө зар бала деген ушу да... Башкаларга санабай берген баланы мага кудай бербедиң. Мага караганда колуң жумулуу. Портфелге жеткенине төбөсү көккө жете сүйүнүп алганын кара мунун.

Мени баласыз кылган, менин багымды байлаган сенсиң, куу этек Бекей! Сениби! Сени элеби... Азыр жетип туруп, сени ганабы..? *(Муштумун түйүп, сөгүнүп жөнөп кетет. Бала көзүн жерден албай тунжурат турат. Бала Кароол ташка кайра чыгып, дүрбүсүн Ысык-Көлгө бурат. Музыка.)*

Автордун үнү: Бала дүрбүсүн адегенде мектебин көздөй бурду, аны айланта бир-эки карады да, анан Ысык-Көлгө бурду, демин тартпай ынтаа коюп турду. Бала Ысык-Көлдү караганда баарын унутат, кайгысын да, коркконун да унутат. Ал Ак кемесин көргүсү келет. Аябай көргүсү келет, көрбөй калса кусаланат.

Б а л а: Тигине! Ана, Ак кеме! Ак кеме! Арыба, Ак кеме! Мен сени көрүп турам. А сенчи... сен да мени көрүп турасыңбы?.. *(Тунжурайт.)*

Автордун үнү: Бала көз ирмебей, көңүлү толкуп карап турду Ак кемени. Ал бала кыялында балыкка айланып, Ак кемесине сүзүп кеткиси келди.

Атасы көлдө матрос деп уккап. Ал апасын да, атасын да билбейт. Алар да кайрылып, бир келип баласын көрүшкөн эмес. Иши кылып, ал атасы менен апасы ажырашып, апасы аны атасыныкына таштап, шаарга кетип калганын билет. Таятасы Момун бир ирет ошол шаарга барып келип, апасына жолукканын минтип айтып келген.

Момундун үнү (*уну кайгылуу, ушкуруккө аралаш пас чыгат*): Ал фабрикада токуучу болуп иштейт экен. Жаңы турмуш куруп, эки кыздуу болуптур, кыздарын бала бакчага өткөрүп коюп, бир жумада бир алат экен. Кичинекей бир тамда турушат. Күйөө балабыз шоопур экен. Кечирип койгула дейт. Жакында жаңы үй алабыз, эгер эрим каршы болбосо, баланы өз колуна алам дейт. Азырынча силердин колуңарда тура турсун деди. Бушайман болбо, эриң экөөң ынтымактуу болсоңор, калганын кудай өзү кем койбос дедим, баландан убайым тартпа, көзүм барда эч кимге бербейм, өмүрү узун болсо ата-апаны өзү эле кийин табат дедим...

Автордун үнү: Мына ошондо чай ичип отурушуп, бала таятасынын оозунан өз атасынын да кабарын укту. Атасы кайсы бир кемеде матрос экен... алда качан үйлөнгөн, эки-үч баласы бар экен. Пристанга жакын турат имиш. Ичкенин таштаптыр дейт, ал сүзүүдөн кайтып келатканда, аялы балдарын жетелеп, пристанга тосуп келет имиш. Анан, ушунун баарын кудайымдын буюрганы да, болбосо... -деп улутунган таятасы. Андан ары сөз таба алган эмес, үшкүрүнүп тим болгон... Ошон үчүн ал атасы дал ушул Ак кемеде иштейт деп биротоло ишенип алган экен.

Б а л а : Мен кээде балык болуп кубулуп Ак кемедеги атама кетип калгым келет. Ошондо (*үнүн көтөрүп:*) «Кошкула, мен Ысык-Көлгө сүзүп кеттим. Ак кемеге барам. Анда матрос атам бар» - деп кыйкырмакмын. Алдымдан, аңгыча, Ак кеме жолукмак. Мен: «Арыба, Ак кеме, мен келдим!» - деп учурашмакмын. Ошондо атам мени тааныбай турса: «Салам, ата, бул мен, сенин уулуң эмесминби! Сага сүзүп келдим» - десем, атам: «Кайсы уулум? Сен адам балыксың го», - демек. «Оболу мени кемече чыгарып алсаң, анан мен кадимки уулуң болуп калам...» - демекмиш. (*Музыка.*)

Автордун үнү: Анан алар Ак кеме менен сүзүп жөнөшмөк. Бала болсо көргөн-билгенин, жашоо турмушун төкпөй-чачпай айтып бермек. Момун таятасы жана анын жомоктору жөнүндө да айтып бермек... Орозкулдун каардуулугу жөнүндө да айтып, өзүнүн жаңы портфелин да көрсөтүп, сүйүнчүлөмөк... Ошондой эле болсо кана, бала балык болуп кубулуп атасына жетсе кана... эх, качан... кантип эле ошондой боло калсын...? (*Бала ойлуу жер тиктеп, дүрбүнү көзүнөн алат. Кайгылуу музыка.*)

Б а л а (*кайра дүрбүсүн колуна алып*): Ак кеме алыстап кетти. Ана алыстап-алыстап, көрүнбөй да калды. Эми үйгө кайтуудан башка арга жок. Жүрү, дүрбү, портфель, досторум, эс алалы. Эртең кайра келебиз. Кош, Ак кеме, эртеңкиге чейин...

ТАЛДОО ИШТЕРИ

I. Мугалимдин соболу: Инсценировка бүткөндөн кийин мугалим окуучулардын билимин системалоо үчүн, повесттин өзөгүндөгү инсценировка камтый албай калган айрым маалыматтар: окуялар, каармандардын тагдырлары, кылык-жоруктары, мүнөз-кыялдары жөнүндө айтып берет да, анан окуучуларды жандуу талаш-тартышка багыттоо максатында, төмөндөгүдөй суроолорду таштайт.

II. Бышыктоо жана чыгармачыл талаш-тартыш үчүн соболдор:

- 1) Баланын баёо, таза ички дүйнөсү жөнүндө эмне айта аласың?
- 2) Повесттеги символдор: китеп кап, дүрбү жана Ак кеме, баланын көз карашы, умтулуусу жана турмуш-тагдыры менен кандай байланышып турат?
- 3) Бала эмне үчүн атасын сагынып, бул жерден кеткиси келет?
- 4) Орозкул неге баласыз, ал балалуу болобу?
- 5) Орозкул менен баланын элдешкис көз карашынын себеби эмнеде? Баланын өз жомогу кантип пайда болду?

III. Өз алдынча иштөө үчүн соболдор: Талаш-тартышты мугалим жыйынтыктоосу да, жыйынтыктабоосу да мүмкүн жана эмки сабактагы талаш-тартышка окуучуну багыттайт. Талаш-тартыш кийинки сабакта уланталат жана жыйынтыкталат.

1) Көркөм айтуу (повесттин айрым эпизоддорунан үзүндү, окуучунун жана мугалимдин тандоосу боюнча).

2) Мүнөздөө: Орозкулдун, баланын, Сейдакматтын кебете-портретин элестетип айтуу. Баланын ички баёо дүйнөсүн чагылдырып, ал жашаган чөйрөнүн сүрөтүн тартуу.

3) Дилбаян: «Баланын жан билбес сыры, анын тагдыры» деген темада.

2-ДИЛ БАЯН

Таятанын жомогу

Баланын үнү: Таятамдын жомогу көп, күлкүлүүсү да, кайгылуусу да, коркунучтуусу да бар. Чыпалак бала жөнүндөгүсү да кызык. Мага барынан жакканы мүйүздүү Бугу Эне жөнүндөгүсү. Ал жомокту ар бир кыргыз баласы билиш керек дейт. Таятам айтат, ал жомок эмей эле, чын болгон дейт. Биз, баарыбыз, ошол мүйүздүү Бугу Эненин балдары экен-биз. Ал мындайча экен... Ошентип ... илгери-илгери... *(Музыка. Сахнада эл, четте Момун жана бала.)*

М о м у н : Ошол күнү Чоролор баштарын жерге салып, мүнкүрөнүп, кара кийген аялдар, кызыл кийген кыздар аза күтүшүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге берип жаткан. Ошол күнү — кол баштап нечен казатта жүрүп соо калган, нечен айыгышкан чабыштан жеңиш менен чыккан карт баатыр көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп каза табат. Ошентип, баа-тырдын чымын-жаны көккө учуп кетер алдында, Эне болгон өзөн менен, Ата болгон Мекен менен коштошуп алсын деп, баатырдын өзү ырдачу ырын акыркы ирет эсине салышат *(Жалпы аза күткөн эл хор менен аткарышат):*

Энесай, сендей жаркын өзөн барбы?
Энесай, сендей жаркын Мекен барбы?
Энесай, сендей кыйын азап барбы?
Энесай, сендей ыйык азат барбы?

Энесай, сендей жарык өзөн болбос!
Энесай, сендей жаркын Мекен болбос!
Энесай, сендей кыйын азап болбос!
Энесай, сендей ыйык азат болбос!

М о м у н : Ошол күнү эл атасын узатарда урук-урук кыргыздар айыл-айыл болуп, Энесайдын жээгине кырк ар тартып үй тигип отурушкан. Ак асаба найзаларга кара түпөк байлашып, түндүктөн чыгара аза белгисин коюшкан. Кошокчулар чачтарын жазып, үн салып, чоролор табытка башын ийип, сыңар тизелеп, үнкүйүп, отурушкан үнсүз. *(Кыздар Энесай ырын кайта кайталашат.)* Мына ушундай аза күткөн күнү салты бузуп, душмандар капасынан кол салышты. *(Душман басып кирет. Кыйкырык-чуу өкүм сүрөт. Кыргыздар кырылат.)* Жарак алып каршы турууга, атка минип айкырып чыгууга эч ким үлгүрбөдү. Түшкө киргис кыргын болду. Өмөктөгөн карыдан, эмчектеги балага чейин найзанын учуна, жаанын жебесине кетти. Катуудан тулга, жумшактан күл калды. Ошентип, душман сайран курду, балам. *(Согуш, кармаш кыймылы менен)*

үнсүз жүрө берет. Бала оор үшкүрүнөт. Музыка. Момун жомогун улайт.) Ошондо таң эртеси менен токойго ойноп кетишкен бир кыз, бир бала гана аман калган экен. Кыргыз бүткөн соң келишсе, ата-энеден дайын жок, ага-эжеден кабар жок. Эси чыккан эки бала, тээ токойдон ары чаң уюлгутуп, мал айдап кетип жаткан жоо артынан чуркашты. Кеч кирди. Эртесинде алар душман сайран куруп отурган жеринен чыгышат. *(Сахнага кыз менен бала келет. Алдынан желдет тосуп чыгат.)*

1 - ж е л д е т : Кимдин баласысыңар?

2-желдет: Кайдан келатасыңар?

К ы з : Курсагыбыз ачты, байкелер.

Б а л а : Нан бергилечи?

1 - ж е л д е т : Э-эй, булар кыргыз экен го, кыргыздан али да тукум калган экен го.

2-желдет: Кайдан жүрүп аман калдыңар ыя, экөөңдү азыр жайлай салалыбы же найзага бирден сайып алып, ханга тартуу кылып алпаралыбы.ыя? *(Желдеттер кулушөт, нарыта хан үлгүлөп отурат. Аны ай балтачан эки желдет кайтарып турат.)*

Душмандар: «Кыргыздан тукум калыптыр дейт», - дешип чурулдашат. Желдеттер кыз менен баланы. ханга алып келишет.)

1-желдет: Ляппай, ханым!

2-желдет: Ляппай, ханым!

Х а н : Менин тынчымды неге алып жатасыңар?!

1 - ж е л д е т : Ханым, кыргыздан тукум калыптыр.

2 - ж е л д е т : Биз аларды бүтүндөй тукум курут кылдык дегенибиз жалган белем?!

Х а н : Буларды көрбөй көзүнөр кашайып калдыбы? Же ушул чычкандай болгон экөөнө баарыңардын алыңар жетпей калып, мага алып келдиңерби? Ыя! Эх, бечаралар! Эй, Майрык-Чаар-Жез кемпир! *(Майрык-Чаар-Жез кемпир арытан «ыя» деп кыйкырат.)*

Х а н : Бул экөөнү Тайга токоюна алып баргын да, кыргыздын аты чыкпас, үнү угулгус кыл. Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым укпасын. Кыргыз тукумуна жер үстүнөн орун жок, түбөлүккө аты өчсүн! Бар, Майрык-Чаар-Жез кемпир, буйрукту аткар!

(Майрык-Чаар-Жез кемпир эки баланы, жетелеп жөнөйт.)

Х а н : Эй, берендерим, кана жапырт тургула, бул сааттуу жерден кетели, өз жерибизге жетели, кырк күн, кырк түн той кылалы, кана, жапырт аттангыла! *(Жапырт кетишет.)*

М о м у н : Ошону менен, Майрык-Чаар-Жез кемпир эки баланы эки колунан жетелеп, тоо ашып, токой аралап жүрүп отурду. Акыры Энесайдын жээгине келип токтоду. Анан эки баланы бийик жардан түртө турган болду.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: О улуу дайра, Энесай! Эгер сага тоо омкоруп кулатса, муштумдай таш сыяктанып түбүңө чөгөт. Кылым турган карагай кесип кулатса, чамындыдай толкунуңа кетет. Эмесе, эки көздүн эки чечекейиндей болгон мобу эки баланы муздак койнуңа ал. Ач койнуңду, ал эки периштени, улуу дайра Энесай!

М о м у н : Уул бала, кыз бала ыйлап турду.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Кана, коштошуп алгы-ла, балдарым. Кучакташкан бойдон кеткиле.

М о м у н (*улутунуп*): Майрык-Чаар-Жез кемпир сөзүн айтып, оозун жыйганча, мүйүздүү Бугу Эне кайдан-жайдан экени белгисиз маарал келип калды. (*Мүйүздүү Бугу Эне келет.*)

Мүйүздүү Бугу Эне: Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды жайлаба.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың?

Мүйүздүү Бугу Эне: Мен Бугу Эне болом. Балдарды коё бер, акылман эне. Сизден суранарым, ушул эки чүрпөнү мага бер.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Буларды эмне кыласың?

Мүйүздүү Бугу Эне: Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Карачы, желиниме сүт батпай ооруп турат.

Майрык-Чаар-Жез кемпир (*күлүп*): Жакшылап ой-лонуп сүйлөп жатасыңбы? Булар деген ошо сенин музоонду атып өлтүрүшкөн адам баласынын тукуму. Чоңойгондо өзүңдүн бугучаларыңа ок атат, сен ошону ойлондуңбу?..

Мүйүздүү Бугу Эне: Ойлондум. Булар антпейт, мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калышат. Анан кантип өз бир туугандарына жамандык санашсын?..

Майрык-Чаар-Жезкемпир: О, кең пейил Бугу Эне, адам деген кандай эксин сен али билбейт турбайсыңбы?

Мүйүздүү Бугу Эне: Жо-ок, мен буларга ишенем, алар антишпейт. Акылман эне, сен бул эки наристени мага бер. Мен аларды көз көргүс алыс жакка алып кетейин. Бул эки жетимге эне болоюн. Желиним сүткө толуп, ооруп турат. Бала деп сыздап турат ак сүтүм...

М о м у н : Ошентип, касиеттүү Бугу Эне эки баланы Майрык-Чаар-Жезкемпирден сурап алып, кыргыз тукуму курут болуп кетерде, экөөн элдин атын өчүрбөй кайра тукум улайсың, - деп узак-узак жол басып, Ысык-Көлдү көздөй багыт алды. Акыры аларды Ысык-Көлгө жеткирип, мына ушул жер силерге Мекен болот, жер тилип эгин эчкиле, бейкут тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө, учуңар узарып, тукумуңар көбөйсүн! - деп ак батасын бериптир. (*Музыка.*)

М о м у н : Арадан далай жылдар өтөт. Кыз менен баладан тукум уланып, эл болот. Акыры алар энеси Мүйүздүү Бугу Энени унутуп, анын

тукумуна кол сала башташат. Ошондо Бугу Эне Майрык-Чаар-Жезкемпирдин айткан сөзүнүн чындыгына көзү жетип, адамдарга нааразы болуп, Ысык-Көлдү таштап, башка жакка ооп кетиптир...

Б а л а : Ошо бойдон кайра кайрылбаптырбы, таята? Кап, бекер таарынтышкан экен.

М о м у н : Ооба, мына ушундай болгон экен. Бугу Эне кетерин-де көзүнөн жаш төгүп, арамдыкты кармап, адалдыкты зарлап, ый-лап кеткен дешет... *(Музыка.)*

ТАЛДОО ИШТЕРИ

I. Мугалимдин соболу: Бул учурда да мугалим инсценировкага амтылбай калган айрым эпизоддор, каармандар, алардын турмуштук күрөштөрү жөнүндө түшүнүк берет да, андан ары окуучулардын ыгармачыл талаш-тартыш жүргүзүүлөрүнө багыт берет.

II. Чыгармачыл талаш-тартыш үчүн соболдор:

1) «Энессай» жөнүндөгү ырдын идеялык-көркөмдүк маанисин андай түшүндүң? Ошол кездеги кыргыздар, алардын турмушу туурапуу эмнелерди билесиң?

2) Акылман эне Майрык-Чаар-Жезкемпир менен кең пейил мүйүздүү Бугу Эне сага кандай таасир калтырды, адам жөнүндөгү алардын ойлоруна, адамдын жаратылышка кылган бейнысап мамилесине кандай баа бересиң?

3) «Жомоктун балага кылган таасири, ага Момундун мамилеси, жомоктун повестте алган орду, анын ролу жөнүндө эмне айта аласың?

III. Мугалимдин жыйынтыктоосу же талаш-тартышты дагы да улантууга багыт берүүсү.

IV. Өз алдынча иш үчүн соболдор:

1) Көркөм айтуу.

2) Мүнөздөө: Майрык-Чаар-Жезкемпир менен мүйүздүү Бугу Эненин сүрөтүн тартуу, мүнөздөп айтып берүү.

3) Дил баян: «Бугу Эненин көз жашы» деген темада.

3-ДИЛ БАЯН. Жылаажындын үнү

(Сахнага: «Ой-ой кантет, карма» - деп ачуулуу кыйкырып, Орозкул кирет. Ал келип, ташка отуруп, буту-колун сыйпалайт. Артынан Момун келет. Мойнуна өтугүн асынып алган.)

О р о з к у л (силкинип): Ой, сен эмне менин көзүмдү тазалай албай жүрөсүңбү?

М о м у н (күнөөлүүдөй): Кантесиң, балам, кырсык болсо, алды менен мен кетем го.

Орозкул (силкинип): Атаңкөрү ээй! Муну карасаң! Сен жа-шарынды жашап, ашарынды ашап алдың. Сага эмне! А кокус кара-гай басып калып, мен бирдеме болсом, сенин жанагы куу этек кызынды ким алат, ыя! Аны ойлогон жоксуңбу?!

М о м у н: Таш боорсуң ээ, балам. Кайнатам дебесен да, улуу экен деп бир сыйлап койбойсуңбу?..

Орозкул: Эй, сендей чалдар боорун отко кактап, очоктун башында жатат. А сен болсоң менин артым менен маяна алып оокат кылып жүрөсүң. Мен болбосом көрөт элем. Сага мындан артык кандай сый керек, ыя?

М о м у н (баш ийкеп): Болуптур, ашык кетсем кечир уулум. Жөн гана оозума келгенин айтып койдум.

О р о з к у л: Анда оозуңа карап сүйлөп жүргүн, уктунбу?..

М о м у н (өзөн жакты карап, сүйүнүп катысынан): Марал! Марал, балам! (Антыга шашып кыйкырат.) Көрдүңбү, тигине, о касиетинден айланайын мүйүздүү Бугу Эне! Сенин касиетиң сактады бизди. Көрдүңбү, балам? Мүйүздүү Бугу Эненин балдарын көрдүңбү? Умай энебиз кайра келген тура!

О р о з к у л (жактырбай): Эмне деп эле бежиреп атасың! Же баягы жомогунду кайра баштадыңбы? Өзүң алжысаң эле элдин баарын алжыды деп ойлойсуңбу?

М о м у н (жакасын карманып): Кудай акы, өз көзүм менен көрдүм. Же сен көрбөй калдыңбы?

О р о з к у л: Көрдүм, көрсө эмне экен. Үчөө үркүп качкандай болду. Марал көрдүк деп өлүп кетебизби. Баякта мен өлүмдөн аран калып отурсам, кубанып алганын. Баякта корук токой бар. Балким, ошол жактан келгендир.

М о м у н: Балким, биздин токойду байырлап калгысы бардыр. Байырлап калса...

О р о з к у л (сөздү үзүп, корс этип): Болду эй, жетишет, кеттик... Бүгүн кечинде баягы доочулар келишет. Кырк карагай даярдап койбосок уят болобуз. Уктунбу?

М о м у н (*жөнөй берип токтойт*): Кечинде демекчи, а кокуй такыр унутуп койгон турбаймынбы. Мектептен баланы алып келиш керек эмес беле. Сабагы бүтөр маал болуп калбадыбы. Мен барайын.

О р о з к у л : Тапкан акылың ушулбу?

М о м у н : Тыякта бала ыйлап калбайбы.

О р о з к у л : Ыйламактан көзү аксын. Балаң ыйлайт экен деп быяктагы зарыл ишти таштап коёлубу, ыя?!

М о м у н : Кой балам, жаш бала ыйлап калат. Мен тезинен жөнөйүн. (*Жөнөй турган болот. Экөө үнсүз тиктешип калышат. Музыка.*)

Баланын үнү (*магнитофон муңдуу, жалкооруңку чыгат*): Мүйүздүү Бугу Эне, мүйүзүнө бешик илип, Бекей таежеме апкелип берчи, Бугу Эне! Алар да балалуу болушсунчу. Мүйүзүнө илип, бешик апкелип берчи. Атам ыйлабасынчы, Орозкул аба Бекей таежемди урбасынчы, экөө балалуу болушсунчу. Ошондо мен баарын жакшы көрөм, Орозкул абамы да жакшы көрөм, бирок аларга бир бала берчи, айланайын Бугу Эне! Мүйүзүнө илип, бешик алып келип берчи?.. (*Анан бешикке таккан жылаажсын үн угулат, ал уламдан-улам катуулап, кулактын кужурун кандырып, алыстан келе жатат. Үн улам катуулап жакындайт, улам кучөп угулат. Бул кезде тоо ашып, токой аралап, мүйүзүнө бешик илип мүйүздүү Бугу Эне өзү келаткан. Ал аябай шашып чуркап келатты. Жылаажсын-дын шыңгыры да улам жакындап кучөп келатты... Үн басылат.*)

О р о з к у л : Эй, куу сакал, сен эмне деп атасың, ыя?

М о м у н : Бала ыйлап калат деп атам.

О р о з к у л : Бала ыйламактан өлүп кетер күнү кана!..

М о м у н : (*Колун силкип, шарт жөнөй берет*).

О р о з к у л : Кайда! Эй, кайт артыңа! Болбосо... (*Орозкул арпгынан жеткенде, экөө бетме-бет тура калышат, Момунду жакасынан алат. Анын мойшунда асылган өтүктү ала коюп, башы-көзүнө карабай эки жолу уруп алат.*)

О р о з к у л : Бас! Кана! Бас быякка деп жатам!

М о м у н : Айбан экенсиң... (*Орозкулдун колунан жулкулуп чыгат да, башка сөз айтпайт, бир түкүрүнүп басып кетет.*)

Орозкул (*артынан, муштумун түйүп кыйкырып*): Эй, көк мээ чал, сени карап тур! Эми мага таарынба! Сениби, сени... Бүгүнтөн баштап бошсуң, төрт тарабың кыбыла, эй уктуңбу!.. Бул жерден кет! (*Жылаажындын үнү кайрадан угулуп, ого бстер жакындап, кучөй берет.*)

О р о з к у л (*кетет*): Музыка. (*Аздап соң Бала келет.*)

Автордун үнү: Бала таятасына жасаган Орозкулдун орой мамилесинен улам ызасына муунуп, көз жашын көрсөтпөскө суу бойлоп чуркады. Алдындагы жалгыз таман жол бир көрүнсө, бир туманданып, баланын көзүнөн мөлтүлдөгөн жаш көкүрөгүнө таамп баратты. Ошол

маалда ал бүткөн бою дүр этип силкинип алды. Анан улам-улам күчөп чыйрыга берди. Ошо маалда өйүздө дал суунун боюнда үч марал турат. Жаңы эле суу ичип канган түрү бар, суу ичкен буттарын али тартып ала элек. Бирөө бугу экен, чамгарактап мүйүзү айры бутактанып шаңгырайт. Куду эле мүйүздүү Бугу Эненин өзү. Ошондо мүйүздүү Бугу Эне баланы өзүнө чакырды...

Б у г у Э н е : Эй, сен кимдин баласысың?

Б а л а : Мүйүздүү Бугу Эне, таятам экөөбүз сени аябай жакшы көрөбүз. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз.

Б у г у Э н е : Мен да сени билем. Таятаңды да билем. Ал жакшы киши.

Б а л а : Бугу Эне, мен балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө, Ак кемеге сүзүп кетейинби?

Б у г у Э н е : Аякта эмнең бар?..

Б а л а : Ак кемеде атам бар, атам анда матрос болуп иштейт. Сагындым...

(Ошол маалда баягы жылаажындын үнү кайрадан угулуп, жакындап келаткандай болот. Үн улам катуулайт. Бала тыңшап калат. Аңгыча тарс-тарс эткен мылтык үнү удаа угулат. Кайгылуу музыка...)

Б а л а : *(Элеңдеп сахнадан чыгып кетет. Музыка. Сахна ээн.)*

Автордун үнү: Орозкулдун терезесинен мастардын бакылдаган үндөрү угулуп жатты. Кээде айнек зыңгыраткан жапырт каткырык чыкса, баланын дене бою дүркүрөп, жаны кейип, жыйрыла түшөт. Баланын көңүлү ушул дооптон айланып жаткансыды. Ал кемегенин жанында мас таятасы сулап жатканын көрдү. Мүйүздүү Бугу Эненин чабылган мүйүзүнүн түбүндө жатыптыр чал. Балтага жанчылган баштын калганын ит кемирип жатат. Башка эч ким жок. Бала эңкейип, таятасын ийинден тарткылады.

Баланын үнү: Ата, жүр үйгө барабыз, жүр ата.

Автордун үнү: Таятасы эчтеме укпады. Үн катпады, башын ойдо көтөрө албады. Кудай ай, ошондо баш көтөрүп, үн катып, баланын акыбалын бир көрүп койгонго жарасачы. Кандай жакшы болот эле...

Баланын үнү: Турчу, ата, үйгө баралы...

Автордун үнү: Бала Момун чалдын, мүйүздүү Бугу Эненин кунуна боюн таштап жатканын, бейбак кызы менен тирүүлөй жетим небереси үчүн өзү күндө жомок айтып, ыйык тутуп жүргөн ата-бабасынын арбагына, абийир-ызаатына, Умай Эненин осуятына аргасыздан мылтык кезеп, ок атканын баланын көкүрөгү түшүндүбү, жокпу, ким билсин...

Баланын үнү *(ыйламысырап)*: Ата, башынды көтөрүп койчу?

Автордун үнү: Абышка онтоп, капталына оодарылды. Кебетеси ылайга чыланып, өтө эле суук көрүндү. Таятасынын ошол кебетеси алиги Орозкул балталап, топурак-канга аралашып жаткан маралдын башына окшоп кетти. Бала аза бою үрктү, кетенчиктеп, боюн ала качты.

Б а л а *(сахнага келет)*: Ата, мен балык болуп кетем. Уктуңбу, ата,

мен балык болуп сүзүп кетем. Мен Ак кемеге кеттим, ата. Кулубек байкем келсе, мени балык болуп кетти де (*кетет*). (*Кайгылуу музыка.*)

Автордун үнү (*улутунун*); Ошентип, балык болуп сүзүп кеттиң, чырагым. Бирок эч качан балык болуп, Ысык-Көлгө сүзүп кете албасыңды, эңсеген Ак кемеңе жете албасыңды билдиң бекен? «Арыба, Ак кеме, мен келдим!» - деп кыйкыра албасыңды да билдин бекен, чырагым? Эмесе, мен да сени менен коштошоюн, коштошоюн да сенин сөзүңдү айтайын: «Арыба, Ак кеме, мен келдим!»

ТАЛДОО ИШТЕРИ

I. Мугалимдин соболу: Мугалим повестти сюжеттик жана композициялык жактан жыйынтыктайт, анын көркөмдүк дүйнөсүн дагы да тереңдеп ачуу, окуучуларга аны жеткирүү үчүн, алардын чыгармачыл активдүүлүгүн, логикалык изденүүлөрүн байытуу үчүн талашка чакырат.

II. Талаш-тартыш үчүн соболдор:

1) Орозкулдун адамдык нарк-насилине, ыймандык сапатына кандай баа бердиң?

2) Сен адептик жактан таза, рухий жактан изги, бирок каардуу күч алдында алсыз Момун болуп жашагың келеби?

3) Сен Орозкул, же Момун болсоң, баланын өмүрүн сактап калаалар белең?

4) Сен өз турмушуңда жылаажындын үнүн уктун беле? Өзүңдүн «Ак кемеңди» көрдүң беле?

5) Повестте адам менен жаратылыштын, чындык менен легенданын карым-катнашы жөнүндө эмне айта аласың?

6) Ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын күрөшү качан, кантип бүтөт сенин оюңча?..

III. Мугалимдин жыйынтыктоосу.

IV. Повесть боюнча сабак-диспутка даярдык көрүү.

V. Дилбаян жазуу үчүн темалар:

1. «Ак кеме - менин идеялым».

2. «Эгерде мен Момун болсом».

3. «Мүйүзүңө илип бешик алып келчи, мүйүздүү Бугу Эне...»

4. «Арыба, Ак кеме, мен келдим».

АБАЙДЫН «КАРА СӨЗДӨРҮ» ЖАНА АНЫН УРПАКТАРГА

ТААЛИМ-ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

(Рецензия-дил баян)

Кыргыз элинин өзүнүн баа жеткис рухий дөөлөтү болгон улуу «Манас» эпосун кандай бийик дөөлөт, көөнөрбөс маданий байлык деп эсептесе, казак эли үчүн Абай, анын таалим-тарбиялык сөзү, урпактарга калтырган мурастары дал ошондой эле бийик жана ыйык. Ошол үчүн Абайды бүгүнкү казак жаштары, жаштары эле эмес бүткүл түптүү казак журтчулугу «Абай ата» деп сыйлап, урматтап, таазим этип, анын мурастарынын кылын калтырбай окуп-үйрөнүп жатышпайбы.

Мына ошол Абай (Ибрагим) Кунанбай уулу казактын казак болгонун, анын жан дүйнөсүн, талаасындай кең көз карашын, дүйнө таанымын, келечекке канат сермеп чабыттаган ой туюмдарын өз жүрөгү аркылуу өткөрүп, анан ыр кылып домбрага салып, кубулжуган мукам үн менен эл жүрөгүнө жеткирип, урпактардын келечек рухунун көөнөрбөс уюткусун түзүп бергендиги анын улуулугу эмей эмне! Ал эми буга чейин кыргыз журтчулугуна анча маалым боло элек, социалдык-философиялык, этикалык-эстетикалык терең мааниси бар дагы бир чыгармасы - «Кара сөздөрү». Абайдын акын гана эмес, окутуучу да, ойчул, сүрөткер да, социалдык-философиялык публицист да экендигинен кабар берет. Тактап айтканда, буга чейин биз Абайдын ырларын гана окуп-билип келсек, эми анын «Кара сөздөрүн» окуп-үйрөнүү менен, чыгармачылыгынын дагы бир кырын, дагы бир жаңы сырын үйрөнгөн болобуз.

Бул «Кара сөздөр» Абайдын турмуштук философиялык-этикалык ой корутундуларынын жыйындысы гана эмес, ал казак элинин XIX кылымдагы бүткүл рухий дүйнөсүн, философиялык-диний көз караштарын, социалдык абалын чагылдырган күзгү да болуп туюлат. Алар Абайдын көзү менен бааланып, сөзү менен сыпатталат, «Кара сөздөр» ошонусу менен өзгөчө баалуу болуп эсептелинет.

Бул айтылгандар — биздин гана рецензиялык баалообуз эмес, ал бүгүнкү күндөгү белгилүү казак окумуштууларынын, жазуучуларынын, б.а., жалпы эле илимий-көркөм интеллигенциясынын да берген татыктуу баасы.

Абайдын мына ушул биз сөз кылып жаткан чыгармасы өзүнчө китеп болуп, Алматынын «Ел» басмасынан 1993-жылы казак жана орус тилдеринде 10,5 басма табак көлөмүндө (буга кошумча эки ча-кан поэмасы — «Искендер» жана «Маскут» кошо басылган), 50 000 нуска менен жарык көргөн. Ушул эле жылы аталган «Кара сөздөрү» «Книга слов» деген ат менен кайрадан орус тилинде (К. Шакдимдин «Унутулган адамдын жаз-

гандары - «Записка забытого» деген эскермеси менен бирге) 5 басма табак көлөмүндө, дагы да 50 000 нускада өзүнчө китеп болуп чыккан. Мунун өзү Абайдын мурастарынын баа жеткис экендигинин бир далили экендигин белгилейт.

Жогоруда айтып өткөн биринчи китептин бет ачарында Абай туурасында анын жакын аталаш тууганы, казак элинин белгилүү акын-ойчулдарынын бири Кудайберген уулу Шакеримдин: «Ибрагим (Абайдын өз аты Ибрагим эмеспи - Р. С.) мырзанын турагы ка-зактын элет жери болгондуктан, кадыры азыраак билинди. Мындай болбогондо, ал даанышман, ойчул, философ адам эле. Кор элде туулду да, кордук менен өгүп кетти...» - деген сөзү көзгө урунат. Ал эми жазуучу, белгилүү окумуштуу М. Ауэзов болсо: «Абай илеби, Абай үнү, Абай-дын деми - замандын илеби, элдин үнү. Бүгүн ал үчүн биздин да үнгө кошулуп, жаңырып жана өрүш алып отурат» - деп жазганы да бар.

Демек, элдин турмушунан, ал жашаган замандан бөлүп алып кароого мүмкүн болбогон улуу атуулдун көз карашы да, сөзү да улуу жана ал эли-жери менен бирге экен. Ансыз Абайдын биз сөз кылып келаткан «Кара сөз» чыгармасынын ушунчалык баалуулугу болбос эле.

Деги анын бул «Кара сөз» чыгармасы, эмне деген чыгарма? Анда Абай эмнени ыйык тутуп, эмнени урпактар окусун деп мурас кылып жазып калтырды экен?.. Эмесе, кеп оролу ошолор туурасында болсун.

«Кара сөз» чыгармасы «45 сөздөн» турат, б.а., бирин экинчиси улап толуктаган, эл турмушунун улам бир жаңы кырын, сырын ачып олтурган «45 сөз». Алардын аталыштары да ошондой - «биринчи сөз», «Экинчи сөз», «Кырк бешинчи сөз» деп аталып жүрүп отурган, баары биригип социалдык-философиялык эпохадардан турган бүтүн бир чыгарма.

Адабиятчы Михаил Курганцев китептин орусча басылышына жазган баш сөзүндө мындай дегени бар: «Жаман эл жок жана да нравасыз эл болбойт. Бирок элдин духовный, рухий күчүн, ачыктан-ачык жана эч качан жалтандабай туруп айта алган улуттун өзүн өзү сындоосуз аны эч кандай нерсе бекемдей албайт. Ал улуттун ден соолугунун күбөсү, аны өнүктүрүүчү күчү». Бул айтылган ойлор Абай-дын кара сөздөрүнүн өзөгүндө жатат.

Абай - казак элинин акылмандыгынын бир күбөсү катары элестейт. Ал эле эмес, жалпы чыгыш элинин ой жүгүртүүсү менен сезимдерин, турмушпук практикасын, тарыхый-социалдык, философиялык-диний жана да этикалык-эстетикалык көз караштарын өз «сөзүндө» синтездеп турат.

Бир нерсени баса белгилөөбүз керек: «Кара сөздө» Абай кандай гана түйүндүү ой айтпасын, андагы ыймандай сырын жашырбагандыгы, ички эркиндиги, өз алдынча ой корутундусун бергендиги, кайсы бир билермандарга жакпай калабы деп чочулабагандыгы, жалтанбагандыгы, кимдир-бирөөгө көз карандысыздыгы, эгемендүү сезимдүүлүгү, чыгармачыл ой жүгүртүү диапозонунун кеңдиги ачык көрүнөт.

Абай «Биринчи сөзүндө» эле өзүнүн Ким? жана Кандай? экенин мындай жоболор менен көз алдыга элестетет жана алдыга койгон максатын ачык билдирет. «Калган өмүрүмдү кантип, эмне кылып өткөрөм?» - дейт да ал суроолоруна өзү: «Эл багуубу?.. Илим багуубу?.. Сопулук кылып, дин багуубу?.. Бул сыяктуу үлкөн милдеттерди чечүү жөн салды нерсе эмес экендигин эске алат да, баарынан баш тартып: «Акыры ойлодум, оюма келген нерселерди кагазга жаза берейин, ак кагаз менен кара сыяны эрмек кылайын, кимде-ким ичинен керектүү сөз тапса, жазып алсын, же окусун, кереги жок десе, өз сөзүм өзүмдүкү...», - деп окурманды өз эркине эле койбойт, аларды ойлоноуга түртөт.

Абай өзүнүн ар сөзүн казак турмушунан сузуп алат, анын мазмунун элинин социалдык картинасы түзөт, аны социалдык-философиялык публицистиканын тили менен баян этип отурат. Улуттук мактанымдан, башкалардан өз улутун өзгөчө бийик саноодон көрөкчө, өз улутунун учурдагы мүмкүнчүлүгүн ачык көрө билүү, аны керек болсо, жерине жеткире сыңдоо эч качан зыян эмес экенин автор эң сонун түшүндүрөт. Ошол үчүн ал бала кезинен бери казак эли башка улуттарды, айталы, өзбек, ногой, орус ж.б. элдерди көрсө, ар кандай сөз менен сыпаттап күлөрүн көрсө, алар мал менен мал болгон, караңгы тоолук казактардан көрөкчө, эгин эгип, дыйканчылык кылып отурук алып, там салып, илим-билимге умтулуп, цивилизациянын улуу көчүнө эчак куйрук улашып калганын Абай эр жеткенде сезип, көрүп-билип, эми өз элинин алиге караңгы экенине наалып, уялып отурат да.

«Үчүнчү сөзүндө»: «Ушу күндө казак ичинде «ишбилбес», «киши билер» деген макал чыкты дейт, а ал сөздүн мааниси «муратыңа ишиндин түздүгүнөн жетпестен, амалкөйлүгүндөн, айлакерлигинден жетесиң» - деген сөз экен го. Абай муну айтуу менен, ошол кездеги үч жылга шайланган болуштарды курч сынга алып, биринчи жылы «сени биз шайлабадык беле» деп элдин милдет кылганы менен күн өтсө, экинчи жылы манчыркап, башкалар менен аңдышып өтсө, үчүнчү жылы «кийин да шайланар бекенмин» деп жүрүп күнү өтөт,-дейт. А минтип отурган болуштун элге эмне пайдасы болмокчу...

Бул ойлор бүгүн да демократиянын жолуна жаңы түшкөн казак эли үчүн гана эмес, кыргыздын азыркы турмушу үчүн да актуалдуу эмеспи? «Элге милдеттүү экенинен көрө улуттарга милдети чоңураак» мындай акимдер же депутаттардын өзүлөрүнүн кара жанынан башка эч кимге пайдасы тийбес.

Авторду түйшөлткөн дагы бир ой: «Дал ушу күндө казак ичинен кимди жакшы көрүп, кимди кадырлайын деп ойлодум» - дейт ал жыйырма экинчи сөзүндө. Бул сөздөр да ар бир адамды ойго сала турган жөнү бар өңдүү. «Мыктыны мактайын десең, жаманчылыкта элдин баары мыкты, жакшылыкта мыкты киши элде жок; эстүү кишини таап урматтайын десең, адилет, уят, нысапка эстүү киши элде жок. Куулук, шумдук,

арамдык амалга элдин баары акылдуу». Булар дагы эң эле акыйкаттуу айтылган сөз. Эч кимибиз жалган деп кача албайбыз. Мунун социалдык тамыры тереңде, ал бүгүн да бар, кечээ да болгон, демек, эртең да болбой койбойт.

«Казактын казактан башка жоосу жок», «наадан эл кубанбас нерсеге кубанат», «уяларлык нерседен уялбайт» деген жыйырма алтынчы сөзүндө айткандары да эң эле жүйөлүү. Бул сыяктуу моралдын этикалык проблемалар жагдайында бүгүн да биз толгонбой коё албайбыз. Анткени бүгүнкү күндөгү алакандай кыргыз журтчулугунун түндүк-түштүк болуп «атаандашуусу» менен трайбализм ылаңы биздин күн тынчыбызды, түн уйкубузду алары талашсыз го... Улуттук ар-намыска чакырган мындай ойлор Абай сөздөрүндө арбын эле. Дагы да биринде: «Жат жердин бир жакшысын көрсө, жарыктык» деп жалбарып, жактап калып, өз элинде андан артык адам болсо да, аны таанымаксан болгону кандай? - деп кейисе: бир жолоочу алыс жерге барганда өз элин мактайм деп жалганды жаа-дырып, а кайтып келген соң, көргөн элин-жерин мактап, өрдөгүн учурганы кандай? - деп толгонот.

Же болбосо, эки жакшы бир жерде шерт кылышкан достук убадасында тура алышпай калгандары болот. Кээ бир ант урган акмактардын ынтымактуу, таттуулашып, айрылышпай жүрө алышканы кандай? («Кыркынчы сөз») - деп кабыргасын кайыштырат.

Ошентип, Абай өзү: «Кырк үчүнчү сөзүндө» «эмненин кызыгын көп издесең, ошонун күйүтүн көп тартасың», - деп айтып отургандай, өз элинин келечегинин, анын жаштарынын эртеңин ойлоп, күйүтүн көп тарткандыгы ачык туюлат. Абайдын мындай сапаттарын биз М.Ауэзовдун «Абай жолу» эпопеясынан да эң сонун билбедикпи.

«Абай сөздөрү» жагдайында айта берсе сөз түгөнбөс, ой учугу бүтпөс. Ал өз заманынын улуу ойчул сүрөткери гана эмес анын татыктуу атуулу да болгон. Ал тургай, өз заманынан кыйла эрте туулуп, андан өзүнө тең курдаш тапса да, сырдаш таба албай, сырдаш тапса да, мундашын таба албай «жалгыз» өтсө керек деп ойлоого аргасыз кылат. Өзү да «Биринчи» элс сөзүндө: «Илим багуубу? Жок, илим багарга да илим сөзүн сүйлөшөр адам жок. Билгенинди кимге үйрөтөсүң, билбегенинди кимден сурайсың. Мундашып чер жазы-шар адамың болбогон соң, илим өзү тез картапта турган күйүт...» -деп айтып отурат го. Ошол үчүн бекеринен К. Шакерим Абай тууралуу: «Кор элде туулду да, кордук менен өтү» - деп кейип айтып отурбагандыр... Бирок Шакерим Абайды «кор элде туулду да» деп, бүткүл казак элин айтып отурган жок. Ал жашаган илим-билимсиз карангы заманды, ал замандагы адамдардын көр оокатка туйтунган кулк-мүнөзүн, жалпы алганда, өлкөнүн социалдык-саясий абалын, тактап айтканда, өткөн жүз жылдыктагы казак турмушунун бир учурун айтса керек го. Ошентсе да Абай өз заманына нааразы болуп гана өткөн жок, ал аны зор күч менен алга сүрөдү, илим-билимге

сүрөдү, маданиятка үндөдү, өзгөчө, орус маданияты аркы-луу прогрессивдүү батыш маданиятын үйрөнүүгө замандаштарын ойготуу, аны менен бирге, казак журтчулугун цивилизациянын улуу көчүнө кошулууга бараандуу салым кошту, өзгөчө таасир берди! Анткени өткөн кылымдагы казак турмушунун орчундуу тарыхый окуясы - анын Россиянын курамына кошулуу кезегинде Абай өзүнүн саясий күрөштөрүн активдүү баштап, демократиялык кайра куруу идеяларын тараткан белсемдүү курагына келбеди беле. Абай сөздөрүнүн күчү да ушунун өзүндө, тактап айтканда, Абайдын жетилген курагына туш келген, чыңалган заман күүсүнүн өзүндө болгон десем жаңылышпайм. Ал сөздөр ушулар сыяктуу маани-маңыздары менен казак адабиятында, ал гана эмес, түбү бирге түптөлгөн, канаты бирге жайылган, каны бирге жамаатташ элдердин адабияты менен маданиятында, өзүнүн татыктуу баасын алып, ордун ээлебей койбойт.

Жыйынтыктап айтканда, бул Абай сөздөрү социалдык-философиялык гана эмес, педагогикалык мазмундагы баалуу эмгек, көөнөрбөс рухий эстелик. Ошону менен бирге, ал элдин бүгүнкүсү менен эртенин философиялык-педагогикалык өнүгтөн карап жазылган философиялык-педагогикалык публицистика болуп саналат. Аны кыргыз тилине которуп басуу, кыргыз окурмандарына да тартуулап, кеңири тааныштыруу, Абайдын мураска бай өмүрүн «Абай жолу» эпопеясы менен бирдикте окуп-үйрөнүү келечектин кечиктирилгис милдети болуп саналат.

ЧЫНЫГЫ АДАМ ТУУРАЛУУ ОЙ ТОЛГОО

(Публицистика-дил баян)

Чыныгы адам болуу ар кимдин эле колунан келе бербейт, уулам. Ошон үчүн дүйнөдө жаман адамдар дале көппү, кээде басалбай аларга чалынып жыгыласың. Турмушка арылап, жашың, курагың өткөн сайын, ушундай кишилердин катарына кирип, тизмесине түшүп калба, ылайым. Ырас, турмуштун байкалгыс ур токмогу кээде жакшы эле адамдын мүнөзүн, жүрүш-турушун, каш-кабагын өзгөртүп, жаман кылып, басмырттантып, мүңкүрөтүп салат. Бирок дили зирек кайраттуу адам турмуштун чучукка жеткен катаал мүшкүлүнө түгүл, бейа-жал өлүмгө да тик карап, адамдык атын бийик, ыйык сактап, адам-дык ариети, акылы, кайраты менен солк этпей барат.

Сократ өлүмгө буюрулуп, жаза ишке ашырылар күнү деги камырабай, тек гана бир айылдан экинчи айылга аттанар жолоочудай өзүн бейгам сезип, тескерисинче, жанында ыйлап атышкан шакирттерин тамашалай соороткон экен. Акыркы керезин төр конокто отургансып жаймажай божурап айтып бүтүп, балдары, туугандары, шакирттери менен коштошуп, анан сунулган ууну кымыз ичкенсип гана шашылбай шимиң

жугкан экен да, өлүп баратып, жанында болоктогон шакирти Критонго: «Критон, мен Асклепийге бир короз карыз элем, ошону унутпай берип койчу», - деген экен. Бул анын акыркы сөзү. Өлүмгө ал мына ушундайча барган. Ал эми Сократты өлүмгө бөөдө кыйган Афинанын төбөлү Анит эл каарына калып, көп узабай шаардан айдалып салынат. Эл аны төрт тарабынан курчап, ташбараңга алып өлтүрөрдө өлүмдөн коркконунан ушунчалык ыштанын суулап ийген экен. Эл башкарып, утурумдук мансабына мадырайган бечара төбөлдүн адамдык акыркы акыбети ушул уулум. Ошон үчүн, айрыкча бийлиги менен байлыгына манчыркаган адамдан алыс бол. Сага андайлар жакшылык кылбайт, түбү өзү жакшы болбойт.

Адамды жакшы кылган эмгек. Тубаса гений төрөлбөйт, генийди эмгек жаратат. Эгер эмгек болбосо, биз улуу адамзат аталып, жер ээси болбой эле токойдогу айбандардын бири болуп калар элек. Ошон үчүн дагы айтам, эмгекке жашыңдан көнө бил. Эгер жашыңдан эмгекке көнбөсөң, бышпасаң, чоңоюп, жашоо табитин каксоо боло баштаганда ишке жалакай, жашоого чалпоо келип, турмуш жолунда күлүктөй чабыларыңда өз тобундан ажырап, алардын артында, чаңында каласың.

Туура эмгектенүү үчүн, убакытты туура пайдалана билүү кажет. Суудай аккан убакытка, айрыкча жаштар анча маани бере билбейт.

'Асклепий - байыркы гректер табынган кудайлардын бири. Гректер тумоодон айыкканда Асклепийге ырым катары короз багышташкан. Сократтын өлүм алдында Асклепийге короз багышташынын себеби, өлүмгө кетип баратканын ал оорудан айыгуу катары санаган.

Канчалык жаш болгонун менен, өмүр али алдыда деп, убакытты бөөдө кетирип, камырабай жүрө бербей, уулум. Анткени убакыт менен өлүм кары-жашка карабайт. Ошон үчүн, сенден өтө өтүнөрүм - көп уктаба. Ансыз эле түбөлүк уйку (өлүм) күтүп турат бизди. Ансыз эле күнүнө уктоо, бу күнүнө өлүп туруу менен барабар. А чынында уктап аткан адам менен өлгөн адамдын айырмасы жок. Болгон эле айырмасы: биринчиси - жандуу өлүк, экинчиси - жансыз өлүк.

«МАНАС» ОСУЯТТАРЫНАН - УЛУТТУК КАЙРА ЖАРАЛУУГА

«Манастан» калган осуят,
Эл биримдигин чыңайт.
Байлык, дөөлөт аркылуу,
Адам баласын сынайт.

«Манастан» калган бул осуят,
Ынтымак, достукту даңктайт.
Өнөр, билим аркылуу,
Элим кыргызды сактайт.

Адатта, «Манас» тууралуу сөз козголгондо, эреже катары эмнегедир дүйнөлүк эпикалык адабияттын «Илиада менен Одиссея», «Махабхарат» менен «Рамааяна» сыяктуу орошон туундулары эске түшөт. Эпостун эбегейсиз көлөмүн, татаал тарыхын баса көрсөтүш үчүн, балким, мындай салыштыруу керектир. Миллиондогон ыр саптарын өз ичине камтыган «Манас» дастаны дүйнөлүк эпикалык дастандардын ичинде ачык чолпон жылдыздай жаркырады. Арийне, «Манас» жалпы адамзат жараткан башка эпостордон өзүнүн өлчөмсүз көлөмү боюнча гана эмес, кыял жеткис чабыты боюнча теңдешсиз көркөмдүгү, эбегейсиз тереңдиги, тарыхтын түрдүү кырдаалда сүрөттөлүшү боюнча айырмаланат. 1995-жылы кыргыз эли үчүн унутулгус жыл болду. Себеби ал жылы кыргыздын байыркы турмушунун энциклопедиясы болгон «Манас» эпосу кыргыз элинин азыркы турмушу жөнүндө, элдин өзү жөнүндө дүйнө элине тааныта алды. Буга чейин кыргыз эли орус элине аралашып таанылган болсо, мына эми «Манас» эпосунун миң жылдыгынан кийин, кыргыз эли өз алдынча мамлекет экендигин, алардын баа жеткис мура-сы «Манас» экендигин эч ким тана албайт. Арийне, «Манас» эпосу-дүйнөлүк маданият козуна кошулуу жана эл аралык окурман суртуна жетүү жолу оңой-олтоң болгон жок.

«Манас», эң оболу, кыргыз эли өзгөнү өзгө дебей, башканы башка дебей өгөйлөбөгөн өтө кең пейил, алыска да, жакынга да, каска да, доско да кучагын жайып турган меймандос калк экенин кабарлайт.

Адамды пикирлеш кылган кыйышпас дос, жан күйөр шерик кылган нерсе бул акыл-эс, абийир-арият, ынсап-ыйман, адамгерчилик асыл касиет. Эпостун бизге кайра-кайра какшап эскерткени да мына ушул көөнөрбөс акыйкат.

Албетте, «Манас» баатырдык эпос, ошон үчүн мында баатырдык касиет Манаска эле эмес, анын кырк чоросуна да таандык. Кырк чоро эле эмес, Каныкей энеге да таандык. Ошентип, биздин бүгүнкү муун-дун «Манастан» алган сабагы - жети осуяты болмокчу.

1. Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир женден кол чыгарган ички биримдиги. Бабабыз «Манас» эл-журттун үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйнап, эл-журтун ички биримдикке чакырган. Болгон аракетин эл-журттун ажырагыс бүтүндүгүнө жумшаган. Качан эл ичинен ыркы кетип, биримдик бузулганда, канчалык азап менен курулган Манас ордосу кайра кулады. Ошон үчүн даанышман Бакай бабабыздын кылымдар түпкүрүнөн үн каткан:

«Байкагыла, балдарым, бөлүнсөң бөрү жеп кетет, Бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» -деген осуяты бүгүнкү күндө дал ушул биз үчүн айтылып жаткандай угулат. Кайсы убакытта болбосун эл биримдикте болсо, биргелешип кызмат кылса, биримдиктүү бир жыйынтыкка келет, жеңишке жетишет. Бүгүнкү күндө элибиз «Манастан» калган бул осуятты туура пайдаланып жатышат деп ойлойм. Кыргызстанда жашаган ар түрдүү улуттар, «сен өзбек, мен кыргыз» дебестен, түштүктө эмгектенип жатса, түндүктө дунган, казак, кыргыз, уйгур, калмак сыяктуу ар кайсы улуттар бир улуттун балдарындай эмгектенишет. Кечээки Сузактагы табийгат кырсыгын мисалга алсак, ага ар улуттун элде-ринин жардам көрсөтүүлөрү, улуттар ортосундагы ынтымакты, достукту көрсөтөт.

2. Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. Бул Манастын өзөктүү идеяларынын бири. Манастын улуулугу анын «кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип» башка калктардын ак ниет инсандарын бир туугандай ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Бул жагынан Манас менен Алмамбеттин мамилеси биз үчүн көөнөрбөс нуска. Тагдырдын жазылышы менен жергебизди мекендеген адал жүрөк, ак ниет инсандарды өлкөбүздүн ак ниет инсандарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын коңшулаш башка мамлекеттер менен достук мамиледе болуу, «Манастын» осуятына ылайык азыр да биз үчүн парз.

Бул парз азыркы мезгилде колдонулбай койду десек, таптакыр жаңылышабыз. Тескерисинче, кыргыз эли көз каранды эмес мамлекет болгондон кийин, түркүн мамлекеттер менен алака түзүп, бирге кызматташтыкта болууга толук укугу бар. Президентибиз А.Акаевин жүргүзгөн саясаты достукка, кызматташтыкка чоң маани беришет. Мисалга алсак: Кыргызстан менен Түркиянын, Кыргызстан менен АКШнын, Кыргызстан менен Өзбекстандын, Кыргызстан менен Казакстандын кызматташтыктары өлкөбүздүн орчундуу мамилелерин чечүүгө жардам берет. Бул өлкө менен бир өлкөнүн кызматташтык саясаты болсо, жашоодо адам менен жеке адамдын кызматташтык, досчулук мамилеси да маанилүү көрүнүштөрдүн бири. А тургай, Манастын айтылуу кырк чоросу да жалаң гана кыргыздардан турбайт. Бул кыргыз эли кырк уруу тайпадан куралган улуу журт экенин эске салат. Муну Айкөлдүн: «Кулаалы топтоп куш кылдым, курама жыйнап журт кылдым», - деп айтканы да айдан ачык айгинелейт. Кытайдын ханы Алмамбеттин сөзү:

«Ала-Тоо кыргыз жери үчүн,
ак калпак кыргыз эли үчүн,
жанымды курман чалайын».

3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. Манасты жана анын чоролорун эл-жер үчүн ажалдан кайра тарттырбай алга сүрөгөн улуу күч ушу болгон.

«Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө, не мураска жетейин», - деп алар Ата Журтгун ар-намысы үчүн кара башын канжыгага сайып коюшкан. Ошонусу менен Абыке, Көбөш сыяктуу жеке мүдөлүү арсыздардан асман-жердей айырмаланышкан. Улуттук ар-намысты баарынан бийик туткан ушундай атуулдук ариет ушу тапта биз үчүн абадай зарыл экени, менимче; өзүнөн өзү түшүнүктүү. Азыркы учурдун ар бир атуулу улуттук ар-намысты бекем кармашы парз. Алар эл-жерди коргобосо, эли, жери үчүн кызмат кылбай, улуттук ар-намысты сактабаса, кыргыз мамлекети убактылуу гана жашашы мүмкүн. Бирок биздин келечегибиздин кыргыз атуулдары мындай кыянатчылыкка жол бербейт деп ойлойм.

Суурулуп нечен кылыч жалаңдаптыр,
Эр башы канжыгада саландаптыр,
Душмандар канча бүлүк салган менен,
Атуулдан ар-намысты ала албаптыр.

4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр, билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу. Манас өз тегерегине ошо өз заманына бийлик, өнөр, билимге кадырман адамдарын топтогон. Алардын жардамы менен ар дайым жеңишке жетишкен. Жашоонун маңызы эмгек, эпостун өзүнүн тили менен айтканда, мал, кой багып жан багуу түзөрүн ал жакшы түшүнгөн. Жаш кезинде өзү да Ошпур койчуга кошулуп кой баккан, жоокерчилик заманда өтө сейрек кездешүүчү тынч кездерде аштык айдап, эмгек кылып, аш тапкан, эл өлтүрүп жоо чалган, эрендиктен баш тарткан, аштыгына алмашып, Аккуладай ат тапкан. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр, билим аркылуу, бакубат дөөлөткө умтулуу, азыркы учурдан жана келечектин муундары үчүн өтө пайдалуу кеңеш. Кимдер гана бакубат дөөлөттүн ээси болууну каалабайт. Албетте, буга жетиш үчүн арыбай мээнет кылып, өнөр-билим үйрөтүү зарыл. Астыбызда кирип келе жаткан ХХI кылым өнөр, билимдин кылымы, биз аны жетектей турган келечектин кадрларыбыз. Бирок бул өнөр, билимге жетүү оңой-олтоң, эмес. Өнөр, билим үйрөтүү, аны келечекте ишке ашыруу арыбас мээнетти талап кылат.

5. Адамды, ата-бабанын арбагын жана келечек урпакты урматтоо. Казан асып кар салып, катын алып үй тигип, аспап алып ат минип, адам болуп турган соң, жолун күткүн бабаңдын», - дейт Манас. Анткени ата-бабалардын арбагын сыйлаганын, ошону менен эртеңки келечегиңе жол салганын, урпактын, улуттун камын көргөнүң. «Манас» эпосу бүгүнкү

күндө, асыресе, баланы тапкан, бапестеп баккан аял экени, анын асыл аракет эмгегин даңктоо жана ага кең пейил мамиле жасоо менен урпак үчүн улуу нуска. Өз мезгилинде Манас ата-бабаларын сыйлап, анын арбагына сыйынып, келечек муундарына жол ачып келе жатат. Адам баласы канчалык жогору даражадагы кызматта иш кылса да, канча байлыктын ээси болсо да, адамдык сапатын жоготпой, туура жолдо сакташы парз.

Улуу улууудай, кичүүнү кичүүдой урматтоосу зарыл. Ошону менен алар келечек мундарына үлгү боло алат. Дегеле байыркы көчмөн цивилизация табийгат менен алака түзүүнүн, аны менен эриш-аркак жуурулушуп жашоонун адамзат тарыхындагы эң алдынкы өрнөгүн жаратып кеткен.

6. Табийгат менен таттуу мамиледе болуу. Табийгат менен таттуу мамиледе болуу кыргыз журтчулугунун энциклопедиясы болгон «Манаста» өтө таасын чагылдырылган. Эгерде биз эпостогу ушул нерсени ыйык тута алсак, анда дүйнөдөгү философиялык маданияттын ээси болмокпуз. Манастан калган ажайып Ала-Тообузду, аска-зообузду, дүйнө элин суктанткан токойлорубузду келечек урпактарга көрк-келбетин кемитпей калтырып кете алабыз. Биздин байыркы ата-бабаларыбыз табийгаттын күнү менен жашап келген. Иштетип эгин эгип, бак-дарак тигип, мөмө терип, жаратылыштан айланып, бул дүйнөдөн жашап өткөн. Биз дагы жаратылышты сакташ үчүн күн сайын кам көрүп жатабыз. Мисалы, Сары-Челек коругу, Ысык-Көл коругу буга мисал боло алат. Бир түп дарак кыйыш үчүн он түп жаңы дан өстүрүлөт. Кызыл китепке кирген канаттууларды, айбанаттарды сактоодобуз.

7. Кыргыз мамлекетин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо. Айкөл Манас атабыз баштаган баатыр бабаларыбыздын бүт өмүрү ушул аруу максатка арналды. Алар мындан миң жыл мурун кыргыз мамлекетин куруп, кыйырына дан толуп, өрүшүнө мал толуп мамыр жашоо кечирди. Бирок «Манастын» өзүндө айтылган кейиштүү себептердин айынан кыргыз мамлекети акыры кыйрады. Ошондон кийин алар бирдиктүү дөөлөт куралбай, бир канаты Кашкарга, бир канаты Канкайга карап, бөлүндү-жарынды болду. Кыргызды тарых майданынан толук болуу коркунучунан Октябрь революциясы, совет мамлекети сактап калды. Тарыхтын бул чындыгын танууга биздин эч акыбыз жок. Кыр-кырда жүргөн кыргыздын башын бир жерге бириктирип, көз каранды болсо да өзүнчө мамлекеттигине негиз салып, алдыңкы маданиятка жол ачкан да Совет бийли-гинин шарапаты. Мына эми миң жылдан кийин кыргыз эли өз тарыхында экинчи ирет тагдыры өз колуна тийип, эгемендүү мамлекеттигине ээ болуп отурат. Бул Айкөл Манас атабыздын өчкөн отунун кайра жаралышы. Жаңы гана бутуна туруп, келечекке үмүттүү карап турган жаш мамлекетибизди көздүн карегиндей сактап, эрезеге жеткирүү ар бирибиздин ыйык парзыбыз. Кыргыз жерин коргош, анын эркиндигин сакташ үчүн, кыргыз улутунун армиясынын түзүлүшү жакшы. Мисалы, Ош,

Жалал-Абад аскердик батальондорунун түзүлүшү мисал боло алат. Алар биздин тынчтык эмгекти коргойт. Ушу «жети» саны ыйык деп ырымдалып алынган ыйык жети сабакты, Манас атабыздан калган жети осуятты ар бирибиз жүрөгүбүздө алдейлеп, мусулман беш парзын кандай ыйык тутса, биз да аларды ошондой бийик кармансак, анда биздин келечегибиз кен болот деп ойлойм. Мындан миң жыл илгери Айкөлүнөн айрылган Каныкей энебиз: «Өксүтөн өксүп тим болор, өтүп кеттиң дүйнөдөн, сенин өрнөгүн ээси ким болор», - деп зор ыйлаган экен. Биз, азыркынын урпактары, Айкөл атабыз Манастын артында калган өрнөгүн улантуучуларбыз, анын ээсибиз.

Тарыхта экинчи ирет эгемендүү мамлекет куруп, бакубат келечекке умтулган ак ниет аракетинибизди ылайым Манас атабыздын ыйык арбагы колдоп, элибизден ынтымак, жерибизден тынчтык жана жашообуздан жакшылык кетпесин.

3. КАСЫМОВА. Жалал-Абад областынын Сузак районундагы «Таштак» мектеп-гимназиясынын 11"-классынын окуучусу.

ТОКТОГУЛ МЕНЕН БАРПЫНЫН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ДҮЙНӨ ТААНЫТУУЧУЛУК, ТАРБИЯЛООЧУЛУК ИДЕЯЛАРЫ

(Рецензия-дил баян)

Кыргыздын элдик акындарынын улуу өкүлдөрү Токтогул менен Барпынын чыгармаларын окуп отурсак, алардын поэзиясы коомдук талапка — жаш адамды тарбиялоо, калыптандыруу, жакшылыкка үндөө, акыйкаттыкка чакыруу идеяларына жык толуп турат. Бул мүнөзү алардын поэзиясынын элдик педагогикалык поэзиянын салтын татыктуу улап келгендигин айтуу керек.

Булардын поэзиясы афоризмдерге өтө бай экендиги менен айырмаланышат. Афоризмдеринин негизинде философиялык-элдик педагогикалык туундулар жатат жана дидактикалык поэзия ошол афоризмдердин күчтүүлүгү менен таасирдүүлүгүн арттырат.

Бул акындар өзүлөрүнүн акындыгын өзүлөрү жашаган коомунда атуулдук улуу парзын аткаруунун күчтүү куралына айландырышкан. Баштарынан кечирген оош-кыйыштуу дүйнө аларды турмушка философиялуу көз карашта кароого, көрүнүштөргө калыс баа берип, адамды туура жолго салууну өзүлөрүнүн милдети катары сезишти. Бул ойлору алардын поэзиясы аркылуу элге жетти жана алардын өзгөчөлүк почеркинин бир белгиси катары адабиятта кала берди.

Буга Токтогулдун «Үлгү ырлар», «Балдарга насыят», «Дүнүйө», «Замана», «Гүлдөп ал», «Өмүр», Барпынын жалпыга белгилүү «Балдарга

насыяты», «Куштардын санаты» ж.б. ырлары күбө. Мисал келтирели. Барпынын «Балдарга насыяты» башынан аягына чейин афоризмге жык толгон дидактикалык поэзиянын классикалык үлгүсүн берет.

Бирдин көөнүн оорутуп, Кетпегиле, балдар ай. Түбү кандай болорун Эстегиле, балдар ай.

Мындай ырлар элдик педагогиканын ойлорун өзүнчө сиңирүү менен, балдарды калыптандыруучулук, жакшы сапаттарга үйрөтүп, тарбиялоочулук күчкө эгедер.

Мында мен, өзгөчө тарбиялоочулук жагына басым койгум келет. Тарбиялоонун фонунда окутуп-тарбиялоо, ойлоо маданиятына калыптандыруу, мамиле, жүрүм-турум, сүйлөө, иштөө маданиятына үйрөтүүгө көңүл бөлөт, билимге үндөйт, заманды, дүйнөнү түшүнүүгө чакырат, адептик тазалыкка жетелейт, чындыкты таанып өссө дейт, жоопкерчилик милдетти мойнуна артып жетилсе дейт. Алсак:

Чеки басып жат жерге

Барбагыла, балдар ай,

Эс токтотуп ар ишти

Ойлонгула, балдар ай, -

деген саптары менен ой жүгүртүү маданиятына тарбиялоону көздөсө, андан ары:

Минип турган атыңды

Чаппагыла, балдар ай.

Киши билбестиктен сүйлөсө,

Какпагыла, балдар ай, -

деп айбан малга да, акыл-эстүү адамга да бирдей астейдил мамиле жасоого үндөйт. Же болбосо:

Бош куржунга сук колду

Салбагыла, балдар ай.

Бирөөнүн болсо буюму

Албагыла, балдар ай,

-деп жүрүм-турум ыйманын эске салса:

Кеп бербеген такымчы

Болбогула, балдар ай.

Адебиндин пайдасын

Ойлогула, балдар ай, -

деп сүйлөө маданиятына үндөйт, улуу-кичүү менен, тааныш-бейтааныш менен адептүү баарлашуу керектигин эскертет.

Мына ушулар сыяктуу элдин акылман идеяларды сиңирген, аны кайра учкул саптары, дидактикалык поэзиянын курч тили менен элге жжеткирген ырлар Токтогулдун чыгармачылыгынын да өзөгүндө жатат. Алсак, «Эмне кызык» деген ырында адам өмүрүндөгү көп жаркын элестер туурасында айтып келип, жаштарды:

Эмгек этип жашыңдан,

Элге жаксаң эң кызык,
-деп адал эмгекке чакырат да:

Өмүрүндүн ичинде

Өлбөгөнгө миң кызык,

-деп, деги эле дүйнөдөгү түгөнгүс кызыгы көп өмүрдү даңазалайт.

Токтогулдун «Гүлдөп ал» деген белгилүү ыры да адам өмүрүн куру кол, бошко өткөрбөө керектигин сыпаттаган, жүрөккө тийген курч сөздөргө толтура. Ошондо да, өзгөчө элестүү мына бул саптарын айта кетсе болот. Андагы:

Жанып келбейт өмүрүн,

Жаш экенде гүлдөп ал.

Жалтанбагын, качпагын,

Жаш ойнобос көрдө бар... -

деген афоризм сөздөрү философиялуулугу менен айырмаланып турат. Мындай философиялуулук:

Бул дүнүйө бекерсин,

Бир күнү өтүп кетерсиң.

Опосу жок дүйнөнүн

Түбүнө ким жетерсиң, -

деген терең учкул ойлор менен башталган «Дүнүйө» деген көлөмдүү ырында андан ары улантылат.

Токтогулдун «Насыят» деген ырын ким гана билбейт? Андагы:

Дениң соодо эринбей

Бекерликке берилбей

Эркиң менен жумуш,

Эринчээк, жалкоо дедирбей, -деген саптарын кимибиз окубаган

элек.

Берекеси жок болот

Бекеринен мал тапкан, -деген насаат айтса, бирде:

Ал өмүрдүн ичинде

Амандашкын күнүгө, -

деп адам ариетин сактап, анын нарк-насилин бийик көтөрөт.

Ошондой эле терең философиялуу афоризм сөздөрдү «Сапат» деген дидактикалуу ырында да жыш учурайт.

Аргымакты жаман деп,

Бууданды кайдан табасың.

Агайынды жаман деп,

Тууганды кайдан табасың, же:

Тууганына батпаган.

Ошондой эле:

Душманына жалынат.

Колундан келбес жумушту,

Оюң менен бүткөрбө, - дейт да:

Бузук менен муңдашпа,
Уятсыз менен ымдашпа, -

деп жолдош-дос, мамилелеш адамдын да татыктуу адамдардан болуусу керектигин кулагыбызга кумдай куят.

Бул макалада улуу акындар Токтогул менен Барпынын бүткүл дидактикалык поэзиясы, анын таалим-тарбия берүүчүлүк, дүйнө таанытуучулук маңызы жөнүндө айтып үлгүрүүгө мүмкүн эмес. Ошентсе да, аларды жыйынтыктап, жалпылап келип, мына буларды айткым келет: элдик акыл-ойду өзүнө сиңирип, аны элестүү, бекем бир чулу ой туюмун жаратып, аны кайрадан элге жеткире алышкан бул эки улуу акындын өздөрү - кыргыз элинин акылмандыгын чагылдырган айкын көрүнүштөр. Ошондой эле алар элдик акыл мурастардын бай казынасы экен. Алар ошондой сапаттары менен улуу да, кичүү да, түбөлүктүү да!..

АМАН БОЛСУН СИЗДИН АЛТЫН БАШЫҢЫЗ!..

(Чыңгыз Айтматовдун 70 жылдыгына карата)

Даанышманга айтуу ойду дандуураак,
Кандай кыйын, болуу керек камдуураак!
Мен андыктан ой элегин элеймин,
Жазган пикир болсун үчүн жандуураак.
Жандан башка Жамиланын мүнөзү,
Канча адамга татыгандай бир өзү!
Аалам кезип, таап кетти бакытын,
Анын ушул болгон эле «күнөөсү»!
«Саманчынын жолун» салып батышка.
Сансыз адам сүйүп окуп жатышса.
Толгонайды кимдер баалап-барктабайт,
Толгон элдер толкуп баалап жатышса!
Байгемирлер, Ильястар, Аселдер –
Кыргыз уулу, кыргыз кызы — өз элдер.
Кыйыр кезип кылымдарга баратат,
Бир ашуу эмес, миң ашуудан өтө бер!
Эдигейди, Танабайды, Чорону
Юбилейде кантип унутуп коёлу!
Момун чалдай карыялар баш болуп,
Төргө өтүшсүн улуулашып оболу!
Балдар да бар Сейит өңдүү өспүрүм,
Султанмурат, Анатайлар көп бүгүн.
Жоломандай «Маңкурт» болуп калбастан,

Таап кетсин татаал кезде өз күнүн.
Аларды да чакыралы чоң тойго,
Крискти чыгаралы чоң жолго,
Бала тапсын «Ак кемеден» атасын,
Бардык элдин алып туруп батасын.
Атабайлы Сегизбаев кууларды,
Орозкулдай кара мүртөз урганды,
Чакырбайлы, бирок келсе келишсин,
Эл өзү оңдоп, тарбиялайт «тууганды».
Раймалы ырын ырдап олтурсун,
Ырыскынын ыр кесесин толтурсун,
Акбаранын агызбайлы көз жашын.
«Атам» дебей Бостон агай жөн турсун!
Болуп баары бүтүн толук ашына,
Чогулалы Найман бейит башына,
Өткөндөрдү бир эскерип кол жайып
Бак тилейли калган кары-жашына.
Көңүлдөгү ойду бүтүн табалы,
Гүлсаратты таптап туруп чабалы,
Тайторунун тукуму го ал кургур.
Чыгып келсе бир керекке жарады!

Галерея санай берсек бүтөбү!
Жаза берсек кагаз деген түтөбү?!
Чыңгыз агай жазган ар бир чыгарма,
Кыргыз эмес, АЗИЯнын бүт өңү!
Биз андыктан ага бакыт-таалайды
Узун өмүр, ден соолукту каалайлы!
Чыңгыз десе кыргыз болуп угулса,
Көтөрөт да жалпы улуттук маанайды!
Ашуулардын ар жагында ашуулар,
Биз аша элек дагы канча ашуу бар.
Кандай көркөм сонундуктун дүйнөсү,
Алдыбызда дагы далай ачылар...
Жетимиш эмес жүз ашууну ашыңыз!
Жетик сонун чыгармалар жазыңыз!
Жергеңиз эмес, жер жүзү турсун таң калып,
Жемиштүү иштеп, аман болсун сиздин
АЛТЫН башыңыз!

*К. ЧОЛПОНОВА. Балыкчы шаарындагы
«Манас» атындагы №10 орто мектептин
II «в» классынын окуучусу.*

«ЭНЕ - ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН СИМВОЛИКАСЫ»

(Пьеса-дил баян)

КАТЫШУУЧУЛАР: Ж е р Э н е (Толгонай)

А й ы м к ы з

Найман Эне

Ай көрдүм аман, ичим толо ыйман! Айдан аман, жылдан эсен сакта кулумумду. Оомийин! - Эне колдорун бооруна алып, жаңы жанырган айга карап, үч жолу жүгүнүп койду. Карап турган мен да энени туурап бата кылдым, жүгүндүм. Мен бул энени мурда бир да көрбөптүрмүн. Негедир эне менен сүйлөшкүм келди.

-Эне, ай чалкалап калыптыр го.

-Ии, балам, буюрса жаанчыл болот экен. Кар көп жааса, түшүм мол болот. Түшүм мол болсо токчулук деген ошол.

-Ай-ий эне, Ай эмнеге жерге жакындап келатат? Карасаңыз эне, тоонун чокусуна конду. Ой тобо! Айды көздөй ылдамдабай басып, шашып бара жаткан ким? Аны ээрчигендер кимдер?

-Ал менин неберем - Чыңгыз. Алар бери караса тааныйсың. Тигилер неберемдин Энелери.

Эне Чыңгызга жетип-жетпей шашып бара жаткан караандарга колун жаңсап көргөздү.

-Демек, сиз Айымкан эне турбайсызбы, ушундайбы?

-Ооба, чырагым! Мен Чыңгыздын чоң энеси - Айымканмын.

Сен мен жөнүндө кайдан билесиң?

-Мен сиз жөнүндө Чыңгыз атанын эскерүүлөрүнөн окугам.

-Чыңгыз атасыз өстү. Аны үч эне тарбияладык. Өз энеси Нагима, Карагыз эжеси, анан чоң энеси - мен. Ошондуктан ал энелерди пир тутат. Эң ыйык нерселерди энелерге салыштырат.

-Колуна таяк кармап, согуштун кесепеттери белин ийген Толгонай Жер Эне менен сүйлөшүп, акылдашып, чындыкты небереси Жанболотко кандайча жумшактап айтам деп сарсанаага баткан бойдон кутман талаага арышын кере таштап, шашып бара жатат.

-Жок, Толгонай эне, ал жөнүндө Жанболотко ооз ачпа! Жанболотту жараткан согушта курман болгон үч уулундун, өмүрлүк жарын, Субанкулдун, гүл сүйгөн келиниң Алимандын ордуна берген. Ошолордун ордуна тукум улап, очоктун отун өчүрбөй тутантсын. Көңүлү кирсиз бойдон жүрө берсин. Мен сизден ушуну суранам.

-Береги төө минген Чыңгыздын «Кылым карыгтар бир күн» романынын каарманы Найман Эне, Уулу Жоломандын элүү-тирүүсүн билбей, көзүнөн жаш, көкүрөгүнөн дарт кетпей, эмчеги зыркырап, энелик жүрөгү

бир жамандыкты сезгендей туйлап, тынчтык бербей жүргөндө, соодагерлерден төө кайтарган маңкурт бала жөнүндө кабар угуп, уулун элине алып келип, айрылган акылын калыбына келтирип алсам дегенде эки көзү төрт болуп, өлүмдөн да коркпой жалгыз жөнөп бара жатат.

—Олда шордуу, Найман Эне, өз уулундун колуна өлүм таап, жанын Дөнөнбай куш болуп учуп, денең Эне-Бейитке коюларын сезген жоксун го! Ылайым өз баласынын колуна өлүм тапкан эң акыркы эне, сен бол!

—Бирок сен маңкурт балаңа таарынбадың. Кушка айланган жаның али да Жоломанга ата-тегин, эли-журтун, тилин-дилиң үйрөтөм деп жаагы талганча Дөнөнбайлап сайрап жүрөт. Сенин уулуңа болгон сүйүүңдү эч нерсе өчүрө албайт, айбандарга да, жандуу-жансыз жаратылышка да бирдей мээримин төккөн, жалаң жакшылыктын үрөөнүн сепкен Умай Эне. Чыңгыз атаң «Кардагы Умай Эне» деген романын жазып жатпайбы. Ал китеп али силердин колуңарга тие элек.

—Умай Эне - жаралуунун, жашоонун, өмүрдүн булагы. Жарык дүйнөгө келгеы ымыркайдын ыйык сактоочусу. Наристе төрөлгөндөн тартып, адамдын акыркы өмүрүнө чейинки мезгилде аны коргоп жүрөт. Умай Энеге сыйынуу, андан жакшылык күтүү адам баласынын ички дүйнөсүндөгү таза көрүнүш. Ымыркай уктап жатып жылмайса, Умай Эне эркелетип жатат. «Бул менин колум эмес, Умай Эненин колу», — деп ырым-жырым кылабыз. Демек, залкар жазуучунун «Кардагы Умай Эне» деген чыгармасы энелердин пири кадимки Умай Эне жөнүндө болсо керек.

—Жонуна уул-кызды мингизип алып, желгенине жел жетпей, басканына мал жетпей, чымын-куюн болуп бара жаткан Чыңгыздын «Ак кеме» повестиндеги Бугу Эне кыргыздан калган кыргыздын тукумун улап, адамдар жанаша жашап, энелик милдетимди өтөп, бул балдарды балакатка жеткирип, чоңойтсом деп Ысык-Көлдү коздөй шашып баратат.

—Ооба, Бугу Эне алдына койгон максаттарын аткарды. Кыргыздын тукумунун уланышына көмөк көрсөттү. А бизчи, адамдар?! «Киши арыгын сактасаң, оозу мурдуң кан кылат» - деген макалдан өйдө көтөрүлө алган жокпуз. Бугу Энеге кол көтөрдүк. Айымкан эне мага ушулар жөнүндө айтып бергенче, Чыңгыз ата тоонун чокусуна конгон Айга да жете келди. Касиеттүү энелер Чыңгызды кадимки атка мингизгендей так көтөрүп Айга мингизишти. Ай каалгып жөнөдү. Менин жанымда турган Айымкан эне: «Кош кызым, аман жүр. Мен уулумдун касиеттүү энелери менен бирге аалам кезип ыйман кутун, энелик сүйүүнү жер жүзүндөгү энелерге таратмакчымын» - деди да, кушка айланып, Чыңгыз атаны көздөй учуп кетти. Умай Эне Чыңгыз атанын оң жагында, калган энелер аркасынан чымчыкка айланышып, канат кага учуп жөнөштү. Алар канат каккан сайын аппак кар жерге түшүп, бат эле чолкөмдү каптап калды. Бул кар менен кошо ыйман куту жааганын сездим.

М. РЫСКУЛОВА. Талас району Ак-Сай орто мектебинин окуучусу

ОРОЗКУЛ ЖАНА БҮГҮНКҮ ТУРМУШ

(Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча)

... Азыркы учурда дил баян жазабызбы же аңгемелешип калабызбы, айтор, бардыгы тең эле Момун ата менен баланын образдарынын тегерегинде кеп салганды, Бугу Эне тууралуу айтканды жакшы көрүшөт. Ал эми Орозкул жөнүндө, Сейдакмат жөнүндө, Бекей таяже тууралуу айтканды, сүйлөшкөндү унутуп салышат же алардын бар-жок экенин көңүл да бургулары жок.

Эмне үчүн? Байыркы акылман Сократ: «Акылмандуулукту сокурлардан үйрөндүм» - деген экен. Менин оюмча көзү сокурлардан эмес, көөдөнү сокурлардан үйрөнүп же алардын кетирген катачылыктарын экинчи кайталабаска аракет жасап жатып үйрөнүшсө керек. Ал сыңары мен дагы Чыңгыз атадай турмушту андап билүүдө залкар жазуучу жазган терс каармандын образын талкуулоодон баштадым. Орозкул кандай адам? Чын эле мугалимдер сабакта айткандай жети баштуу желмогузбу? Же «ужас» кинолордогудай тир укмуштун бириби? Анда эмесе, Орозкул менен окурмандын таанышуусуна өтөлү. «Орозкул деген ушул. Астындагы Алабаш аты өзүнөн башка жан адамга мингизбейт. Орозкул оолжуп калыптыр, мас көрүнөт». Андан ары Орозкулдун сырткы турпаты, кызматы, эл арасында кадыр-баркы жөнүндө, ал тургай өз ичинен кыялдана келберсигени да айтылат. Демек, бир көргөнгө Орозкул жаман деле адам эмес. Андай мастар азыр көчөдө толуп жүрбөйбү. Эркек киши эмес энелер, эжелер, жеңелер ичип жатышпайбы. Буга таң кала турган деле эч нерсе жок экен го. Демек, Орозкулдун коомдо, турмушта орду бар турбайбы?

Ошондой эле ал көптөгөн кишилер катарында балалуу болууну көксөөчү. Кайрадан чыгармага кайрылалы. «Орозкул жашып кет-ти. Кейиш менен ачуу муунтуп жиберди. Артында туюк калбасына жаны кейиди да, куу этек катынына жини келе баштады». Мына ушул жерден автор Орозкулдун образын ачуунун алгачкы ачкычын окурманга сунуштайт. Андан ары образ тереңдейт, бирок эч качан автор кызуу кандуулукка берилип, каргап-шилеп жаман сездөрдү айтып, жер-жеберине жетпейт.

Тескерисинче, окуп жаткан окурман Орозкулду дилинде жек көрүү менен окуяны кубалап жөнөйт. Албетте, мындай адамдар айлана-тегерегинде кыжы-кыйма болуп жайнап жүрсө да. Көрсө, жазуучунун кемеңгерлиги мына ушунда тура. Жада калса автор өзү да Орозкулга жаны ачыйт. Албетте, ал баланын сөзү менен мына мин-тип чагылдырат: «Ысыктан башы ооруган го», - деп ойлоду бала.

Орозкул көптөгөн адамдар сыяктуу эле чама-чаркына жараша кыялдана алат. Демек, кыялдана билүүнүн өзү эле акыл-эстүү адамга таандык

го. Бирок антейин десең андан 10 эсе, 100 эсе ашыра кыялданган, ал кыялдарын ишке ашырган адамдар жокпу. Болуптур, Орозкулду билим-сиз дейли. Ал эми эки-үч дипломду сандыгы-на катып алып, анан «новый киргиз» болуп аталып алгандарычы. Орозкул эңсеген мансаптын туу кырына отуруп алып «Орозкул Балажанович, кирүүгө можина» дедиргендер жокпу арада. Бүгүн болобу, эртең болобу Орозкул жаңы Орозкулдарга уютку болуп бергендиги менен коркунучтуу. Ушул жерден «Ак кеме» боюнча тартылган кинофильмдеги бир кадр эске түшөт. Болгону бир кадр. Орозкулдун көзүнүн тирүүсүндө өзүнө күмбөз тургузганы.

Турмушта көзүнүн тирүүсүндө өзүнө эстелик тургузгандар жайнап кетпедиби. Ишканалардын, мектептердин, айылдардын, жада калса парктардын аттары көзү тирүү адамдардын аттары менен аталып жатпайбы.

Бара-бара баягы социалисттик коомдогу кичинекей Орозкул бүгүнкү күндө коом алмашканда чоң Орозкулга, ишкер Орозкулга, фермер Орозкулга, депутат Орозкулга, новый Орозкулга айланды да калды. Кайда гана караба, Орозкулдар каптай баштады. Орозкулдардын көптүгүнөн улам Момун чал ого бетер кичирейип, карыялардын коомдогу ролу төмөндөп баратат. Ролу төмөндөгөнү ушул да, жок дегенде пенсияны өз учурунда ала албайт.

Чыгармада айтылган жаратылыш темасында да кайрыла кетсек, «Кызыл китепке» түшкөн жан-жаныбарлардан баштап, бугунун мүйүзүнө дейре Орозкулдар тарабынан чет мамлекеттерге сатылып кетип жатпайбы.

Менин бул кичинекей дилбаянымда Орозкулдун терс сапаттарын батыра албасымды билем. Анткени Орозкулдар менен күрөшүүгө али алым жете элек.

*А. АСАНАЛИЕВА. Нарын шаарындагы
«Кыргызстандын 60 жылдыгы» атындагы
№7 орто мектептин 9 «а» классынын окуучусу.*

«КОШ ТЕРЕКТЕР»

*(Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим» повести боюнча
пьеса-дил баян)*

1-бөлүк

А в т о р : Тээ алыстан айылга көз чаптырганда, адырдагы жанаша кыналышкан бийик кош теректер көзгө учурайт. Бул теректердин бир укмуштуу касиети — алар бөтөнчө үндүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Бирде шамал айдаган жерге жалбырактары дирилдеп, теректер бой тиреше чыңалып, өжөрлөнө күүлөнүшөт, бирде сагынычтуу сайраган са-

наага толгондой, эмнегедир жүрөк сыздата мункана үшкүрүп, угулар-угулбас чокулары чайпала ыргалышат. Кыялга батып, кош теректердин шуулдаганын берилип тыңшаар элем.

Айылга бет алганда, адырдагы баягы кош теректер жанашып, бири-бирине жарашып турат болду бекен деп, чыдамсыздык менен ошол тарапка акмалап караймын. Тезирээк айылыма жетип, дөбөгө чыгып, кош теректерге ийилип салам берип, алардын күүлдөгөн үнүн уксам деп, ар убак эңсеймин.

Бир кездерде мына ушул кош теректердин жанында мектеп болгон имиш. Эмне үчүндүр: «Дүйшөндүн мектеби» - - деп коюшчу. Көрсө, анын өзүнчө тарыхы бар экен.

(Мектеп ичи. Дубалда Лениндин портрети.)

Кире бериште балдар турат.

Д ү й ш ө н : Келгиле, бери киргиле балдар, тартынбагыла. Олтургула, орун алгыла! Бүгүнкү күндөн баштап, мына ушул мектептен окуй баштайсыңар. Балдар, мен силерге арип жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм. Өзүм эмнени билсем, ошону окутам. Силер мени: «Дүйшөн агай» — дейсиңер.

А л т ы н а й : Дүйшөн агай, дубал боорундагы кимдин сүрөтү?

Дүйшөн: Бул киши - Ленин! Биз ушул адамдын айткан, көрсөткөн жолу менен окуйбуз.

А л т ы н а й : Агай Ленинге салам берип, кол кармаштыңыз беле?

Д ү й ш ө н : Жок, балдар, жүз көрүшүп жолуга албадым. Ал киши тээ алыста Москва деген эң чоң калаада жашайт.

А л т ы н а й : Биз да эртең эле чоңоюп, жетилебиз. Бизди илим-билим келечеги күтөт. Ошондо улуу көсөмүбүз менен жолуга турган мезгил да келер.

Д ү й ш ө н : Туура айтасың, Алтынай. Силердин келечегинер кең, кандай сонун келечек! Силерден көптү күтүүгө болот. Бүгүнкү сабакты аяктайбыз. Силер бошоңар. Эртең кечикпей сабакка келесиңер. Болуптур эмесе, бара койгула!

Б а л д а р : Кош болуңуз агай! *(Балдар чыгышат.)*

Д ү й ш ө н : Алтынай токтой турчу! Бир аз иш бар аткарууга.

А л т ы н а й : Ал кандай иш болду экен?

Дүйшөн: *(Кичине эки терекчелерди көрсөтүп.)* Мына бул терекчелерди мен сага арнап, алга келдим. Ушулар жетилип чоңойгончо, сен дагы жетилип, көпкөк болуп бүрдөйсүң. Менин оюмча, сен чоң окумуштуу адам болосуң. Зээниң бар, акылың тунук.

Алтынай: Сиздин тилек ишке ашсын, келиңиз өз колубуз менен тигип коёлу. Менин багым окуудан ачылсын. *(Экоолоп терекчелерди отургузушат.)* Карасаңыз агай, менин боюм менен тең болгон жаш терекчелер жанаша орун алып, желге эркелеп, жай термелишет.

Д ү й ш ө н : Эми тиги чоң булактан арык чыгарып коёбуз.

А л т ы н а й : Арадан убакыт өтүп, булар кандай келишкен зор теректер болор экен!

Д ү й ш ө н : Ооба, Алтынай — булар дөбөнүн үстүндө туруп, келген-кеткендин баарына көрүнөт.

Алтынай: Анда заман да башка болот. Аманчылык болсо, жаштыктын баары алдыда агай.

Д ү й ш ө н : Туура айтасың, сени алдыда көп жаңылык коштогон жаңы турмуш күтүп жатат. Дагы шашпай сүйлөшөбүз.

А л т ы н а й : Ооба агай, мени жеңем жоголду деп күтүп жатса керек. Эми үйгө кайталы.

Д ү й ш ө н : Кеттик эмесе, Алтынай!

2-бөлүк

А в т о р : Чайыттай кирсиз асман, түркүн кыял, сонун үмүткө берилип, жер жараткан жаздын келбетине рахаттанып, ал экөө көпкө ойлуу турушту. Алтынай сүйүнгөнүнөн, кубанганынан эмне дээрин билбей, унчукпай Дүйшөндү карап тура берди. Дүйшөн эмгекке берилген, элдин сабатсыздыгын жоюу милдетин мойнуна алган, Алтынай өндөнгөн зээндүүлөрдүн келечегине кам көргөн теңдешсиз адам. Алтынай да бир паста көз алдына өзүн илимге берилген окумуштуу адам катары элестете калды.

Д ү й ш ө н : Мен сени өмүрү жанымдан чыгарбас элем, Алтынай. Бирок менин билимим жетпейт. Сен окуунун чыныгы жолуна түшүшүң керек. Мен болсо бул жерде балдарды окута берем. Балким, кийин сен дагы мугалим болуп, балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүн.

А л т ы н а й : Сиздин ишеничиңизге татыктуу болууга, мен үчүн кылган эмгегиңизди актоого өмүр бою аракет кыламын. «А» деген арипти үйрөтүп, минтип илимдин даңгыр жолуна салып жатасыз. Сизге мен абдан ыраазымын, Дүйшөн агай. Сизге чоң ырахмат! *(Алтынай ыйлайт.)*

Д ү й ш ө н : Ыйлаба, Алтынай. Баягы биз тиккен терекчелерди карачы, күндөн-күнгө бийиктеп бара жатат. Мен аларды өзүм багып өстүрөмүн, сугарып турамын. Аман болсок, кайрылып бир келсең, анан ал теректердин кандай болгонун көрөрсүң. Кана эмесе, сапарың ачылсын, ак жолуң ачылсын, жакшы бара гой. Кош, Алтынай, кош чырагым.

А л т ы н а й : Кош теректер, силер да кейибегиле, мунканбагыла. Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. Силер толукшуп, бүрдөгөн жаз да келээр, жеңиш да, тынчтык да келээр. Кош, биринчи мугалимим! Кош, биринчи мектебим! Кош, балалык чагым! Кош, менин биринчи наристе сүйүүм!

А в т о р : Мына ошентип, «Айылдын биринчи мугалими» өз кесибин сүйүп, жүрөк жалыны менен ошого берилген Дүйшөн агай жана

андан билимдин алгачкы пайдубалын алган, келечекте окумуштуу болгон Алтынай Сулайманованын теректери мына минтип биздин көз алдыбызда өзүнчө бир муңканган сырды катып, өткөндү эскертип, жанашып, чайпалыша асман тирешет. Буларды тиккен Дүйшөн агай менен Алтынай жаңы келечек муундар ушинтип терек үстүнөн аймакты кеңир көрпөдөй, илимдин чокусуна чыгып, турмуштун тереңине көз чаптырсын деп тилешкен.

*Б. СЫДЫКОВА. Ысык-Көл районунун
«Бактуу-Доломоту» орто мектебинин мугалими.*

«ДОЛОНДО КАНАТЫМДЫ КАЙРЫП АЛДЫМ»

(Ч.Айтматов «Делбирим»)

(Асел, Ильяс, Кадича жана Байтемир кимдер?)

Биринчи жолу «Делбирим» повестинин үзүндүсү 1959-жылы 30-августта «Советтик Кыргызстан» газетасына «Долондун кан жолунда» деген ат менен басылып чыккан. 1963-жылы «Тоолор жана талаалар» жыйнагында орус тилинде толук басылып чыгат да, Лениндик сыйлыкка бул жыйнак татыктуу болот. Ошол күндөн ушул күнгө чейин чыгарма көпчүлүктүн сүймөнчүлүгүнө айланып, колдон түшпөй келүүдө.

Чыгармада бүгүнкү жаштардын турмушка болгон көз карашы, багыты, сүйүүсү, жеңиши, жеңилиши жөнүндө баяндалат. Негизги каармандар — Асел менен Ильяс, алардын жоро-жолдоштору.

Ильяс армиядан келген соң, өзүнүн досу Алыбектин жардамы менен автобазага шофёр болуп ишке кирет. Ачык мүнөз, шайыр, курч жигит өз кесибинин устаты, дилгир жигит катары белгилүү боло баштайт. Чыгарма каармандардын өздөрүнүн баяндоосу менен берилет.

Чыгарманы бир беткей жарата бербөө, ар түрдүү жанрда баяндоо автордун салттык чыгармачыл стилинен го, ошондуктан бул жерде чыгарма эпилогдордон, прологдордон турат жана көркөмдүүлүгү эч кандай кемибейт.

Шофёрдун барар жери ар кандай багытта: бир күн тоого, бир күн айылга... Ильястын айылга барышы, Аселге жолугушу, анын турмушуна өзгөртүү алып келди. Эки жаштын ортосунда ысык мамиле пайда болуп, тилмечи жок бири-бирине тартылышат. Эми Ильясты канча күн айылга жөнөтсө да макул эле, ал Аселди көрмөйүнчө тура алмак эмес. Аны дүрбөлөңгө түшүргөн дагы бир ой бар. Аселдин кайындалган жери бар экендиги тынчын алып, ачык сурай албай, бир чечимге келе албай араң жүрөт. Эми каргаша болуп алыскы рейске жазып койгонун карабайсыңбы. Асел-

ди көрсө, айтып койсо болмок. Ошентип, ал өзүнүн кескин чечимин аткаруу үчүн жүктү машинага салдырбай кете берди. Өзүнүн бактыгы үчүн, бардыгына баш байлады.

Аны билгейдей жашыруун үмүт, ыйык сезим менен баягы жолдо Асел күтүп отурган. Алар жанаша отуруп, чимирилген машина дөңгөлөгү менен тең жарышкан жолдорду аркага таштап, бакыгтыш өлкөсүнө аттанышты.

Аларды көл шарпылдап, ак куулар кылаалап учуп куттуктагандай сезилди. Асел өз ата-энесинин алдында кечирилгис күнөө кылды, бирок өз бактысы үчүн баарына көз жумду, эртеби-кечпи ата-энесинен ыраазычылык аламын деп үмүт кылды.

Турмуш күндөн-күнгө алга жылды, достуктун пайдасы тийди. Алыбек досу үйүн бошотуп берди. Самат деген наристе келип, бул дүйнөгө үнүн салып, алардын турмушунун дагы бир көркөм барагына изин түшүрдү. Бакыт, ынтымак, дөөлөт үй-бүлөнүн кубанычы болду.

Жумушта эмнелер гана болбойт? Ильястын өзүмчүлдүгү, намыскөйлүгү анын турмушунда бир канча зыян тийгизди. Иштеген жеринде көп жүктү аз убакыттын ичинде Долон ашуусу аркылуу ташуу милдети коюлат. Баарынын башы маң, жол узак, ашуу тик жана опурталдуу. Ильяс ал жүктөрдү прицеп чиркөө жолу менен ташууга болорун айтат. Анткени ал бир кезде жолчу Байтемирдин шериги менен бузулган машинаны өзүнүн машинасына чиркеп ашууга алып чыккан эле. Баары каршы чыгат, көзү менен көргөн Жантай да чындыкты айтпайт.

Ильяс өтө курчтук менен өзүнүн айтканын далилдөөгө, тобокелге барды. Бул жерде Ильяс жактырып жүргөн диспетчер — Кадича жардамдашып, ага ийгилик каалайт.

Ошентип, каарманыбыз ойлогон ою ордуна чыкпай, ашууну аша албай калды. Тыгылып калган прицеп менен алектенген Ильяска келе жаткан машинанын жарыгы анын уурулугун көрүп, шылдыңдап келе жаткандай сезилди. Уят жана намыс Ильясты шаштырды, ал прицепти таштап кете берди. Ал Кадичадан гана кечирим сурады, ошончолук жаныпкүйгөн, жан тарткан башка киши жоктой сезилди.

Албетте, бул жерде Ильясты жактырып жүргөн Кадичага кандайдыр бир жакындык көпүрөсү салынды да...

Кадича - турмуштан жолу болбогон жаш келин. Ильястын үйлөнүшү оор тийип, жүрөгү сыздаса да сүйгөн бойдон калган. Ошол сүйүү Ильяс үчүн жашыруун жолдомо берип, бүгүнкү ишке күнөөкөр катары сездирет.

Ашуудагы окуя — Ильястын турмуштук оор соккусу.

Асел — камкор, назик жан. Ал да Ильястын ишинин онунан чыкпаганын көрүп-билип бушайман болот. Бул кырдаалдан көпчүлүк менен кеңешип, чогуу ойлонушуп чыгып кетүүнү сунуш кылат. Аселдин кеңеши Ильясты келекелеп жаткандай туюлат, кагып-силкип кыйкырат.

Асел Ильястын жүзүндөгү убайымды көрүп, уулун ортого коюп, анын каз-каз туруп жатканын сүйүнчүлөгүсү келет. Ильяс буга чыдай албайт. Аселдин назик мамилесине, сүйүүсүнө, ишенимине кылган өзүнүн кастыгын сезип, үйүнөн чыгып кетти. Бул чоң жаңылыштык эле.

Ильяс караган бута издеп, Кадичага кантип имерилгенин билбей калды, дагы бир жолу оор ката кетирди. Ошентип, ал бактысын колунан учурду. Издеп келип, Кадичадан бардыгын уккан Асел, баласын колуна алды да, татаал тагдырга наалатын айтып, үйүнөн чыгып кетти. Кайда бармак, кайда? Белгисиз... Бирок ал кетти, ишеничи эшиктеги бороондой «боздоп» турду.

Бир жумадан кийин бардыгын айтып, кечирим суроого пашып келген Ильяс үйдү сыйпалап калды.

– Асел, Самат! - деп шыбырап өксүдү, тоо-талаа, аңгыраган үйү өксүдү. Кеч эле...

Аселдин үйүнө барды, ал жерден куугун жеди, кайрадан аракка, кайрадан Кадичага байланды. Алар үйлөнүп, турмуш курушту.

Ичинде өкүндү:

Мен көлгө жалгыз келип байыр алдым,

Тургуздум махабаттын пайдубалын.

Тагдырым татаал жолдо айрылышып,

Долондо канатымды кайрыш алдым.

Кадича өзү сүйгөн менен Ильясты сүйдүрө албады, экөө бири-бирине ак жол каалап айрылышты.

Ушул жылдарда уулун, Аселди бир көрүүгө зар болду. Беш жылда бир жолугуп кайтарып келүүгө аракет жасабаган жаңылганын сизди.

Тагдыр буйруп, Асел менен Бектемирдин үйүндө жолугушту. Бул күн баары үчүн оор болду, Самат гана эч нерсени сезбестен уктап жатты. Асел да, Ильяс да, Бектемир да укташкан жок.

Асел Ильясты канча күттү, Бектемирдин мээримин, камкордугу анын тагдырын мындан ары ага биротоло арноого алып келди.

Тагдыр Ильясты соттоду. Ал өзүнүн кемчилигин сизди, «алыска-алыска дөңгөлөк менен жарыша бакыт кубалап «үчөө» кеткиси келди, бирок кеч эле.

Бала атасын сезбеди. Бектемирди көрүп ыйлап, «аталап», кашайып Ильястын берген белегин да алган жок.

Эми, Ильяс, жөнө, өз бактыңды башка жолдон изде, буларга киришпе!

Ошентип, Ильяс жолго чыкты.

Кумдан кеп биздин күндөр өтсө-өтмөк,

Келермин аман болсом да бир көксөп.

Азыр мен жалгыз учкан ак куу болуп,

Баратам бакыт издеп, Памир көздөп.

Ошентип, акыркы жолу өз айып-күнөөсүн мойнуна алып, кеч

түшүнүп, тагдырына күйүп жанып баратты. Түнкү, алгачкы бакыт күбөсү болгон учтуу жээк менен коштошуп, сапарга чыкты.

Күнүгө сен тарапты карайм улам,
Ар дайым сен жөнүндө кабар угам.
Мен жокто сылай жүр деп чачтарыңан,
Суранам Ысык-Көлдүн шамалынан.

Ошентип, бул чыгарманы окуган ар бир окурман, турмуштагы жашоо ырахатын, сүйүүнү, үй-бүлөлүк бакытты жана кайгыны терең талдоо менен ой учугунан өткөрүп, күрөшүү керек экендигин түшүнөт. Турмушка жеңил көз караш, ойлонбой жасалган иш, ортодогу бузуп-жаруучулук бул - турмуштагы эң жаман көрүнүш экендигин далилдейт. Чыгарма жаштарды, Асел сыяктуу үмүттүү, туруктуу, назик сезимталдык менен жашоого, Алыбек сыяктуу жакшыга жанашуу, жардамшуу, адашканга жол көрсөтүүчү сапаттарга ээ болууга үйрөтөт. Бектемирдей ак ниет, түшүнүктүү адам болсо деген ойду пайда кылат. Жантайдай бузукулук, көрө албастык сапаттардан, Кадичадай бирөөнүн турмушуна кедерги болбой, ак болууга жол көрсөтөт. Ильяс сыяктуу жеке көз караш менен коомдон, үй-бүлөдөн четте калбоого багыт берет. Бактысыз махабатка ичибиз ачышат.

Ошол каармандардын турмушу кайталанбас үчүн чыгарма түбөлүккө армандуу махабаттын күүсүн чалып, бизге, жаштарга жаңылбоого, сүйүүбүздү коргоого ар дайым багыт берет.

Болбосо бул жашоодо сүйүү жалган,
Бакытты, көп сезимди ээлеп алган.
Ишенич көндөйүндөн сыртка чыкпай,
Сүйүүнү таппай калуу кандай арман!

А. КОЖОЕВА. Ош шаарындагы №5-Бөкөнбаев атындагы орто мектептин 11 «б» классынын окуучусу.

ХІХ КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК, САЯСИЙ-СОЦИАЛДЫК ТУРМУШ «ЗАМАНАЧЫ» АКЫНДАРДЫН КӨЗ КАРАШЫ МЕНЕН

*(Арстанбек, Молдо Кылыч,
Калыгулдун чыгармаларынын мисалдары)*

ХІХ кылымдын ортосунда, айрыкча экинчи жарышында, кыргыздын турмушунда бир кыйла өзгөрүүлөр болгон. Аны мурдагы феодалдык-уруучулук мамилелердин акырындык менен ыдырай башташы, башкаруучу төбөлдөрдүн арасында өткөндү самоочулук, келечекке үмүтсүздүк, ишенимсиздик менен кароо, жаңылыктарды жерүү идеологиясынын пайда болушу менен түшүндүрүүгө болот.

Белгилүү өлчөмдө ислам дининин да таасири күчтүү эле. Ошондуктан айрым акындардын дүйнөгө, жашоого көз карашы диний мүнөздө экени белгилүү.

Бизге чейин жеткен тарыхый маалыматтарга караганда, «замана» темасында ырдап чыккан ырчылардын белгилүүлөрү Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу жана Молдо Кылыч Шамыркан уулу болгон.

ХІХ кылымдын отузунчу жылдарында кыргыз жергесинде жандана баштаган акча, соода-сатык мамилелери, орустардын келиши «замана» түрүндөгү поэзиянын келип чыгышына негиз болот.

«Замана» темасында ырдап чыккан акындардын алгачкыларынын бири Калыгул Бай уулу өзүнүн «Акыр заман» деген казынасында өзү жашаган доордон кийин эл үчүн кайгылуу күндөр башта-лат деп сарсанаага батат. Кыргыз жергесинде байкала баштаган жаңы мамилелерди «Ага-тууган кас болуп, атаны бала сыйлабай калчу замандын» белгиси катары көрөт. Орустардын келишин жактырбайт. «Акыр заманда» акын мындай дейт:

«Аганын тилин ини албай,
Чагым болот деп айткан.
Биринин тилин бири албай,
Жайыл болот деп айткан.
Капыр менен аралаш,
Ошондо айыл конот деп айткан».

Келтирилген ыр саптары айтып тургандай, кыргыздардын капырлар менен аралаш айыл болуп отурукташып калышынан чочулаган. Эгер коом, элдин ага болгон көз карашы өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн таптакыр бузулчудай көрүнгөн.

Калыгулдун ырларында акыр заман идеясы көбүрөөк орун ээлесе да, санат, насыят, адамдын жүрүм-турумун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган ыр саптары да көп.

«Замана» темасын ырдагандардын экинчи бир көрүнүктүү өкүлү-Арстанбек Буйлаш уулу. Акындын «Тар заман» деген ыры кандайдыр бир деңгээлде Калыгулдун «Акыр заманына» окшошуп кетет.

Арстанбек Буйлаш уулу Калыгул Бай уулун көргөн эмес, бирок угуп-билип, андан нуска алганы ырынан көрүнүп турат.

Кыргызстан Россиянын букаралыгына өткөндөн кийинки кыргыз жергесиндеги терең өзгөрүүлөр акынга «тар замандын» белгиси катары көрүнөт.

«Байыркыдан барк кетти,

Каадалуу нуска нарк кетти.

Жардылардан барк кетти,

Каада, нуска барк кетти», -

деп эл ичинде болуп жаткан өзгөрүүлөргө кейийт.

«Ушу заман тар заман, зуулуга бар заман.

Бечарага зар заман», -

деп элдин кайгысын терең бөлүшүү менен бирге:

Каптаган тузду көтөргөн,

Көлүк болду элибиз.

Башка чапса, былк этпес,

Өлүк болду элибиз», -

деп элдин оор абалына, тагдырына жаны ачийт. Ошон үчүн «Тар заман» деп ырдап чыгат.

XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башындагы кыргыздын тунгуч жазма акыны жана «замана адабиятынын эң көрүнүктүү өкүлү - Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Анын бул темадагы ырдаган ыры - «Зар заман». Молдо Кылычтын да коомдук-саясий, философиялык, этикалык көз караштары бар. Бирок мурдагы эки акынга салыштырганда, кыргыз жергесиндеги өзгөрүүлөргө карата айтылган кайчы пикирлери көп.

Анын алган диний таалими, дин китептери менен тааныштыгы анын бир кыйла ырларынын ушул багытта болушуна негиз болгон. Анткени акындын «Зар заманында» капырлар динди булгап, мусулманчылыкка залал келтирбес бекен деген шектенүүлөр көп кезигет.

Натыйжада, ал өз заманына алымсынбай, өткөнгө кылчайган, аны идеялизациялаган, келечектен үмүт үзүп, акыр замандан корккон ойлорго жол берген.

«Зар заман» санат түрүндө жазылган. Бул ырында талаш-тартыштарды пайда кылган карама-каршылыктар, жаштарга арналган акыл-насыяттар да бар.

«Байкасаңар заманды,

Сөзүм менин зар заман.

Уят кетти барчадан.

Убал бар деп карабай,

Жалпы журтту чайкаган...

Заң билбеген момундар,

Зарданып байкуш калабы», - дейт акын.

Барчадан уят кетип, шылуундар көбөйсө, эл кантет? Заң билбеген момундар кантет? Ушул сыяктуу ойлор «Зар заманда» көп кездешет.

Мен өз дил баянымда «заман» адабиятынын өкүлдөрүнүн коом-дук, саясий-социалдык турмушту өз доорунда кандайча кабылдаш-канын азыраак мисалдар аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылдым.

Алардын атайын алган билими болбосо да, таанып билүүчүлүк жөндөмүн бааладым.

Ар бир мезгилдин өз заманына ылайык кийинки муундар үчүн калтырып кетер эмгеги бар адамдары болоруна ынандым.

*А. АБДЫМОМУНОВА, Алай районундагы
«Каблан-Көл» орто мектебинин
11-классынын окуучусу.*

ТАТЫКТУУ БОЛСО ЭКЕН ДЕП ТИЛЕЙТ ЭЛИҢ, КЫРГЫЗДЫН КЫЗЫ ДЕГЕН СЫЙМЫК АТКА

(Кыргыздын кыздары, ата салты жана эне адеби тууралуу ой толгоо)

Кыргыз элинде илгертен баланы багуу, кароо анын акыл-эсин өстүрүү, ден-соолугун чыңдоо, жүрүм-турум адаттарына үйрөтүү, башкача айтканда, ата салтына ылайык адептүү болуп тарбияланышына зор көмөк көрсөтүшкөн. Анткени баланын келечекте кандай адам болорун, анын алган таалим-тарбиясына байланыштуу деп эсептешкен. «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет», «Баланы айтып, баштап, оң жолго салбаса болбойт, адам болбойт» деген кеп-сөздөр да тарбиялоонун зарылдыгын айкындап турат.

Чынында элс, кыргыз эли кичине эле кыз балдардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүү менен алардын адебине, жүрүм-турум маданиятына катуу талап коюшкан. Кыздардын: «Кыздуу үйдө кыл жатпайт», «Кызга кырк үйдөн тыюу» - деген макалдарды белгилүү өлчөмдө кыздарга коюлган талап, аларды тарбиялоого болгон багытты мүнөздөп турат.

Жакшы кыз ата-эненин гана эмес, жалпы урук, уруунун абийири, ырыскысы. Кыз баланын ыйман-ызаты, үй-бүлөлүк турмушка даярдыгы баарынан мурда ата-энесинин берген таалим-тарбиясына байланыштуу. «Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин карап кызын ал», «Кыздын сыры төркүнгө маалым», «Кызың жаман болсо жети атаңа жетер, аттигиниң ай деп, өмүрүң өтөр», — деген нускалуу кептер көп айтылган.

Улуу «Манас» эпосунда Манастын жубайы Каныкейди алыт көрсөк: Каныкей - алдын ала билгич, колунан көөрү төгүлгөн ууз, сөзгө тетик, акылы жетик. Аялзат идеялы «Увазир жакшы хан жакшы, аял жакшы эр жакшы» дегендей акылмандуулугу менен Манасты Манас кылган Каныкей болгон. Баарыбызга маалым болгон кайраттуу, намыскөй, акылман энелерибиздин бири, эл башкарып, журт башкарып, алардын түйшүгүн мойнуна алган Курманжан датка энебизди айтпай кетсек болобу.

Кыйынчылык башка түшкөн мезгилде дагы өзүлөрүнүн ак эмге-ги менен кайраттуулугу, эмгекке болгон сүйүүсү менен башка түшкөн кыйынчылыктарды жеңе билишкен. Ошол кездеги белсемдүү кыздар: Зууракан Кайназарова, Керимбүбү Шопокова ж.б. аты аталбай калган кыздарыбыздын тизмеси түгөнбөйт. Булар машак терип, кетмен чаап суу сугарып, үйдүн да, талаанын да, баланын да түйшүгүн көтөрүп, эли-жери үчүн кийинки муундарга үлгү болуп келишкен. Азыркы кезде дагы буларга окшогон атагы чыккан эжелерибизден көп эле десем жаңылышпайм. Мисалы, Майрам Акаева, Чолпон Баева, Роза Отунбаева, Замира Акбагышова ж.б. булардын да элге тийгизген эмгектери зор.

Илгерки ата-бабаларыбыз салтты катуу кармагандыктанбы, кыздары тике карап сүйлөбөгөн, кериле кымыз куюп, жайлоонун көркүн ачып, тоо гүлүндөй буралып өсүп, ак куудай назик, сулуу келбети менен көргөн адамды өзүнө тартып келген. Азыркы кезде буга окшогон кыздарыбыздан көп эле десем болот. «Бир карын майды бир кумалак чиритет» дегендей, арабызда анча-мынча тартипсиз кыздарыбыз да бар. Азыркы заманга байланыштуу жумушсуздуктан, акча табуунун амалын издеген, өз денесин өзү акчага алмаштырган, үйүндө бир сындырым наны жок отуруп, тамеки тарткан кыздарыбыздан да арабызда бар. «Кыз» деген атка татыктуу боло албагандан кийин, жер үстүндө тирүү жан катары жүрбөй эле койсо болот. «Эжени көрүп, сиңди өсөт, аганы көрүп, ини өсөт» - деп бекеринен айтпаса керек. Буларды көргөн кийинки жаш өспүрүмдөрүбүздүн келечегине эч кимдин көзү жетпейт. Бул - заман бузулгандыктанбы, же кыздарыбыз бузулгандыктанбы? Заман бузулган учурда дагы мындай жаман жоруктарга жол бербешибиз керек.

«Кыз адеби кымбат, уул адеби урмат» - дегендей өз адебибизди, ыйманыбызды, «кыз» деген атыбызды тоо суусундай таза сактап, кийинки муундарга үлгү болобуз деген оюм бар.

*А.АРЗЫМАТОВА. «Тогуз-Торо» районунун
«Чет-Булак» орто мектебинин окуучусу.*

«АДАМГА ЭКИ НЕРСЕ КЕРЕК ДЕГИ: БИРИ-ТИЛ, БИРИ-ДИЛИҢ ЖҮРӨКТӨГҮ»

(Тилдин жана дилдин тазалыгы жөнүндө ой-толгоо)

Эне тилсиз укмак белем «Манасты»,

Эне тилсиз укмак белем санатты.

Эне тил!

Кандай жөнөкөй, кандай терең, кандай улуу сөз! Дал ушул сөз ар бирибиздин каныбызды ойнотуп, сезимибизди ойготуп, акылыбызды арыштатып турат. Эне тилин коргоо үчүн илгери «Манас» бабабыз жоого аттанган. Ар бир доордун, ар бир кылымдын, мезгилдин эр-азаматтары эли-жери, эне тили үчүн жан аяшкан эмес. Биз дагы эне тилибизди унутпайлы. Себеби дал ушул тилде бешикте жатып, энебиздин алдей ырын укканбыз, «апа» деген биринчи сөзүбүздү айтканбыз, мектеп босогосун аттап, «А» тамгасын үйрөнгөнбүз. Бирок ушул эне тилибизди барктай албай, аны дат баскан ийнедей кылып, кээ бир кыргыз адамдары тилин унутуп бараткансыйт. Мына ушундан-улам мени көп ойлонткон нерсе — кыргыз тилинин эртеңи, тагдыры. Дүйнөдө ондогон, жүздөгөн улуттардын тилдери унутулууга дуушар болгону турат. Эгер алардын эне тили унутулса, анда алардын коломтосунун оту өчкөнү өчкөн. Унутулган тилди эч ким, эч качан эч нерсе менен кайтара албайт.

Биздин мамлекетибизде «Кыргыз Республикасынын Мамлекет-тик тили жөнүндөгү» мыйзамы 1989-жылы 23-сентябрда кабыл алынган эле. Жакында бул мыйзамдын он жылдыгы белгиленди. Ал күнгө карата жер-жерлерде акыркы жылдары даярдыктар көрүлүп жаткан. Ушундай даярдыктарга - Улуттук телерадиокорпорациясы тарабынан тартылган көптөгөн кечелер, сынактар өткөрүлгөн жана дагы өткөрүлө бермекчи. Бирок бул көрсөтүүлөрдү толук канааттан-дырарлык деп эсептөөдөн алысмын. Ошол көрсөтүүлөрдү көрүүчүлөргө ырахат тартуулап, дили-диги менен далалат кылып, үйрөнүүгө умтулгандай кылып өткөрүү керек. Аны үчүн кыргыз тилинин улуулугун жана тазалыгын даңазалаган ырларды, сөздөрдү макал-ылакаптарды тартуулаш керек го деп ойлойм.

Кыргыз эли уул-кыздарына ысымдарды коюуда, ал ысымдын маанисине көп көңүл бурушар эле да. Мисал: Арууке, Аруу - таза-лык, сулуулук дегенди түшүндүрөт. Азыркы учурда кыргыздар өздөрүнүн атын кыскартып орусчалап Айчүрөктү - Аня, Аселди -Ася, Алтынайды - Айка дешет. Мунун эмне кызыкчылыгы, эмне таңсыгы бар. Иван эч качан «Мен Имашмын» дебейт. А эмне үчүн Имаш Иван болушу керек. Же муну менен биз өзүбүздүн жетишкендигибизди көрсөтөлү деп жатабызбы? Мүмкүн, бул биздин маңкурттугубуз болуп жүрбөсүн? Күндөлүк

турмушубуздан өзүбүз көрүп, күбө болуп жүргөндөй, беш уландын башы бириккен жерде бешөө тең болбосо да, төртөө сөзсүз орусча тилде сүйлөшкөн «азаматтар». Балким, алар орусча, же башка тилде сүйлөө - «маданияттуулуктун белгиси» деп түшүнүшөр. Туура, тил билүү — адамдын интеллектуалдык деңгээлинен кабарлайт. Кыргыз менен накта кыргызча, орус менен таза орусча, өзбек менен өзбекче, Европа элдери менен англисче сүйлөй билүүгө не жетсин! Бирок эне тил ар убак биринчи орунга коюларын жана анын ыйыктыгын унутпашыбыз керек. Азыркы жаштар гана эмес, чоң эле кишилер да тилибизди барк албай кетишкен сыяктуу. «Улуу көч кайда баштаса, кийинки көч анын жолун улайт», — дегендей алардын таалимин алган жаштар да, «киргиз» болуп баратышпайбы.

Илгерки эки адам көрүшкөндө биринчи ата-тегин сураштырып, таанышчу экен. Азыр деле, кээ бир элет айылдарында ушундай жак-шы адат бар. Ал эми шаар көчөлөрүндө жаштарга же улгайып деле калган кишиге кайрылып, жети атасын сурап көрсөнүз, ал сизге тигиле карап күлүп, сизди соо эмес деп ойлоп, мазактап басып кетиши ыктымал. Натыйжада, сопсоо эле туруп, бир нерсеси жетишпеген болуп чыга келесиз. Анткени элибиздин психологиясы соңку жылдардын ичинде ушундайча калыптанып калган. Азыр эч кимдин, айрыкча шаардыктардын ата-теги менен иши жок. Бул болсо өзүбүздүн улуттук маданиятыбыздын канчалык төмөндөп кеткенин көрсөтөт. Анткени жети атасын билүү менен, кыргыз эли канынын, дилинин, тилинин тазалыгын да сактоону көздөшкөн. Маданияттын башка дагы аспектилери: салт, дин, социалдык абал жөнүндө бул жерде сөз кылуунун муктаждыгы жок. Эгер буларды да сөз кыла турган болсок, анда элибиздин, биринчи кезекте, өзүбүздүн маданиятыбыздын деңгээли канчалык төмөндөп кеткенин дагы ачыгыраак көрүүгө болот эле. Башка улуттардын тилин билүү менен, өз эне тилибизди унутпашыбыз керек. Эне сүтүн кандай ыйык тутсак, эне тилин да дал ошондой тутушубуз зарыл. Бекеринен:

Эне деген улуу болот Күндөн да!

Эне сүтү Эне тилге синген да!» - деген сөз эл арасында тараган эмес. Адамдын жашоосу үчүн аба менен суу кандай керек болсо, улут үчүн тил менен дил да ошончолук керек. Мусулмандар күнөө кылса, Кудай алдында өздөрүн күнөөлүү болдум дешет экен, эгер биз тилибизди унутсак, анда биз бүтүндөй улут жана анын келечеги алдында күнөөлүү болобуз. Ошондой эле, улут болуудан калабыз. Анткени тил болбосо, улут болбой, руху жок калк болуп калуу коркунучу биздин босогобузда турган жокпу? Мына ушуну унутпайлы?

Кыргыз тили - кызыл туусу элимдин,
Кыргыз тили - сулуулугу жеримдин.
Тил болбосо, эл жоголот дегендей,
Кыргыз тилин ыйык тутуп келемин.
Кел курдаштар! Эне тилин сактайлы
Элибизди кадырлайлы барктайлы...

*Н. САДЫКОВА. Токмок шаары,
№5 мектептин окуучусу.*

ӨРНӨКТҮҮ КАРЫЯЛАР БОЛСО, ӨНӨРЛҮҮ ЖАШТАР ДА БОЛОТ

(Ой жүгүртүү-дил баяны)

Манас атабыз убагында тегерегине өз заманынын бийик өнөрлүү, акылман Бакай, Кошой сыяктуу кадырман карыяларды топтогон. Алардын акылы, күчү, кайраты менен ар дайым жеңишке жетишкен.

Биздин бүгүнкү заманыбыздын алдыңкы илимдүү-билимдүү, өнөрлүү акылман-кеңешчи Бакайы — Чыңгыз Айтматов атабыз дейт элем. «Карысы бардын ырысы бар» дегендей, мындай улуу адамыбыздын асыл сөздөрүн, эмгегин даңктап, биз ага бийик урмат менен баш ийип, таазим кылабыз. Өзүнүн жашоо курагынын аралыгында Чыңгыз атабыз дүйнөнү дүңгүрөткөн чыгармачылык эмгеги менен биздин кылымдын татыктуу карыяларынын бири. Анын залкар таланты, өз элине жасаган бараандуу иши жана теңдеши жок эбегейсиз чыгармачылыгы кыргыз калкы үчүн баарынан кымбат жана ыйык.

Шекер айылынан ааламга сызылып чыккан жол бүгүн Ч. Айтматовду жер жүзүнө таанытып, дүйнө эли ага суктанышууда. Улуу жазуучубуз кайталангыс чыгармалары менен кыргыз адабиятын дүйнөлүк даражага алып чыкты. Анын улуу идеялары адамзат рухун, маданиятын байытты. Чыңгыз атабыз — дүйнөлүк деңгээлдеги классик сөз сүрөткери катары калк үчүн күйүп-жанган, аалам тагдырын алдын ала айта билген, көптү көргөн, терен ойлуу улукман карыя.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы ажайып каармандары Сейде, Жамийла, Толгонай, Танабай, Дүйшөн, Эдигей, Казангап, Асел, Ильяс, Момун жана башкалар өз көз караштары бар, өзгөчө бир дүйнөлөр.

Алсак, «Биринчи мугалимдеги» кыргыз жаштары илимдин, маданияттын баштапкы жолуна салган, алардын келечекте билимдүү болушун эңсөө менен, өз бактысын да кыйып жиберүүдөн кайра тартпаган Дүйшөндүн образы эле повесттин канчалык бийик деңгээлин аныктайт.

Дүйшөн өз учурунда талыкпай эмгектенип, элдин келечегине кам көрүп, чыгарманын акырында айылындагы, биз жүрөгүбүз менен урматтаган кадырман карыялардын бири болуп калган. Ал эми «Саманчынын жолундагы» Толгонайдын тагдырынан согуш мезгилиндеги азаптуу, азалуу күндөрдү башынан өткөргөн, кайраттуу, эмгекчил, мээрман карыя-эненин элесин көрөбүз. «Ак кеме» повестиндеги Момун жалтаң, коркок болгону менен, аны эмгекти сүйгөн, боорукер карыя катары тааныйбыз. Момун карыянын жетегинде жүргөн, жан дүйнөсү акактай таза Баланын образы ыймандуулукка чакырса, «Эрте келген турналарда» Султанмураттын согуш мезгилиндеги турмуштун ачуу-таттуусун сезе башташын, өзүнөн улуулардын жолун жолдоп, алардын атын өчүрбөй ата салтын татыктуу улантуу проблемасынын чечилиши тарбиялык чоң мүнөздө берилген.

Сары-Өзөктөгү какыраган чөлдө «кылым карытар бир күнгө тете» окуянын жүрүшү, өмүрүнүн акырына чейин чаалыкпастан иш жүргүзгөн кайратман кары Казанга менен Бороондуу Едигейдин, ыйык Найман-Эненин трагедиялуу тагдырлары эмне деген зор рухий күчкө эгедер. Же болбосо, «Саманчынын жолундагы» атасы Субанкулдун өчүн душмандан алмакка өз эрки менен өлүмгө аттанган уулу Жайнак, «Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт» повестиндеги зор рухий күчтүн ээси Орган карыя жана асыл ата - Эмраиндардын жолун татыктуу улай турган наристе Кириск, биз үчүн жашообуздун жол ачар үлгү образдары десем жанылышпаймын.

«Баарын айтпай бирин айт» дегендей, «Атадан калган туяк» аңгемесиндеги эле Абалбекти алалычы. Бечара Абалбек атасынын бар-жогун билбей жүрбөдү беле. Бир күнү кечте кыркынчыларга келип койгон кинодогу баатырдык менен курман болгон каарман солдат балага «ата» болуп калуусу куру-бекеринен айтылып отурган сөз эмес. Ойлонуп көрөлүчү, мындай кырдаалда «Бетме-беттеги» качкын Ысмайылды Абалбек «ата» деп айтар беле?! Жок, айтмак эмес!

Мына ушундай турмуштан алынган Чыңгыз Айтматовдун чыныгы каармандары дүйнөнү жаңыртса, ал эми дүйнө аларды жаңырттып, кылымдан-кылымга келечек муундар үчүн, биз үчүн тарыхый, маданий үлгүдөгү эч жазылып бүтпөс улуу адамдар!

Бүгүнкү күндөгү биз окуп-үйрөнүп жаткан осуяттарга айкөл Манас атабыздын бүткүл өмүрү арналса, анын улуу идеяларын улантуучулардын бирден бири, бизге аны таянткан, аң-сезимибизге, турмушубузга жеткирген ХХ кылымдын ардактуу кадырман адамы Ч. Айтматов болуп калды. Ошондуктан биз да Чыңгыз атабыздын рухий маяктарын шам кылып, акыл-насыяттарын ишибизде колдонуп, татыктуу жашоо максатын көздөп, анын чыгармаларын, андагы образдарды үлгү кылып, берилүү менен окуп жатабыз. Азыркы коомубузда Чыңгыз атабыздай өрнөктүү карыялар көп болсо, алардын жолун жолдогон өнөрлүү жаштар да абдан арбын болот деген ойдомун.

Чыңгыздай карыя аталар көп болсун!
Дүйнөдө Чыңгыз атадай карыялардын даңазасын тээ бийикке
көтөрөлү!

С. АБДРАКМАНОВА. «Ысык-Көл» району,
«Бактуу-Долоноту» орто мектебинин
10-классынын окуучусу.

«ЖЫЛЫП БАСАР БУТУ ЖОК ЖЫЛАН БАЙКУШ КАНТТИ ЭКЕН?...»

*(Кыргыз адабиятындагы экологиялык
проблемалардын чагылдырылышы)*

«Турмушта бар көп парыз
Биринчиси эрте тур,
Таң кабарын тыңдап бил,
Экинчиси тазалык,
Жашоо берген өмүргө,
Муздак суудан жутмактык.
Үчүнчүсү ыйман күт,
Жан-жаныбар макулук
Сенден күтсүн бир үмүт».

(Элдики)

Мына, адамзат жыйырманчы кылымды аяктап, жаңы кылымга аяк таштап отурат. Ушул мезгил ичинде дүйнө элдери бир топ глобалдуу проблемаларга дуушар болду. Мындан аркы социалдык өнүгүү, цивилизациянын тагдыры мына ушул проблемаларды чечүүгө көз каранды. Дүйнөлүк проблемалардын катарына экологиялык кризис да кирет. Адамдардын иш-аракети, илимий-техникалык революциянын өнүгүшү жаратылышка терс таасирин тийгизип, жер жүзүндөгү экологиялык тең салмактын бузулушуна алып келди.

Акыркы он жылдыкта планетаны булгоо өсүп кетти. Жерге кычкыл-тек берген токой аянттары кескин түрдө азайып, жер кыртышы бузулуп, дүйнөлүк океандар булганууда. Зор нефти тактары океандагы тиричиликти өлтүрүп жок кылат, демек, өлүк океан - бул өлүк планета дегендикке жатат. Ошондой эле дүйнөлүк улуу көлдөр менен дарыялар да абдан булганган. Азыркы мезгилде адистердин изилдөөсү боюнча рак жана башка бардык оорулардын сексен пайызы таза эмес суудан, абадан улам пайда болгондугу далилденди. Чернобылдагы АЭСтин жарылышы да канчалык коркунучтуу экендигин көрсөттү.

Айланага көз жүгүртсөк, шаарлардагы өсүмдүктөр жыты буркураган таза аба жок болуп, дарыялар сасык сууларга айланууда, бардык жерлерде акыр-чикир үймөктөрү, жол жээгиндеги үйлөрдүн жанында, балдар ойноочу жерлерде, базарларда таштандылар үйүлүп жатат. Мунун кесепетинен ар кандай жугуштуу оорулар көбөйүүдө.

Көпчүлүк адамдар чынында, өзгөчө биз, жаштар, жаратылыштын кандайча булгануусун жана анын акырындап жок болуусун, аны сактап калуу жолдорун билбейбиз. Ошондуктан, бизге өткөн жылы атайын орто мектептерде тогузунчу, он биринчи калсстар үчүн кабыл алынган экология боюнча программа бекеринен эмес.

Карт тарыхка кайрылсак, башка бардык түрк элдери сыяктуу эле, кыргыздар да эзелтен табигат менен таттуу, жаратылыш менен жан шерик жашоо гана адамзатты сактап калуунун бирден бир жолу экендигин түшүнүп, улам кийинки муунга осуят катары калтырып келген. Табиятка ыксыз кол салып жиберүүдөн акыркы трагедия экендиги «Кожожаш», «Карагул ботом» сыяктуу элдик көркөм чыгармаларда кылдат чагылдырылган.

Адабият - элдин турмушунун күзгүсү. Ошондуктан турмуштагы болуп жаткан нерселердин, окуялардын бардыгы чагылдырылат. Айрыкча, глобалдуу проблемалар - адабий чыгармалардын негизги тема-тикасынан. Мындай чыгармалар оз убагында көркөм, элестүү чагылдырылган, көптүн кызыгуусунан көөнөрбөс эмгек болуп кала берет. Чыңгыз Айтматов өзүнүн жакынкы Европадагы жолугушууларында: «Силер экология жөнүндө азыр айтып жатасынар. Биздин түрк дүйнөсүндө мындан миң жыл мурда айтылып келген», - деп белгилеген.

Экологиялык проблемалар кыргыз адабиятында байыртадан эле козголуп келүүдө. Буга элдик эпос «Кожожаш» мисал боло алат. Эпосто Кожожаш мергендин образы аркылуу адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилени көрсөтөт, же Кожожаш мерген өзүнүн колу менен кылганын мойну менен тартты - аскада камалып, сөөгү көмүлбөй, карга-кузгунга жем болду.

Таң каласыз, бул го чыгармадагы окуя эле, мындан беш-алты жыл мурда Чүй өрөөнүндө жашаган бир мергенчи жигит, Кожожаштын тагдырын так ошондой кылып бүгүнкү күндө кайталагандыгын газетага жарыялап чыкпадыбы? Демек, жаратылышка ырайымсыз мамиле жасалса, ал да ага ошондой жооп кайтарат тура.

Кыргыз жазма адабиятында экологиялык проблемаларды эң көп козгогон, ошол аркылуу далайды таң калтырган бул — Ч. Айтматов. Тагыраак айтканда, жазуучунун «Ак кеме» повести жана «Кыямат» романы. Алсак, «Ак кеме» Бугу Эне жөнүндөгү уламыш аркылуу эле өткөндө адамдар жаратылышка кандай мамиледе болуп калышты дегендей тымызын сырдуу үн угулат, жомок бүгүнкү күндө да кызмат кылып жатат. Повесттин негизги идеясын топтогон талуу жер, мына ушунда деп

ойлойм. Бул жөнүндө жазуучу повесттин жазылыш тарыхын эскерүүдө төмөнкүчө айтат: «Соң-Көлдөн келе жатып, кокусунан бугу аткандарга жолугуп, анан көңүлүм катуу чөгүп, ушул чыгарманын түпкү түйүлдүгү пайда болду».

Чынында эле адам баласы кандай жырткыч? Ойлоп көргүлөчү, кандай адам энеге кол салат? Албетте, жырткыч адам. Ал ким? Ал «Чөптү кор кармаса, көзгө зыян» экендигин капарга албаган, адам менен жаратылыштын ортосундагы байланышты, ыйык сезимди сезе билбеген Орозкул. Ошон үчүн, ал Бугу Эненин тукумун аттырган. Жомоктогу Майрык-Чаар-Жезкемпирдин: «Булар деген адам баласы, чоңоюп алып, өзүңдүн бугучаларыңа кол салат», - деген кебинин акыры туура чыкты. Бугу Эненин тукумдарына кол салышты, жок кылышты...

Менин оюмча, Орозкулдун тукумун улар, туяксыз калышы жаратылыштан алган жообу.

Азыркы учурда мындай Орозкулдар, бекерпоз, жаратылышка зыян келтирген Сейдакматтар толуп жатат. Ошондуктан, жазуучу бир чака «Сакадай бою сары алтын» повести аркылуу окуучулардын табиятты сүйө жана коргой билүү сезимдерин ойготту. Муну ал Баланын образы аркылуу берди, же Мүйүздүү Бугу Энени өз энесиндей көргөн бала бугуларды аткан күнү намысына, кыйналганына чыдабай, өзүнүн балык болуп сүзө албасын билсе да, Ак кемеге аппак, таза наристе бойдон балык болуп сүзүп кетти. Ал мындай жамандыктарды көргүсү келбеди...

Танабайдын, Едигейдин, «Ак кемедеги» баланын тагдыры... Мына билинбестен акырындап отуруп кичинекей трагедиялар өсүп, жеткен чегине — жаратылыш трагедиясына алып келди. Бул чыгармалар окулгандан кийин, сөзсүз, ар бир окурмандарга адам баласы менен жаратылыштын ортосундагы эң назик, ыйык байланыштын бар экендигин, ага акылмандык, камкордук менен мамиле жасоо керектигин аргасыздан мойнуна алдырат. Демек, экологияны коргоодо адабияттын да таасири чоң, салымы зор.

Азыркы ырдалып жүргөн «Өрүк комуз» ыры да жаратылыш өзүнө жасалган мамиле үчүн көз өткөнчө сыздап жүргөндөй өч алган.

Биз, адамдар, ата-бабаларыбыздын калган түгөнгүс жаратылыш байлыгын бизге чейин кандай сактап келсе, ошол бойдон көздүн карегиндей сактап, кийинки муундарга тартуулоо — ар бирибиздин ыйык милдетибиз.

Кыргыз элинин бермети болгон Ысык-Көлдүн бүгүнкү абалы, байлыгы болгон жаңгак токойлору кечиктирилгис өзгөчө камкордукту талап кылат, себеби алар биздин байлыгыбыз, сыймыгыбыз болуп саналат.

Бүгүнкү күндөгү экологиялык абалга өзгөчө баа берип, ар бир адам келечекте жашоо үчүн салым кошпосок, анда эртеңки муундардын келечеги, тагдыры эмне болот? «Боору жерге жабышкан, Баса албаган балчактап Бака байкуш кантти экен? Боорунда буту жок, Жылан байкуш кантти

экен? Кийими жок жылаңач болсо, Тебетей жок жылаңбаш болсо, Көзүнөн жашы мончоктоп агып жүргөндүр, Жетим байкуш кантти экен?

Кумурскадан баштап, адам баласына чейин жайлуу жерди, бейкутукту издеген Асанкайгыдай бардыгыбыз жаратылышка туура, боорукерлик менен кылдат мамиле жасайлыгы, замандаштар!

*С. АНДАКУЛОВА. Жалал-Абад шаарындагы
М 9 орто мектептин II «в» классынын окуучусу.*

А. ОСМОНОВДУН ПОЭМАЛАРЫНЫН КӨРКӨМ- ЭСТЕТИКАЛЫК МАЗМУНУ ЖАНА АНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК САЛТТАР

Алыкулдун чыгармаларынын узак жашай турган кубаттуулугун анын поэмалары эң сонун далилдей алат. Чынында акындын поэмалары кыргыз поэзиясындагы кыска, бирок мазмундуу, идеялуу, көркөм чеберчилиги бийик жазылган чыгармалардын мыкты үлгүлөрүнөн болуп калды. Муну анын поэзиясын изилдеген илимпоздор, жалпы эле адабий коомчулук туура баалап келе жатат.

Акын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жана согуштан кийин көптөгөн поэмаларды жараткан. Алсак «Менин энем», «Күлүйпа», «Майдын түнү», «Ким болду экен?», «Махабат», «Өлүп тирилгендер», «Эшимкандын тереги», «Жеңишбек» поэмалары. Бул поэмалардын ар бири кыргыз поэзиясында поэма жанрына белгилүү жаңылыктарды ала келди. Алыкул поэмаларында турмуштун кадимки адам элес албаган кырларын чыгарманын уюткусу катары алып, аны акындык чеберчиликтин күчү менен көркөмдөгөн.

Согуш кимдин ким экендигин тез эле таанытып, жаман-жакшыны заматта ылгап, алаканга салып тургандыгын акын поэмаларында окурманга жеткиликтүү ачып бере алды. Мурда тынч, бейпил учурларда билинбей, ичте тымып жаткан сапаттар бат эле сыртка чыга келди. Анткени согуштун татаал кырдаалы эч нерсенин жай жатышын, жай өнүгүшүн күтүп турбайт эле. Алыкулдун «Ким болду экен?» поэмасындагы Сонун менен Бактыбек согушка чейин айыл-ападагыларга анча тааныш эмес адамдар катары саналып келген: Сонундун күлбөгөн мүнөзүнө байланыштуу Күлбөс деп, Бакты-бекти кой оозунан чөп албаган момундугуна байланыштуу Баркалбас деп аташып, өз аттары унутулуп кеткен. Баркалбас Күлбөстү жактырып, сөз айтканда ал: «Сен эмес, сельсоветке жок деп койдум» - деп, күйбөгөн жерин күл кылган. Эгерде турмуш агымы мурдагысындай бир калыпта жылып, бейпил күндөр бир калыпта улана берсе, балким, Күлбөс менен Баркалбас да ошол билинбеген бойдон дүйнөдөн өтүп кетишет беле? Согушка кеткен Баркалбас адам

суктана турган эрдиктерди жасады, тылдагы Күлбөс ишкер чыгып, майданга мыкты жардам бере баштады. Күлбөс кыз «Баатырдын баатырына» деп чекесине саймалап жазган жоолукту:

Суранам менин ушул сыйлыгымды,
Баатырдын чын азамат баатыры алсын.

Эгерде жүрөгүнө ылайык келсе,
Болочок өмүр оту бирге жансын, -

деген аягында өз адреси бар катын кошо салып жиберди. Буйрук экен, Күлбөстүн ошол белеги баатырдын баатыры Баркалбаска ти-йип, Күлбөс бир жагынан убадасынын өтөсүнө чыкты, экинчи жагынан, Баркалбас - Бактыбектин мурдагысынан өзгөрүп, мыкты жигит болгонуна даана көзү жетип, жактырып да калды. Поэмада автор сүйүүнүн тазалыгын, туруктуулугун даңазалаган.

Алыкул өз поэмаларында эл арасындагы фольклордук салттарды кеңири чагылдырат. Мисал катары, «Махабат» поэмасын алып көрөлү. Чындыгында, поэманын аягы жомоктогудай бүтөт. Бул сөзүм менен акындын жомок жазды дегенден алысмын. Чыгарманын аягында Касымга бут бүтүп, Күлшайыга көз бүтүп, бактылуу жаппап калгандыгы жөнүндө айтылат. Бул татаал көрүнүш чыныгы махабаттын күчү менен гана болду деп айтууга болот.

Карындаш, - деди жигит, - андап алгын, махабат мына ушундай ысык жалын. Мен сүйдүм Мекенимди, Ата Журтту, ошого бердим сүйүү, ыйык каным!

Кыз айтты: Касым курдаш, андап алгын

Махабат мына ушундай ысык жалын.

Мен сүйдүм, сени сүйдүм, таза сүйдүм

Сүйүүнүн сага бердим ынак канын!

Бул чыгармада акын фольклордук ыкманы жогорку деңгээлде чеберчилик менен пайдаланган.

Алыкулдун «Жеңишбек» поэмасында, манызында, түбүндө көп маанилер жаткан улуу поэма. Поэманы акындын жалпы акындык өнөрүнүн да барып жеткен чокусу деп айтууга болот. Алыкулдун бул поэмасында адамдын карама-каршылыктуу ички дүйнөсүн ачуу, көп кырдуу мүнөз түзүү жана аны мазмундуу, терең философиялык ой менен жабдуу башкы өзгөчөлүк болуп эсептелинет:

Дүйнө - өмүр, уул бердин, бала бердин,

Дүйнө - өмүр, алоолонуп жана бердин.

Неге сен алыс кеткен сапарыңдан,

Ээриң жок, жайдакталып кайра келдин?

Бул деталь кээ бирөөлөр айтып жүргөндөй, анчейин гана фольклордук цитата эмес, бул - поэманын көркөмдүк түзүлүшүнүн философиялык мазмунунан бир үзүм. Ушул төрт сап ырдын өзү эле поэманын өзөгүн түзөт. Анткени ушул саптар менен эле Жеңишбектин жарык

дүйнөгө келгендигин, чоңоюп эр жеткен соң майданга аттанып, анда жаш өмүрдүн кыйылгандыгынан маалымат алабыз. Поэманын ушул жерин «Сынган кылыч» романындагы Темирдин атынын жайдакталып келиши менен салыштырууга болот. Минтип сүрөттөөнүн өзү эле кыргыз элинин салтынан кабар берет. Алар түз эле, «өлдү», «көз жумду» деп айта салбай, аянычтуу түр менен билдирген. Ушундайча сүрөттөө менен Алыкул Осмонов чеберчиликтин күчүн сездире алган.

«Эшимкандын тереги» поэмасынын сюжетин акын абдан кызыктуу кылып түзгөн. Реалдуу турмушта болбой турган окуяларды кыялдан чыгарып, көнүлгө ыната турган формага түшүрүлгөн. Ушундан эле акындын өткүр, акылдуу, олуттуу экендигин сезебиз. Чыгармадагы терек жөнөкөй терек эмес, «сыйкырдуу» терек. Жамандык, жакшылыктын боло тургандыгын алдын ала билдирген анык касиети, жалбырактарынын саргая башташы, теректен кандын чачырап кетиши - мунун баары укмуштуу көрүнүш. Жакшылап байкасак, поэманын түпкүрүндө көркөм-эстетикалык мазмун жатат. Чыгарманын максаты турмушта ордун таба албаган, адамкерчиликсиз, ак эмгеги менен күн көрбөгөн адамдарды тарбиялоо болуп эсептелинет. Терс каармандар - Шорук менен Калмат бирөөнүн багып өстүргөн терегин уурдоону ойлошот. Эшимканды калп жеринен «өлдү» деп, терегин кыймакчы болгондо теректин кыйылбай коюшунун өзү эле символикалуу. Аягында эки шумпайды терекке байлап салса, алардын дилиндеги бардык арамдыктарын теректин жутуп алышына ишенбей кетесиң...

Жыйынтыктап айтканда, «Эшимкандын тереги» поэмасы - фольклордук жанрдын көркөмдөлгөн, жогорку чеберчидикте ачылган мазмундуу тиби.

Ойлор анда, ойлорунда ал өзү,
Жашап жүрдү, күнүрт эле мүнөзү.
Жар күтпөдү, дос-тууган да күтпөдү
Ырга айланып, билген бардык дүйнөсү.
Кайран акын, кайран агам-көсөмү!
Аз жашадың, бирок көптү өткөрдүң.
Бүлбүлдөгөн чырак болсо өмүрүң,
Билип жүрдүң, билигинин өчөрүң...
Ой артынан келип жатса ой улам,
Сен түтөлбай аны жазбай коюудан.
Ооруп жатып: «Сен ооруба, Ата Журт!»
Деген бир сөз кетпей койду оюңдан.
Кайран акын, кайран ага-көсөмү!
Өттүң эрте бул дүйнөдөн өтөрүң...
А болбосо, «боз ат минген отуздун»

Минбейт беле, андан бери неченин.
Өзү айткандай, жатып калбай көрүндө,
Туруп кетип, журт көзүнө көрүнөө,
Азыр ана, акындардын пири окшоп,
Ал олтурат, кыргыз ырдын төрүндө.

Г. ТАШБОЛОТОВА. Ош шаары,
У. Салиева атындагы орто мектептин
II «в» классынын окуучусу.

АБИЙИР СОТУНА ТҮБӨЛҮК ЖООПКО ТАРТЫЛГАН

(Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» пьесасындагы Нурдин ким?)

*«Өзүңө ишен, жолдошуңа ишен, бирок бирөөнүн азгыруусуна
алданып. өз турмушуңду бузба».*

Белгилүү драматург Токтоболот Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» пьесасы 1960-жылдардагы кыргыз драматургиясындагы адамдардын психологиясын иликтөө аркылуу образ жаратуу жана турмуштук конфликттерди, проблемаларды чечүү ишинин бекемделе баштаганын ачык-айкын көрсөткөн чыгарма болуп калды.

«Абийир кечирбейт» драмасындагы башкы каарман Нурдин сүйүү жана достукту терең түшүнө албагандыктан, өз келечегине, өз тагдырына өзү чыккынчылык кылат. Мына ушул Нурдиндин образы аркылуу драматург адамдын ички дүйнөсүн ар тараптан иликтөөгө болот.

Окуя Нурдин өзүнүн таза сүйүүсү менен чыныгы досуна чыккынчылык жасап, акыры түрмөгө да түшүп, андан кайра бошонуп чыгып келе жатканда, жолоочу карыяга жолугуп, ага өз башынан өткөргөн оор окуяларын айтып берип жаткан учурдан башталат.

Драманын кыскача мазмуну төмөнкүдөй: Нурдин менен Шайыргүл - бирин бири жактырып сүйүшкөн жаштар. Шайыргүлдүн атасы профессор Сулайманов медицина илиминдеги таанымал окумуштуу, ал эми Нурдин, Масадык, Нияз анын студенттери, шакирттери.

Масадык менен Нурдин - ынак достор, ал эми Нияз болсо, Нурдиндин жакын тууганы. Нурдин менен Масадык аракетчил, жөндөмдүү, таланттуу студенттер эле. Алар чыныгы мээнети, аракети аркылуу профессор Сулаймановдун шакирттери болуулары келсе, амалкөй Нияз карөзгөйлүк менен мансапка жетүүнү максат кылып коёт. Себеби ары билимдүү, ары таланттуу Нурдин Шайыргүлгө үйлөнсө, профессордун

күйөө баласы катары да, өзүнүн жөндөм, шык, таланты аркылуу да максатына жетет. Масадыктын таланттуулугун Сулайманов ансыз деле жогору баалайт, ал эми мен бул экөөнүн катарында санга кошулбай четте калат экенмин деп, илимдеги алсыздыгын билген Нияз эки достун келечегине Шайыргүл аркылуу бут тосуу керек деген чечимге келип, акыры ал оюн ишке ашырат.

Нурдиндин досу Масадыкка Шайыргүл туулган күнүнө белек кылып портсигар берет. Ал портсигарда мындай каалоо жазылган: «Нурдиндин өмүрлөш досуна, Нурдиндин болочоктогу өмүрлөш айымынан». Кара ниет Нияз ушул белек портсигарды Сейит деген шофёр аркылуу уурдатып алып, дал ошол өзүндөй болгон портсигарды сатып алып, ага төмөнкүдөй мазмундагы куттуктоо жаздырат: «Жаным Масадык! Туулган күнүң менен чын жүрөктөн куттуктаймын. Менин сүйүүм күн нурундай жылынтып, жоогазындай кубантып турсун. Экөөбүз таалайлуу болобуз... Сенин Шайыргүлүң!»

Нияз өзү жаздырган портсигарды Нурдин менен Шайыргүлдүн тою болор күнү Нурдинге бердирет. Анын тактыгына жетпей, ачууга жеңдирген Нурдин Масадыкты машине менен койдуруп, үч жылга түрмөгө кесилет, Масадыктын буту сынат.

Шайыргүл алгачкы сүйүүсүнөн ажырайт. Нурдиндин жоругуна түшүнө албайт. Шайыргүл жетик, маданияттуу, түшүнүктүү Омор аттуу мугалим жигитке турмушка чыгат. Эркек балалуу болушат, атын Нурдин коюшат. Ал эми Масадык болсо бутунан сылтып калат, шаардагы белгилүү хирургдардан болот. Жашоо болсо улана берет. Турмушка, жашоого, достукка, сүйүүгө болгон аруу тилек максаты менен жашап келет. Нурдиндин түшүнбөстүгү жанын кейитет.

Ошентип, ушул окуяларды баштан аяк айтып келип, Нурдин өзүнө өзү өкүм чыгарат жана бул өкүмдү башка кечирсе да, абийир соту кечирбейт деп жыйынтыктайт.

Чынында да, Нияз өңдүү карөзгөй, өзүмчүл адамдарды, адамдын жеке турмушуна да, коомдун өнүгүшүнө да келтирген зыяндарын эч ким, эч качан кечирбейт.

Ал эми түпкүлүгүндө таза тазалыкты, аруулукту, чындыкты жашоонун маңызы деп билген Нурдиндин ачууга жеңдирип, ызага алдырып, сүйгөн кызынын ишеничин сындырып, бардык ишти өзү ойрон кылгандыгын, анын абийири да кечирүүгө тийиш эмес. Нурдин өзүнүн жаңылыштыгын түшүнөт, бирок эми баары кеч.

Бир караганда, Шайыргүл, Нурдин, Масадыктар өзүмчүл Нияздын ыплас иштеринин курмандыктары болушса да, акыры чындык, акыйкат салтанат кураат.

Портсигарды уурдап берген Сейиттин өз абийири азапка салгандыктан, акыры ал чындыкты айтып, Нияздын кандай адам экендигин Нурдинге түшүндүрөт. Нурдин жердигинде терс каарман эмес. Ал ак ниет, иштерман, өз ишине дилгир, пейили кенен адам. Ал Шайыргүлдү

өтө ысык сүйгөндүктөн, анын бекем ишеничин Нияздын терс жоруктары тебелеп, ызасы аны ойлонбогон чеки бүтүмгө алып келген. Адам турмушу өтө татаал жана көп кырдуу. Баарынан күчтүү, бийик, эң жогорку сот — абийир соту.

Демек, ар бир адам чыныгы достукка, таза сүйүүгө туура, ак дилден, такыба мамиле кылуусу абзел. Чагымчылдык, ушак сүйлөө, бузукулук, калп айтуу, достордун ортосуна өрт коюу — өтө жийиркеничтүү. Бир келген өмүрүндө адал эмгек, ак нике, досту андап күтүп, ак дилден мамиле түзүп, жүзүң жарык болгонго эмне жетсин.

Ушакчынын сөзү бузат жолдошту,
Айта берип, жаман-жуман болбосту.
Ушак сөздү уга берсең ич күйөт,
Ажыратыш оңой эле чын досту».

Ошондуктан, жаштарга айгарым досту тандап күткүлө. Себеби достун досу, жолдоштун жолдошу болот да. Кең пейил, ак ниет, адамкерчиликтүү, купуя сырды билгизбеген, сени менен кыйынчылыкта да, жыргалчылыкта да бирге болуп, кайгы, кубанычынды бөлүшө билген адамдардан дос күтүү - эң жакшы.

Н. САДЫКОВА. Токмок шаары, № 5-мектеп.

Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫ - БИР ТАРЫХЫЙ ДООРДУН КӨРКӨМ ПОЛОТНОСУ

Т. Касымбековдун адабият майданына кошкон салымы зор. Айрыкча анын «Сынган кылыч» романы авторду окурман журтчулутуна таанымал кылды. Кыргыз эли башынан оор турмушту өткөргөн.

Тарыхый роман өзүнүн жанрдик табияты боюнча ичине камтый турган мазмунду иргеп алып, аларды көркөм жалпылоонун торко элегинен өткөрүп, сюжеттик бир өзөккө бириктирип, андан эл мүдөөсүн аркалаган идеяны берүү жагынан өтө татаал. Ошондуктан тарыхый роман жазган сүрөткерлердин бардыгынын эле иши оңунан чыга бербейт. Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романы 1966-жылы, толук варианты 1971-жылы кыргыз тилинде, 1973-жылы орус тилинде жарык көргөндөн баштап, республиканын гана эмес, бүткүл окурмандардын көңүлүн өзүнө бурду.

XIX кылымда кыргыз эли кан эзүүдө калганын карт тарых ырастайт. Чыгарма ошол мезгилдеги Кокон бийлиги, так талашуу жөнүндөгү идеяны чагылдырган тарыхый роман.

Окумуштуулардын, тарыхчылардын изилдөөсүнө караганда, Кокон бийлиги карапайым элге көп азап-тозокторду алып келген.

Хан ордону уюштуруучу Нарбото алты урууну бириктирип, ынтымакташтырууну көздөгөн. Бирок бийлик бар жерде өкүм бар, мансап, бийлик талашуу бар эмеспи.

Романда элдин таламын коргогон Бекназар баатыр, тынч жашоону каалаган карапайымдан багарлар, намыс, ордонун ынтымагы деп өз кызыкчылыгын көздөгөн, өтө митайым Абил бий сыяктуу каармандар ошол доордун салт-санаасын, тарыхын чагылдырган күзгү сыяктуу.

Орус элинин курамына кошулууга чейин кыргыз эли не деген кайгылуу күндөрдүн күбөсү болушту.

Чыгарманын башталышында генерал Черняев менен беттешүүдө эле согуш жөнүндө түшүнүгү жок Темир сыяктуу канча бир жигиттер уу коргошундан ажал табышты. Берилип сүйгөн жарларынан, үзүлүп түшкөн ата-энесинен ажырашты. Бекназар кыргыздын камчы болуп бере албасын ошондо эле түшүндү. Ошонун негизинде топ жыйында хан ордонун элчиси менен Абил бийге каршы тура калды. «Орустардын өрт чачкан куралына жылаңач төшүбүздү тосуп бере албайбыз!» - деди. Мына элин сүйгөн, элинин келечегин ойлогон чыныгы элдин уулу. Кара таман кембагалдардын сөзүн сүйлөп, тайманбастыгын, курчтугун көрсөткөн Бекназар өзүнө душман ашырды. Эл башы болуп, ишенимге кирип жүргөн, өтө сөзмөр, амалкөй Абил бий курч кылычтай Бекназарды уу коргошун ичирип жыкты. Эл Бекназарды ээрчип, ага ыкпар кылып калганын билген Абил бийдин мындан башка амалы жок эле.

Курч кылыч сынды, Кокон ордо кыйрады. Андан кийин кыргыз эли тынч жашап калдыбы? Ыктыярдуу түрдө Россиянын курамына кошулуу деле абалды оңдоп жибербеди. Падыша өкмөтү ар кандай салыктары менен элди оор жакырданууга алып келди.

Мага «Сынаган кылыч» романындагы Бекназардын образы өзгөчө жагат. Себеби ал өтө чечкиндүү, кайраттуу, акылдуу. Темир Айзаданы болуп койгон жеринен качырып келгенде, салтта жок ишти жасап, кудасын жолго салса, Темир окко учканда Айзаданын өз тагдырын өзүнө чечтирет. Ал эми Кулкшпини таяк жеп жаткан жеринен ажыратып алып кетиши Абил бийдин ичин сыздатат.

Дагы бир негизги каарман - Нүзүп. Ал өмүрүн Кокон ордонун кайра түптөлүшүнө арнады. Чүй боорунан хан ордонун кызыкчылыгы үчүн атганып чыгып, Алтын бешик уруусунун тукуму Шералини туу тутуп, хан көтөрүп, хан ордону ээлейт. Анын эмгеги канчалык жогору болсо да, ич ара кутумдар Нүзүптүн өлүмүнө себепчи болушат. Көк майсаңда намаз окуп жатып, башын кесип алчу желдетти күтүп, ажалды күтүп жатып өзүнө кайрат бериши не деген улуу адамдык касиет. Кандай адам өлүмдү ушинтип тосот болду экен! Тарых барактары Нүзүптүн чыныгы инсан экендигин далилдейт. Мага Нүзүп сыяктуу өжөр, эр көкүрөк, эрктүү каармандар жагат.

Чыгармада катышкан терс каармандардын көпчүлүгү - турмушта жашап өткөн тарыхый адамдар. Булардын бардыгына жеке кызыкчылык, мансап, байлык үчүн өзүнүн атаандашын гана эмес, бүтүндөй бейкүнөө элди сатып жиберүүгө да, кыргызга учуратууга да даяр. Бирок ушул эле мезгилде алар акылдуулук, митайымдыктан да куру эмес, аларга өлүмдү билип туруп барган фанатизм мүнөздүү.

«Сынган кылыч» романы кыргыз эли башынан кечирген белгилүү тарыхый доордун туундусу экендигин автор эч качан эсинен чыгарбайт. Ошондуктан роман тарых менен көркөм адабияттын турмушунан турат. Автор окуя өтүп жаткан аймактын элинин үрп-адатын, салтын, тилдик өзгөчөлүгүн доордун учуруна шайкеш келтирип, орундуу пайдаланат. Романда көптөгөн архаизм менен историзмдер, диалектилик сөздөр, сөз айкаштары, ошондой эле макал-лакап, учкул сөздөр өз ордунда колдонулган. «Сынган кылыч» романы жарыкка чыкканга чейин тарыхый окуяга арналган чыгармаларды эмес, сөздүн толук маанисиндеги тарыхый романдарды жазуу кыргыз адабиятында анчалык өнүкпөгөн эле. Бул жагынан алып караганда, жазуучунун алдында жооптуу милдет турган Т. Касымбеков кыргыз элинин бир кылымга жакын тарыхын мыктылап өздөштүрүп, ар түрдүү окуялардын мазмунун, маңызын, кыймылын жана багытын терең байкоого аракеттенген, мунун негизинде Кокон бийлиги мезгилиндеги эл турмушу, хан ордосундагы ар түрдүү кагылыштар, Россиянын курамына өтүүдөгү себептер идеялык-көркөмдүк жактан чоң чеберчиликте жүзөгө ашырылган.

*М. КАПАТАЕВ. Ош шаары, N17-гимназия мектебинин
11-экс-классынын бутуруучусу.*

КАЗАКТЫН ДАҢКТУУ УУЛУНА ТУРГУЗУЛГАН УЛУУ ЭСТЕЛИК

(М. Ауэзовдун «Абай жолу» романы боюнча)

*«Абай артта калган казак элин маданий турмушка жетелеп,
маданияттуу элдердин катарына кошууда бардык күчүн жумшаган
прогресстин талыкпас жарчысы болгон».*

Аалы Токомбаев

Казактын көрүнүктүү улуу окумуштуусу жана атагы алыскы дүйнө элдерине белгилүү болгон жазуучу Мухтар Ауэзовдун эң көрүнүктүү эмгеги — «Абай», «Абай жолу» романдары. Бул романдардын үстүндө кандайча иштегендигин М. Ауэзов мындай деп жазат: «Революциядан мурунку жарым кылымдык казак элинин турмушун көрсөтүү үчүн, мен Абайдын

образын түзүүнү чечтим. Өзүм каарманым туулуп-өскөн райондон Абайды жакшы билген замандаштары, абышка-кемпирлери менен жолугушууга туура келди. Айрыкча, Абайдын сүйүктүү жубайы Айгерим, анын өнөрлүү шакирттери менен жолугушуу, алардын өз оозунан Абайдын кайсы ырлары кандай шартта жаралганын угуу мен үчүн чоң табылга болду. Биограф катарында Абай жөнүндөгү материал жыйноо ишине 1930-жылдан кийин гана атайылап кириштим. Абай жөнүндө анын замандаштарынын оозунан жазып алгандарым 1930-жылдан баштап, басма сөздөргө жарыялана баштады. Романдагы катышкан каармандар, уруу-уруктардын бардыгы тарыхый документалдуу. Жайлоо-кыштоолордун баары чыныгы өз аттары. Мында ойдон чыгарылгандар өтө эле аз. Бардык китептерде элдин тарыхый өсүшүн, прогресивдүү жактарын көрсөтүүгө тырыштым». (М. Ауэзов. «Ар жылдар ойлору», Алма-Ата. 1950-жыл, 398—399-бетте.)

Ошентип, бул романдар таланттуу жазуучунун 30 жылдан ашуун мезгилде талыкпай изилдеп эмгектенген ишинин жетишкендиги болуп эсептелет. «Абай», «Абай жолу» романдары жалаң гана Абай-дын өмүрү, чыгармачылыгына, турмушуна арналган эмес. Абай жашаган коомдун карама-каршылыгы, элдин кулк-мүнөзү, ой-тилеги, умтулуусу, анын келечеги да органикалык биримдикте берилет. Романдагы сүрөттөлгөн окуялар XIX кылымдын экинчи жарымында болуп өткөн. Бул казак эли Россиянын курамына толугу менен кошулуп бүткөн мезгили эле. Орус маданияты, экономикасы саясий жактан таасир этип, прогресивдүү ролун ойной баштаган мезгил болчу. Бул казактардын уруучулук-феодалдык катнашын ыдыратып, социалдык карама-каршылыкты, тап күрөшүн күчөткөн. Казактын Абай сыяктуу алдыңкы уулдарына прогресивдүү маданият, көз караштар өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизе баштаган. Орус маданиятын өздөштүргөн Абай жаңыча прогресске умтулган. Бирок эскилик оңойлук менен жаңыга орун бербейт. Кандуу кагылыш, ырайымсыз күрөш менен жеңилет. Романдагы эң негизги кагылышуу Абай башында турган бир ууч бийлөөчү таптын ортосунда жүрөт. Айыпсыз жазаланган Кодардын өлүмүнөн кийин, Абай атасы Кунанбайдын таш боордугун, ырайымсыздыгын, канкордугун көрүп, зээни кейингенден ооруп калат. Бул оору адилетсиздикке каршы күрөш жолун билбеген жаш баланын көңүл оорусу эле. Анын оорусун жеңилдеткен Зеренин жөө жомокторундагы адилеттиктин салтанат курулушу болсо, акын Барлас менен Байкөкчө айткан элдик дастандар менен көңүл көтөргөн ырлары, тамсилдери адилетсиздикке каршы күрөштүн куралын таап берди. Абайдын биринчи эле ырында: «Уа, кой десе бир койбойсуң, Аз болдубу Маяке, Ушунда көргөн кызыгың? Кертте кесип жеп жүрсүң Баркыралы калкыңдын Жал, жаясын, чучугун. Алган, жеген аз окшоп, Дагы бирди таапсың. Түгөтмөк болгон шертиңби Ушул жердин элинин Күлүгү менен жоргосун», -деп Майбасарга карата ырдалат. Андан кийинки алгачкы чыгармалары сүйгөн кызы Тогжанга арналды.

Абай биринчи учурларда атасына ачык каршылык кыла албайт. Тажрыйбасы мол, каардуу жана бардык бийлик колунда турган ага султан Кунанбайга али жаш, турмуштан алган тажрыйбасы аз, колунда бийлиги жок Абай эч нерсе кыла албады. Ал Кунанбайдын алдында күчсүз болгондуктан, өзү сүйгөн Тогжанга үйлөнө албай, өзү сүйбөгөн, Кунанбай үчүн керек болгон Алтынбайдын кызы Дилдеге үйлөнүшкө аргасыз болот.

Кодардын кыштоосу, жайгыты керек болгон үчүн, ал аны амал менен өлтүртөт. Бежейдин алдында айышка жыгылганда, өз бийлигин сактап калыш үчүн, наристе кызы Калиматты таш боордук менен энесинен ажыратып, Бежейге берет. Калиматтын өлүмү Абайдын жан дүйнөсүн кейитет, Кунанбайды жек көрүүсү күчөйт. Байка-гыч жана куу Кунанбай балдарынын ичинен Абайдын акылдуулугун, сезгичтигин байкап, келечекте өз ордун баса турган, намыс алып бере ала турган адам болсун деп, медресеге окуткан. Бирок Кунанбай бул жеринен катуу жаңылган. Боорукер жана адилет Зере менен Уулжандан тарбия алган Абай жаш кезинен жардыларга боорукер, алсыздарга жардам берген гумандуу адам болуп жетилет. Адилет, боорукер Эрбол жана Жиренше сыяктуу карапайым элден чыккан жигиттерден жолдош күтүп, Базараалы, Деркенбай сыяктуу жатакчылардын эгинин тепсетип, аларга кордук көрсөткөндө, алардын акысын байлардан өндүрүп берет.

Акын Кыдырбайга жолуккандан баштап, андан үлгү алып, биротоло элге кызмат кылуу жолуна өтөт. Элге кызмат кылып, адилетсиздикке каршы күрөш үчүн өзүнүн билиминин аздык кыларын сезет. Айрыкча, орустун өкүлдөрү адвокат Андриев, революционер Михайловдордун акыл-насааттарын угуп, орустун улуу жазуучулары Пушкиндин, Лермонтовдун, Толстойдун чыгармаларын окугандан баштап, ошол кездеги казак элинин алдыңкы, билимдүү адамына айланды. Кокустан жолуккан таланттуу ырчы жана акындык өнөрү бар Айгеримге үйлөнгөндөн баштап, булардын үйү ыр сүйгөн жаштарга толду. Анын айланасына Абайдын ырларын сүйүп, аны оозеки элге тараткан Амир, Базараалы, Эрбол, Балбала, Керимбала, Үмүтай, Оролбай, Айгерим, Жиренше, Акимкожо, Шубар сыяктуу жаштар топтолду. Айрыкча айылга акын Биржандын келиши булар үчүн чоң ыр майрамына айланды. Бул жерде таланттуу ырчылар айтышка түштү. Айлап созулган ыр майрамдар, ал ырларда айтылган адилеттикти даңазалаган, жатып ичер, жанбакты, элди эзген байманаптарды ашкерелеген ырлар Такежан, Майбасар, Азимбай өндүү Уулжандын күнүлөштөрүнүн балдарына жаккан жок. Алар Кунанбайга Абайды жамандап, чагымчылап турушту.

Бежейге берилген аштан кийин ырлары бүткүл казакка тарап жаткан Абайдын абийири өйдөлөп көтөрүлүп, ага султандыктан түшүп, бийликтен ажыраган Кунанбайдын абийири төмөндөп бараткандыктан, Абайга каршы эчтеке кыла албады. Тентек оёз Кошенди жазалагандан

кийин, Абайдын абийири андан бетер артты. Анын көрсөтүүсү менен болуш бийлердин шайланышынан улам, анын зоболосу падыша өкмөтүнүн алдында көтөрүлүп, эми ар кандай талаш-тартыштар Абайдын кийлигишүүсү менен чечилип калды. Абай ушул укугунан пайдаланып, Семей, Каркыралы, Тюмень шаарларына окууга келген орунга кедей балдары Аниярды, Өмүрбекти, Садуакас, Касен сыяктуу жатакчылардын балдарын өкмөттүн эсебинен окууга жөнөттү. Өзүнүн балдары Абишти, Магашты, Гүлбадамды орус мектебине окууга берди. Өз айылына мед-ресе салдырып, кедей балдарын окутту.

Эми Абайдын жазма ырлары кол жазма түрүндө элге шакирттери тарабынан тарай баштады. Абай Пушкиндин «Евгений Онегинин» казак тилине 1889-жылы которуп, казакча обон менен добранын коштоосунда жаштар арасында ырдалды. Кунанбайдын Абайга каршы күрөшү Амирди Кунанбайдын колунан куткаргандан баштап токтоду.

«Абай жолу» деп аталган 3,4-китепте Абайдын чыныгы элге кызмат кылышы жөнүндө баяндалат. Абай бул китептерде шаардын жу-мушчулары менен байланыш түзүп, алардын оор турмушуна кол кабыш кылгандыгы, шаар элин жаңы тараган жугуштуу апааттан сактап калыш үчүн сары Молдону пайдаланып, аракеттенгендиги сүрөттөлөт.

Абайдын өкүлдөрүнүн бетин курандын айрым жерлерин бурамалап, пайда көргөнүнөн баштап ачат. Элдик өч алуучулардын күрөшүнүн натыйжасында байлыгынан ажыраган Орозбай Абайды элдик өч алуучулардын уюштуруучусу катарында падышачылыкка жамандайт. Көтөрүлүшчүлөр тарабынан падыша Александр I өлтүрүлүп, анын ордуна Александр II бийликке келип, тартип катаал болуп тургандыктан, Абайды камакка алып, уездге алып кетет. Бирок Абайда эч кандай айып жок эле. Жаңыдан Сибирь сүргүнүнөн келген Базараалы баш болгон эл төөгө жүктөп, элден арыз топтоп келип, губернаторго тапшырат. Бүткүл казак аймагынан келген, миңдеген бармак басыган арыздардан улам, губернатор Абайды башкы бий шайлап, түрмөдөн бошотууга аргасыз болот. Жаңы падышанын катаалдыгы, жергиликтүү бай-манаптардын ээнбаштыгы, ага каршы элдин нааразычылыгы күчөдү. Абайдын эң жакын адамы Дарменди Абиш куткарып, жакшылык иш баштаган. Ал окуусун бүтүп келип, Алма-Атада иштеп жүрүп ооруп өлүшү Абайды кайгыга салды. Абишти караган Магашкага да оору жугат. Эми элдин оозуна алынып, жакшы аттуу болуп келе жаткан Магаш да өлөт. Абай ушулардын кайгысын көтөрө албады. Өзү тилеген эркиндик али элге келбеди. Терең кайгыда жүргөндө анын эң жакын достору Деркенбай, Базараалы өлөт. Абайдын жүрөгү мындай оор жоготууларды көтөрө албады. Ал 1904-жылы 23-июнда дүйнөдөн кайтты. Анын сүйүктүү шакирти Дармен кошок жазып, аны мүрзө үстүндө Айгерим кошуп, келген элди кайгыга салып ыйлатты. Бүткүл казак эли-жери муңга батып, зор жоготууну сезип жатты. Абайды жоктоп ыйлаган Айгеримдин кошогу дагы эле эл арасында жашоодо.

Абай казак элинин поэзиясына он бир түрдүү ыр түзүлүшүн киргизген новатор, казак адабиятынын классиги эле. Ал элди эки тапка: эзүүчү жана эзилгендерге бөлүп, өзү эзилген элдин коргоочусу, жактоочусу болгон. Ар бир чыгармасына обон жана күү чыгарган импровизатор болчу. «Абай казак элинин кеменгер, ойчул акыны, өзү жашаган доорун таамай көрсөткөн кирсиз тунук күзгүсү болгон», - деп баалайт Аалы Токомбаев.

«Абай», «Абай жолу» романдары - ойчул, акылман казактын уулу Абайдын өлбөс-өчпөс зор фигурасын чагылдырган, ага тургузулган улуу эстелик. Анын аты бүткүл дүйнө элдерине тараган. Бул роман тууралуу Назым Хикмет, Луи Арагон, Анна Зегерс сыяктуу дүйнө элдерине кеңири маалым ой кылуу адабиятчылардын пикири далил. Камерун элинин жазуучусу Бенжашен Мадип: «Мен мурда казак деген калкты угуп көргөн эмесмин. Жакында англис тилинде М. Ауэзовдун эң оболу китебин окуп, казактын улуу акыны, ардактуу адамы Абайды, анын акылдуу энелери Зере менен Уулжанды, сүйүктүү кыздары Токжан, Айгерим, анын эр жүрөк достору менен таанышкандай болдум. Мен өзүмдү алардын арасында жүргөндөй сезем. Алар жөнүндө «Абай» романында укмуштай сонун жазылган!» — дейт. Бул бүткүл дүйнө элдеринин, анын ичинде менин да чыгармага берген баам деп эсептейм. «Абай», «Абай жолу» романдарынын өмүрү чексиз, элдин сүйгөн чыгармасы болуп кала берет.

К. БАЙМУРАТОВА. Жалал-Абад областынын Сузак районундагы «Таштак» мектеп-гимназиясынын II «а» классынын окуучусу.

«ЭЛЕТ ТУРМУШУ: БҮГҮН ЖАНА ЭРТЕҢ»

*Жазда башка... жел тийбесин абайла.
Көпкө турбас, мобул турган сур булут.
Бүт дартыңды өз мойнума алайын,
Сен ооруба, мен ооруюн Ата Журт!».*
А. Осмонов

Жакында мектеп партасындагы окуучулук күнүбүздүн салтанаттуу мезгили аяктап, жашоодогу өз жолубузду табууга талпынганы отурабыз. Алеки заматта өтүп кеткен балалык өмүрүбүздүн түрмөгүнө кылчайып, эмнеси эсте калды, эмнеси унутулуп калды, Ата Журт алдындагы эртеңки парзыбызды актай алабызбы дегендей ой жүгүртүүгө барал келген мезгил.

Баш тамга менен жазылган Ата Журтум, күнөстүү элетим кайда жүрсөм да менин боор этим менен бирге болуп, чанкаганда шимирген ту-

нук суусу, чарчаганда жыпарын чачкан жашыл шибери, заңкай-ган аскалуу тоолору, дан жыттанган даркан талаалары өмүр бою эсимден кетпейт.

Алыс сапарга чыгарда да, топурагын тумар кылып алып жүргүм келет. Он ай көтөрүп багып, омурткасы сыздаган энеме канчалык милдеттүү болсом, Ата Журтум, күнөстүү айылым сага андан да жогору милдеттүүмүн деп сезем.

Ушул жерде элибизге белгилүү окумуштуу, публицист Советбек Байгазиев агайдын дамаамат менен сүйүп окуган «Иниме кат» публицистикалык жыйнагындагы элет турмушунун күү-шаасына билинбей чөгүп кеткен Момунбек инисине жазган төмөнкү саптары көкүрөгүмө жатталып калгандыктан, аргасыз эсиме түштү. Анда мындайча баяндалат: «Тилээрим: алдыңдан айдындуу чоң максат-тын жолу ачылсын. Элдик бийик максаттын улуу чокуларын көздөй шумкар болуп көкөлөп ал. Талшын иним! Ак жол, сага!»

Менин жан дүйнөмдү кайда болбоюн, ким болбоюн күнөстүү элетимдин, айылымдын турпаты коштоп жүрөт. Кудайга шүгүр, кийинки жылдары, айрыкча быйыл элет адамдарынын кулк-мүнөзүндө пикир-мамилесинде, күндөлүк жашоо турмушунда, экономикалык абалында ийгиликтүү натыйжалардын байкалышы жүрөктү жылытат.

Мен дагы куру кыялым менен эмес, чыныгы маңдай тер, мээнетим менен сенин бүгүнкү, эртеңки турпатыңа өз салымымды кошом, элетим! Биз кайра келебиз!

Элетим жөнүндө баянымдын башында мага руханий түбөлүк ыр катары сезилген Ата Журтун ажайып көрүнүшү, бейпил турмушу, келечектеги бакубат жашоосуна чакырган элибиздин улуу акыны Алыкул Осмоновдун «Ата Журт» ырынан бир түрмөктү ошон үчүн келтирдим.

Калкыбыздын көбү айыл жеринде жашагандыктан жана ошондой эле жакырчылыктан жапа чеккендердин көпчүлүгү элеттиктер экендигин эске алып, быйылкы 1998-жылды Президентибиз: «Айыл турмушун көтөрүү жылы» - деп белгилеп, улуттук «Аракет» программаларын кабыл алышы элибиздин жашоо турмушундагы зор окуялардын бири болду. Анткени Республикабыздын дээрлик пайызы элетте жашайт. Демек, элетти көтөрүү бүт элибиздин жашоо турмушун жогорулатуу дегендикке жатат. Чындыгында, менин да жүрөгүмдү өйүгөн өзгөчө эң оор маселе - бу күндө көпчүлүктүн көөнүн сыздаткан жокчулук, жакырчылык маселеси. Менин угушумча ушу кезде жер шарында жакырлардын саны эки миллиарддан ашып, бул маселе биз эле эмес, бүтүн дүйнө жүзүн кабатыр кылган каргашага айланып олтурат. 1998-жылга чейин республикабыздын алкагында социалдык-экономикалык багыттагы өнүгүүдөн кийин алга умтулуу берген эң маанилүү бул документтер калайык-калктын демилгелүү аракеттеринин алкагын кеңейтти. «Аракет кылсаң берекет» деген элибиздин акылман сөзү калктын калың катмарына жетти.

Муну мен айыл адамдарынын кулк-мүнөзүнөн, бири-бирине карата боор тартып, жардамдашкан мамилелеринен, жада калса парталаш курбулардын күндөлүк ой-пикирлеринен да байкайм. Айрыкча, күндөлүк телеберүүлөрдөгү, мезгилдүү басма сөздөрдөгү элет жериндеги жакшы саамалыктар, муундардын келечеги үчүн көрүлүп жаткан камкордуктар менин пикиримди бекемдейт.

Буга далил катары алыс барбай эле Токтогул районунун, өз айылымдын бүгүнкү абалына учкай токтолоюнчу.

Айыл экономикасын көтөрүү багытында негизги тармак айыл чарбасы эсептелет. Быйылкы тынымсыз аракеттердин натыйжасында 6238 гектар дан эгиндери эгилген. Өткөн жылы 132 гектарга тамеки эгилсе, быйыл бул көрсөткүч 528 гектарга чыкты, же күзгү түшүмдө 1200 тонна тамеки сырьёсу жыйналары болжолдонууда. Бул, биринчиден, миндеген үй-бүлөлөрдү жумуш менен камсыз кылса, экинчиден, алардын үй-бүлөлүк кирешесин байытмакчы, үчүнчүдөн, салыкка каржы топтолот.

Калкты иш менен камсыз кылууда бир нече жылдап иштебеген нан заводу, колбаса чыгаруучу цех, май заводдору ишке кийирилип, элге кызмат көрсөтүүдө.

Райондогу 7 айылдык, 1 посёлоктук өкмөттүн аймагындагы маданий, медициналык, билим берүү жана спорттук имараттарды, комплекстерди калыбына келтирүүдө да алгылыктуу аракеттер жүргүзүлгөн. Бардык элдүү пункттарда үйлөр жумурткадай акталып, тосмолор, көпүрөлөр, жолдор ондолуп, шагыл төгүү, чуңкурларды асфальт менен бүтөө иштери кызуу жүргүзүлүүдө.

Айыл жерин көрктөндүрүү, жашылдандыруу жумуштарында 600 миңден ашык ар түрдүү көчөттөрдүн тигилиши, айылдык, посёлоктук өкмөттөрдүн аймагына жалпы 20 гектарга жакын массивдерге бак отургузулушу элеттин көркүнө көрк кошууда.

Учурда айылдар өздөрү иштеп чыгып, юстиция органдарынан каттоодон өткөрүшкөн мыйзамдары боюнча сейрек жашоо турмуш образдарын алдыкы планга коюп, ыксыз ысыраптуулукту чектөө боюнча да иштердин активделиши жергиликтүү өзүн өзү башкаруу ишинин акыбети деп айтууга негиз бар.

Райондо 300гө жакын багар-көрөрү жок кары-картаңдарды, 101 ата-энесинен ажыраган балдарды демилге менен камкордукка алуу фактысы айтарлык иш го. Аларга үч айдын ичинде 75 миңден ашык жардамдар көрсөтүлгөн. Демек, жалпылап алганда, элеттин бүгүнкү турмушунун мээнеткеч эмгектин кайрымжысы менен жуурулушуп, элдин жашоо деңгээли жакшыртуунун абалын ачык кабар берип турат.

Ошентип, «Элет тагдыры — эл тагдыры» деген уңгулуу сөздүн өзөгүндө жаткан терең маани быйылкы жылдын жыйынтыгында, сөзсүз, өзүнүн жемишин да, жеңишин да берерине терең ишенем.

Эртеңки күнү менин элетим гүл бакчалуу, калкы бакубат жашаган социалдык-экономикалык жактан өнүккөн күнөстүү элетке айланарында шек жок.

Айыл калкы калаа калкы менен алакалаш болуп, биринин женилин жерден, оорун колдон аларын бүгүнкү жашоонун агымы, элеттиктердин ак ниет пейилин тастыктап турат.

«Жашоо адамга бир берилет, аны өкүнбөгөндөй жашап өтүү керек» дегендей ар бирибиз түйшүктүү, талыбаган эмгегибиз менен элет турмушун көтөрүү үчүн аракеттенели демекчимин.

Ошондо да сизди, мени күнөстүү элетибиз күтүп алат.

Дайралар толкуп ташпайт сел болбосо,

Аргымак ат арыбайт бел болбосо,

Дыйканга түшүм кайда, жер болбосо

Ала-Тоо көркө келбейт эл болбосо, -

деп ак таңдай акыныбыз айткан өңдүү бар бол элим, аман бол, Ата Журтум!

*Ж.ДОЛОЕВА. Жалал-Абад областына
караштуу Токтогул районунун
№8 «Эмгек» орто мектебинин бүтүрүүчүсү.*

АЗАП-ТОЗОКТУН, КҮРӨШТҮН УЗАК ЖОЛУ

(М. Элебаевдин «Узак жол» повести боюнча)

Карасаң өткөндөгү заманыңа,
Кан соргуч сүлүк куттун убагыңда
Карайлап караңгыда кылым бою,
Тапталып жатпадыңбы таманыңда,-

бул саптын автору — кыргыз элинин белгилүү жазуучусу М. Элебаев. Жазуучунун көрүнүктүү чыгармаларынын бири - «Узак жол» повести. Мында автордун өткөргөн турмушу жөнүндөгү окуя сүрөттөлөт.

«Узак жол» повестин Мукай Элебаев 1934-жылдын январь айында баштап, 1935-жылдын 2-октябрында жазып бүткөн. Чыгарма 1916-жылдын көтөрүлүш убагындагы жана кийинки кыргыз элинин оор турмушун сүрөттөп көрсөтөт. Ал мезгилде кыргыз эли кош эзүүнүн: бир жагынан, жергиликтүү бай-манаптардын, экинчи жагынан, падышачылыктын кысымында калган. Элдин оор абалына карабастан, эзүүчүлөр салык салып, кыргыздарды аябай кордоп, эзип турушкан. Повесттин

сюжеттик өзөгү жазуучунун өзү баш болгон бир үй-бүлөнүн турмушуна, анын ар кимдердин колунда жүргөндөгү өмүр жолуна байланыштуу түзүлөт. Повестте «жалгыз тамдын түбүндөгү жалгыз кара үйдөн» алты баланын эне-атасы өлгөнүнөн тартып, алардын Кытайга эл менен бирге качып баруусу баяндалат. «Совет өкмөтү орноптур» деген жылуу кабар угулгандан кийин, эл менен кайра өз жерине кайтышат. Повестте бул бир үй-бүлөнүн башынан өткөргөн оор турмушунун сүрөттөлүшү аркылуу ошол кездеги жалпы эле кыргыз элинин социалдык абалы сүрөттөлөт. Повесттин башкы каарманы — Мукай. Таянесинин тили менен айтканда, «ырысы жок жетим». Анын башынан өткөн окуялар, жетишпеген оор турмуш 1916 - 1917-жылдардагы Ысык-Көл тарапта жашаган көптөгөн балдардын тагдыры эле.

Канчалык турмуш татаал болсо да, жашоо үчүн күрөш улана берет. Топ жетимдин жеген-ичкенин жеңилдетүү үчүн Мукайды тая-несине кошуп беришет. Ач көздүк менен таш боордук канына бекем сиңген таянесинен балага эч кандай кайрымдуулук болбойт. Барган күндөн тартып, бутуна кие турган эч нерсеси жоктугуна карабай, козу кайтарат. Кой саадыра албай, бутун жара бастырып, жаны ооруса баланы «ырысы жок», «куу тумшук» деген сөздөр менен айтат. Бул окуялардан таянесинин образы бай болсо да, Бурмаке кемпирге караганда алда канча терс экендигин билебиз. Бул азаптуу турмуштун башталышы эле. Жокчулуктун айынан Мукайдын башынан кандай гана кыйынчылыктар өтпөдү. Жолдо жолчуларга жардам берип, алардын оор турмушун өз көзү менен көрдү. Орус, уйгур, байларында иштеп, алардын сараң, ач көздүгүнө күбө болду. Ал эми Кытай жергесинде көргөн күндөрү, чиркейге таланып, апииймде иштегендери азаптуу турмуштун уландысы эле. Баарынан да эң жакын адамдарынан ажырап, ата-теги тааныбаган Кытай жергесине аларды калтыруу андан бетер азаптуу экендиги ачуу чындык.

Ал эми Мукайдын таянесине карама-каршы турган образ - Бурмакенин образы болуп эсептелинет. Бурмаке байбиче - ак ниет, боорукер, карапайым кыргыз аялдардын бири. Турмуштун кыйынчылыктарынан бардыгы жетишсиз болуп турса да, Мукайдын таянесиндей болуп кагып-силкип кордобойт. Тескерисинче: «Силердин да бактыңар ачылар», - деп аларга боор ооруп, энелик мээримин төгүп, келечекте адам болууларын тилеп отурат. Колунда жок болсо дагы, оор турмушта жашап жатышса да, аларды калп айтып, адилеттүүлүгүн жоготууга тыюу салат. Ошондой эле аларды дайым чындыкты айтып, өзүнүн турмушу үчүн күрөшүүгө тарбиялайт. Оң каармандардын бири - Байболот. Мукай Элебаев «Узак жол» повестинде Байболоттун образын, көп кабат эзүүчүлөргө каршы турган чынчыл адамдын образын чагылдырган. Байболот адамгерчиликтүү, ак көңүл, чындыкты бетке айткан, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн карапайым адам болгон. Ал өзү эркиндик үчүн өзүнчө күрөшөт, эл менен бирдикте күрөшпөгөндүктөн, мындай күрөштүн пайдалуу

жыйынтыгы жок болот, ошол себептен Байболот түрмөгө камалат. Эгерде ал эл менен биргелешип күрөшкөндө, мүмкүн, мындай иш болбостур деп эсептейм. Байболотко окшогон карапайым адамдар көп болгон, эзүүчүлөрдү аябай жек көрүшкөн, а бирок алар эзүүчүлөрдөн кутулуунун жолун билишкен эмес.

Урманбет да оң каарманга кирет, себеби ал дагы жарды-жалчыларга кошулуп, эзүүчүлөрдү жек көрүп, аларга каршы өзүнчө күрөш жолун издеген. Алсак, Урманбет Ыбыке сыяктуулардын «көзүнө көрүнгүсү келген. Бирок ал өч алуу максаты менен топ жыйында элдердин көзүнчө эле Ыбыкенин атын тартып алат. Ушуну менен ал максатыма жеттим деп ойлойт, бирок бай-манаптардын ага каршы кандай иш жүргүзгөнүн ал байкабайт жана билбей да калат. Ыбыке тараптагылар аны солдатка жөнөтүүгө үлгүрүшөт. Урманбет да эзүүчүлөргө каршы күрөштүн жолун таба албайт. «Узак жол» повестиндеги терс каармандардын бири — Чоңкол. Чоңкол -кыргыздар өздөрү эле коюп алган ат, «Чоңкол» дегенде карысынан жашына чейинкилердин бардыгы тааныйт.

Ал — элди эзген падышанын желдеттеринин бири. Чоңколдон эч айырмасы жок - Бала Курман менен Чоң Курман. Терс каармандардын бардыгы - падышанын кошоматчылары. Ошондуктан, аларды элдердин бардыгы жек көрөт.

Мукай Элебаевдин «Узак жол» повестиндеги эң негизги, эң башкы орунду автор ээлейт. Мукай 1916-жылдагы окуяны өз көзү менен көргөн, Кытай жерине эл менен бирге качкан. Кош эзүүнүн азабын тарткан ал - башкалар сыяктуу эле боштондукту эңсеген адамдардын бири.

Мукай - боорукер, ак көңүл адам. Ал өзүнүн элинин кыйналганын көрүп, эзүүчүлөргө каршы турган. Бул повестти автор өзү азап-тозоктун, күрөштүн узак жолун басып өтүп жараткан. «Узак жол» повести - кыргыз элинин 1916-жылдагы үркүндөгү улуттук-боштондук үчүн күрөшүн, Кытай жеринде тарткан азап-тозоктун жана Октябрь революциясынын жеңишин кубаныч менен тосуп алганын ачык, даана сүрөттөгөн автобиографиялык чыгарма.

*А. ДЖУСУПОВА. Ош ТУнун У. Салиева
атындагы лицей мектеп-интернатынын
11 «а» классынын окуучусу.*

КЫРГЫЗ ЖАШТАРЫ ЖАҢЫ КЫЛЫМГА - БИЛИМ ЖАНА БЫМАН МЕНЕН

*«Илим кушу өзү көнбөйт колуңа,
Түшүп бербейт жатып алсаң торуңа.
Эмгек керек, окуш керек талыкпай,
Мына ошондо гүл төшөлөт жолуңа».*

К. Сыдыгалиева

Убакыт учкан куштай зымырайт экен, аны токтотууга эч кимдин күчү жетпейт. Билинбей өткөн сааттар, күндөр минтип кылымга айланды. Мына эми босогобузду жаңы кылым аттаганы турат. Келе жаткан жаңы XXI кылым - техниканын, прогресстин, компьютердик технологиянын кылымы. Мына ушундан улам жаңы кылымда жаштардын алдында кандай милдеттер турат? - деген суроо пайда болот.

Менин оюмча, биринчи иретте, терең билимге ээ болуу. «Билим алуу - ийне менен кудук казгандай», - дейт элибиз. Бул асыл сөздөрдү элибиз бекеринен оозунан түшүрбөй айтып жүрбөсө керек. Билим — бул түгөнгүс кенч да. Адам баласы эч качан билимдүү болдум, билимден ала турган эч нерсе жок деп айта албайт. Анткени анын окуганы, билгени бул түгөнбөгөн кенчтин бир кичинекей бүртүгү. Көп окуган, билимге умтулгандардан кандай гана адамдар жаралбайт, акын десең акын, окумуштуу десең окумуштуу, философ десең философ, агартуучу десең агартуучу.

Коом адамды тарбиялайт. Ар бир коомдун өзүнүн өнүгүү тарыхы, тутунган идеясы, урааны, берер таалим-тарбиясы болот. Мына ушунун өзү ар бир улуттун өнүгүү жолунда сакталып келүү менен, жаштар үчүн көрөңгөлүү акыл казынасын түзөт. Билимсиз коом болбойт, анын болушу өтө коркунучтуу. Кубаттуу, өнүккөн өлкө болом деген мамлекетте билимдүү адамдардын көп болуусу зарыл. Мына ушул принциптин негизинде, эгемендүү мамлекетибиздин Президенти А. Акаев «Билим», «XXI кылымдын кадрлары» аттуу программаларды жарыя кылды. Ошонун негизинде лицей гимназиялардын, жеке менчик мектептердин саны өсүп, «Мээрим» фонду тарабынан ар бир шаарда балдарга билим берүү борборлору ачылды. Бул борборлордо балдардын тилге, искусствого, кол өнөрчүлүккө болгон шыктарын өнүктүрүү, багыт берүү максаты көздөлүүдө. Мындай борборлордун бири биздин Токмок шаарыбызда да 1997-жылы ачылган. Бул шыктуу балдар үчүн алардын талантын ойготууга, өнүк-түрүүгө шарт түзгөндүк. «Сорос» фонду дагы мектептерди компьютер менен жабдып, көптөгөн жаңы китептерди берүү менен, билим берүү программасын ишке ашырууда. Эгемендүүлүктүн учурунда жүздөгөн жаштарыбыз үчүн чет өлкөлөрдөн билим алууга да зор мүмкүнчүлүк түзүлүүдө. Ошолордун катарында болсом деген тунук тилек менде да туула калат:

«Окусам, эмгектенсем акыл келер,
Билимдүү боло калбайт төрөлгөндөн».

Компьютердик технологияны өздөштүрүү - бул негизги максат, учурдун талабы. Себеби компьютердик тилди билүү менен өзүбүздүн келечегибизге жол салабыз.

Кесип ээси болуу - бир сөз, ал эми адеп-ахлакты бийик сактоо ар бир адамдын милдети. Адам болуу — бардыгынын башаты. Демек, адамда улуу сапаттардын болуусу зарыл: толук ыйман-ызааттуулук, адамгерчилик, абийирдүүлүк, гумандуулук, айкөлдүк, жогорку маданияттуулук - мунун бардыгы коомубуздун тазалыгын сактайт. Эмнегедир акыркы мезгилде ар кандай себептер менен биздин коомдун рухий казынасы бөксөрүп бараткансыйт. Илгери кыргызда каралбай калган кары, багылбай калган бала, жардамсыз калган бечара болчу беле? Аракеттик менен баңгилик, ушулардан укумдан-тукумга доо кете баштаганы уурулук, сойкулук жана башка көрүп-уксаң үрөйүң учурган шумдуктар элибиздин ар-намысын кордогондук эмей эмне?!

Өз элинин патриоту болуп, эли-жерин сүйүп, элине ак кызмат кылууга эмне жетсин: «Атанын уулу болуу - урмат, элдин уулу болуу- бардыгынан кымбат». Кыргыз баласы жер-сууга, тоо-ташка сайынган. Өзүн табигат менен кандаш-жандаш сезген, «жаныбарым» деп кыбыраган макулуктун убал-сообун ойлогон. Сооп табам деп, булактын көзүн ачкан. Атаганат, ата-бабаларыбыздын мына ушундай асыл-салттарын азыр кайрадан жандандырып, күндөлүк жашоо-турмушубузда ыйык тута алсак, анда биз бүгүн дүйнөдөгү эң бир алдыңкы экологиялык, философиялык маданияттын ээси болбойт белек.

Эзелтеден бери эле ата-бабаларыбыз өз эли-жери үчүн жан албай, баштарын канжыгага сайып коюшкан. Ата Журттун ар-намысын баарынан бийик тутушкан: «Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе олейүн, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин», - деп «Манас» эпосунда айтылгандай, ар бир адам өз мекенинин патриоту болсо гана, мамлекет гүлдөйт, өсөт, өнүгөт, күч кубаттуу өлкө болот.

Жаш адамдардын өнөрүнүн өсүшүнө баа жеткис «Манас» сыяктуу асыл мурастар, элдик оозеки чыгармалар, санат-насыят ырлары, таланттуу адамдар тарабынан жаралган ар түрдүү жанрлардагы чыгармалар жана философ, акын-жазуучулардын айткан накыл сөздөрү дайыма кубат, акыл, дем болот. Жаштыктын өзүнүн жалыны бар, күчүндү, акылыңды, мээнетинди өнөргө арнап, адал эмгек кылууга эмне жетсин. Кааласан акын бол, жер иштетип, дыйкан бол, чыгарма жаратып, жазуучу бол, элчи бол, кыскасы, көп өнөрдү аркалап, мээнет кыл, талыкпа: «Өнөрлүү — өлбөйт».

«Өмүр шамын өйдөлөтүп кармагын,
Ар күнүндү эл-журтуңа арнагын.
Төккө кетпес асыл эмгек жасасаң,

Ошол болот өлбөс болуп калганың».

Мен дил баянымды улуу адамдын акылман сөздөрүн эскертүү менен аяктагым келет: «Адамга илим-билим да, искусство да зарыл. Ансыз адам жүрөгү же өпкөсү жоктой жашай албайт. Тигиниси да, мунусу да зарыл».

Н. САДЫКОВА. Токмок шаары, № 5 мектеп.

«ӨМҮР БИЗДЕН ӨТҮП КЕТСЕ, ЭЛ ЭМГЕКТЕН ЭСКЕРСИН

(А. Токомбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы боюнча)

*«Каным, жаным, соңку демим — элдик,
Кааласаңар мен садага кетемин».*

Аалы Токомбаев - кыргыз жазма адабиятынын негиз салуучуларынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, таланттуу акын, прозаик жана драматург. Анын чебер калеминен жаралган чыгармалар жалаң эле кыргыз окурмандарга эмес, чет өлкөлүк окурмандарга да кеңири таанымал.

Артында өчпөс из калтырган бул таланттуу акыныбыздын өмүр жолу татаал жана кыйын болгон. Анын өмүр жолу аркылуу кыргыз элинин жарым кылымдык тарыхы жөнүндө кабар алууга болот. Эки доорду башынан өткөргөн, акын 1904-жылы Кемин районуна караштуу Кайыңды айылында туулган. Бала чагы 1916-жылдагы үркүнгө туура келген. Ал үй-бүлөсү менен Кытайга качып барат. Ошол жактан он эки жашар Аалы бир жылдын ичинде беш бир тууганынан жана ата-энесинен айрылып, томолой жетим калат. Революция жеңип, Совет бийлиги орногондо, кыргыз жергесине кайтып келип, бир нече жыл эптеп кайыр сурап, жан багып жүрөт. Бул эсинен кеткис оор күндөр, ачарчылык жылдар, акын өзү айт-кандай, «ошол тентиген турмушунун кай бир сызыктары» кийин анын «Жараланган жүрөк», «Таң алдында» жана башка чыгармаларында чагылдырылган.

А. Токомбаевдин чыгармачылык өмүрү 1924-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын 1-санына басылып чыккан «Октябрдын келген кези» аттуу ырынан башталат. Токомбаев өзү бул жөнүндө мындай деп эскерет: «Кыргыз элинин тарыхындагы 1-газета «Эркин-Тоо» 1924-жылы 7-ноябрда жарыкка чыкты. Ошол газетанын 1-санына менин «Октябрдын келген кези» деген ырым басылды. Бул күн өмүрүмдөгү унутулгус күндөрдүн бири болду. Менин чыгармачылык стажым басмага 1-жарыяланган ырымдан — 1924-жылы башталды.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы — «Ленин тууралуу» 1927-жылы, ал эми «Аялдар айнеги» аттуу экинчи жыйнагы 1929-жылы жарыкка чыгат.

Эми мен Токомбаевдин поэзиясынын негизги тематикаларына токтоло кетсем.

Поэзиянын тарыхында өмүр, турмуш, сүйүү жана достук темасына кайрылбай койгон акын жок. А. Токомбаев бул теманын үстүндө ийгиликтүү иштеген. Анын түбөлүктүү темаларга арналган ырларына мисал катары «Өмүргө», «Бир шилтем», «Накыл», «Тил алса», «Акын кыялы» жана башка ырларын көрсөтүүгө болот. Акын адамдын өмүрү жөнүндө өзгөчө кеп ойлонот. Ал «Макул эмесмин» деген ырында мындай дейт:

«Сексен, токсон жашап өлгөн адамды,

Бул дүйнөдөн «эрте кетти» дебейбиз.

«Анын узун өмүрүндө» деп келип,

Азбы, көппү? Мурастарын ченейбиз».

Ал адам өмүрүнүн «токсон» менен аякташына макул эмес, аны узартуунун жолун издеп тапкан убакыт келерине ишенет:

«Адамзаттын таалайына жаралган,

Улуулардын узак болсун өмүрү.

Илимпоздор ошон үчүн иштешсе,

Тынат эле мен байкуштун көңүлү».

Жалпысынан алганда, Аалынын үмүт, жаштык, достук, сүйүү жана өмүргө арналган ырларынын баары барып адамкерчиликке жана гуманизмге такалат.

Аалынын поэзиясынын дагы бир негизги тематикасы - бул элди окууга, билим алууга үндөө:

«Караңгынын турмушунда кармалып,

Калың элде биз жүргөндө сандалып,

Тилегибиз жалгыз окуу болчу эле,

«Адам болсок» -- деп ойлонуп жалданып.

Ушул кезде көбү көчмөн элибиз,

Кен иштебей, суусуз жатат жерибиз...»

Акындын Мекен жана кыргыз элине арналган чыгармалары өзүнүн мазмуну боюнча бийик, көркөмдүгү жактан жеткилен. Бул темалардагы лирикаларын жазууда ал өзгөчө чебердигин көрсөтөт. Акын көп ырларында эл, мекен деген сөздөрдү ажыратпай карайт:

«Гүлдүү, күчтүү тендешим жок мекеним!..

Канатыңа калкаладың неченин,

О, мекеним -- энем, багым, кубатым!

Керек десең, мен садага кетемин!»

Бул саптардан акын өз Мекенин, өз Кыргызстанын чексиз сүйгөнү сезилип турат. А. Токомбаевдин мындай ырларын окуп отуруп, Мекенди сүйбөй коюуга мүмкүн да эмес!

Ооба, А. Токомбаев баарынан мурда, акын. Бирок анын прозасы биздин адабиятыбыздын өнүгүшүнө өз салымын кошпой койгон жок. А. Токомбаев проза жанрында да олуттуу ийгиликтерге жетишкен. Анын эң тунгуч прозалык чыгармасы – ыр аралаш кара сөз түрүндө эпостун сюжетинин негизинде жазылган «Журманбек баатыр» аттуу чыгармасы. Ал эми Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Күүнүн сыры», «Акай мерген», «Даат», «Мезгил учат», «Солдат элек», «Токтогул» жана башка көптөгөн чыгармалары ар бир мектеп окуучусуна да, жөнөкөй окурмандарга да кеңири таанымал. «Жараланган жүрөк» повести болсо Токомбаевдин чыгармачылыгында да, кыргыз прозасынын өсүш тарыхында да эпостуу чыгарма катарында өзүнө тиешелүү орун ээлейт.

Биз А. Токомбаевди жалаң эле акын жана прозаик катары эмес, драматург катары да билебиз. Анын «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы», «Ант» жана «Токойдун кожоюндары» аттуу драмалары кыргыз драматургиясында өз ордун табышты. Чындыгында, мейли прозадабы, мейли поэзиядабы, мейли драмадабы А. Токомбаевдин өз орду бар экени талашсыз чындык.

Ооба, бул дүйнөдө эч нерсе түбөлүк эмес, өмүр өтөт. Мына быйыл кыргыздын көрүнүктүү акын, прозаик жана драматургу А. Токомбаев дүйнөдөн кайтканына туура 10 жыл болду. Бирок анын артынан кыргыз адабиятынын түбөлүк эстелиги катары анын өчпөс чыгармалары калды.

Түркмөн эл акыны Берды Кербалаев А. Токомбаев жөнүндө минтип айткан: «Мен А. Токомбаевди сөз келтиргенимде, Кыргызстандын сүрөтү көз алдыма тартыла калат. Аалы кыргыз элинин ой-пикири, тилеги жана умтулушу, келечек максаты менен бирге жуурулушуп, анын ар кыл түрү-түсүн, жалтанбас күрөшүн, жетишкен ийгиликтерин жан дили менен жаркыратып көрсөткөн прожектор...»

Даниялык белгилүү жазуучу Хане Шерфиг Токомбаевди: «Кыргыз адабиятынын атасы» - деп атаганы, же коомчулуктун: «Кыргыз адабиятынын жаркыраган чолпон жылдызы», – деши не деген калыс баалар!

Акын, жазуучу А. Токомбаевдин кыргыз адабиятынын өсүп-өнүгүшүнө кошкон салымы зор, ошондуктан элибиз аны жогору баалайт. «Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгегин эскерсин» - деген сөзү таамай айтылган, анткени А. Токомбаев сыяктуу эл үчүн эмгек жасаган, эмгегин элге арнаган уул-кыздарыбыздын өздөрү өтүп кетсе да, эл алардын эмгегин унутпайт. А. Токомбаев биздин арабызда жок болсо да, анын чыгармалары эл жүрөгүнөн түнөк таап, кыргыз адабият майданына тургузган эстелиги кылымдардын кучагында жашай бермекчи... Анткени биз акынды жогоруда: «Кыргыз адабиятынын жаркыраган чолпон жылдызы» - деп атап кетпедикпи. Ал эми жылдыз түбөлүккө жанып, күйүп, дайыма жол көрсөтүп турат эмеспи! Демек, Аалы Токомбаев - өлбөс-өчпөс инсан.

Жаратгың романды ылгый ырдан,
Жай алды ал чыгармаң чоку-кырдан.
Бир дагы кыргыз жоктур Ала-Тоодо
Билбеген бир сабагын сиздин ырдан.

*А. СУЛТАНАЛИЕВА. Жалал-Абад областынын
Кара-Көл шаарынын Токтогул атындагы
№ 1-орто мектебинин 11 «г» классынын бүтүрүүчүсү.*

АЛТЫНДАН ДА КЫМБАТ БАЙЛЫК - ДЕН СООЛУК

(Ден соолук жылына карата менин сунушум)

Бүткүл дүйнөлүк өндүрүштүн жогорку технологиясы, андагы ар түрдүү токсикалык заттардын пайдаланылышы курчап турган айлана-чөйрөнү булганууга алып келүүдө. Бул болсо эң биринчи адам баласынын ден соолугуна терс таасирин тийгизгендиктен, ден соолукту сактоо учурдагы маанилүү маселеге айланууда. Буга азыркы өткөөл мезгилдеги убактылуу экономикалык кыйынчылыктар айкын күбө. Биздин эле районду мисалга алып көрсөк, Ноокат району – тамекинин мекени. Районубуздагы жумушка жарамдуу аялдардын көбү ушул тармакта иштешет. Бул баалуу сырьёну өндүрүүдө алардын оор кол эмгеги талап кылынат. Тамеки өстүрүүдө эмгектенген ата-энелерине, албетте, жаш балдары да жардам беришет. Мына ушунун баары адамдын ден соолугуна жана жакшы жашашына, ал турсун энелердин жана жаш балдардын өлүшүнүн көбөйүшүнө таасирин тийгизет.

Жылдан жылга учук оорусу менен ооругандардын санынын өсүп жатышы жалпы элди тынчсыздандырат. Бул дарт адам өмүрүнө коркунучтуу. 1960-жылы кургак учукту жоюунун эл аралык программасы кабыл алынган. Тилекке каршы, аны аткаруу боюнча иш-аракеттер жакшы аткарылбагандыгы үчүн, маселе ушунчалык курчуп кеткен. Ошондуктан, үстүбүздөгү жылы ушул маселе кайрадан каралып, кургак учукка каршы күрөшүү күнү белгиленди. Кургак учук менен ооруган адамдардын көбү айыкпас дартка чалдыгышат. Өзгөчө бул оору менен эмгекке жарамдуу курактагылардын көп оорушу тынчсыздандырат. Дагы бир эң коркунучтуу жагдай, кургак учук ар кандай улуттун генофондуна өтө терс таасирин тийгизет.

Тилекке каршы, биздин республикабыз кургак учук оорусу боюнча алганда, эпидемиологиялык жактан жакшы эмес мамлекеттердин катарына кирет. Айрыкча, 1990-жылдан тарта, бул дарттын таралышы кескин өсүп кетти. Бул илдеттен көп адамдар көз жумду. Ушул оорунун көбө-

йүшү жашоо, тиричилик деңгээлинин, тамак-аш продуктуларынын калориясынын төмөндүгүнөн улам болуп жатат. Чындыгында эле, калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгү, дары-дармекке каражаттын жетишсиздиги, илдетти алдын алуучу иштердин начарлыгы, миграциянын өсүшү кургак учуктун көбөйүшүнө шарт түзүп жатат. Кургак учук оорусу тигил же бул улуттун бай же кембагал экендигин айдан-ачык көрсөтүп турат. Ошол себептен Кыргыз Республикасы 1995-жылы 2000-жылга чейин улуттук «Туберкулез» программасын кабыл алган. Анын негизги максаты - өтүп бараткан кылымдын акырына чейин кургак учуктун өсүү деңгээлин бир калыпта кармоо, андан кийин деңгээлди төмөндөтүү жана бара-бара жок кылуу болуп эсептелет.

Азыркы мезгилде Азияда «Сексуалдык төңкөрүш» жүрүп жатат. Ошондуктан, Азия элдерине жат болгон жугуштуу венерикалык оорулар пайда болуп, алардын саны кескин түрдө өсүүдө. Мисалы, СПИД, сифлис, гонорея жана башка оорулар. СПИД - азыркы учурдагы эң коркунучтуу оорулардын бири. СПИДдин вирусу биринчи жолу 1981-жылы Африкада ачылган. СПИД оорусу боюнча дүйнөдө биринчи орунда Африка, экинчи орунда Азия турат. «СПИД - XX кылымдын чумасы» деген сөздөн эле, ал оору канчалык деңгээлде жугуштуу, коркунучтуу экендигин байкоого болот. Эмне үчүн бизде, Азияда бул оору көп? Ал эми өнүккөн өлкөлөрдө бул оору аз? Себеби экономикалык өнүгүү жагынан артта калган өлкөлөрдө түшүндүрүү иштери жок, анын үстүнө өз жанын багуу үчүн денесин саткан сойку кыздар, наркомандар өрттөй каптаган бул оорунун чырагына май тамызып келишет. Бул оорулар кобүнчө кан аркылуу жугат. Наркомандардын бир эле ишприкти кайра-кайра колдонуусу, жыныстык катнаштар, кан куюу - булар оорулардын пайда болушуна алып келет. Бул оорулар менен ооруп калган адамдар убагында дарыланбаса, аягы ажал менен бүтүшү мүмкүн.

«Ушул дарттын айыбынан көп жандар,
Дүйнө менен кош айтышып кетишти.
Кандай айла табар экен адамдар,
Айыктырса болор бекен Спидди?»

Менин оюмча, ооруп дарылангандан көрө, оорунун алдын алган жакшы го. Мына ушул максатта Франциядан атайын кайрымдуулук максаты менен келген врачтардын топтору ар кайсы мамлекеттерде түшүндүрүү иштерин жүргүзүп жатышат. Мисалы, 28-майда Ноокат районунун Маданият үйүнүн имаратында атайы медиктер, муталимдер, окуучулар үчүн ачык эшик күнү болуп, аталган врачтар тобу семинар өткөрүштү. Алар венерикалык оорулардын жугуу жолдорун, кимдерге кайрылуу керектигин, бул оорулардан сактануу чараларын үйрөтүштү.

Бул жугуштуу оорулардын алдын алуунун эң жакшы жолу, турмуш курганга чейин жыныстык катнашта болбоо болуп эсептелет деп ойлойм.

Чындыгында, семинарга катышкандар өздөрүнө пайдалуу көп нерселерди уйрөнүп кайтышты. Биздин өлкөдө мындай түшүндүрүү иштеринин жетишсиздиги, Кыргызстандагы венерикалык оорулардын көбөйүшү ар бир атуулду ойлонтпой койбойт. «Ооруну жашырсаң өлүм ашкере кылат» - дегендей, оорулуу адамдар тезинен атайын ошол ооруларды дарылоочу пункттарга барып дарыланышса жакшы болот эле. Жогорудагы врачтар тобу атайын биздин өлкөбүзгө жардамга тонналаган дарыларды бекер беришти. Алар биздин ден соолугубузду ойлоп, кам көрүп жатышса, а биз эмнеге андай кылбайбыз? Же кудуретибиз жетпейби? Келгиле, ушул жугуштуу, коркунучтуу, өлүмгө келүүчү оорулардан сактаналы!

Калктын ден соолугу - мамлекеттин башкы байлыгы. Ошондуктан, бүгүнкү күндө ар бирибиз өз ден соолугубуз үчүн кам көрсөк, мамлекетке чоң үлүш кошкон болот элек. Дүйнөдө күнөөсү жок канчалаган наристелер ата-энелеринин ооругандыгына байланыштуу майып, жарым жан төрөлүп калышууда. Аларда эмне күнөө? «Балдар - биздин келечегибиз», — деп баарыбыз эле айтып жүрбөйбүзбү! Келгиле, Ден соолук жылында орчундуу маселе болуп келе жаткан энеликти жана балалыкты коргоого айрыкча көңүл буралы! Анткени дени сак энеден дени сак бала төрөлөт. Келечек муундарыбыздын ден соолугу чың болсо мамлекетибиз кубаттуу болот.

Ошондуктан, бул маанилүү маселеге жардам көрсөтүүгө районубуздагы фермердик чарбалардын жетекчилерин чакыраар элем.

Алар айыл өкмөттөрүндө ачылуучу сүт кухняларын сүт менен камсыз кылып беришсе эң жакшы болот эле. Бизге белгилүү фактыларга таянсак, районубуздагы сүткө муктаж 800 наристе бар, аларга күн сайын 400 литр сүт керектелет. Ошол сүттү өз убагында даярдап беришсе, мамлекетибизге, жалпы эле кыргыз элибиздин келечегине чоң жардам көрсөтүшмөк.

Республикабызда «Үй-бүлөлүк дарыгерлер» тобунун пайда болгондугуна мен өтө ыраазымын жана медиктердин бул демилгесин колдойм. Үй-бүлөнүн өзүнүн врачы болсо, анда эң сонун болот. Ан-дан тышкары цивилизациянын нормасында үй-бүлөнү пландаштыра албагандыгыбыздан аялдардын ден соолугуна анча маани берилбей келе жатат. Чындыгында, эне аман болсо, бала аман, а бала — келечектин түзүүчүсү. Ошондуктан энеликти жана балалыкты коргой алганда гана элибиз аман жана ден соолугу чың болот. Ушул демилгени азыркы жаштар жакшы түшүнүп иш жүргүзүшсө, башкача айтканда, үй-бүлөнү пландаштыра алышса, XXI кылымды дени сак эне, дени сак бала, дени сак үй-бүлө менен тосуп алабыз. «Биринчи байлык - ден соолук», - деп айтылгандай, алтынга алмаштыргыс ден соолугубуз болсо, келечегибиз да жарык болот.

Дүйнөдө ар кандай жакшы нерсени жоготкондон кийин кайра табууга кыйын болот, а бирок ден соолукту табууга болбойт. «Алтындан кымбат байлык - ден соолук», - деген накыл сөз ошондон улам айтылып калса керек.

«Дени сактын — иши так» демекчи, ар бир адам ден соолугу чың болсо, ал кандай гана иштерди жасабайт! Ошол себептен баарыбыз Президентибиз көтөргөн программаны колдоп, жалпы элдин ден соолугуна, мамлекетибиздин келечегине кам көрөлү!

Бүгүнкү күндө акча маселеси боюнча жан кейиткен иштер жүрүп жаткандыгы баарыбызга эле белгилүү болуп калды. Кимдин колунда акчасы болсо гана врачка бара алат. Ал эми кембагалды эч ким карабайт, ал өзү да эч бир дары-дармекти сатып албайт. Эмне үчүн биз мындай иштерге жол беребиз? Ооруканада акчасы барлар гана дарыланса, кембагалдар эмне болот? Биз өзүбүздү кайрымдуу, кең пейил элбиз деп эсептечү элек го! Ушул жүрөк өйүгөн маселелерди ойлоп отуруп, төмөнкү ыр саптарын айткым келет:

«Эмне үчүн ооруп калган адамдар,
Күндөн-күнгө көбөйүшүп баратат?
Эмне үчүн ден соолугун аяшып,
Өзүлөрүн алдын ала багышпайт?»

Ал эми өлкөбүздөгү эң коркунучтуу, жугуштуу, дабасы жок СПИДге окшош ооруларды келечекте врачтар дабасын таап, адам баласынын жашоосуна чоң өзгөртүү киргизишсе жакшы болор эле.

Бар болгула, биздин ден соолугубуз үчүн кам көргөн врачтар! Ишинерге ийгилик!

*А. БЕКИЕВА. Ош областынын
Ноокат районундагы «Ноокат» билимканасынын
11-классынын бүтүрүүчүсү».*

СЫН АТООЧ

(Жомок-дил баян)

Илгери-илгери, өткөн заманда, жан-жаныбар аманда өзү сулуу, акылдуу, адептүү, жакшы бир адам болгон экен. Анын аты Сын Атооч болуптур. Муну чечмелесек, балдар, аты Сын, атасынын аты Атооч экен.

Күндөрдүн биринде өзүнүн эң жакшы көргөн кадырлаш, санаалаш достору Сапаттык сын, Катыштык сын жана балдары Жай, Салыштырма, Күчөтмө, Басаңдатма сындарды ээрчитип, «Морфология» деген өлкөгө саякатка чыгышкан дешет. Жай айы экен. Күн жылуу болуп, жумшак, коңур салкын жел согуп туруптур. Айлана жымжырт болуп, кызыл-газыл, агыш-көгүш ар түрдүү гүлдөр менен курчалган экен.

Бийик тоого чыгышып, айланага көз чаптырышат. Тоонун эте-гиндеги ашпак жана капкара мрамор менен салынган өгө бийик, абдан кооз Ак үйдү көрүшөт.

Алар аң-тан, калышат.— Мындай үйдү ким салган? — дешип, бири-бирине суроо беришет. Анда акылдуу, токтоо Сын атооч ага ойло-нуп туруп, бул жерде Зат атооч деген хан жашарын айтат.

Кеч кирип кеткендиктен, Ак үйгө барып конууну чечишет. Хан периштелери аркылуу алардын келерин билип, жолунан тосуп чыгат. Келген конокторду көрүп, абдан сүйүнүп кетет, себеби чоң Ак үйдө ханыша экөө гана жашашчу эле.

Конокторду кооз, кенен, жасалгалуу үйгө киргизет. Сүйлөшүп отурушуп, Зат атооч хан мындай деп сөз баштайт:

- Ханыша, биз коптөн бери жалгыз жашап, жалгыз бойлукту көп тарттык. Эгер Сын атооч макул болсо, биз аны бала кылып, асырап алалы, чогуу, биргелешип жашайлы, - дейт.

Сын атооч буга макул болот да, бирге жашап калышат. Ошондон улам, заттын өңү-түсүн (кызыл, сары, көк, жашыл), көлөмүн (чоң, кичине), формасын (тоголок, тегерек, сүйрү, ийри), даамын (ачуу, таттуу, кычкыл), сапатын (жакшы, жаман, сулуу, кооз) билдирип, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр Сын атооч делип аталып калган экен.

Кийинчерээк Сын атооч ата дагы эки балалуу болуптур. Биринин атын Жөнөкөй, экинчисинин атын Татаал деп коюптур. Жөнөкөйнүн аты бир сөздөн (ак, сары, сонун, кооз, жашыл, күрөң ж.б.), татаалынын аты эки же андан көп сөздөн (ак саргыл, кара кочкул, кызыл ала, кара чаар, көк ала ж.б.) куралыптыр.

Дагы бир кызыгы, балдар, кийинчерээк Синтаксис деген байдын жигити болуп, аныктоочтун кызматын ушул күнгө чейин өз эрки менен аткарып калган дешет.

ПУНКТУАЦИЯ

(Жомок-дил баян)

Тээ байыркы өткөн заманда, жан-жаныбар аманда Пунктуация деген өрөөндө Чекит, Суроо, Илеп деген тыныш белгилери абдан ынтымактуу жашашыптыр, балдар!

Күндөрдүн биринде төртөө ойноп отурушуп, мен күчтүүмүн, сен күчсүзсүң, мен жакшымын, сен жамансың дешип, өз ара катуу талашып кетишкен экен.

Чекит тигилерге карата: - Силерге караганда мен күчтүүмүн, себеби ар бир сүйлөмдү мен бүтүрөм, мен бүтүрбөгөн сүйлөм болбойт. Ал эми жайылма сүйлөм болсо, элге жаңылыкты кабарлайт.

Анда суроо белгиси сөз алып: - Баарыңардан мен күчтүүмүн, менсиз адам баласы жашай албайт. Мен сүйлөмдүн аягына келгенде, дайым суроо белгимди коём. Адамдар суроосуз бири-бири менен сүйлөшө алышпайт да, - дейт.

- Жок, экөөңөрдүн мактанганыңар такыр туура эмес, баары бир мага жетпейсиңер, — деп сөз баштайт, илеп белгиси. Мен адамдарга жакшы сезим алып келем, менсиз аларда сүйүнүч, кубаныч, өкүнүч жок, - дейт.

Булардын талашын угуп олтурган Синтаксис чоң ата:

- Айланайын балдарым, мындай чекиликти койгула. Ар дайым ынтымактуу жашагыла! Эл үчүн кызмат кылгыңар келеби? — деп сурайт. Бардыгы: - Ооба, чоң ата! - дешип жооп беришет. Анда, балдарым, менин жогорку айтканымды уктуңарбы? Баарыңар бирдей эле керексиңер, баарыңардын аткарган милдетиңер, кылган кызматыңар арбын. Бири-бирисиз жашай албайсыңар. Чоң атаңар да силерсиз күн өткөрө албайт, балдарым, - деген экен.

АТ АТООЧ ДЕГЕН КИМ ЭЛЕ?

(Жомок-дил баян)

Тээ байыркы өткөн заманда өзү абдан акылдуу, чынчыл, калыстыгы как жарган Ат атооч деген адам жашаган экен. Аялы күн нурунда күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу аял болуптур. Ал сууга чайынып, тарангандан кийин тим эле Айдай суйкайып калчу дешет, бирок булар көп жылы бала көрбөй жүрүшүп, кудайдан көп тилешкен экен.

Күндөрдүн биринде булардын тилеген тилеги кабыл болуп, үч уулдуу, үч кыздуу болушуптур. Үч уулуна атты атасы Ат атооч, үч кызына атты энеси коюптур, балдар!

Балалуу болгон Ат атооч ата көпкө ойлонуп отуруп, заттын атын же алардын белгилерин атабай, аларды жалпылап көрсөтүүчү сөздөрдү тандап коюптур.

Эң улуу уулунун аты Жактама экен. Ага мен, сен, ал, биз, силер, алар деген сөздөрдү, экинчи уулуна Шилтеме деген ат коюп, ага дагы бул, тигил, ошол, тетигил деген сөздөрдү, үчүнчү уулуна Сурама деген ат коюп, ким?, эмне?, кайсы?, кандай?, кайда?, качан? деген сөздөрдү ар бирине атайлап, энчилеп бериптир.

Күндөрдүн биринде аялы кыз төрөптүр. Акылдуу эне Ат атоочко кеңешип, сен уулдарыңа атты өзүң койдун, ар бирине тиешелүү сөздөрдү да энчилеп бердин. Эгер капа болбой калыстык кылсаң, кыздарыма атты өзүм коёюн, сенин жолунду жолдоп, мен да кыздарыма өз аттарына ылайык келген сөздөрдү энчилеп берейин дептир. Акылдуу ата бул айтылган жүйөлүү сөзгө абдан ыраазылыгын бил-дирип макул болуптур.

Биринчи кызына Таңгыч деген ат коюп, ага эч ким, эч качан, эч кандай, эч кайда, эч бир, эч нерсе деген сөздөрдү энчилеп бериптир. Энеси эн кичинекей кызын эркелетип, Күдүк деп чакырчу экен.

Күндөрдүн биринде Ат атооч ата уул-кыздарын чакырып алып:

- Силердин кызматыңар, иштеген ишиңер да болуп жатат. Кошумча дагы баш (ээ, баяндооч) жана айкындооч мүчөлөрдүн (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) милдетин аткарасыңар. Бул силердин эл үчүн кылган зор кызматыңар болот, - дейт. Буга Ат атооч атанын балдары макул болушат. Ошентип, Ат атоочтор ошондон баштап, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып, жыргап жашап калышкан экен.

А. АСАНБАЕВА. Бишкек шаары Ч. Айтматов атындагы № 1-орто мектептин мугалими.

Пайдаланылган адабияттар:

1. *Абдувалиев И., Садыков Т.* Азыркы кыргыз тили /морфология/.—Б., 1997.— 296 б.
2. *Абдуллаев Э.* Азыркы кыргыз тили. —Б.: Кыргызстан, 1998. —256 б.
3. *Аксенов В.* Искусство художественного слова. —М., 1954. —121 б.
4. *Алымов Б.* Мектеп сочинениеси. —Ф.: Мектеп, 1982.—112 б.
5. *Алымова А., Мусаев С.* Кыргыз тили. 5-класс /Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстары үчүн).—Б.:Мектеп,1993.-136 б.
6. *Андреев В.И.* Деловая риторика.—М.: Народное образование, 1995.— 208 б.
7. *Артемов В.А.* Психология обучения иностранным языком.— М.,1966.— 432 б.
8. *Асырова М., Ыосимова К.* Она тили дарслиги. 5-синф учун. — Тошкент: Щкитувчи, 1993.—190 б.
9. *Ахматов Т.К., Өмүралиева С.* Кыргыз тили. —Ф.: Мектеп,1990.—234 б.
10. *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы.—Б.: Педагогика, 2000.— 200 б.
11. *Аширбаев Т.* Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. —Б: Педагогика, 2000. —126 б.
12. *Аширбаев Т.* Стилистикалык жана стилдик каталар. —Б., 2002 — 40 б.
13. *Аширбаев Т.* Кыргыз тили. Өзбек мектептеринин III классы үчүн. —Б.: Шам: 1999.—160 б.
14. *Бадмаев Б.Ц., Малышев А.А.* Психология обучения речевому мастерству. —М.: Владос, 1999. —222 б.
15. *Байгазиев С.* Улуттук-орус кош тилин окутуунун актуалдуу маселелери.//Эл агартуу, 1989. —№ 3.
16. *Битянова Н.Р.* Риторика и техника преподавания учителя. —М.: МПА, 1994.— 42.
17. *Валькова И., Друзь М.,* Основы развития критического мышления. — Б.: Сорос-Кыргызстан, 1998. —58 б.
18. *Васильева А.Н.* Основы культуры речи.—М.:Русский язык,1990.-248 б.
19. *Веденская Л.А., Павлова Л.Г.* Культура и искусство речи.—Ростов-на-Дону, 1999.—576 б.
20. *Верещагин Е.М. Костомаров В.Г.* Язык и культура. —М.:Русский язык, 1976.—248 б.
21. *Винокур Г.О.* Из бесед о культуре речи.//Русская речь.—М.,1967. № 3
22. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология.—М.: Педагогика, 1991.— 479 б.
23. *Головин Б.Н.,* Основы культуры речи.—М.: Высшая школа, 1988.—320 б.

24. Головин Б.Н. "Вопросы культуры речи". —М., 1988.
25. Горбушкина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание.—М.: Просвещение, 1975.
26. Давлетов С. Байланыштуу речь.—Б.: Мектеп, 1999.—68 б.
27. Добоев К., Андабеков Ж., Молдоев А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуунун усулу.—Каракол, 1992.—66 б.
28. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы.—Ф.: Мектеп, 1988.—68 б.
29. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы өздөштүрүлгөн сөздөр.—Ош., 1998.—70 б.
30. Жаманкулова К.Г., Мусаева В.И. 5-7-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери.—Ф.: Мектеп, 1980.—70 б.
31. Жапаров А., Синтаксический строй киргизского языка. 1-том.— Б.: Мектеп, 1992.—352 б
32. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.—Ф.: Мектеп, 1979.—324 б.
33. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили.—Ф.: Мектеп, 1966.—44 б.
34. Женни *Стиль* жана башкалар. Сынчыл ойлоону өнүктүрүүнүн негиздери.—Б., 1998.—46 б.
35. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи.— М., 1956
36. Жороев Т.А., Абдувалиева Б.А. Кыргыз тили. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин VI классы үчүн.—Ош, 2001.—164 б.
37. Жусаев Ж., Карабекова А., Каныбекова А., Молдоев А. Кыргыз тили.— Б.: Мектеп, 2000.—320 б.
38. Жусупов К. Байыркынын издери.—Б.: "Сорос—Кыргызстан".—2001. 328 б.
39. Закиров С. Кыргыз санжырасы.—Б.: КЭ., 1996.—430 б.
40. Зарецкая Е.Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации.— М.: Дело, 1999.—480 б.
41. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе.— М.: Просвещение, 1991.—133 б.
42. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. 2-ое изд.—М.: Просвещение, 1995.—160 б.
43. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе.— М.: Просвещение, 1991.—219 б.
44. Измайлов А.Э. Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы.—Ф.: Кыргызмамбас, 418 б.
45. Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи, теория и практика обучения.— М.: Просвещение, 1991.—192 б.
46. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр.— Ф.: КСЭ., 1986.—424 б.
47. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей.— М.: Знание, 1990.—64 б.
48. Кондаков Н.И. Логический словарь.—М., 1971.—271-б.

49. *Красных В.И., Гаюпов С.И.* Узбекско-русский и русско-узбекский разговорник. —М.: Русский язык, 1989.— 400 б.
50. *Култаева У.Б.* Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы — Б., 1995. —226 б.
51. Кыргыз тили жана адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. —Б, 1996.—14 б.
52. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуунун лингводидактикалык проблемалары. /Ред.. *Ж.Жусаев/* —Каракол, 1995. — 90 б.
53. Кыргыз тилинин программасы V-XI класстар үчүн.—Б.: Мектеп, 1993.—24 б.
54. Кыргыз тилинин программасы. /4-9-класстар үчүн./Түз. *Назаров А., Аширбаев Т./*—Б.: Кыргызстан, 1996.—48 б.
55. *Ладыженская Т.А.* Живое слово. —М.: Просвещение, 1986.—128 б.
56. *Леонтьев А.А.* Психологические основы обучения русскому языку как иностранному. /Методика.—М., 1977.
57. *Леонтьев Н.А.* Язык, речь и речевая деятельность.—М.: Просвещение, 1969.—214 б.
58. *Лурья А.Р.* Речь и развитие психических процессов у ребенка. —М.: Изд. АПН РСФСР., 1956. —94 б.
59. *Максаков А.И.* Правильно ли говорит ваш ребенок. —М.: Просвещение, 1988.—159 б.
60. Мактаб программалари. /Рус мактабларида шзбек тили/ IV— XI сифлар —Т.: Шкитувчи, 1987. —44 б.
61. Мастерство устной речи. /Под ред. *В.В. Голубкова.*—М.: Просвещение, 1965. —200 б.
62. Методика развития речи на уроках русского языка. /Под ред. *Т.А. Ладыженской/* —М.: Просвещение, 1991. —240 б.
63. *Назаров А., Аширбаев Т.* Кыргыз тили. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин II класстары үчүн окуу китеби. —Ош, 2000.—184 б.
64. *Львов М.Р.* Словарь-справочник по методике русского языка.—М.: Просвещение, 1988.—240 б.
65. *Мирзахидова М.И., Дарбанов М.Е.* Кыргыз тили. Өзбек мектептеринин III класстары үчүн окуу китеби. —Ташкент, 1998.—238 б.
66. *Морозов В.П.* Тайны реальной речи. —Л., 1997.
67. *Мусаев С.* Кеп маданиятынын маселелери. —Б.: Илим, 1992.—166 б.
68. *Мусаева В.И.* Баяндама үчүн тексттер жыйнагы жана анын методикасы. —Б.: 1996.— 80 б.
69. *Мусаева В.И.* Мектепте лексиканы окутуу. —Б.: Мектеп, 1993. — 50 б.
70. *Новиков Л.А.* Искусство слово.—М.: Педагогика, 1991.—142 б.
71. Общая методика обучения иностранным языкам.—М.: Русский язык, 1991.— 358 б.

72. *Озеров Ю.А.* Раздумья перед сочинением. —М.: Высшая школа, 1990. — 160 б.
73. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I-XI класстары үчүн кыргыз тилинин программасы. —Б.: Педагогика, 2000. —88 б.
74. *Орузбаева Б.Ө.* Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери. —Б.: Илим, 1995. —400 б.
75. *Өмүралиев Б.* Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. —Ф.: Мектеп, 1991. —268 б.
76. *Өмүралиева Р.* Кыргыз тилиндеги шарттуу кырдаал. —Ф.: Мектеп, 1972. —110 б.
77. *Пассов Е.И.* Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. —М.: Просвещение, 1991. —222 б.
78. *Пассов Е.И.* Основы методики обучения иностранным языкам. —М.: Русский язык, 1977. —214 б.
79. Русско-киргизский словарь. /Түз. *Орузбаева Б.Ө. ж.б.* —Ф.: КСЭ., 1988. —480 б.
80. Проблемы речевой деятельности. /Под ред. *И.А. Зимняя* /—М.: МГПИ ИЯ им. Мориса Тореза, 1983. —217 б.
81. Психолого-педагогический словарь. /Под ред. *В.А. Межерикова*./—Ростов на Дону: Феникс, 1988. —544 б.
82. Русский язык и культура речи. /Под ред. *В.И. Максимова*. —М.: Гардарики, 2000. —416 б.
83. *Розенталь Д.Э.* А как лучше сказать?—М.: Просвещение, 1988. -176 б.
84. *Рысбаев С.* Атуулдук милдетибиз. /Кыргызстан аялдары.—1989.—№3
85. *Рысбаев С.* Сөз өстүрүү (орус мектептердин I класстары үчүн окуу куралы) — Б.: Кыргызстан басма үйү, 1999.
86. *Рысбаев С.* Окуучунун дилбаяны. —Б., 1998.—52 б.
87. *Рысбаев С., Абдраева Э., Өмүралиев Б.* Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. —Б., 1995.
88. *Скворцов Л.И.* Основы культуры речи. Хрестоматия. —М.: Высшая школа, 1984.— 312 б.
89. Словарь по этике. /Под ред. *И.С. Кона* /—М.: Политиздат, 1975.—38 б.
90. *Тагаева З.* Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасынын программасы. — Ош: 1997.— 18 б.
91. *Тихеева Е.И.* Развитие речи детей. —М.: 1972. —119 б.
92. Узбекско-русский словарь. /Под ред. *С.Ф. Акобириной, Г.Н. Михайлова*. —Т.: УСЭ, 1988.—728 б.
93. *Формановская Н.И.* Вы сказали: “Здравствуйте”. —М.: Знание, 1989. —160 б.
94. *Формановская Н.И.* Речевой этикет и культура общения,—М.: Высшая школа, 1989.—160 б.
95. *Эшиев А.* Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым

- жолдору (VI-VII класстар). —Б., 1995. — 66 б.
96. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. —Ф.: КСЭ., 1965.—623 б.
97. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. —Ф.: КСЭ., 1985.—2-к.—255 б.
98. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь. —М.: ИИНС., 1957.—990 б.
99. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. —Ф.: Илим, 1985. — 512 б.
100. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы, Фрунзе, “Мектеп”, 1987.
101. “Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү”, Фрунзе, “Илим”, 1986.
102. Сборник диктантов для начальных классов, М., “Просвещение”, 1984.
103. Башталгыч класстын программалары, -Б., “Педагогика”, 2003.
104. Кыргыз адабиятынын программасы, -Б., 2003.
105. Воропкова В.В., “Обучение грамоте и правописание”, М., “Школа-Пресс”, 1995.
106. С.К. Рысбаев, “1-класста окуучулардын сабатын ачуунун, сөзүн өстүрүүрүү жана рухий тарбия берүүнүн маселелери”, Б., “Педагогика”, 2000.
107. М.Р. Рахимова, “Педагогиканын тарыхынын очерктери”, Б., 1998.
108. Байгазиев С.О., “Менин боз торгоюм”, Фрунзе, “Мектеп”, 1970.
109. “Нормализация учебной нагрузки школьников”, М., “Педагогика”, 1988.
110. Мусаева В., “Баяндама жыйнагы”, 5-11 кл., Б., 1999.
111. Усөналиев С., “Кыргыз тилин инновациялык ыкмалар менен окутуу”, Б., 1999.
112. Ж.Энтериев, “Окуу жана таза жазуу”, (Башталгыч мектептин мугалимдери үчүн), 1989.
113. “Комплексный подход к воспитанию школьников”, -М., “Педагогика”, 1980, 38-бет.
114. Э.Бердибаев, Б.Рысбекова, К.Сартбаев, “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы”, Фрунзе, Мектеп, 1978.
115. С.К.Рысбаев, А.А.Акматова, “Кеп маданиятын өзбек класстарында окутуу”, методикалык колдонмо, Ош, 2002.
116. С.Рысбаев, “Окуу-жазуу ишкердигин калыптандыруунун ритмикалык ыкмалары”, “Кут билим сабак”, 2002, № 1.

Алгы сөз ордуна.....	3
----------------------	---

1-Бөлүк Сөз жана сүйлөө ишмердиги

Сөз жөнүндө этюддар.....	11
1-этюд: Сөз–ыйык, сөз керемет.....	11
2-этюд: Сөз– адамдын маданияты.....	13
3-этюд: Сөз - элдик педагогиканын феномени	17
4-этюд: Сөз кудурети – эне тилде	19
5-этюд: Сөз табияты–табышмак.....	22
6-этюд: Биз маданияттуубуз, бирок сүйлөө маданиятыбыз кандай?...	27
7-этюд: Сөз гана калат! Сөз менен бирге эрдик алат!.....	32
8-этюд: Бала тилиндей ширин эмне бар?.....	36
9-этюд: өздөр кайдан жаралат?	41
10-этюд: Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн он шарты.....	47

2-Бөлүк Сүйлөө жана кеп ишмердиги

Кеп маданияты сүйлөө ишмердигинин негизги белгиси.....	58
Кептик норма жана жазып-сүйлөө ишмердиги.....	65
Кептин байлыгы жана аны колдоно билүү ишмердиги.....	69
Кептин орундуулугу, кырдаалга жараша орундуу сүйлөө ишмердиги.....	72
Кеп адеби, адептүү, сылык сүйлөө ишмердиги.....	79
Кептин нарктуулугу, нарктуу сүйлөө ишмердиги.....	89
Кептин эмоционалдуулугу, жагдайга жараша эмоционалдуу сүйлөө ишмердиги.....	100
Кептин тактыгы, так сүйлөө ишмердиги.....	102
Кептин тазалыгы, эне тилде таза сүйлөө ишмердиги.....	112
Кептин логикалуулугу, сүйлөмдү логикалуу түзө билүү ишмердиги..	124
Кептин көрктүүлүгү, көрктүү сүйлөө ишмердиги.....	141

3-бөлүк Жазуу жана кеп ишмердиги

1. Алгы сөз.....	152
2. Окуучунун жазуу ишкердүүлүгүнө коюлуучу талаптар.....	154
3. Жат жазуу деген эмне?.....	155
4. Жат жазуу ишин типтери жана түрлөрү.....	156
5. Окуучунун жат жазуусун баалоо жана анын чен-өлчөмдөрү.....	160
6. Жат жазуу ишин жүргүзүүнүн технологиясы.....	165
7. Жат жазуу жаздыруунун үлгүсү.....	167

9. Окуучунун жазуу ылдамдыгы кандай болот?.....	168
9. Жат жазуу иштерин жүргүзүүдө кеп маданияты, кеп адеби жана кандайча эске алынат?.....	173
10. Жазуу жумуштарына коюлуучу гигиеналык талаптар.....	174
11. Жазуу маданияты деген эмне, же аны жатжазуу учурунда кантип эске алууга болот?.....	178
12. Жазуу маданиятынын адам турмушундагы пайдасы тууралуу окуучулар үчүн уламыш.....	180
13. Окуучуларды жат жазуу жумуштарына даярдоодо окуу-жазуу ишкердигин калыптандыруунун ритмикалык ыкмалары.....	185

Баяндама жазуу-текстти өркүндөтүүдөгү ишмердик ДИЛ БАЯН ЖАНА ОКУУЧУНУН АКЫЛ АБЫТТАРЫ

Дил баяндын чыгармачыл түрлөрү:

Мүнөздөмө дилбаян.....	213
Очерк дил баян.....	216
Рецензия дил баян.....	219
Публицистика дил баян.....	220
Аңгеме же новелла дил баян.....	224
Поэма же ыр дил баян.....	228
Пьеса дил баян.....	233
Репортаж дил баян.....	236
Этюд же сүрөттөмө дил баян.....	238
Фантастика дил баян.....	240
Жомок дил баян.....	243
Улама дил баян.....	246

995879